Археолошки институт Београд *Књига LIII–LIV/2003–2004.*

СТАРИНАР

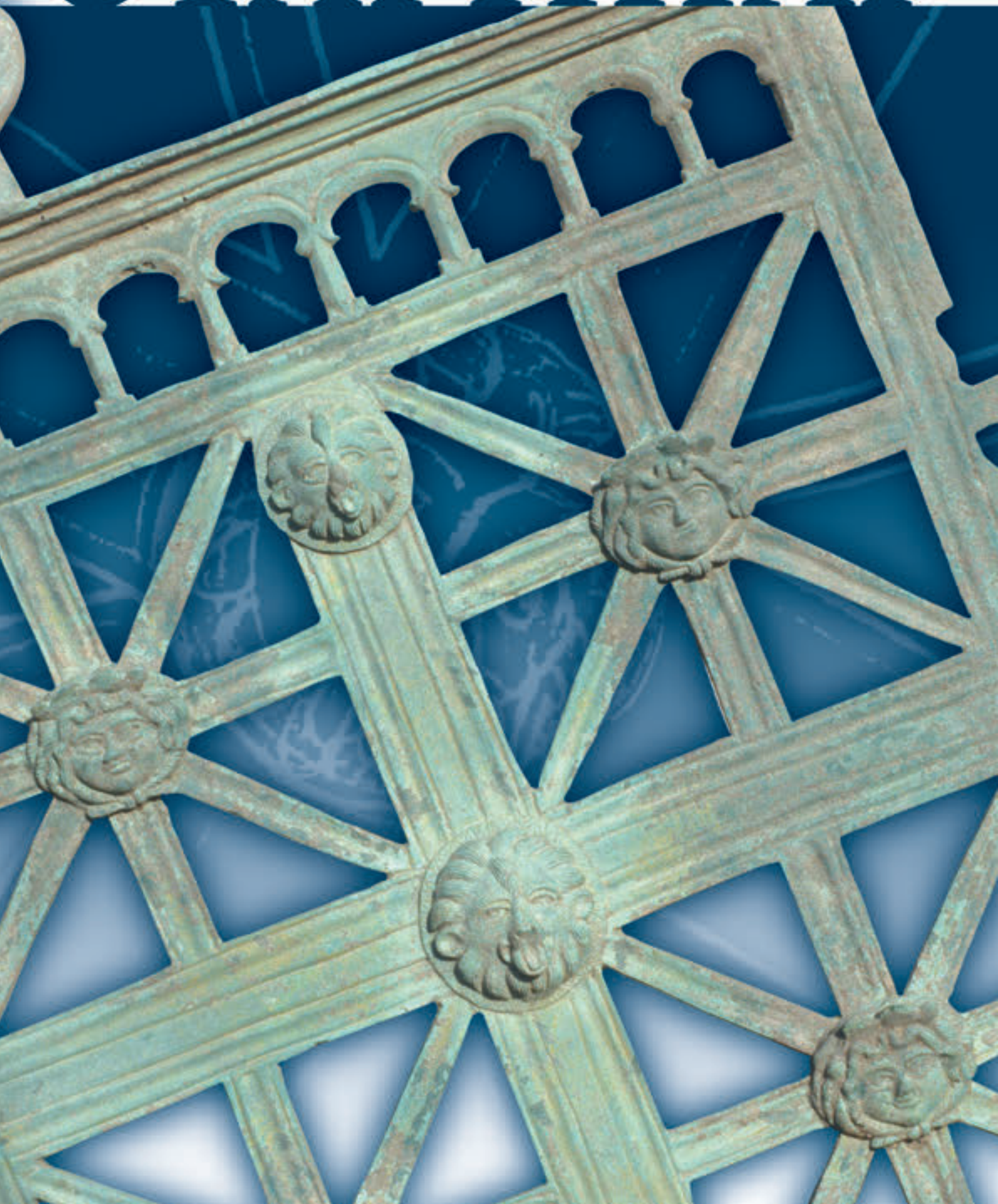

На корицама: Бронзана ограда нађена у Медијани (IV век) *фото: М. Васић*

Sur la couverture: La clôture en bronze trouvée à Mediana (IV siècle) *photo: M. Vasić*

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BEOGRAD

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

UDK 902/904 (050) YU ISSN 0350–0241
СТАРИНАР LIII–LIV, 1–330, БЕОГРАД 2004.

Institut Archéologique Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME LIII–LIV/2003–2004

Rédacteur
MILOJE R. VASIĆ

Comité de rédaction
Rastko VASIĆ, Slobodan DUŠANIĆ, Noël DUVAL (Paris), Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN,
Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ, Nikola TASIĆ, Olivera ILIĆ (secrétaire de la rédaction)

BEOGRAD 2004

Археолошки институт Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА LIII–LIV/2003–2004

Уредник
МИЛОЈЕ Р. ВАСИЋ

Редакциони одбор
Растко ВАСИЋ, Слободан ДУШАНИЋ, Ноел ДИВАЛ (Париз), Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ, Никола ТАСИЋ, Оливера ИЛИЋ (секретар редакције)

БЕОГРАД 2004.

Издаје: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник: Данијела ПАРАЦКИ
Штампа: АЛТА НОВА, Београд
Тираж: 1000 примерака

Књига је објављена уз финансијску помоћ
Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

РАСПРАВЕ – ETUDES

Блаѓоје Говедарица Осцилације нивоа Црног Мора и културни развој југоисточне Европе у вријеме средњег холоцена (са. 6000–3000 BC) 9

Blagoje Govedarica Schwankungen des Schwarzmeerspiegels und die Kulturentwicklung Südosteuropas während des mittleren Holozäns (ca. 6000–3000 v. Chr.) 21

Nikola Tasić Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina 23

Никола Тасић Историјска слика развоја култура бронзаног доба Војводине 34

Светлана Лома Домаће становништво муниципија *S.* у светлости нових епиграфских сведочанстава 35

Svetlana Loma Die einheimische Bevölkerung des Munizipiums *S.* im Lichte neuer epigraphischer Zeugnisse 57

Sanja Pilipović A Contribution to the Study of the Jason Sarcophagus from Viminacium 65

Сања Пилиповић Прилог проучавању Јасоновог саркофага из Виминацијума 78

Miloje Vasić Bronze Railing from Mediana 79

Милоје Васић Бронзана ограда из Медијане 109

Miroslav Jeremić La sculpture architecturale de l'église de Bregovina 111

Мирослав Јеремић Архитектонска декоративна пластика цркве у Брегoвини 136

Војислав Јовановић Утврђено насеље Велетин 139

Vojislav Jovanović Fortified Settlement Veletin 161

ПРИЛОЗИ – APERÇUS

Boban Tripković Obsidian deposits in the central Balkans (?) Tested against archaeological evidence 163

Бобан Трипковић Лежишта опсидијана на централном Балкану (?) тест кроз археолошке податке 178

Воислав Васић, Растко Васић Идентификација птичјих представа у праисторији 181

Voislav Vasić, Rastko Vasić Identification of bird representations in prehistory 192

Милорад Стојић Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца 193
Milorad Stojić New finds from the prehistoric sites in the surrounding of Leskovac 202

Vladimir Petrović Sacerdos of Jupiter Dolichenus from an inscription
Владимир Петровић recently discovered in the vicinity of Viminacium 217
Sacerdos Јупитера Долихена са новог натписа из околине Виминацијума 224

Ivana Popović Specific Variants of gold and Silver Early Zwiebelknopf Fibulae from Eastern Serbia 225
Ивана Поповић Специфичне варијанте златних и сребрних раних луковичастих фибула у налазима из источне Србије 238

Sofija Petković Roman fibulae from *Ulpiana* (Archaeological investigations 1981–87.) 241
Софија Петковић Римске фибуле са Улпијане (археолошка истраживања 1981–1987.) 252

Aleksandar Popović Procopius' Pontes: One or Two Trajan's Bridges? 255
Александар Поповић Прокопијев Понтес: један или два Трајанова моста? 261

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА – CHRONIQUE DES FOUILLES

Славиша Перић Мотел – Слатина Параћин, Неолитско насеље – ископавања 2000–2002 263

Милорад Стојић Заштитна археолошка ископавања на локалитету Хисар у Лесковцу 268

Петар Поповић Локалитет Кале у селу Кршевица – истраживања 2001–2003. године 270

Миодраг Томовић, Драгана Антоновић Рекогносцирање обале Дунава од ХЕ »Ђердап I« до ушћа Тимока у Дунав 2003. године 275

Мирослав Јеремић Археолошка истраживања Сирмијума у Сремској Митровици на локалитетима 79 и 85 (у периоду од 2000. до 2003.) 281

Милоје Васић Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године 288

Софија Петковић, Маја Живић, Мирослав Вујовић, Пера Пиштало Извештај о археолошким ископавањима на локалитету *Romuliana* – Гамзиград у јужној кули западне капије млађег утврђења (кули 19) у 2001. години 295

Bernard Bavant, Вујадин Иванишевић Царичин Град (1998–2003) 301

Весна Бикић Београдска тврђава – Источно подграђе 309

Марко Поповић Црква Св. Прокопија у Прокупљу 311

КРИТИЧКИ ОСВРТИ – APERÇU CRITIQUES

Borislav Jovanović Blagoje Govedarica, *Zepterträger – Herrscher der Steppen, Die Frühen Ockergräber des älteren Äneolithicums im Karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*, Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. VI, H. Hauptmann, Herausg., Mainz am Rhein, 2004 315

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Растко Васић Wolfgang David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdusamson-Apa-Ighiel-Zajta*, Muzeul National Al Unirii Alba Iulia, Bibliotheca Musei Apulensis XVIII, Verlag Altip S.A. Alba Iulia 2002 323

Растко Васић Valentin Dergačev, *Die äneolitische und bronzezeitliche Metallfunde aus Moldavien*, Prähistorische Bronzefunde (PBF) XX, Band 9, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002 324

Растко Васић Luboš Jiráň, *Die Messer in Böhmen*, Prähistorische Bronzefunde (PBF) VII, Band 5, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002 324

Растко Васић Marek Gedl, Die Halsringe und Halskragen in Polen I (Frühe bis jüngere Bronzezeit), Prähistorische Bronzefunde Abt. XI, Band 6, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002 325

Растко Васић Душан Крстић, *Гламија, некропола бронзаног доба у Корбову*, Народни музеј Београд, Археолошке монографије 15, Београд 2003 326

Мирослава Мирковић Bölcske, *Römische Inschriften und Funde*, Libelli archaeologici ser. nov. No. 11, ed. Ádám Szabó i Endre Tóth, Ungarisches Nationalmuseum Budapest 2003 327

Радмила Зотовић *The Greeks and the Romans in the Modern World*, edited by Roger Paul-Droit, Social Science Monographs, Boulder distrubuted by Columbia University Press, New York 1998 328

Радмила Зотовић Alka Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji I,* Monografije i katalozi 10/I, Arheološki muzej Istre, Pula 1999 329

UDC 551.35.06 (262.5) : 903 »634/636«

БЛАГОЈЕ ГОВЕДАРИЦА
Семинар за праисторију и рану историју универзитета у Хајделбергу

ОСЦИЛАЦИЈЕ НИВОА ЦРНОГ МОРА И КУЛТУРНИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У ВРИЈЕМЕ СРЕДЊЕГ ХОЛОЦЕНА (ca. 6000–3000 BC)

Апстракт. – Аутор износи и са археолошког аспекта дискутује резултате истраживања развоја Црног мора у холоцену која су обављена на подручју бившег Совјетског Савеза, Румуније, Бугарске и Турске. Посебно су апострофиране несугласице у вези са временом првог продора слане воде у црноморску депресију, као и питање употребљивости еустатичких дијаграма којима се означава хронолошка и дубинска кривуља промјена линије морске обале. Даље се дискутују нове хипотезе по којима се библиски потоп повезује са масивним и наглим продором воде из Медитерана преко Босфора у басен Црног мора. Такође се износе археолошки подаци који потврђују постојање тзв. Федорове трансгресије и омогућују њено прецизније датирање у оквиру 4. миленијума прије Христа, као и довођење у везу са такозваним културним хиатусом који је настао након пропасти високоразвијених раноенеолитских култура у доњем Подунављу и на источном Балкану.

Археолошка и археобиолошка истраживања у све већој мјери показују да је културно-историјски развој великог дијела југоисточне Европе и сјеверне Анадолије у праисторијском добу добрим дијелом био зависан од процеса трансформације Црног мора из тзв. неоеуксинског слатководног језера у данашњи »semimarine« базен. Ближе хронолошко одређење развојних фаза тог преображаја, као и прецизна датација бројних осцилација морског водостаја које су га пратиле, били би, према томе, један од основних предуслова за реконструкцију природне средине, а тиме и за цјеловито проучавање културноисторијског развоја на овом простору. Међутим, идентификација промјене нивоа мора и тиме условљених флуктуација линије морске обале показује се као прилично комплексан подухват, јер трагови тих промјена махом нису сачувани у примарном положају будући да су били изложени различитим накнадним поремећајима чије ефекте је веома тешко одредити и укалкулисати.[1] Због тога међу истраживачима још увијек има доста размимоилажења, како у погледу методологије истраживања ове проблематике, тако и у начину интерпретације добијених података.

У наредном тексту биће указано на истраживања осцилације нивоа морске воде која су обављена у источном, сјеверном и западном дијелу Црног мора, односно на подручју црноморске обале бившег Совјетског Савеза, Румуније, Бугарске и Турске. Ради се о истраживањима П. В. Федорова, А. Чепаљуге, А. Балабанова, А. Б. Островског, К. К. Шилика, Е. А. Aksu, A. R. Gagnon-a, W. Ryan-a, W. Pitman-a и још неких аутора чијим резултатима се археолози још увијек мало користе, мада је без података ове врсте данас тешко замислити било какав покушај културне и историјске интерпретације неолита и енеолита у југоисточној Европи. У оквиру кратке упоредне анализе тих истраживања биће размотрено питање компатибилности археолошких и маринолошких података на данашњем нивоу познавања проблематике, као и могућности интердисциплинарне сарадње у овом домену.

ЦРНО МОРЕ ДАНАС

Црно море се пружа правцем исток-запад у дужини од 1148 km, а ширина му досеже до 615 km.

[1] Најчешћи узроци ремећења морске обале су тектонска помјерања тла, промјена гравитационог поља земље због топљења леда и редистрибуције тежине, као и разорно дјеловање воде. О томе детаљније Pirazzoli 1996, 113–125; Lambert 1996, 589–590; Cronin 1999, 297 ff.

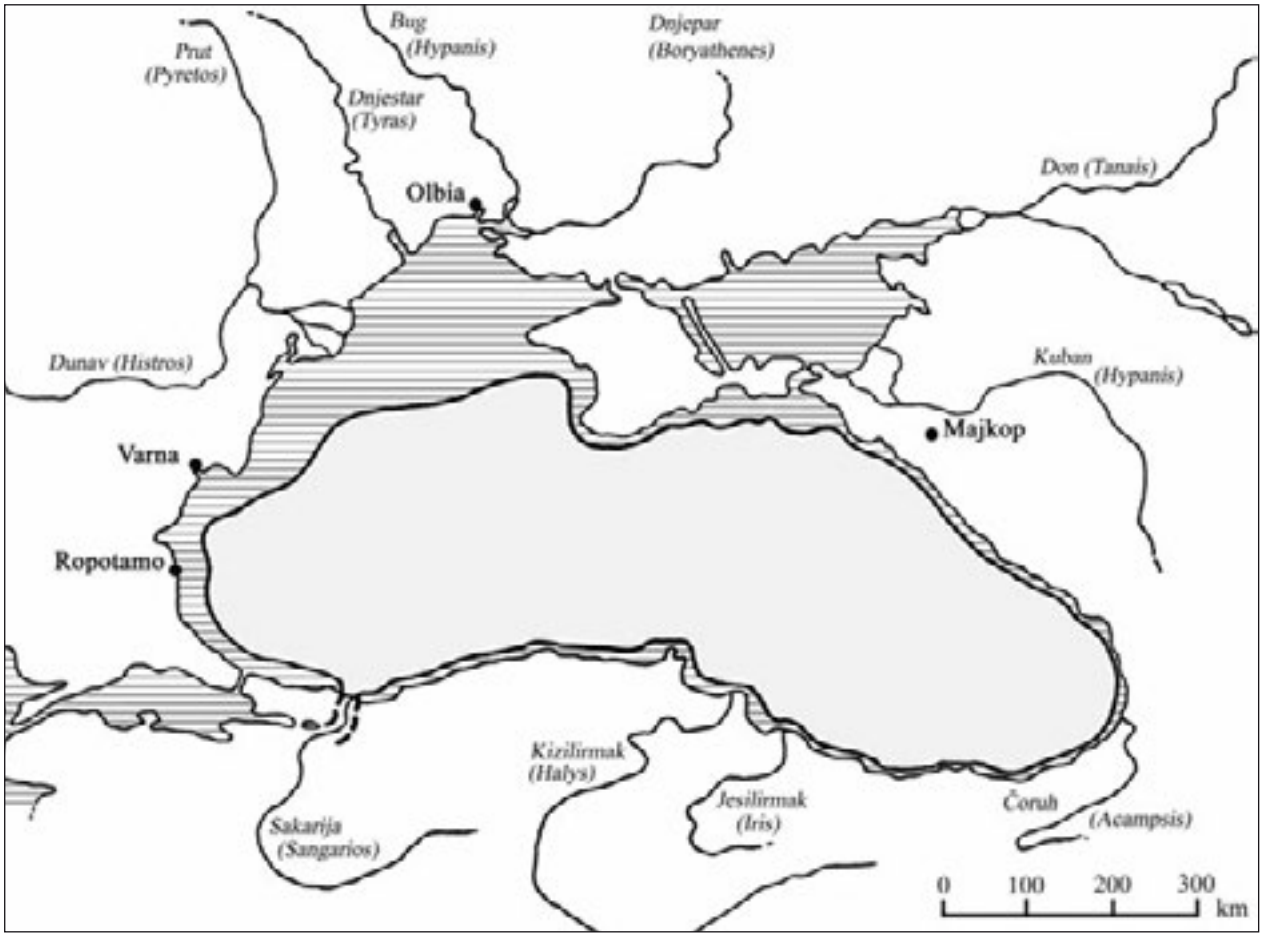

Сл. 1. Однос басена данашњеī Црноī мора (шрафирана ūовршина) и слаūководноī језера из фазе Neoeuxinus око 18.000–20.000 BP (сива ūовршина). Саūављено ūрема Tshepalyga 1995, Fig. 6

Abb. 1. Verhältnis des heutigen Schwarzmeerbeckens (schraffiert) und des Süßwassersees aus der Phase Neoeuxinus um 18.000–20.000 v. BP (grau), zusammengefaßt nach Tschepalyga 1995, Fig. 6

Заједно са својим сјеверним рукавцем Азовским морем оно покрива површину од око 460.000 km². Волумен воде износи око 530.000 km³, а морско дно је најдубље у средишњем дијелу црноморског басена са највећом дубином од 2.240 m. Иначе просјечна дубина је око 1.245 m. Црноморска обала на западу припада Бугарској и Румунији, на сјеверу границу чини равница украјинске степе, на сјевероистоку и истоку је копно Русије и Грузије, а на југу је стрма Турска обала (Слика 1).

Пошто је са свих страна окружено копном југоисточне Европе и Мале Азије, а са Медитераном повезано само уским босфорским проūјепом,[2] Црно море представља типичан примјер тзв. унутрашњег мора (Binnenmeer) које карактерише скоро потпуна затвореност копном и веза са океаном преко мореуза односно уских канала.[3] Због те изолованости Црно море је у у плеистоцену и раном холоцену често било одсјечено од свјетског океана и имало самосталан ритам развоја који је укључивао дуге језерске фазе и самосвојну глациоеустатичну смјену трансгресивних и регресивних периода. Из тих раз-

[2] Босфор (Истанбулски мореуз) – мореуз, односно уски морски канал који дијели Црно и Мраморно море. Дужина тог канала износи 31,7 km, а ширина од 0,6–2,5 km. Максимална дубина износи 120 m (Hanle 1973, 86).

[3] Овом типу мора припада још и Црвено море које је са Индијским океаном повезано мореузом Баб ел Мандеб у Аденском заливу, затим Балтичко море које је преко Öresunda и Scageraka повезано са Сјеверним морем, или пак само Средоземно море које са Атлантским океаном вежу уска Гибралтарска врата.

лога Црно море представља једну од најмлађих акумулација морске воде у систему свјетског океана. У форми коју данас познајемо оно је настало тек у холоценском периоду, односно у ранијим раздобљима овог актуелног интерглацијала.

Даља битна карактеристика Црног мора је необично снажан прилив слатке воде. Са запада и сјевера воду доносе велике ријеке Дунав, Дњестар, Јужни Буг и Дњепар. Маса рјечне воде приспијева у црноморску депресију и из источноевропског дијела Русије преко Дона и Азовског мора у које се опет из западног Кавказа улива Кубан са притокама. Значајан прилив слатке воде Црно море добија и из Мале Азије преко Сакарије, Кизилирмака, Јесилирмака и других мањих ријека (Слика 1). Континентална изолованост и масиван прилив рјечне воде условили су ниски салинитет Црног мора, што је опет узроковало специфично струјање воде које је посебно изражено у Босфорском каналу, Мраморном мору и Дарданелима,[4] као и у југозападном дијелу самог Црног мора. Ту на површини струји вода са мање соли из правца Црног мора ка Медитерану, док испод ње тече сланија и тежа вода у обрнутом правцу, тј. из Егејског мора кроз морске тјеснаце и Мраморно море ка сјеверу.

Релативна изолованост и слаб дубински проток воде условили су још један феномен који је од пресудног значаја за цјелокупни еколошки систем Црног мора. Наиме, свјежа вода богата кисеоником циркулише само до дубуне 100–200 m. Испод те дубине је аноксигена средина са високим процентом хидрогених сулфида у којој биљни и животињски живот није могућ. Читаво дно Црног мора је прекривено *сапропелима* – органским наслагама изумрлих биљака и животиња. Настанак хидрогених сулфида је посљедица редукционог процеса у наслагама сапропела, као и других биохемијских процеса на дну мора. Њихов настанак се једним дијелом везује и за присуство геотермалних извора.[5]

Најстарији познати назив Црног мора »Pontus Axeinus« потиче из времена првих контаката грчких морепловаца са овим простором и значи »негостољубиво море«. Касније и познатије античко име »Pontus Euxeinus« има супротно значење (»гостољубиво море«) и вјероватно представља магијску формулу за одобровољење бога мора Понтоса.[6] Данашњи назив се први пут спомиње у Средњем вијеку. Углавном се сматра да тај назив нема никакве везе са бојом воде већ у преносном смислу означава опасно, олујно море, приближавајући се на тај начин првобитном називу и значењу »Pontus Axeinus«.

РАЗВОЈ ЦРНОГ МОРА У ПЛЕИСТОЦЕНУ И ХОЛОЦЕНУ

Геолошки развој Црног мора подложан је општем циклусу геоклиматских промјена и режиму развоја свјетског океана уз знатан ниво локалних специфичности које су условљене његовом континенталном затвореношћу и повременом изолацијом. Данас се углавном сматра да је најранија водена акумулација у црноморској депресији која се може везати за данашње Црно море настала у доба глацијације Mindel (око 500.000–400.000 BP), након сушења великог терцијерног океана Тетиса и послије фазе Каудиског мора из доба касног плиоцена. Та акумулација је позната под називом »Палеоеуксинско језеро«. У то доба постојала је водена веза са Каспијским морем преко Кумо-Маничке депресије, као и са Мраморним морем преко Босфора. Међутим, та рана акумулација није била повезана са Средоземним морем, тако да је карактеришће смањени салинитет са одговарајућом фауном. Током интерглацијала Riss-Würm (150.000–100.000 BP) дошло је до пораста водостаја и тада је по први пут од времена океана Тетис поновно остварена веза будућег Црног мора са Медитераном. Та фаза је позната као »Карангатски базен« односно »Карангатско море«. Масивним дотоком океанске воде нарастао је и проценат салинитета до нивоа који је био већи од данашњег.[7]

У доба задњег глацијалног максимума током касног Würma (20.000–18.000 BP), умјесто Карангатског мора настао је изоловани базен слатке воде познат под називом »Неоеуксинско језеро«. Водостај тог језера био је око 110 до 120 m нижи од данашњег (Слика 1).[8] До трансформације Неоеуксинског језера у данашњи »semimarine« базен Црног мора дошло

[4] Мраморно море лежи између Босфора и Дарданела и обухвата површину од 11.500 km². Дуго је око 200 km (И–З) и широко око 80 km (С–Ј). Максимална дубина износи 1355 m (Hanle 1973, 257). Дарданели (Мореуз Чанаккале) – мореуз, односно уски морски канал дужине 65 km и ширине до 6,3 km. Минимална дубина код Чанаккале износи 65 m (Aksu et al. 1999, 295).

[5] Јаблонка 2003, 79 и тамо наведена литература.

[6] Понтос има два значења у грчкој митологији. Тим именом се означава море али исто тако и бог мора Понтос син Геје који припада групи најстаријих божанстава грчког предолимпског пантеона (Јордан 1993, 85).

[7] Tshepalyga 1995, 303 ff (овдје се ради о другачијој транскрипцији имена руског аутора Chepalyge (Чепаљуга).

[8] Shilik 1997, 115. Према Рњану и Питману 150 m (упореди Слику 3).

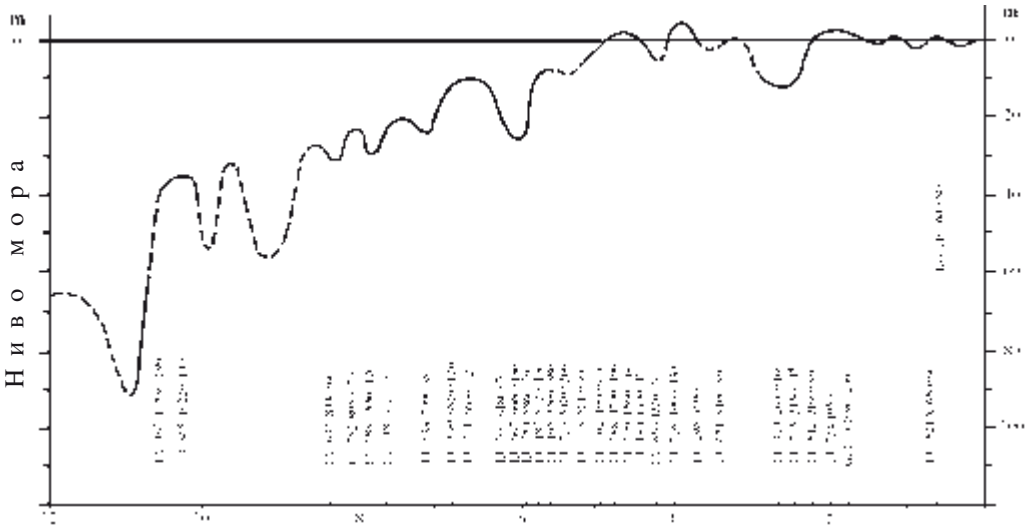

Сл. 2. Осцилације Црноī мора у вријеме холоцена (ūпрема Chepalyga 1984, Fig. 23–4)

Abb. 2. Schwankungen des Schwarzmeerspiegels im Holozän (nach Chepalyga 1984 Fig. 23–4)

је тек у ранијим фазама холоцена као посљедица топљења леда и тиме условљеног глациоеустатичког пораста свјетског океана. То раздобље развоја Црног мора је посебно интересантно и са археолошког аспекта, јер има индиција да би се холоценске осцилације нивоа мора могле поклапати са неким прекретним моментима у културном развоју неолита и енеолита овог дијела Европе. Због тога ћемо му у наредном тексту посветити више пажње.

Већина истраживача заступа становиште да се повећање масе воде Црног мора у ранијим фазама актуелног интерглацијала углавном одвијало континуирано са одређеним већим или мањим осцилацијама (Слика 2, 3, 4). Према чланку A. Chepalyge (Чепаљуга) из 1984. године у коме су сумирани дотадашњи резултати совјетских истраживања на овом подручју, до прве значајне трансгресије у басену неоеуксинског језера дошло је при крају плеистоцена, прије око 12.000–11.500 BP (Слика 2). Чепаљуга претпоставља де је пораст воде достигао ниво од око -60 m у односу на данашњи водостај, те да је била могућа веза са Мраморним морем, али не преко Босфора него кроз долину Сакарије. Међутим, та трансгресија није била праћена салинитетом, што значи да је повећање водене масе било посљедица прилива отопљеног леда са Арктика и Кавказа који је у басен Црног мора доспио ријекама Дунав, Дњестар, Буг, Дњепар и Кубан. Након тога услиједила је регресија, односно пад водостаја до нивоа -80 до -85 m.[9]

Прва трансгресија која је била праћена морском фауном и салинитетом наступила је како наводи Чепаљуга прије отприлике 11.000–10.000 г. У то вријеме је морска вода из Медитерана преко Босфора или долином Сакарије продрла у црноморску депресију и достигла ниво од -45 m. Тај продор индициран је појавом морских пужева *Cerastoderma lamarcki, Chione galline* и *Spisula subtuncata* која је потврђена у области Пицунда на источној обали Црног мора (Абхазија). Совјетски и руски истраживачи наводе велики број радиокарбон-датума који омогућују релативно прецизну датацију те фазе у вријеме од 10530±190 BP до 10530±180 BP (10950–9050 BC) односно на сам почетак холоцена (Слика 2).[10] Током регресије која је томе слиједила, дошло је до пада водостаја на ниво -65 до -70 m.

Међутим, овај рани продор морске воде у црноморску депресију остао је доста проблематичан, с обзиром да га већина истразивача изван бившег Совјетског Савеза уопште не констатује. Истина, G. A. Jones и A. R. Gagnon датирају успостављање везе између Црног мора и Медитерана у доста приближно доба (са. 9.800 BP), али је по њима тада дошло до преливања слатке воде из Црног мора преко Босфора у Медитеран, а не обрнуто.[11] Сличан закључак доносе Degens и Ross (Слика 3a), као и Aksu

[9] Chepalyga 1984, 239.
[10] Островский и др. 1977, 61–68; Chepalyga 1984, 239–240.
[11] Jones/Gagnon 1994, 555.

и сарадници, према коме око 9.500 BP долази до преливања слатке воде из Црног мора преко Босфора у Медитеран, а обострани проток и продор слане воде у црноморски басен бивају успостављени тек 7.150 BP (ca. 6.000 BC).[12] И сам Чепаљуга донекле релативизује свој горе изнесени закључак остављајући могућност да је већ у току регресије која је услиједила непосредно након наводног раног продора морске воде, могло доћи до поновног успостављања режима затвореног слатководног базена.[13]

Према томе може се прихватити да је најранија веза Црног мора са Медитераном, а преко њега и са свјетским океаном заиста остварена почетком холоцена, како се то износи у совјетским, односно руским изворима. Међутим, нема ширих потврда наведеног раног прилива слане воде у црноморску депресију, већ би се ту морало радити о продору слатке воде из Црног мора у правцу Медитерана. Као проблематичан и тешко објашњив моменат ипак остаје врло рана појава морских пужева на подручју источне обале Црног мора, коју поткрепљује читав низ радиокарбон датума.

Једну снажну трансгресију која је услиједила прије 6. миленијума, а можда већ у току Бореала и која је износила до +5 m у односу на данашњи ниво, спомиње румунска археоботаничарка A. Bolomey 1983.[14] У вријеме те трансгресије су делта Дунава до Браиле, читава Добруџа и доњи Дунав све до притока Ведеа и Јантра морали бити под водом. Ту своју претоставку Bolomey подупире археолошком топографијом, при чему би недостатак ранонеолитских налазишта у претпостављеној поплављеној зони требало да буде одлучујући аргумент. У току 5. миленијума се одвијао обрнути процес, пошто су насеља Dudeşti, Hamangia и налазишта других касноенеолитских култура у то вријеме могла бити смјештена ближе данашњој обали Дунава.[15]

Ова хипотеза могла би се довести у везу са новијим истраживањима америчких гео-маринолога W. Ryan-a и W. Pitman-a, као и бугарског геолога П. Димитрова, према којима је половином 6. миленијума прије Христа[16] дошло до наглог преливања велике количине морске воде преко Босфора у црноморски басен (Слика 3), што је довело до снажних поплава, односно до катастрофалног општег потопа – библијског потопа.[17] Тиме се овај, вјероватно најстарији реални догађај у људској историји који је потврђен писаним изворима, по први пут лоцира на подручје данашњег Црног мора. Према овим истраживачима ниво Црног мора био је почетком 6. миленијума прије Христа за око 150 m нижи од нивоа Медитерана и свјетског океана. Око 5.600. године прије Христа дошло је до наглог преливања воде кроз процјеп Босфора при чему се у црноморску депресију преливало око 50 кубних километара воде дневно. Та количина била је довољна да само у једном дану подигне ниво Црног мора за 10–15 cm,[18] што значи да је за неколико година било поплављено најмање 100.000 km² копна. Катаклизма оваквих размјера објашњава се отапањем масе поларног леда због које је растао ниво свјетског океана. То све се документује открићем »добро очуване и до 3 m високе пјешчане обале« на дубини од 150 m, која је по мишљењу наведених истраживача у том стању могла опстати само у случају наглог потапања. Уз то се констатује нагла промјена у саставу фауне, при чему се најстарија морска фауна датира у вријеме 7.500 BP.[19] Ryan и сарадници даље износе да је усљед овог потопа дошло је до масовног повлачења неолитског становништва са црноморске обале у унутрашњост континента, што је изазвало даљу ланчану реакцију чији трагови досежу до Египта, Месопотамије и Кине. Митски одраз тих догађаја сачуван је у библијској причи о свеопштем потопу, страдању и спашавању људског рода и осталих живих бића у чувеној Нојевој барци.[20]

Међутим овакав став наишао је на оштру критику, како међу маринолозима, тако и у археолошким круговима.[21] Читав низ аргумената који говоре против овакве поплаве у 6. миленијуму прије Христа износи P. Jablonka у свом чланку из 2003. године. Насупрот становишту о ниском водостају у црноморској депресији овдје се потврђује снажна трансгресија из времена касног глацијала када је дошло до преливања воде из Неоеуксинског језера

---

[12] Degens/Ross 1972, 1 ff.: Aksu et al. 1999, 298–299.

[13] Chepalyga 1984, 239.

[14] Bolomey 1983, 140–142.

[15] Ibid.

[16] Хронолошке одреднице »прије Христа« и »BC« односе се на калибриране радиокарбон датације (калибрација према Bronk Ramsey, OxCal Program v2.18. Oxford Radiocarbon Accelerator Unit. Oxford.).

[17] Ryan et. al. 1997, 119 ff.; Ryan/Pitman 1998, 167–194.

[18] У околностима које се за раздобље раног холоцена сматрају уобичајеним пораст нивоа Црног мора износио је 2–5 mm годишње, те би за овакав раст у нормалним условима било потребно 50–150 година.

[19] Ryan et. al. 1997, 119 ff.; Ryan/Pitman 1998, 167–194.

[20] Ibid.; Мојсије, Генезис 7,1–7,21.

[21] Ross 1999, 75–78; Jablonka 2003, 90 ff; Govedarica 2003, 103.

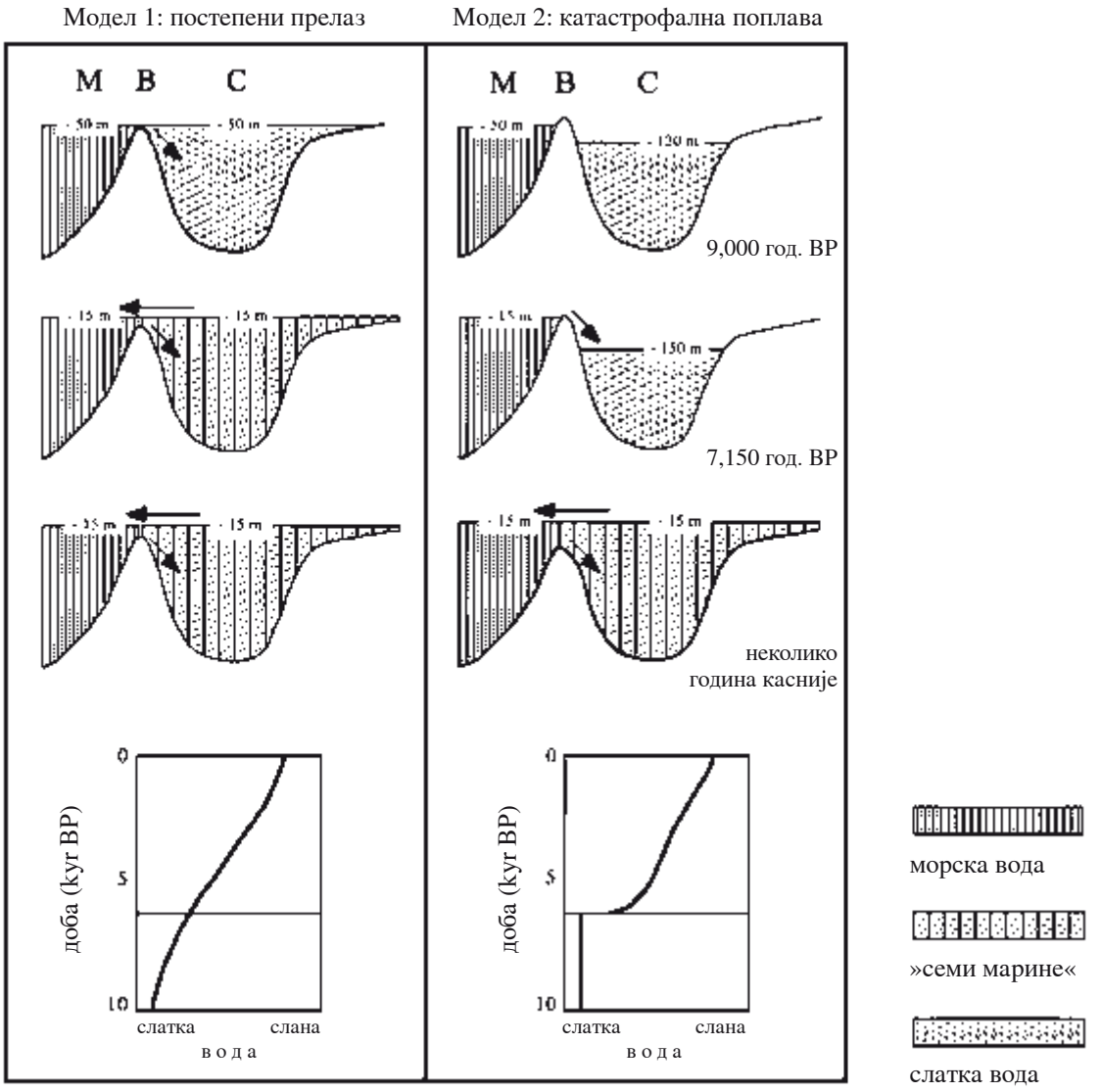

Сл. 3. Реконструкција нивоа Медитерана (М) и Црног мора (Ц) и њихове везе/изолације преко Босфорског канала (Б) током раног холоцена (kyr = 1000 година). Модел 1: према Degens/Ross 1972; Модел 2: према Ryan et al. 1997 (састављено по Ryan et al. 1997 Fig. 5)

Abb. 3. Rekonstruktion des Mittelmeer (M)- und Schwarzmeerspiegels (C) und ihrer Verbindung /Trennung über den Bosporus (B) im frühen Holozän (Kyr = 1000 Jh.). Model 1 nach Degens/Ross 1972; Model 2 nach Ryan u.a. 1997 (zusammengefaßt nach Ryan u.a. 1997 Fig. 5)

преко Босфора у Мраморно море. Успостављање обостраног протока, односно еустатичке везе Црног мора и Медитерана дешава се, према томе већ на половини 8. миленијума прије Христа, тако да о некој поплави у смислу сценарија који износе Ryan и сарадници не може бити ријечи. На истом мјесту се констатује да је данашњи водостај у холоцену по први пут достигнут у доба око 2.500 BC.[22]

У знатној мјери другачији став имају руски истраживачи. Према истраживањима која су обављена на сјеверној и источној обали Црног мора флуктуација трансгресивно-регресивних фаза била је нарочито интензивна у току првих 3.500 година од успостављања прве везе Неоеуксинског језера и свјетског Океана крајем плеистоценског периода. При томе се опажа релативно брз пораст водостаја од просјечних 5 mm годишње. На тај начин ниво

[22] Jablonka 2003, 87 ff.

воде у вријеме око 8.050 ВР (са. 7.300 ВС) попео се за 18 m, што значи до са. 20 m испод данашњег нивоа, што је приближно ставу који износи Jablonka, али у супротности са трансгресијом од +5 m коју претпоставља Bolomey. Међутим, овдје се постулира једна снажна трансгресија која већ у вријеме четвртог миленијума прије Христа достиже и прелази данашњи ниво. Максимум те трансгресије према дијаграму Чепаљуге (Слика 2) достигнут је око 4.560±160 ВР (3.380–3.030 ВС), док се према Балабанову и сарадницима та датација смјешта у нешто раније вријеме, али такође у оквиру 4. миленијума прије Христа.[23] У руској литератури је овај снажни пораст морског водостаја обиљежен као прва новоцрноморска трансгресија, односно »Федорова трансгресија«.[24] Та трансгресија би могла бити проузрокована задњим таласом великог отапања леда са Лаурентије које се према Ламберту датира у приближан временски оквир (са. 6.000 година од данас).[25]

Истраживања морске обале на подручју Колхиде која цитира Shilik (Шилик) 1997. показују да је ниво источне обале Црног мора у вријеме 5.825±215 ВР (5.219–4.316 ВС) износио око -11,5 m, а 5.240±90 ВР (4.258–3.928 ВС) -6 m. За разлику од тога би водостај на подручју античке Олбије, тј. на сјеверозападној обали Црног мора у вријеме 5.370±60 ВР (4,339–4,041 ВС), дакле у приближно истом добу, требало да износи само 1,6 m испод данашњег нивоа.[26] Ови подаци потврђују да је ниво воде у касном 5. миленијуму прије Христа био знатно испод данашњег, што би говорило у прилог хронолошком опредјељењу Чепаљуге и Балабанова, односно потврђивало датацију Федорове трансгресије у наредни период, тј. у 4. миленијум прије Христа. Међутим, велике и нелогичне разлике у водостају према којима би сјеверозападна обала у приближно исто вријеме била скоро 4 m виша од источне, у великој мјери релативизују валидност наведених података.

У вези са тим намеће се питање да ли су те непрецизности посљедица несигурне датације, или су ту инволвирани и неки фактори комплексније природе. Овом проблематиком се у задње вријеме доста детаљно бавио француски маринолог P. A. Pirazzoli, који износи низ методолошких замјерки у погледу досадашњих истраживања осцилације нивоа, како Црног мора, тако и свјетског океана уопште. Посебно проблематичним он сматра покушаје успостављања општеважећих схема и дијаграма на основу компилације података са различитих и често међусобно врло удаљених локалитета, при чему се не узима у обзир фактор локалне тектонике. Pirazzoli даље закључује да се такви подаци не могу на исти начин вредновати, пошто се најчешће ради о подручјима која су подложна различитим тектонским помјерањима.[27] Као примјер таквог погрешног методолошког полазишта Pirazzoli наводи уситњене осцилације у дијаграмима Шилика, Балабанова, Островског и Чепаљуге који се повремено међусобно искључују (Слика 4), те ће те осцилације по његовом мишљењу прије представљати посљедицу различите тектоничке историје појединих подручја, него неке мини флуктуације морског водостаја.[28]

Ове методолошке примједбе Пирацолија су у цјелини гледајући оправдане и морају се узети у обзир при вредновању досадашњих истраживања, поготову када су у питању покушаји израде детаљнијих дијаграма општег значаја. Полазећи од тог становишта могло би се рећи да нелогичне разлике у нивоу мора на сјеверозападној и источној црноморској обали које наводи Шилик не морају бити посљедица непрецизне радиокарбонске датације (која уосталом показује релативно мала лабораторијска одступања), већ ће прије бити узрокова накнадним поремећајима обалне линије у једном, или у оба наведена подручја. Могуће је да се ту радило о осцилацијама континенталне платформе или разликама у локалној тектоници, при чему је врло тешко или скоро немогуће утврдити обим поремећаја у односу на примарно стање.

АРХЕОЛОШКИ АСПЕКТИ ДИСКУСИЈЕ О ФЛУКТУАЦИЈИ НИВОА МОРА У МЛАЂЕМ РАЗДОБЉУ СРЕДЊЕГ ХОЛОЦЕНА
(касни неолит и енеолит: са. 5000–3000 ВС)

Основни проблем у идентификацији осцилација нивоа мора које су имале директне посљедице по стање животне средине и културни развој праисторијских заједница, односи се на вјеродостојност полазишног аспекта, односно на могућност перцепције

[23] Chepalyga 1984, 237.240; Балабанов и др. 1981, 202.
[24] Федоров 1982, 151–155; Chepalyga 1984, 240; Shilik 1997, 116 ff.
[25] Lambert 1996, 595. Laurentia – стари Континент који је обухватао сјеверну Америку и Гранланд.
[26] Shilik 1997, 116.119.
[27] Pirazzoli 1996, 92; Cronin 1999, 287 ff.; Williams et al. 1998, 107–122.
[28] Pirazzoli 1991, 103.105.

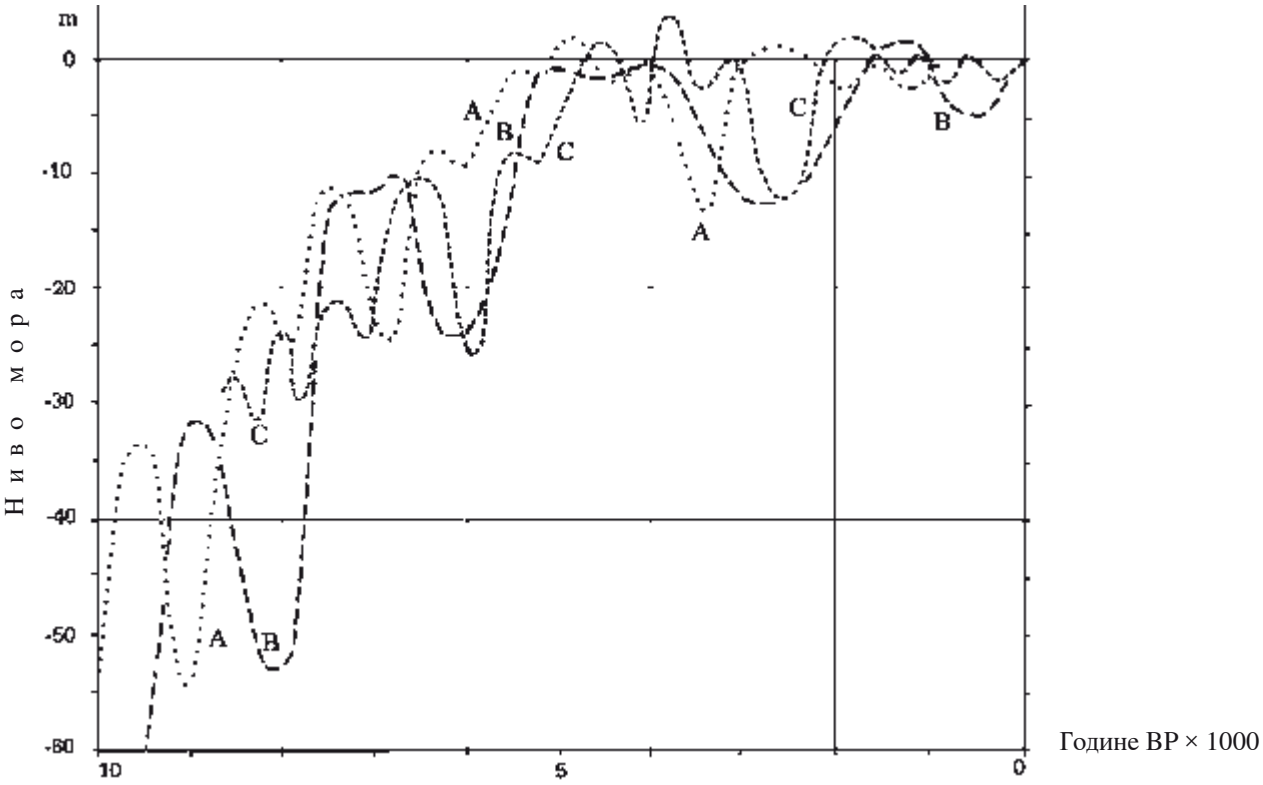

Сл. 4. Упоредна табела промјена нивоа Црног мора – A: Балабанов и др. 1981; B: Островскии и др. 1977; C: Chepalyga 1984 (према Pirazolli 1991, Pl. 27)

Abb. 4. Vergleichstabelle der Spiegelschwankungen im Schwarzmeer – A: Балабанов и др. 1981; B. Островскии и др. 1977; C: Chepalyga 1984 (nach Pirazolli 1991 Pl. 27)

првобитног стања појединачних фаза промјена обалне линије. Од тога директно зависи валидност еустатичких дијаграма и даљих ширих закључака, а то је како смо видјели и један од најкритичнијих аспеката у маринолошким истраживањима. На постојеће дијаграме се са нешто више сигурности може рачунати кад је у питању идентификација основних трансгресивно-регресивних тенденција, пошто се оне сусрећу у схемама већине истраживача, иако са извјесним хронолошким осцилацијама.

Потврду таквог развоја пружају и неки новији археолошки подаци. Гробови културе Варна из Дуранкулака на западној црноморској обали су у моменту ископавања лежали око 1 m испод површине мора, иако је познато да се сахрањивање увијек обавља на сувим и углавном уздигнутим локацијама. То стоји у сагласности са подацима које износи Шилик[29] и јасно потврђује да је водостај на сјеверозападној обали Црног мора крајем 5. миленијума прије Христа био знатно испод данашњег нивоа. То такође потврђују и насеља бугарског касног енеолита на југозападној обали Црног мора Созопољ и Ропотамо, која су егзистирала у исто доба, а њихови остаци се сада налазе око 5–6 m испод површине мора.[30] У сваком случају сви ти подаци потврђују да је крај 5. миленијума био датум *post quem* за почетак прве новоцрноморске трансгресије, односно Федорове трансгресије. Према Х. Тодоровој максимум те трансгресије би падао око средине 4. миленијума, што приближно одговара дијаграмима Чепаљуге и Балабанова (Слика 2; 4).[31] Сходно томе се прва половина 4 миленијума прије Христа може сматрати као раздобље пораста воде, а средина тог миленијума као вријеме највећег водостаја. Крај Федорове трансгресије би падао у вријеме око 3.000 BC или нешто касније (Слика 2).

[29] Todorova 1993, 77; 1998, 69; Shilik 1997, 116 ff.
[30] Todorova 1993, 78; Draganov 1995, 225
[31] Todorova 1993, 78.

Са друге стране, разлика између данашњег водостаја у Дуранкулаку (-1 m) и код јужних насеља Созопољ и Ропотамо (-5 m), навела је Тодорову на претпоставку да би то могла бити потврда тектонског помјерања европске платформе, до чега је дошло усљед појачаног топљења арктичног леда током атлантика. Због наглог ослобађања масе леда дошло је до промјене гравитационог поља и до издизања платформе на сјеверу и њеног спуштања на југу.[32] Тим поремећајима и даљим дјеловањем природних фактора могла је бити условљена културна и демографска експлозија на простору сјеверног Балкана и у сусједним подручјима до које је дошло током друге половине 5. миленијума, као и колапс који је наступио након тог климатског оптимума. Негативни ефекти повећаног нивоа подземне и надземне воде (влага, мочваре, поплаве и сл.) на подручју источног Балкана и на сјеверу Црног мора могли су доћи до изражаја током 4. миленијума, што би се поклапало са временом споменутог културног колапса. Према томе, може се рећи да археолошки, климатолошки и маринолошки подаци у овом случају стоје у сагласности и да се у великој мјери допуњују указујући на погоршање природних услова и културни колапс на већем дијелу циркумпонтског подручја током прве половине 4. миленијума прије Христа.

Како показују C–14 датуми са Чепаљугиног збирног дијаграма, у вријеме 4.400. и 3.400. BP (ca. 3.300–1.700 BC) треба рачунати са појачаном флуктуацијом нивоа мора, при чему је прво дошло до регресије којој слиједи рапидни раст водостаја до +2 m, праћен поновним падом и успоном нивоа воде (Слика 2). Уколико се и овдје не ради о одступањима насталим усљед накнадних тектонских поремећаја линије морске обале, могуће је да те осцилације одражавају смјену сувих и влажних фаза у релативно дуготрајном раздобљу *subboreala*. Ову могућност разматра В. Петренко у свом покушају идентификације ритма културних и климатских промјена током овог раздобља.[33]

У вези са даљом флуктуацијом Црног мора вриједна пажње је једна рапидна и релативно снажна регресија током које је ниво воде опао до 10–15 m испод данашњег водостаја. Ради се о тзв. »Фанагоријској регресији« која је датирана у касни Subboreal, ca. 1500–50 BC.[34] Затим слиједи »Нимфејска трансгресија« која достиже ниво од око 1–2 m изнад данашњег. Та трансгресија се може оквирно датирати у прву половину првог миленијума послије Христа (Слика 2).[35]

ЗАКЉУЧАК

Сумирајући изнесене податке може се закључити да су конкретни резултати у вези са осцилацијама нивоа мора у црноморском басену могући само у ужим локалним оквирима, док свака компилација података из ширег географског подручја умањује могућност сагледавања реалног стања. Другим ријечима, објективна слика осцилације морске површине не може се добити на основу збира података из различитих подручја, не због тога што је у разним дијеловима владао другачији режим водостаја, већ због непредвидљивости накнадних поремећаја обалне линије и приобалног подручја. Ниво Црног мора је као и свака друга већа водена површина морао бити уједначен у свим његовим дијеловима, а од момента спајања са средоземним морем и слободног обостраног протока, постао је по принципу спојених посуда подложан еустатичком режиму свјетског океана. Наравно, у оба случаја је пресудан гравитациони закон, при чему се ниво водене површине формира према гравитационом фокусу. Одступања у водостају би се према томе у свим водама једног режима морала истовјетно одражавати, те би са те тачке требало бити ирелевантно са кога подручја потичу подаци. Но како смо видјели, ту није проблематично примарно стање, већ тектонска помјерања копнене масе и други поремећаји до којих је дошло након успостављана новог нивоа воде и формирања адекватне обалне линије. У том контексту оправдано се поставља питање да ли су резултати досадашњих испитивања осцилације нивоа воде Црног мора објективни и у којој мјери су они употребљиви у археолошком раду?

Досадашња пракса израде општих дијаграма на основу компилације података из различитих подручја очигледно се показала методолошки неадекватном и несугурном да би могла послужити као ослонац у археолошким истраживањима. Чини се да би једино обухватни локални дијаграми који за сада недостају, могли дати прецизну слику за одређено подручје, а њиховим умножавањем и међусобним поређењем могло би се доћи до репрезентативног узорка који би онда као нека врста »сеизмолошки калибриране кривуље« важио и за шире подручје. У том правцу ће по свој прилици бити усмјерена

[32] Todorova 1993, 77–78.
[33] Петренко 1992, 23–25.
[34] Федоров 1982, 151 фф.; Chepalyga 1984, 240.
[35] Chepalyga 1984, 240.

будућа истраживања, а оно чиме сада располажемо може послужити само као груби показатељ на основу кога се у мањој или већој мјери могу наслутити неке основне тенденције. Можемо се сложити да је трансформација данашњег Црног мора из слатководног језера у »semimarine« базен један дуготрајни процес који је услиједио као посљедица глобалних климатских промјена и глациоеустатичког пораста свјетског океана на почетку актуелног интерглацијалног раздобља. Осцилације у одвијању тог процеса изражене у смјењивању трансгресивних и регресивних фаза, без сумње су имале директни утицај на културни развој околног подручја. Библијски потоп у коме се највјероватније одсликавају драматични, али временски и просторно још увијек нелоцирани праисторијски догађаји, могао би се узети као парадигматичан примјер тих утицаја.

Ако се библијски потоп уопште може везати за подручје Црног мора, како то претпоставља амерички геолог Ryan и његови сарадници, онда би вријеме прве новоцрноморске, односно Федорове трансгресије, пружало далеко бољу геоархеолошку подлогу за такав догађај него половина 6. миленијума коју они наводе. Археолошки подаци у сваком случају не дају никакву потврду таквом катастрофичном развоју у наведеном периоду. Сасвим другачија слика односи се на вријеме Федорове трансгресија која се, како смо видјели, одвијала током 4. миленијума прије Христа, тј. у доба раног суббореала. У вријеме њеног максимума који по општој европској хронологији J. Lichardus-a пада у вријеме прелаза из раног у средњи енеолит (око средине 4. миленијума прије Христа),[36] била су поплављена широка копнена пространства уз западни, сјеверни и источни Понт, а сва насеља у близини морске обале и ушћа ријека морала су бити напуштена. Ту се дакле није радило о неким наглим провалама воде, већ су поплаве у ствари представљале само врхунац једног дугог и лаганог процеса хумидизације који се преко подизања нивоа подземне воде и претварања околног земљишта у мочваре морао осјетити у једном далеко ширем обиму. Тако је поступно дошло до драстичног погоршања животних услова и то не само у поплављеним подручјима, већ и на ширем простору и у дужем временском периоду. Све то је довело до културног колапса који се опажа у развоју западног и сјеверозападног црноморском подручја већ од нестанка култура Gumelniţa и Варна на прелазу из 5. у 4. и нарочито током прве половине 4. миленијума прије Христа. На тај начин се ово раздобље и са археолошке и са климатолошке тачке гледишта појављује као вријеме великих поремећаја који далеко превазилазе све раније и касније познате катаклизме на овом подручју.

Хронолошко и територијално лоцирање библијског потопа у вријеме Федорове трансгресије Црног мора је, према томе, сасвим могуће и прихватљиво. Међутим, пошто још увијек нема јасног методолошког приступа у разматрању овог митско-историјског догађаја, ова локација мора остати као једна више или мање могућа претпоставка на граници научног и спекулативног. Евидентно је да је вријеме Федорове трансгресије, односно 4. а не 6. миленијум прије Христа било доба великих катаклизми и у културном и у геолошком развоју на приобалном подручју Црног мора. Које размјере су те катаклизме достизале, колико је културно-историјских објеката из тог раздобља и из ранијих праисторијских периода у њима уништено или потопљено, у којој мјери је археолошки фундус, а тиме и могућност проучавања праисторије овог подручја умањен, су питања која попут проблематике библијског потопа за сада стоје на граници научног и спекулативног: одговоре на њих можемо само да наслућујемо.

[36] Lichardus 1991, 13 ff. и тамо наведена литература (за разлику од нашег текста у Lichardus-овој хронолошкој скали су у употреби накалибрирани радиокарбон датуми).

ЛИТЕРАТУРА:

Aksu, A.E. et al. (1999) – Oscilating Quarternary water levels of the Marmara Sea and vigorous outflow into the Aegean Sea from the Marmara Sea-Black Sea drainage corridor. Marine Geology 153, 298–299.

Балабанов, И.П. и др. (1981) – Новейшая история формирования инженерно-геологических условий и долгосрочный прогноз развития береговой зонŷ полуострова Пицунда. Тбилиси. Из-во »Месниереба«.

Bolomey, A. (1983) – Les populations néo- et énéolithiques de la période de transition. Leurs relations avec le milieu biotique. У: Dumitrescu, V., Bolomey, A., Mogoşanu, F., Esquisse d'une prèhistoire de la Roumanie. Bucarest, 140–142.

Chepalyga, A. (1984) – Inland Sea Basins. У: Velichko. A.A. (ed.) Late Quaternary Environments of the Soviet Union, Minneapolis, 237–240.

Cronin, T.A. (1999) – Principles of Paleoclimatology. Perspectives in Paleobiology and Earth History. Columbia University Press, New York, 287 ff.

Degens, E. T. / Ross, D. A. (1972) – Chronology of the Black Sea over the last 25,000 years. Chemical Geology 10, 1–16.

Draganov, V. (1995) – Submerged coastal Settlement from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdovitza Bay near Kiten. У: Bailey D. W., Panayotov I., Alexandrov S., (eds.) Prehistoric Bulgaria. Prehistory Press, Madison Wisconsin, 225 ff.

Федоров, П. В. (1982) – Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменения уровня Мирового океана за последние 15 000 лет. // Колебания уровня морей и океанов за 15000 лет. Москва, Из-во »Наука«, 151–155.

Govedarica, B. (2003) – On the Oscillations of the Black Sea Level in the Holocene Period from an Archaeological Viewpoint. У: Troia and Troad. Scientific Approaches. Wagner, G.A., Pernicka, E., Uepermann, H.P. (Eds.). Heidelberg, 95–104.

Hanle, A. (1973) – Meyers Kontinente und Meere. Asien (ohne Sowjetunion), Australien, Inseln und Meere. Bibliographisches Institut, Mannheim.

Jablonka, P. (2003) – The Link between the Black Sea and the Mediterranean Since the End of the Last Ice Age: Archaeology and Geology. У: Troia and Troad. Scientific Approaches. Wagner, G.A., Pernicka, E., Uepermann, H.P. (Eds.). Heidelberg, 77–94.

Jones, G.A. / Gagnon, A.A. (1994) – Radiocarbon chronology of Black Sea Sediments. Deep-Sea Research 1, 41, 555.

Jordan, M. (1993) – Encyclopedia of Gods. New York, 206.

Lambert, K. (1996) – Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Paleolithic time. Antiquity 70, 588–609.

Lichardus, J. (1991) – Die Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. In: Lichardus, J. (Hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn, 13–34.

Островский А.Б. и др. (1977) – Новые данные о стратиграфии и геохронологии плейстоценовых морских террас Черноморского побережья Кавказа и Керченско-Таманской области // »Палеогеография и отложения плейстоцена ю́жных морей СССР«. Москва, Из-во »Наука«, с. 61–68.

Петренко, В. Г. (1992) – Опыт корреляции климатических и культурных ритмов. Северо-западное Причерноморье, ритмы культурогенеза. (пед. В.П. Ванчугов и др.), Одесса, с. 23–25.

Pirazzoli, P.A. (1991) – World Atlas of Holocene Sea-Level Changes. Elsevier, Amsterdam – London – New York –Tokyo, 103–105.

Pirazzoli, P.A. (1996) – Sea-Level Changes: The Last 20 000 Years. Wiley, Chichester – New York – Brisbane – Toronto – Singapore, 92.

Ross, M. (1999) – Neolithic Noah. Are the claims of two geologists all wet? Archaeology 52, 1, 75–78.

Ryan, W. et al. (1997) – An abrupt drowning of the Black Sea Shelf. Marine Geology 138, 119–126.

Ryan, W. / Pitman, W. (1998) – Noah'S Flood. The New Scientific Discoveries about the Event that Changed History. Simon & Schuster, London, 167–194.

Shilik, K.K. (1997) – Oscilations of the Black Sea and Ancient Landscapes. U: Chapman J., Dolukhanov P. (eds.) Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica 3, Oxford, 115–119.

Todorova, H. (1993) – Klima und Strandverschiebung in der postglazial Bulgariens. U: Georgieva P. (ed.) The Fourth millennium B.C. Edition of New Bulgarian University, Sofia,. 77–78.

Todorova, H. (1998) – Probleme der Umwelt der prähistorischen Kulturen zwischen 7000 und 100 v.Chr. U: Hänsel, B., Machnik, J. (Hrsg.) Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Südosteuropa-

Schriften, Band 20, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 12, München, Rahden /Westf., 65–70.

Tshepalyga, A. (1995) – Pliyo-Pleyistosen Kara Deniz Havzalari ve Bunlarin Akdeniz ile Iliskileri. Izmit Kvrfezi Kuvaterner Istifi (Quaternary Sequence in the Gulf of Izmit), Engin Merig (ed.), Kocaeli Valilipi Gevre Koruma Vakfù, Istanbul, 303–311.

Williams, M. et al. (1998) – Quarternary Environments. Arnold, London, 107–122.

Zusammenfussung: BLAGOJE GOVEDARICA,
Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg

SCHWANKUNGEN DES SCHWARZMEERSPIEGELS UND DIE KULTURENTWICKLUNG SÜDOSTEUROPAS WÄHREND DES MITTLEREN HOLOZÄNS (ca. 6000–3000 v. Chr.)

Der Autor präsentiert die Untersuchungsergebnisse zur Entwicklung des Schwarzen Meeres während des Holozäns, die in der letzten Zeit im Gebiet des ehemaligen Sowjetunion, Rumänien, Bulgarien und in der Türkei erzielt worden sind und diskutiert sie vom archäologischen Standpunkt aus. Dabei wird hervorgehoben, daß die Kulturentwicklung im Gebiet Südosteuropas während der Urgeschichtsperiode und vor allem in der Zeit des mittleren Holozäns durch die Umwandlung des heutigen Schwarzen Meeres aus dem sogenannten neoeuxinischen Süßwassersee in das halbmarine Becken im wesentlichem beeinflußt wurde.

Die Forscher sind sich weitgehend einig, daß diese Marineumwandlung als Ergebnis des glazioeustatischen Anstiegs der Weltozeane während des älteren Holozäns geschah. Bezüglich des Ablaufes dieses Prozesses sind jedoch unterschiedliche Standpunkte anzutreffen. So ist bereits die Zeitstellung des ersten Meerwassereinbruchs in die Schwarzmeerdepression umstritten. Nach A. L. Chepalyga wäre die erste mit der ältesten Meeresfauna und Salzwasser begleitete Transgression, die gleichzeitig den Einbruch des Meerwassers durch den Bosporus in das Schwarze Meer markiert, an den Anfang des Holozäns bzw. in die Periode 1053±180 BP anzusetzen. G. A. Jones und A. R. Gagnon setzen zwar die erste Verbindung zwischen Schwarzmeer und Mittelmeer beinahe in der gleichen Zeit bzw. um 9800 BP an. Ihrer Auffassung nach sollte es sich jedoch dabei um die Wasserströmung vom Schwarzen Meer ins Mittelmeer und nicht entgegengesetzt handeln. Zum gleichen Schluß kommen A. E. Aksu, R. N. Hiscott und D. Yaşar, die den ersten Kontakt zwischen diesen beiden Becken als Einbruch frischen Wassers ins Mittelmeer um 9500 BP ansehen. Die beidseitigen Wasserströmungen und das Auftauchen des Salzwassers im Schwarzen Meer können demnach erst in die Zeit um 7150 BP datiert werden.

Einen abweichenden Standpunkt vertreten die amerikanischen Geologen W. Ryan und W. Pitman. Nach ihren Ausführungen kann dieser Kontakt als ein massiver Einbruch des Salzwassers in das Schwarze Meer über den Bosporus, der erst um 5.600 v.Chr. zu Stande kam, angesehen werden. Diese Naturkatastrophe brachte eine weitreichende kulturelle Verwüstung mit sich, die nach diesen Forschern als biblische Sintflutgeschichte erkannt wurde. Nach der russischen Literatur ist dahingegen über eine starke Transgression, die vergleichbare Auswirkung hätte aufweisen können, erst im 4. Jt. v.Chr. zu rechnen. Diese Umwandlung wird die erste Neuschwarzmeer-Transgression bzw. Fedorov-Transgression genannt.

Archäologischen Angaben zu Folge kann von einer kataklysmischen Entwicklung während des 6. Jt.v.Chr., die dem Szenario von Rayan und Pitman entspräche, keine Rede sein. Dahingegen weisen die Kultureinheiten aus dieser Zeit eine zunehmende Weiterentwicklung auf, die zu der bekannten kulturellen und demographischen »Explosion« während des Spätneolithikums und Frühäneolithikums im Gebiet Sudosteuropas führte. Eine Kulmination dieses Prozesses geschah in der zweiten Hälfte des 5. Jts. v.Chr. bzw. in der Zeit des ausgehenden spätatlantischen Klimaoptimums. Mit dem Ablauf der frühäneoltihischen Periode gegen Ende des 5. Jt. v.Chr. fanden die meisten entwickelten und metallführenden Kulturen Südosteuropas, wie zum Beispiel die Kulturen Gumelniţa, Varna und Karanovo VI ihr jähes Ende. Dem folgte ein Kulturuntergang bzw. Kulturhiatus, der die ersten Jahrhunderte des 4. Jt. prägte. Diese Zeit entspricht der Klimaverschlechterung in der frühen Subborealphase und der ankommenden Fedorov-Transgression, deren Maximum spätestes in der Mitte des 4. Jt. anzusetzen ist. Während dieser Transgression sollen die weiten Niederungen im West- und Nordpontus überflutet worden sein, sodaß alle in Küstennähe und am Flußufer liegenden Siedlungen verlassen werden mußten. Es ist davon auszugehen, daß diese Überschwemmungen nur die Schlußphase einer langen und allmählichen Entwicklung darstellten, die sich durch die Erhöhung des Grundwasserspiegels und die Versumpfung umliegender Landflächen in einem noch größeren Umfang bemerkbar machte. Als Folge dieser klimatischen Gegebenheiten verschlechterten sich allen Angaben nach die Lebensbedingungen nicht nur in unmittelbarer Nähe der bereits von Überschwemmungen betroffenen Gebiete.

Demnach sprechen sowohl archäologische als auch klimatologische Forschungsergebnisse für eine durch den Wasseranstieg bedingte Natur- und Kulturkatastrophe, die in der ersten Hälfte des 4. Jt. V. Chr. geschah. Folglich sind auch die in der Bibel beschriebenen Sintflutereignisse, falls sie überhaupt im Schwarzmeergebiet anzusiedeln sind, eher in dieser Periode als im 6. Jt. v. Chr. zu suchen.

UDC 903'1 »637« (497.113)

NIKOLA TASIĆ, Serbian Academy of Sciences and Arts

HISTORICAL PICTURE OF DEVELOPMENT OF BRONZE AGE CULTURES IN VOJVODINA

Abstract. – As a »contact zone« subject to the influences of the Pannonian Plain to the north, the Balkans to the south, the Carpatho-Danubian region to the east and the sub-Alpine region to the west, Vojvodina is exceptionally important for the study of the Bronze Age of these regions. It witnessed the processes of integration of certain cultures only to see them disintegrate again. At times almost the entire territory was dominated by a single culture, while at others completely divergent cultures developed simultaneously in each of its three constituent regions: the Banat, Srem and Bačka. In the latter half of the Early Bronze Age an attempt to establish control over an extensive territory was made by the Vatin culture which, in its westward and southward expansion, covered the central and southern Banat, and most of Srem, reaching as far as Šumadija and the Lower Morava Valley. The Vatin population was driven out by the Encrusted Pottery people descending from the central and western Pannonian Plain. They remained there through several developmental phases extending into north-western Bulgaria and part of the Romanian Banat.At the end of the Middle and in the Late Bronze Age, in Srem, the Banat and around the confluence of the Sava and Danube rivers a new culture emerged, marked by large necropolises containing cremation burials. In its expansion it covered the territory previously inhabited by Encrusted Pottery peoples. At the same time, northern Vojvodina became occupied by the Hûgelgrăber culture penetrating down the Tisa and Danube rivers. In the final phase of the Bronze Age there appeared black burnished pottery attributable to the widespread eastern Gava complex. In western Vojvodina this complex confronted the central-European, sub-Alpine and west-Pannonian varieties of the Urnenfelder culture. This confrontation, as well as numerous hoards dated to Ha A1–A2 C, mark the end of the Bronze Age in these regions.

Key words. – Vatin culture, Encrusted Pottery, black burnished pottery, chronology.

The southern areas of Pannonian plain are when the Bronze Age cultures are concerned among the best investigated regions of this part of our continent. For over 120 years these areas had been investigated, the material was collected, there are many reports, articles and of course studies and monographs. By the end of 19th and the beginning of the 20th century some of the leading sites of the Bronze Age including Vatin, Dubovac, Židovar, Dupljaja, Vršac–At, Vršac–Crvenka in the south Banat and Mokrin in the north Banat as well as Surčin, Gomolava near Hrtkovci, Šarengrad and Jarak in Srem, Feudvar in Bačka and some others had been already known. In the ensuing years the new sites were discovered and they all made possible first large scientific syntheses like Vojvodina I (Prehistory studied by M. Grbić, 1939) Praistorija na tlu Srbije I, II (M. Garašanin 1973), Praistorija Vojvodine (B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić 1974) then monographs on cultures or sites all mentioned in the bibliography at the end of this work. In the bibliography are also cited many symposia, colloquia and other meetings of the scholars devoted entirely or just partially to the problems of the Bronze Age. Finally, the basis for establishing the new synthesis on prehistoric cultures in Vojvodina is provided by multilayered sites investigated by modern methods of archaeological investigation. These are in the professional literature well known sites Gomolava near Hrtkovci, Gradina on the Bosut river near Šid, Feudvar near Mošorin, Židovar in the south Banat but also the necropoles with large number of burials (Stojića gumno in Belegiš, Vojlovica near Pančevo, Vršac–At, Orešac, Ilandža, Velebit near Kanjiža, Mokrin and Ostojićevo in the north Banat). The list of these sites is also provided at the end of the text (Map 1).

I EARLY BRONZE AGE CULTURES

The reasons for the emergence of the new period in the prehistoric archaeology – Bronze Age – lie in the change of the ethnic picture within the large area of the Carpathian basin especially Vojvodina as the »contact zone« between Pannonian plain and the Balkans. The cultures, which determined the preceding Eneolithic period or the Copper Age as its synonym, reached their full evolution. The Vučedol culture with advanced copper metallurgy, smelting craftsmanship and richness of material culture was endangered by the emergence of the new tribes, which penetrated in waves from the south Russian steppes along the Danube valley (via

Map 1. Vučedol and Vinkovci sites in the »prehistoric limes« zone

Карта 1. Вучедол и Винковици налазишта у »праисторијској лимес« зони

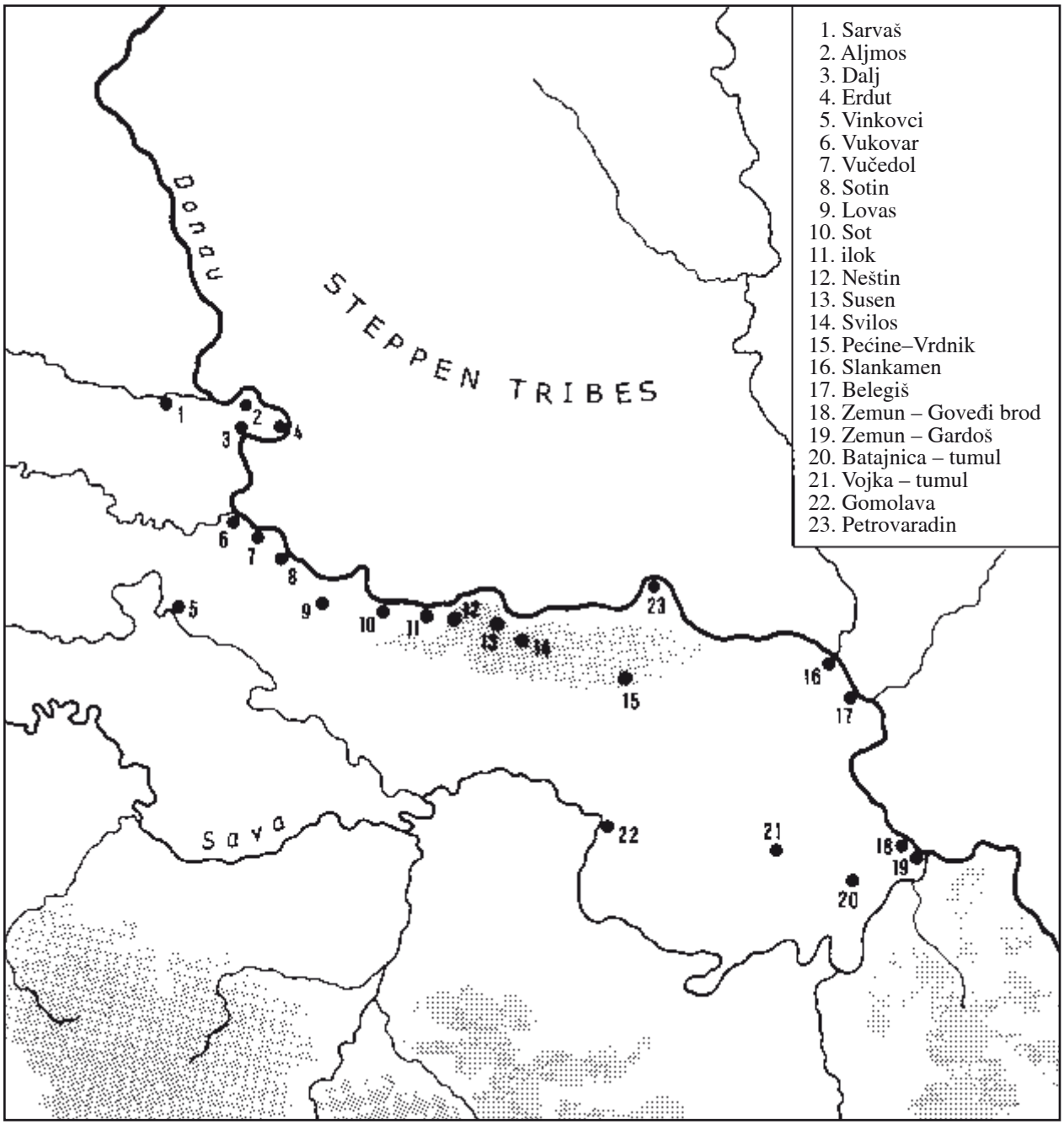

Dobruja) or across the Carpathian pass (the Tisza springs) endangered the tribes living in the east and south part of the Pannonian plain. The autochthonous population offered strong resistance like a barrier to this penetration towards the Danube. The type of settlements, their position and distribution in the area from the Drava confluence with the Danube down to the Sava confluence with the Danube reveal that native population, which had their long evolution (through the Baden and Kostolac culture in this area) remained at their prominent positions. The series of Vučedol settlements from Sarvaš, via Vučedol, Sotin, Vinkovci, Belegiš, Vrdnik, Golokut near Vizić, Petrovaradin and many others still uninvestigated but only registered sites clearly illustrates one sophisticated system of fortified settlements linked into some kind of prehistoric limes, the border between two worlds and two different populations – autochthonous and invasive (Map 2). This other population is represented exclusively by burial mounds of the nomads from the east, the mobile population that did not stay long in one place. The large sacred structures, tumuli, are so far the only testimonies of their presence in the areas of Banat and Bačka. Almost one thousand of the tumuli have been registered within one large project of the Serbian Academy of Science and Art and Novi Sad Department in collaboration with regional museums and offices for protection of cultural monuments. If we take into account that many of these tumuli had been destroyed in the course of soil cultivation then the impression of their abundance is even more convincing. In spite of the differences between the Vučedol culture and the culture of the steppe the influence of newcomers spread also across the Danube so burials under mounds were encountered (although not often) in the territory of Vučedol culture. The examples of this are two investigated tumuli that in the center had the urn with offerings (Batajnica) or pottery damaged by subsequent medieval burials (Vojka near Pazova). The vessels from Batajnica tumulus have been painted in red, ochre color that is another confirmation of the influence of the newly arrived populations in the territory of modern Vojvodina.

The similar system of fortifications purposely organized as defense from aggressive tribes as we know from Gradac in Vučedol was also used for fortifying the settlement at the site Šančine in Belegiš. In the course of small-size investigations on the isolated plateau there were also conducted trail excavations, which revealed that settlement was protected by double ditch with central ridge with palisade on top. Such large works to fortify the settlement did not result from the need to keep away wild animals out and the domestic ones in but without doubt it was the protection from unwanted visitors. When thus fortified individual settlements are linked into a system then it is clear what the fortifications were intended for.

In spite of aspiration to continue peacefully the development of the Vučedol culture it was not possible. The end of the great and last Eneolithic culture could be sensed in its great potential in production of copper objects and its exceptionally decorated »baroque« pottery. It is a rule in the development of cultures and civilizations that after reaching the perfection (in this case in production of pottery and figurines) comes contentment so to say even decadence leading to the emergence of new stylistic traits in decoration, more simple and more modest. This process also experienced the Vuč edol culture, which was replaced in the almost same area, by first genuine Bronze Age culture – Vinkovci culture. This culture not only originated in almost the same territory where Vučedol culture existed (Srem and Slavonia) but also inherited certain pottery shapes. The continuity is sometimes confirmed by vertical stratigraphy at some of the sites, Vizić on the northern slopes of Fruška Gora and to somewhat lesser extent the settlements Šančine and Gradac in Belegiš or Petrovaradin near Novi Sad.

In the other parts of Vojvodina, in the north and south Banat or in north Bačka this process was different because in those areas other cultures existed and developed before the penetration of elements from the steppe. It even seems that climatic and hydrological circumstances had not been favorable for establishing larger settlements. For instance, marshy terrain around Tisza, Moriš, Zlatica in the north Banat or in the south Banat around Tamiš or Deliblatska peščara did not offer favorable conditions for more complete development of cultures. The loess plateaus above the waters of these rivers, lakes and swamps had been only oases where the life was possible. Hence, it is not by chance that in the period of transition from the Eneolithic to the Early Bronze Age large number of tumuli probably of steppe origin were erected on those plateaus (Perlez, Kindža, Srpski Krstur, Aradjanska Slatinska humka and others). The isolated specimens of the Makó culture (a variant of late Vučedol culture) or similar finds have been encountered at few sites (Kanjiža (Velebit), Senjak near Žabalj and some sites in the north part of Romanian Banat. So the elements of transition from the Eneolithic to the Bronze Age are not clear enough, as it was the case in the territory of Vučedol culture. There is no answer on which substratum has been

established Mokrin (Maros) – Periam culture in the Moriš and Tisza basin and in the north Banat or what happened between so-called Besenstrich pottery in the south Banat and southwest Romania and its predecessor Cotofeni or Kostolac culture? These are the questions, which at this moment must remain unanswered. To this should be added the problem of origin of steppe population, which left exceptionally large quantity of tumuli of undoubtedly steppe origin but not a single settlement in this area (Vojlovica, Jabuka, Perlez etc.). The problem of the end of Eneolithic and the beginning of the Bronze Age should be studied through the changes of material culture, way of life, mortuary practice and economy that new population brought in the Vojvodina plains.

When territorial distribution of the Vučedol culture is concerned there is still a problem of its sporadic appearance first in the south Banat and then existence of Vučedol tumuli in the southwest Romania near Moldova Veche. We can assume for the south Banat that its expansion eastward was blocked by Deliblatska peščara and its active sand. However, the finds near Moldova Veche are typical for the late Vučedol culture and close to the finds from tumuli in Srem (Vojka, Batajnica) or from the sites in Šumadija. This phenomenon could be explained on the one hand as influence of the mortuary practice from the steppes (tumulus, use of ochre on pottery and the like) and on the other by longer existence of the Vučedol culture even in the time when first Bronze Age cultures (Vinkovci, Makó, Nyirség etc) already emerged. Obviously late Eneolithic cultures continued to exist in some regions and to develop parallel with Early Bronze Age cultures. More precisely the mentioned tumuli from Moldova Veche and Vučedol finds in the south Banat and east Srem date from the first decades of the 2nd millenium BC.

Immediately after this process three strong cultural cores have been created in the larger part of Vojvodina and they on one hand mark the stabilization of cultures but at the same time indicate disintegration of the territory. It is reflected first of all in stronger differentiation of the areas of the Vinkovci culture – Srem where it absolutely prevails, then south Banat with Besenstrich and Stempel pottery and northern Banat where Moriš (Mokrin–Periam) culture has emerged. The strong stylistic differences are first of all the result of different substances from which new cultures emerged and on the other hand of different influences to which various parts of Vojvodina were submitted in the period of transition from the Eneolithic to the Bronze Age.

After dramatic changes, which happened in the end of the Eneolithic period the period of peace ensued and it seems the gradual evolution of the cultures of the new era. The smallest problem in explanation of those changes is the evolution of the Vučedol culture into the Vinkovci culture (Vinkovci–Somogyvar). In Srem and also in the south Hungary the new culture preserved not only the pottery shapes but sometimes even remained in the locations of its predecessors. The excavations at some sites in Fruška Gora (Golokut near Vizić, Gradina in Vrdnik, Petrovaradinska tvrdjava and even Šančine and Gradac in Belegiš) revealed that Vučedol horizon was overlaid by the Vinkovci layer. Something that seems significant for the Early Bronze Age in the territory of Srem previously occupied by the Vučedol culture is the fact that architecture of settlement had changed although they were in the same location. First, after substantially built houses of megaron or apsidal type of the Vučedol culture the houses of the Vinkovci culture are modest habitations sometimes consisting of two joined rather small pit dwellings roofed by thatch or other impermanent material. This type of pit dwellings was discovered at Golokut and in the periphery of Zemun (Šjunkara). Second, it is obvious that there was no more the existential threat from the steppe tribes so there was no need to fortify the settlements and old fortifications have not been restored. The new Vinkovci culture abandoned copper for production of jewelry, tools or weapons and bronze objects occurred more often and sometimes even the objects of gold (Orolik in western Srem and Šljunkara near Zemun). The Vinkovci pottery gradually abandoned Vučedol forms and accepted the vessels of different shapes. The decoration had become of secondary importance and if it is present at all on the vessels it is of utilitarian character – roughening of part or the entire vessel, crude incised lines and very rarely the bowls were decorated with herringbone motif. The all investigated sites in Vojvodina particularly in Srem abound in the pottery finds. Such is the case at Ilok fortification, at Vinkovci, at Gradina near Šid (Bosut II), Golokut near Vizić, Petrovaradin, Vrdnik, Belegiš and all the way to Zemun (Šljunkara). The similar situation is encountered at the sites in Hungary where this culture but slightly changed is known as Somogyvar culture.

The bowls with extremely splayed rims prevail among the pottery shapes and there are also many one-handled beakers, which greatly differs from the Vučedol specimens and there is also large number of deep pithoi with roughened lower segment. As we said the decoration is almost entirely lacking if we ignore

rare carelessly executed incisions on the bowls. Two shapes could be considered exclusive within material culture of Vinkovci and Somogyvar culture. It is the vessel of cylindrical shape, without profilation and with short or tunnel-like handles on the rim. As far as we know this is a unique phenomenon recorded in the material culture of the Early Bronze Age. Along with this shape we consider smaller or larger jugs with strap handle on the high neck and miniature handle on the opposite side as characteristic of this culture. These pottery shapes were encountered at almost all investigated sites in Srem (Ilok, Gradina on Bosut, Vizić, Petrovaradin etc.) but they were also registered across the Sava river to the south as far as Priboj.

In the territory of south Banat where in the Early Bronze Age only scattered fragments of Vučedol pottery were found but not the settlements the Vinkovci culture did not develop. This territory as well as the south part of Romanian Banat was occupied by the bearers of Pit Grave culture of the steppes or on the other hand by the late Cotofeni culture. One specific culture with coarse pottery decorated with broomstroke motif or »textiles impression« developed on this basis. It is know in literature under various names (Foeni, Gornea–Vodenac, Besenstrich or Stempel decorated pottery). It could be said that in the south of Hungary, and in our country in the Tisza valley and in the part of Bačka) contemporary to this culture is the above mentioned Makó culture – the final reflection of the Vučedol style. It is absent in the south Banat and there at the same time existed one only recently identified culture investigated in Pančevo at the site »Donja Varoš« (R. Rašajski, Dj. Gačić). S. Stanimirov-Grčki wrote rather comprehensive text about this culture and on the basis of this text it could be concluded that it was a new culture dating from the earliest phase of the Early Bronze Age. The two-handled beakers with two handles are leading shapes but one footed goblet with elements of post-Vučedol time (Makó group) is chronologically very important.

The biconical beakers with long strap handles joining the rim and the lower cone are rather numerous in the unpublished material (often chance finds) from the territory of Pančevo and Vršac. There are as a rule two handles on the beaker. They are known except from Pančevo (»Donja Varoš«) also in large quantity from the site near Ivanovo, then from multilayered site near Omoljica and from the sites near Kovin, Bela Crkva, Skorenovac and Vršac. Sometime earlier they have been attributed to the »Pančevo–Omoljica« group because of the lacking of more precise data. However, as a result of investigations of Romanian and our archaeologists this pottery was determined in the pre-Vatin horizon as »Pančevo – Donja Varoš horizon« and as the earliest Bronze Age phenomenon in the area of the south Banat (S. Grčki-Stanimirov).

The long-lasting Moriš (Mokrin–Periam) culture belongs by one of its segments to the very beginning of the Bronze Age in these regions and in the neighboring areas in the watershed of Moriš, Zlatica and Tisza. Neither in Mokrin the largest and most completely investigated necropolis of this culture nor at other neighboring necropoles and settlements (Periam, Szöreg, Deszk, Pitvaros, Novi Kneževac or Ostojićevo) have been achieved clear distinction between phases of development in spite of the fact that it developed during rather long period of time and that many necropoles with numerous graves were discovered (Pitvaros with 43, Deszk »A« with 83 graves, Battonya with 81) and at many smaller necropoles the trial excavations were conducted (Novi Kneževac, Beba Veche with around ten graves). The best investigated site in our territory is the necropolis near Mokrin where M. Girić discovered 312 graves and tried to classify them into three chronological phases (periods). Besides large quantity and heterogeneity of grave goods, their high technology of manufacture and occurrence of so far unknown materials for production of ornaments (faience beads, certain types of shells) the special value of this culture are gold objects (29 in 14 graves). They confirm that high level of development was reached and that necropolis was in use during many generations. It could be said that necropolis had been in use during the entire Early Bronze Age that is in absolute dates the time from 1900 BC to 1600 BC. Some radiocarbon analyses provided the date 1550±50 BC for the grave from the later period. The parallel with other Early Bronze Age cultures in Vojvodina confirms similar chronological span. The Vinkovci culture, which is also the long-lasting phenomenon belongs to the same period as the Moriš culture but there is the assumption that it could have terminated slightly earlier, around 1700–1600 BC. The identical conclusions with slight corrections could be drawn on the basis of comparative tables offered by some Romanian archaeologists for the neighboring regions (for instance Romanian part of Banat). M. Guma for example dates the end of Vučedol culture around 2000 BC with assumption that late variant of this culture – Makó- lasted to 1900 BC. The cultural groups Besenstrich-Textilmuster (Foeni, Gornea and other variants) are contemporary with the Moriš culture. If we accept such chronological relations of the

Early Bronze Age cultures then interpretation of chronological development of cultures in the south Banat should sustain certain corrections. It is obvious that rather small (according to the quantity of pottery finds) settlements of the Besenstrich or »Pančevo – Donja Varoš« type did not exist after 1800 BC. After that started the development of early Vatin culture (Pančevo – Omoljica) in the south Banat. This culture according to many sites and diversity of the material culture lasted longer, up to the beginning of the Middle Bronze Age. Certain finds in the closed associations (pits or graves), objects from other cultures, for example encrusted pottery indicate intrusions and influences from the north and northwest into the south parts of the Pannonian plain. Those movements mostly run along the Danube including northeastern Croatia (Baranja and part of Slavonia) and Srem (Gradina on the Bosut river, Gomolava III, burial at Vizić, Popov Salaš etc.). The emergence of encrusted pottery on the Vatin sites and its transformation into Szeremle group around 1600 BC marks the beginning of the Middle Bronze Age. In the territory of Vojvodina it was the time of abrupt development of many cultures heterogeneous in stylistic traits, material culture, richness of pottery decoration and making of distinct figurines, especially anthropomorphic deities like Dupljaja chariot, figurines with bell-shaped skirt or cult objects.

Among the complex of cultures, which developed in the south Pannonia in the end of Early Bronze Age the Vatin culture without doubt left the most significant trace. In contrast to many previous groups, the Vatin group once again managed to integrate large areas of the south Pannonia and to establish permanent settlements with long-lasting dwelling structures. It also managed to expand in the area between the rivers Sava and Danube and to establish its settlements to the south of the Danube as far as Šumadija and the Morava valley (Jagodina). Judging from the stratigraphy of some sites (Židovar, Omoljica, Gomolava, Ljuljaci etc.) this culture lasted longer than some other contemporaneous cultures. The divisions into many phases suggested by many investigators (M. Garašanin, R. Rašajski, I. Bona, M. Grbić and this author) proved to be correct. The differences between early and advanced phase and advanced and late phase are evident and they confirm assumption about gradual evolution of the Vatin culture through three chronological periods – Omoljica phase, early Vatin and late Vatin phase. To make it rather simple, considering the typology of the pottery to the early phase belong simple, rarely decorated vessels (shapes that could be identified as of Omoljica type or those from Popov Salaš near Kać). The later pottery is decorated with volutes or spirals. Finally, one type of decadence in the pottery production occurs on the necropoles with cremation burials of the Belegiš culture or as west Serbian variant of Vatin culture (after M. Garašanin).

Besides large territorial expansion of the bearers of the Vatin culture and the duration of its existence of particular importance are objects made of bone and metal. There are not many cultures in prehistory especially in the Bronze Age that achieved such perfection as that reached in the Vatin culture. The collections of objects from the Banat sites (especially from Vatin and Židovar) but also from the Bronze Age horizon at Vinča are not without reason associated with ornaments from the Mycenaean chamber tombs. Although it is difficult to synchronize these two phenomena the comparison could be of the aesthetic character. The spirals on circular bone plaques, decoration on hollow cylindrical bones, functionally still undetermined objects made of nicely polished bone and finally elements of horse harness (snaffle bit?) represent the peak of craftsmanship as of the art of that time. To all this should be added two bone »musical instruments« from Vinča and numerous gold finds especially from Vatin, Gomolava or Orolik. All these finds indicate that this was the really highly developed culture without equal in its time.

II MIDDLE AND LATE BRONZE AGE CULTURES

The end of Early and beginning of Middle Bronze Age was a process developing to the more or less extent in all Vojvodina regions. In Srem, by the end of Vinkovci culture there were two strong impulses – from the northwest arrived the influence of encrusted Transdanubian pottery and the other local impulse resulted from further development of the Vatin culture manifested as Garašanin said as »west Serbian variant of the Vatin culture«. In the north Banat, on the basis of the Moriš culture emerged Ostojićevo-Gerjen culture. This is the new stylistic phenomenon, which does not differ from the Moriš culture only in pottery shapes, but what is more important in the mortuary practice. The new investigations conducted by M. Girić in Ostojićevo (1981–1991) indicated few new phenomena. In addition to the earlier Moriš graves there are also jar burials (children skeletons) and cremations – urn burials at the necropolis in Ostojićevo. The pottery shapes differ to the great extent from the Moriš type and

stronger influences from the Vatya and Gylavarsand culture – »Gerjen group of Periam culture« as identified by I. Bona could be noticed.

The process of transformation of Early into the Middle Bronze Age had somewhat different course in the south Banat and that is understandable if we take into account the existence of very strong basis from the earlier phase of the Early Bronze Age manifested in the numerous settlements of the Vatin culture. This culture remained in this area for some time more pressed from one side by strong Verbicioara neighbor and from the other exposed to the continuous pressures of the bearers of Szeremle culture, which from the northwest, from the deep of the Pannonian plain reached to the Serbian Danube valley. The Verbicioara pottery is not a rare find in Banat. It mostly belongs to the advanced phase, which D. Berciu distinguished as Verbicioara III i.e. as the last phase of this culture in our opinion. The development of Vatin and Verbicioara culture terminated during the Middle Bronze Age, more precisely at its very beginning. At first gradually and then more and more aggressively this territory was covered by cultures with encrusted pottery, first of Szeremle type (Vršac–At, Kovin, Dubovac, Omoljica, Vršac – Ludoš etc). and later those known under the names Dubovac – Žuto brdo, Dubovac – Balta Verde, Žuto brdo – Gîrla Mare, Dubovac – Žuto brdo – Gîrla Mare and the like. The intrusion of encrusted pottery covered, considering chronological priority and longer tradition, the area from central Pannonian regions (south and north Transdanubian encrusted pottery), southward it included Bačka (finds from vicinity of Odžaci) then zone of confluence of Tisza and Danube (sites in the Titel plateau area) and in the Serbian, Romanian and Bulgarian Danube valley (Dubovac, Dupljaja, Glamija, Vajuga, Balta Verde, Cîrna, Orsoja, Balej) it made one long-lasting culture with lavishly decorated pottery, anthropomorphic and zoomorphic figurines, cult objects and the like. Only small segment of Srem and only during its earlier phase was covered by this culture. There was somewhat different development in this part of Vojvodina including the Serbian territory across the Sava and the Danube from the second half of the Middle Bronze Age. There are only few elements that could explain the emergence of the Belegiš culture. However, the investigated necropoles near Belegiš, Surčin and in the vicinity of Belgrade (Karaburma and Rospi Ćuprija) with large number of graves (more than hundred on each mentioned necropolis) suggest that life continued for rather long time. The earliest graves could be dated to the second half of the Middle Bronze Age and burials in the necropoles could be followed to the beginning of the Early Iron Age, in the absolute chronology from 1500 to 1000 BC.

It is difficult to establish with certainty the exact borderlines between the cultures of Middle and Late Bronze Age in Vojvodina. In some parts like for instance Banat this line is within the Dubovac–Žuto brdo culture. In the northern parts of Vojvodina the transition to the Late Bronze Age was evolving via the Hûgelgrâber culture while in Srem it was developing within the Belegiš culture. The frameworks of these events are caused first of all by intrusion of HGK whose »Carpathian variant« as denoted by A. Tocik descended southward along the Tisza and through the region between rivers Tisza and Danube. The Belegiš culture belongs to this period but it is not directly connected although in its early phase there are some elements from the north. The border between Belegiš culture and HGK was somewhat to the north of Novi Sad with note that necropoles of Belegiš culture were encountered in Srem and south Banat while north part of Vojvodina almost to the confluence of Tisza and Danube was at first, to the middle of the 2nd millenium under the influence of HGK and its variants and later in the Late Bronze Age the larger segment of Bačka was covered by early phases of the Urnfield culture. The necropolis near Idjoš (variant of HGB complex) and some other sites with early phase of channeled pottery, some kind of proto-Gava culture date from this period in the north Banat.

In contrast to the Bronze Age cultures that we know about only on the basis of investigated necropoles (e.g. Moriš culture) or on the basis of investigated settlements (Vinkovci culture) we have data from settlements as well as from necropoles for the cultures of Middle and Late Bronze Age. The ratio is not always identical and it is first of all the consequence of more attractive investigations of necropoles (rich and numerous finds) in comparison with settlement remains, which often come from temporary habitations. Few rather large systematic investigations of the multilayered sites yielded precious results not so much in the representative finds but in establishing the position within the development of the Bronze Age in general. One of good examples is Gomolava where the Bronze Age horizons are not abundant in material but offer enough data for stratigraphy and periodization of the Bronze Age cultures. The same situation is with Židovar when Banat is concerned or Feudvar near Mošorin where the stratigraphy is equally important for the development of cultures in Bačka but also for the territory to the south of the Titel

plateau. Thanks to the combination of all these data the development of Middle and Late Bronze Age cultures is well known. In the entire territory of Vojvodina it could be studied through the evolution of encrusted pottery on the one hand and the Belegiš culture on the other. One gravitates more towards the Danube valley (to the south Banat and across the Danube) while the other is related to the area between the rivers Sava and Danube. This culture in its later phase made strong thrust also towards the regions where for a long time prevailed the encrusted pottery first of Szeremle type (Vršac–At) and later as we mentioned above the advanced variant of encrusted pottery that we know as Dubovac, Dubovac–Žuto brdo, Dubovac–Gîrla Mare –Cîrna etc.

The cultural and historical development of Vojvodina in the Late Bronze Age is accompanied by the phenomenon called »horizon of bronze hoards of Ha A1–A2«. Their concentration is especially conspicuous in the areas occupied by later phases of the Belegiš culture especially in Srem and south Banat. M. Petrescu-Dimbovita mapped them very well already in 1977 in the neighboring Romania while for our regions K. Vinski Gasparini and Z. Vinski listed the hoards from »South Pannonia« and M. Garašanin suggested on two occasions the synthesis and periodization of the hoards in Serbia (1983 and 1994). When territory of Vojvodina is concerned the works of these authors should be supplemented with works of D. Popović (hoards from Srem) and R. Rašajski and Lj. Bukvić (hoards from Banat). Something that could be concluded with certainty is territorial overlapping of the later phase of the Belegiš culture and horizon of hoards denoted by M. Garašanin in his periodization as horizon II. For that matter are important direct data, which indicate the connection of later phase of Belegiš culture with hoards of Ha A1–A2 period confirmed at the site Ekonomija Sava near Jakovo in Srem and in Romanian Banat within well known hoards Cornuřel, Fizes, Lubcova etc. Similar conclusion is suggested by the data from the necropoles of »Gava« i.e. Belegiš II culture published by Lj. Bukvić in 2000. The most of 34 mapped bronze hoards originate from central Banat (8 hoards) and south Banat (24 hoards), the territory where almost 70 sites (necropoles, settlements and individual finds) of the later phase of Belegiš culture were registered.

As the end of Bronze Age in the south Pannonia and in Srem could be generally considered at one hand the end of Belegiš II/III and Gava (Medias) culture and on the other the time of above mentioned horizon of bronze hoards from Ha A1–A2. It was the time around 1000 BC. The occurrence of new cultures that were acquainted with production of iron tools, ornaments and weapons marked the new period – Early Iron Age. However, it should be emphasized that this transition was gradual and evolved during rather long period of time. For example at Kalakača with the material of the new culture and the new period there was also found although sporadically the black burnished channeled pottery of the final phase of the Belegiš culture. Similar situation was encountered at some sites of Gornea – Kalakača type where channeled pottery existed parallel with the pottery of Kalakača style. Besides the sites in Srem – Kalakača, Gomolava IV there are also Satchinez, Dejani, Giroc and others in the Romanian Banat. In this way the continuity of life was established in the territory of south Pannonia, Srem and Romanian Banat at the turn of the 2nd into the 1st millennium BC when the new period – the Early Iron Age had started.

III BRONZE AGE CHRONOLOGY

The chronology of the Bronze Age in Vojvodina taking into account direct and indirect data of radiocarbon analyses could be summarized at this moment as follows:

a) The Bronze Age in total from the end of Vučedol culture and its variants (e.g. Makó) to the end of the Belegiš culture and Ha A1–A2 horizon of hoards covers the time span from 1900 BC to 1000 BC.

b) Further distinguishing of the basically tripartite division of the Bronze Age suggests the following situation:

Early Bronze Age 1900–1600 BC. From this period date the settlements and necropoles in Vojvodina that belong to the following cultures: Vinkovci culture in Srem, Besenstrich and Stempel pottery in south Banat, Moriš culture in the north Banat and Makó group was sporadically present in north Bačka (ca 1900 BC). Some of these cultures lasted longer and some are recorded only as short-lasting phenomena. The Moriš culture, which covers the entire Early Bronze Age until the occurrence of Ostojićevo–Gerjen necropoles in the northeastern Vojvodina (1600/1500 BC) comes no doubt into the first group. Similar is the case with long-lasting Vatin culture. It displaced Vinkovci culture in the east Srem and then remained there until the intrusion of encrusted Transdanubian pottery and continued its existence until the occurrence of Szeremle i.e. Dubovac–Žuto brdo–Cîrna–Balta Verde

complex with encrusted pottery. Territorially it crossed the borders of its home area (Banat) and emerged to the east in Romania, to the south in Šumadija and to the west its late variant, »west Serbian variant of Vatin culture« after M. Garašanin existed until 1400 BC.

If we strictly apply the data obtained by radiocarbon method the dates will be slightly different but not much considering the dates suggested by classic method. Thus for instance dates for Vučedol culture are around 2500 BC, for Vinkovci–Somogyvar between 2400 BC and 2000 BC and for the Moriš culture between 2400 BC and 1600 BC.

The chronological data for the *Middle Bronze Age* indicate that cultures developing during this period originated between 1600–1500 BC and lasted until 1200 BC. It was the time of domination of the encrusted pottery of Dubovac–Žuto brdo type in Serbian, Romanian and Bulgarian Danube valley and in the north of Vojvodina prevailed the Hügelgräber complex (Velebit, Hajdukovo etc) the part of which to the certain extent was also Ostojićevo–Gerjen group. In Srem and around the confluence of the Sava with the Danube prevailed necropoles of the early phase of Belegiš culture that are chronologically bordering or overlapping the cultures of Dubovac–Žuto brdo type. In absolute dates it is 1500 BC (if we consider also the Szeremle encrusted pottery of At type in Banat) and 1200 BC when this culture disappeared.

The borderline between the Middle and Late Bronze Age is difficult to determine precisely. The transition evolved within identical cultural complexes, the Belegiš culture, the variant of encrusted pottery and the Hügelgräber complex. The transition from decoration with cord ornament or incised lines to the simple channeling marks the turning point in the area of the Belegiš culture in Srem. The changes in decoration from Szeremle–At group towards the Dubovac–Žuto brdo style are characteristic of the south Banat and even of Serbian Danube valley in general. The emergence of the channeled pottery in the larger areas of Vojvodina, on the Srem necropoles (Surčin, Belegiš) in the south Banat area (Vojlovica, Opovo–Beli breg, Kovačica – Vinogradi) marks without doubt the Late Bronze Age that lasted until the beginning of the 1st millennium BC. The more recent investigations in Romania and at sites in Vojvodina, mostly necropoles but also the settlements (Feudvar, Židovar, Ekonomija Sava and others) suggest the need to distinguish the third phase of the Belegiš culture. In this phase the elements of Gava complex like channeled garlands, oblique channels (twisting) at the junction of upper and lower cones of urns and bowls were particularly emphasized. The occurrence of Gava elements at the Romanian sites is characteristic of the finds from great tumulus »Gramurada lui Ticu« near Susani or the necropolis »Ticvanul Mare« in Romanian Banat.

The final phase of channeled pottery in the Serbian Danube valley is distinguished by above mentioned graves from Vojlovica, then finds from Kovačica, Opovo – Beli breg, from the settlement Gradište near Idjoš and the pottery from Ekonomija Sava near Jakovo in east Srem. Chronologically these finds should be dated in the period of transition from the 2nd into the 1st millennium, the period of bronze hoards of Ha A1–A2 horizon marking thus the end of Bronze Age in Vojvodina (1000–900 BC).

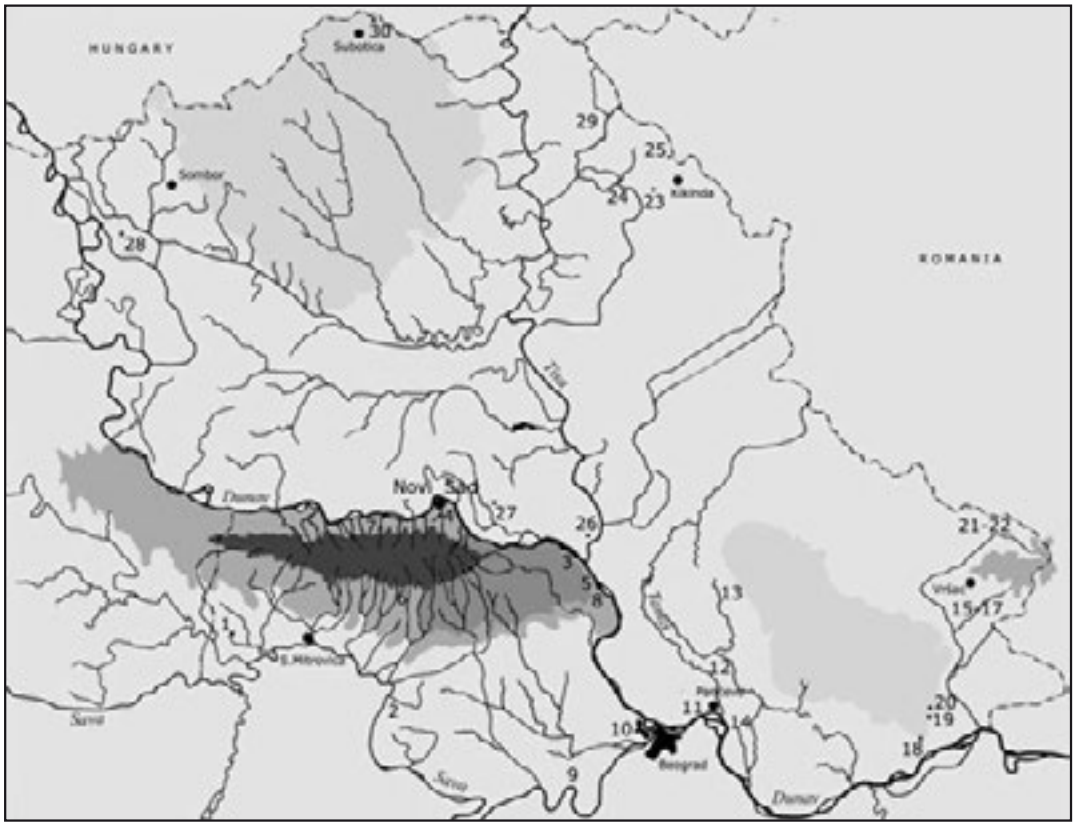

Map 2. Major excavated sites in Vojvodina

Karta 2. Glavna nalazišta u Vojvodini

SOURCES FOR WRITING OF THIS WORK:

A. IMPORTANT INVESTIGATED SITES

Srem:

1. Gradina on the Bosut near Batrovci (Šid)
2. Gomolava near Hrtkovci
3. Kalakača near Beška
4. Petrovaradin fortress
5. Gradina in Stari Slankamen
6. Pećine near Vrdnik
7. Golokut near Vizić
8. Stojića gumno and Gradac in Belegiš
9. Ekonomija Sava near Jakovo (hoard and settlement)
10. Asfaltna baza and Šljunkara near Zemun

Banat:

11. Pančevo, Vatrogasni dom
12. Opovo, Beli breg
13. Vinogradi in Kovačica
14. Vojlovica, Rafinerija nafte
15. Vršac
16. Vršac, At
17. Vršac, Ludoš
18. Dubovac, Selo
19. Orešac, Selo
20. Židovar near Jasenovo (Orešac)
21. Crvenka near Vatin
22. Vatin, Selo
23. Idjoš, Gradište
24. Ostojićevo, Selo
25. Mokrin near Kikinda

Bačka:

26. Feudvar near Mošorin
27. Popov salaš near Kać
28. Djepfeld near Doroslovo
29. Velebit near Kanjiža
30. Hajdukovo near Subotica

B. COLLECTIONS OF WORKS FROM ACADEMIC MEETINGS

– Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.; Berlin 1982 (ed. B. Hänsel)

– Одбрамбени системи у Праисторији и Антици на тлу Југославије, Нови Сад 1984, Материјали XXII, Нови Сад 1986 (ед. П. Медовић)

– Gomolava – Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Ruma 1986, Novi Sad 1988 (Herausgegeben von N. Tasić, J. Petrović)

– Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Сомбор 1993, Београд 1994 (ед. Н. Тасић)

– The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C., Vršac 1995, Belgrade – Vršac 1996 (ed. N. Tasić)

– Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eiserner Tores, Kolloquium II in Drobeta–Turnu Severin 1997, Bukarest 1998 (ed. Cr. Schuster)

– Сахрањивање у бронзано и гвоздено доба, Чачак 2002, Чачак 2003 (ед. Р. Васић)

C. MONOGRAPHS (GROUP OF AUTHORS)

– Праисторијске оставе у Србији и Војводини I, Археолошка грађа Србије, серија I, Праисторија књ. 2, Београд 1975. (ед. М. Гарашанин)

– Праисторијске оставе у Србији и Војводини II, Археолошка грађа Србије, I/2, 1984. (ед. М. Гарашанин, Н. Тасић)

– Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad 1984 (Herausgegeben N. Tasić)

– Праисторија југославенских земаља, том IV, Сарајево 1983 (ед. Б. Човић)

– Scordisci and Autochthons (Скордисци и староседеоци), Београд 1992, (ед. Н. Тасић)

– Bronzezeit in Ungarn – Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theis, katalog izložbe, Frankfurt am Main, 1992

– Музеј Војводине, каталог сталне поставке, Нови Сад 1997 (ед. Љ. Церовић)

– Градски музеј Вршац 1882–2002 (The Town Museum of Vršac 1882–2002) Вршац 2002. (ед. Ј. Рашајски)

D. MONOGRAPHS

Богдановић М., 1986 – Љуљаци, насеље протоватинске и ватинске културе, Крагујевац 1986.

Буквић, Љ., 2000 – Канелована керамика Гава комплекса у Банату, Нови Сад 2000.

Брукнер, Б., Јовановић, Б., Тасић, Н., 1974 – Праисторија Војводине, Нови Сад 1974.

Falkenstein, F., 1998 – Feudvar II. Dise Siedlugsgeschichte des Titeler Plateaus, Kiel 1998

Гарашанин, М., 1973 – Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973.

Гирић, М., 1971 – Мокрин, некропола раног бронзаног доба I, Београд 1971.

Guma, M., 1997 – Epoca bronzului in Banat (The Bronze Age in Banat), Timisoara 1997

Hansel, B., Medovic, P., 1991 – Vorbericht über die jugoslawischen-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mosorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990, BRGK 72, Mein am Rhein 1991

Караманski, С., 1975 – Бронзанодобни и халштатски локалитети југозападне Бачке I. Оџаци 1975.

Крстић, Д., 2003 – Гламија, некропола бронзаног доба на Корбову (Glamija, Bronze Age Necropolis in Korbovo), Београд 2003.

Levitki, O., Manzura, I., Demencenko, T., 1996 – Necropola tumulara de la Sarateni, Bucuresti 1996

Медовић, П., 1988 – Калакача, насеље раног гвозденог доба, Нови Сад 1988.

Милошевић, П., 2001 – Археологија и историја Сирмијума, Нови Сад 2001.

Motintz, S., 1978 – Contributii archeologice la istoria tracilor timpurii I, Bucuresti 1978

Mozsolics, M., 1985 – Bronzefunde aus Ungarn. Depofundhorizont von Aranyuos, Kurd und Germely, Budapest 1985

Petrescu-Dimbovita, M., 1977 – Depozitele de bronzuri din România, Bucuresti 1977

Поповић, П., Вукмановић, М., 1998 – Вајуга–Песак, некропола старијег гвозденог доба, Београд 1998.

Soroceanu, T., 1978 – Kultura Mures, Cluj–Napoca 1978

Тасић, Н., 1983 – Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Београд 1983.

Tasić, N., 1995 – Eneolithic Cultures of Central and West Balkans, Beograd 1995

Вранић, С., 2002 – Белегиш, Стојића гумно – некропола спаљених покојника, Београд 2002.

Резиме: НИКОЛА ТАСИЋ, Српска академија наука и уметности

ИСТОРИЈСКА СЛИКА РАЗВОЈА КУЛТУРА БРОНЗАНОГ ДОБА ВОЈВОДИНЕ

Јужне области Панонске низије добро су истражене када се мисли на време бронзаног доба, прецизније II миленијум пре н.е. Више од 120 година врше се мања и већа истраживања, прикупља материјал и обрађују сакупљени подаци. Све то пружа могућност да се *процес развоја култура бронзаног доба* сагледа као процес појаве, еволуције и нестанка култура, њихове стилске и типолошке карактеристике, економике и хронолошког вредновања. Детаљном анализом дошло се до закључака који показују да су се током овог периода одвијали процеси *интеграције и дезинтеграције* култура, њихов настанак и нестанак. У овом раду покушали смо да пратимо те процесе. Они би укратко могли да се сумирају на:

а) Процес настанка култура раног бронзаног дона и то оних које се у Срему формирају на основама финалне фазе вучедолске културе. То је винковачка култура која запоседа исте локације и има сличну функцију у Срему као и старија култура. То је изградња система утврђених насеља која су подизана на десној обали Дунава као брана надирању позних степских култура. Њихове фортификационе карактеристике, географски положај и други елементи указују да добро организован систем одбране, нека врста »праисторијског лимеса« (Карта 1). Подручје Војводине је у овом тренутку дезинтегрисано чињеницом да се у Банату формира стилски другачија култура, моришка (Мокрин–Перјамош) а на југу од ње »Панчево – Доња Варош« а нешто касније рана ватинска култура. Она је за кратко време интегрисала велики простор и делом прешла на југу Саву и Дунав.

b) Други значајан преломан тренутак у развоју култура бронзаног доба чини продор носилаца инкрустоване, најпре Трансданубијске, затим Сзеремле и најзад комплекс Дубовац–Жуто Брдо–Gîrla mare, Cîrna, Orsoja, Балеј. Развијена фаза ове културе ширила се Дунавом према југозападној Румунији и северозападној Бугарској. У исто време долином Тисе на простор северног Баната и Бачке појављује се »Карпатска варијанта« Hügelgräber културе.

c) Најзад у позном бронзаном добу у Срему, јужном Банату и у мањој мери преко Дунава, на основана Белегиш културе, њене старије фазе, појављују се велике некрополе са црном глачаном керамиком »Гава типа« која ће интегрисати велики простор од Карпата, па преко Трансилваније у Банат до Срема. Појава ове керамике која се типолошки опредељује у Белегиш II–Гава, Медијас у Румунији, прати распрострањен комплекс »остава бронзаних предмета времена На А1–А2« какве су познате код нас у Срему, на целом простору Баната у Трансилванији и румунском Подунављу и даље. Са њима се завршава бронзано доба и на просторима Војводине.

Хронолошке и културне одреднице предложене периодизације биле би за Војводину:

1. Рано бронзано доба – 2000/1900 – 1600. год. пре н.е. Културе: винковачка, Макó, моришка, Besenstrich-Stempel (Панчево–Доња Варош);

2. Средње бронзано доба – 1600/1500–1200. год. пре н.е. са позном ватинском културом, раним културама инкрустоване керамике, Остојићево–Gerjen (на северу Баната). У другој фази овог периода развијају се рана Белегиш култура (Белегиш I) у Срему; Hügelgräber на северу Војводине (Банат и Бачка) и развијене културе са инкрустованом керамиком (Дубовац, Жуто Брдо).

3. Позно бронзано доба – 1200–900. год. пре н.е. карактерише појава великих некропола са спаљеним покојницима Белегиш II времена (Белегиш, Роспи Ћуприја, Карабурма, Рафинерија нафте код Панчева, Орешац и Иланџа код Вршца и др.). На овим урнама видан је утицај Гава културе. Северозападни део Бачке и западни Срем били су захваћени крајем овог периода продором носилаца ране Urnenfelder културе са којом у средњој Европи започиње старије гвоздено доба.

УДК 930.2:003.071=124'02 (497.16)

СВЕТЛАНА ЛОМА, Филозофски факултет, Београд

ДОМАЋЕ СТАНОВНИШТВО МУНИЦИПИЈА *S.* У СВЕТЛОСТИ НОВИХ ЕПИГРАФСКИХ СВЕДОЧАНСТАВА

Апстракт. – Разматра се етничко порекло домаћег становништва источне Далмације (подручје муниципија *S.*) на основу ономастичких података са латинских натписа из 2. и 3. века. Анализа новог материјала који пружају три досад необјављена (4, 6, 8) и седам ревидираних натписа (укупно 21 име) омогућила је да се преиспитају резултати ранијих истраживања. Нове подударности у именовању између овдашњег становништва и западних Делмата (муниципиј Ридер и горња Цетина) потврђују већ изнету претпоставку о депортацији Делмата из залеђа Салоне на исток провинције Далмације у 1. веку. Јасније се испољава и келтска компонента, коју вероватно треба приписати предримским староседеоцима, у другом веку већ увелико асимилованим од стране делматских досељеника.

Кључне речи. – латинска епиграфика, ономастика, перегрини, етничка историја, романизација, провинција Далмација.

Муниципиј *S.*, римски град на крајњем истоку провинције Далмације, заокупља пажњу научне јавности једном својом особеношћу која је пала у очи још првим издавачима тамошњих епиграфских споменика[1] и коју су потврдили нови налази са подручја самог муниципија, који се налазио у Коминима код Пљеваља, и са још неколико локалитета у суседном Полимљу, међу којима се истиче насеље у Коловрату код Пријепоља.[2] На преко педесет натписа, већином надгробних, појављује се, као контраст њиховом оскудном и једноличном садржају, обиље домаћих (епихорских) имена, што говори о доминантној улози домородаца у становништву овога дела провинције. Ова имена стоје претежно у римској именској формули (*praenomen*, *nomen gentile*, *cognomen*) што значи да је домаће становништво у доба из кога натписи потичу углавном већ било романизовано.[3] Судећи по преовлађујућем гентилном имену *Aurelius* то се десило у време царева Марка Аурелија, Комода и Каракале који је едиктом из 212. године доделио римско грађанско право свим слободним становницима Римског царства.[4] Са политичком унификацијом која је подразумевала прихватање римског начина именовања губе се перегрини (неримски) именски системи. Оно што се у натписима овога краја показује као атипично јесте чињеница да романизовано становништво чува домаће име у склопу римске ономастичке формуле.[5] Она сведочи о одржавању етничке свести током читавог 3. века, и утолико је упадљивија што се манифестује и у именовању муниципалне аристократије која је углавном

---

[1] Cf. Loma 1997, 185, нап. 1; ead., 2002, 146, нап. 11.

[2] За литерературу о резултатима систематских археолошких ископавања некропола из римског доба у Коминима и Коловрату cf. Loma 1997, 185, нап. 2, и 219, нап. 96. О односу насеља у Коловрату и муниципија cf. Loma 2002, 144 и 160–162.

[3] Романизација је, пре свега, политички појам, и она подразумева интегрисање домородачког становништва провинција у римско грађанство, cf. Ф. Папазоглу, О хеленизацији и романизацији, *Глас САНУ* 320, Одељење историјских наука књ. 2, Београд 1980, 21 и д..

[4] Сви носиоци преномена *T(itus)* дугују грађанско право цару Марку Аурелију (161–180), оснивачу муниципија (cf. Alföldy 1965, 183; id. 1969, 47). Остали, бројнији, немају преномена, што само значи да њихови споменици потичу из времена када се изобичајило његово навођење (од средине 3. века). Додељивање грађанског права од стране цара Хадријана и Антонина Пија било је изузетно, ограничено на племенску аристократију која је са оснивањем муниципија укључена у градску управу (*P. Aelius Pladomenus Carvanius*, *Titus Aelius Lavianus*, в. доле, коментар уз бр. **8**; *T. Aelius Scaevianus* ILIug 1710, cf. Alföldy 1969, 43). О оснивању муниципија cf. Loma 2002, 160 и д.

[5] Бројчани однос романизованог становништва са домаћим именом (44) према романизованима са латинским когноменом (28) је 3:2. Најфреквентија латинска имена су *Maximus*, *Aper* и *Fuscus*. Грчких имена има свега 6, и сем једног, чији је носилац

била домаћег порекла. Конзервативизам становништва муниципија *S.* у односу на властиту племенску традицију[6] представља загонетку за истраживача романизације и урбанизације провинције Далмације,[7] и тек је један недавно откривени натпис бацио светло на историјску позадину ове појаве.[8]

Епихорска имена са латинских натписа практично су једини извор за проучавање језика, па према томе и етничке припадности домородачког становништва Далмације, које је тек са римском влашћу примило писменост. У новије доба знатно је унапређено изучавање језика староседелачког становништва западног Балкана разрадом метода именских области, пошто се раније примењивани етимолошки метод показао неадекватним за проучавање ономастичких реликата са огромног подручја које је, на основу сведочанстава писаца римскога доба, код којих су термини »Илирик« и »илирски« имали искључиво административно значење, погрешно било дефинисано као јединствен »илирски« језички простор.[9] Нови приступ истраживању епихорске ономастике римске Далмације отворили су радови Д. Рендића-Миочевића о »илирским« именским формулама и либурнској именској области.[10] У једном доцнијем раду исти аутор је обрадио антропонимију Ридера као посебан именски систем у оквиру ономастике Делмата.[11] Развитку метода именских области нарочито је допринео Ј. Унтерман.[12] За питања епихорске антропонимије Илирика важан је његов чланак о венетским личним именима у Далмацији.[13] Р. Катичић је разрадио Унтерманов метод и применио га на читаво подручје античког Илирика, у коме је издвојио четири именске области, које се разликују по репертоару карактеристичних имена: 1. југоисточну (територија некадашње илирске државе); 2. делматско-панонску (територија Делмата, Јапода и панонских племена јужно и северно од Саве; трагови келтске антропонимије сачувани су на натписима из Подриња и, у мањој мери, на територији Јапода); 3. севернојадранску (територија Либурна, Венета и Истрија); 4. норичку (подручје источних Алпа у провинцијама Норику и Панонији, и Панонска низија северно од Драве, где су живела племена Таурисци, Латобици, Боји, Ерависци и Херкунијати).[14] Г. Алфелди је у једном чланку обрадио епихорску антропонимију Далмације. Ту он покушава да именски материјал појединих делова провинције разврста према етничким групама које за та подручја везују књижевни и археолошки извори. Уместо једног, делматско-панонског, он издваја пет именских подручја: два од њих припадала би Делматима (матична територија Делмата и подручје Пљевља–Пријепоље), а остала три Јаподима (Лика), Панонцима (северна Далмација) и Скордисцима (Подриње и западна Србија).[15] Премда је Катичић критиковао Алфелдија због олаког поистовећавања именских области са познатим етничким појмовима,[16] њих двојица се углавном слажу у својим крајњим закључцима.

Новија истраживања антропонимије римског Илирика пружила су бољи увид у његову етнолингвистичку ситуацију. Иако се именски системи не могу поистоветити са језиком, ипак, како констатује Катичић, »између њих постоји извесна корелација, посебно у примитивном друштву где се нису образовале надетничке културне структуре.«[17] На основу резултата добијених ономастичким истраживањи-

---

могао бити роб (*Herma* CIL III 13850, Пљевља), сва остала припадају досељеницима: *Egnatia Soteris* (*P. Gavienus Candidianus*, муж) ILIug 1716, Пљевља; *Caesia Asteris* (*C. Egnatius Montanus*, муж) ILIug 1715, Пљевља; *Statia Aspasia* (?) и *C[- - -] Asclep[iades]*, досељеници из Ризинија, ILIug 613; *L[us]cius Paris* ILIug 614, Комини.

[6] Он се испољава и у стилским одликама надгробних споменика и рељефних представа, cf. Cermanović-Kuzmanović 1980, 231.

[7] То је једини град у Далмацији у коме романизовано становништво у толикој мери задржава домаћа имена. По броју сачуваних епихорских имена превазилази га само Ридер (98), муниципиј у залеђу Салоне, али тамо она припадају искључиво нероманизованом становништву. Када су становници Ридера 212. г. добили римско грађанско право, они су у потпуности прихватили римска имена. Cf. Rendić 1971, 159, нап. 4 и д., Alföldy 1965, 98 и 121 нап. 7; и доле нап. 75.

[8] Захваљујући овом натпису, сада можемо готово са пуном извесношћу разрешити и много расправљани проблем имена овога града, које је сачувано само у скраћеном облику, тако да се у науци усталио назив *municipium S.*, кога се, из конвенционалних разлога, и ми држимо у овом раду. У свом пуном облику оно је, по нашем мишљењу, гласило *Splonum*. Cf. Loma 2002.

[9] Cf. H. Kronasser, Illyrier und Illyricum, *Die Sprache* 11, 1965, 157–183; Katičić 1976 (5. поглавље са библиографијом).

[10] Rendić 1948; D. Rendić-Miočević, Onomastičke studije sa teritorije Liburna. Prilozi ilirskoj onomastici. *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* I, Zadar 1955, 125 и д.

[11] Rendić 1971.

[12] На основу просторне распрострањености имена посведочених у латинским натписима Унтерман је утврдио именске области северне Италије, cf. Untermann 1959, 1960, 1961. Полазећи од Краеовог налаза да је венетски био посебан индоевропски језик а не илирски дијалекат, како се до тада мислило, он је издвојио посебну, венетску именску област, cf. J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden 1961.

[13] Untermann 1970.

[14] Katičić 1964; id.1976, 179–182.

[15] Alföldy 1964.

[16] Katičić 1965.

[17] Katičić 1976, 183.

ма, он издваја на подручју Илирика четири велике етничке групе: Либурне, Панонце, Илире (*Illyrii proprie dicti*) и Келте. Либурни би, по њему, били језички сродни Венетима. У Панонце он, на основу антропонимије, убраја, поред самих панонских племена, Јаподе и Делмате, разликујући их у језичком и етничком погледу од »правих Илира« на југоистоку. Келтско становништво које је до позне антике задржало свој језик препознаје се у деловима Паноније са норичком ономастиком, између Драве и Дунава, док за Скордиске на крајњем југоистоку ове провинције Катичић претпоставља да су престали да говоре келтским језиком и прешли на панонски, допуштајући могућност да се трагови келтске ономастике у Подрињу вежу за ово племе.[18]

Епихорску антропонимију из муниципија *S.* и околине Катичић је укључио у делматско-панонско именско подручје.[19] И он и Рендић-Миочевић истакли су њену велику сличност са антропонимијом Ридера.[20] Чињеницу да је тип именовања који је карактеристичан за Делмате[21] посведочен и на крајњем истоку Далмације, у дан. Полимљу и око Пљеваља, где се налазио муниципиј *S.* – на подручју које нема просторног додира са територијом Делмата, и представља неку врсту острва у окружењу другачијег именовања – Алфелди тумачи сеобом становништва из залеђа Салоне у доба раног Принципата, позивајући се на историјска сведочанства која поткрепљују такву претпоставку.[22] Неколико имена са келтским паралелама он тумачи контактима староседелачког становништва ове области са Скордисцима, или још ранијим преслојавањем становништва које је у 4. в. пре Хр. изазвала келтска сеоба када су Аутаријати напустили своја станишта у дан. источној Босни и северној Црној Гори.[23] По Алфелдију, на овдашњим натписима посведочено је само једно југоисточно име, *Plarens*. То име је, међутим, заједничко југоисточном и делматско-панонском именовању.[24]

Број имена са подручја муниципија *S.* којима су располагали досадашњи истраживачи епихорске антропонимије Далмације знатно је увећан објављивањем нових натписа.[25] Анализом овог ономастикона бавили смо се у раду о романизацији источне Далмације.[26] Ту се разматра известан број нових имена са досад необјављених натписа, као и таквих до којих смо дошли поправком читања ранијих издавача, заснованом на аутопсији.[27] Те нове и ревидиране натписе објављујемо први пут овом приликом,[28] у *Старинару*, где су својевремено публиковани готово сви епиграфски споменици откривени приликом археолошких истраживања некропола у Коминима и Коловрату.[29] Након појединачне анализе имена у натписима, именских формула и епиграфског контекста у коме се јављају, најпре ћемо издвојити типове епихорских именских формула и видове њихове романизације, а затим разврстати поједина имена и карактеристична образовања по именским областима, да бисмо могли на основу тако добијене класификације извести закључке о етничком пореклу становништва муниципија *S.* у време из кога натписи потичу (друга пол. 2. и 3. век).

---

[18] Katičić 1976, 183–184.

[19] Katičić 1962b, 256–258; id. 1964, 21 (у овим радовима га назива средњедалматским). Рендић је указао на неадекватност Катичићевог термина »средњедалматски«, залажући се да се именско подручје подударно са територијом Делмата просто назове њиховим племенским именом, као у случају либурнског именског подручја (Rendić 1971, 173 са нап. 74–78 = 1989, 794 са нап. 74–78).

[20] Поред подударности у појединим именима, она се састоји у обостраном присуству карактеристичних образовања женских имена (*-on-* feminina) и именске формуле са личним именом, презименом и патронимиком у генитиву (cf. Rendić 1956, 42 = 1989, 682, id. 1971, 171–172 = 1989, 792–793; Katičić, 1962a, 100, id. 1964, 19 и 21, id. 1965, 54).

[21] Делмати су били најбројније племе у провинцији (Plin. *NH* III 139) која је по њима добила име. Живели су с обе стране Динаре (Strab. VII 5, 5), између Крке и Неретве, и на Гламочком, Ливањском, Дувањском и Купрешком пољу, cf. Alföldy 1964, 76; 1965, 44.

[22] Alföldy 1964, 100–102. То тумачење прихвата и Катичић (Katičić 1962a, 101, id. 1964, 21).

[23] Alföldy 1964, 99–102. Име *Lautus* треба избацити из списка: читање је *Lavius* (в. коментар уз бр. **10**).

[24] Katičić 1962a, 260. Као два трачка имена Алфелди наводи име *Bessus* и име његовог оца, посведоченог у дат. *Terenti* (Alföldy 1964, 98). Ово последње Катичић на основу суфикса и још једне потврде са територије Делмата укључује у делматско-панонско именско подручје (Katičić 1962b, 277, id. 1964, 20).

[25] Када је обрађивао домаћу антропонимију источне Далмације, Алфелди је располагао са 22 имена са подручја Пљеваља и Коловрата (Alföldy 1964, 98–102). Данас располажемо са укупно 57 епихорских имена из ове области.

[26] *Епиграфски споменици и романизација средњебалканске области*, магистарска теза одбрањена 1993. г. на Филозофском факултету у Београду пред комисијом коју су чинили проф. др Ф. Папазоглу, проф. др С. Душанић и проф. др М. Мирковић (ментор).

[27] Све споменике видели смо први пут 1988. године и, поново, 2002. и 2004.

[28] Сви су они ушли у каталог од 54 натписа са епихорским именима, који је чинио епиграфску документацију поменутог рада. Она садржи укупно 57 различитих имена, од којих су многа са више од једне потврде. Разуме се да је ономастичка анализа коју овде дајемо у појединостима унапређена новим сазнањима до којих смо у међувремену дошли.

[29] Цермановић-Кузмановић 1967, ead. 1981.

Једна терминолошка напомена: будући да антропонимија муниципија Ридера показује извесне специфичности, због којих је треба издвојити као потподручје у оквиру именске области која се подудара са територијом племена Делмата, имена и именске формуле карактеристичне за Ридер зовемо ридитским, а имена и именске типове који се јављају на широј територији Делмата – делматским.[30]

1. Надгробна стела од кречњака, 155×61×21 cm. Изнад уоквиреног натписног поља (44×43 cm) јако излизан рељеф окрњен при врху, нарочито у десном делу, на коме су представљене три, свакако, женске фигуре којима недостају главе, и свака у десној руци држи неки предмет (в. бр. **5**). Споменик се налази на некрополи у Коловрату.

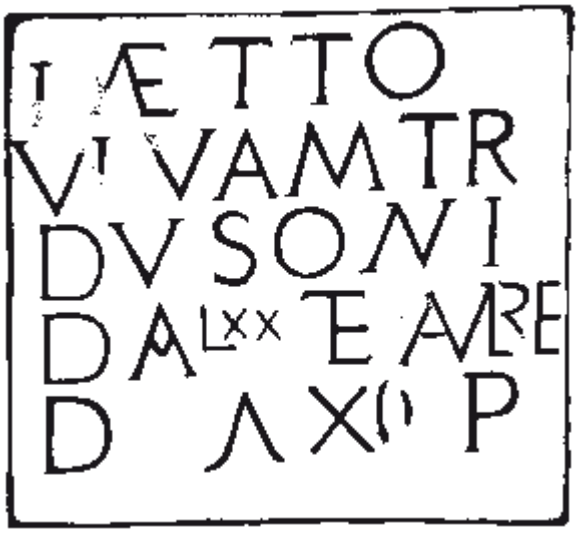

Mirković 1975, 100, бр. 9, сл. 2 (AE 1980, 702): *[Tr]ito (?) | viva m(a)tr(i) | Dusoni | DA . . EM* |[5] *D . X p(osuit).*

Предлажемо читање:

Iaetto | viva m(a)tr(i) | Dusoni | d(efunctae) a(nnorum) LXX et Ambe (!) |[5] *d(efunctae) a(nnorum) XII p(osuit).*

Висина слова 4 cm. Умањена слова: 4 *LXX* 2 cm 5 *II* 2 cm.

Слово *I* на почетку 1. р. оштећено је у доњем делу; *AE* у лигатури, од слова *A* оштећен је доњи део леве црте. У 2. р. *M* је могло бити у лигатури са *A* као у 4. реду, али се попречна црта овде не разазнаје; у 4. р. *ET* и *AMB* у лигатури.

За монофтонгизацију дифтонга *ae* у *Ambe* cf. Mihăescu 1978, 184, § 131.

Имена *Iaetto* и *Duso* припадају типу женских имена *-on-* основе карактеристичних за антропонимију Делмата. Сем на територији која је припадала овом племену и појединих потврда у земљи Јапода (Лика), оваква образовања женских имена била су у провинцији Далмацији типична још само за подручје муниципија *S*.[31]

На једном надгробном натпису из матичне земље Делмата посведочено је име *Iaeto*: *Iato Nepotis* Споменик 88, 1938, 125, бр. 31 (ILIug 1780), Сухача код Ливна; на фотографији се јасно види сачувана доња хоризонтална црта од оштећеног *E* у лигатури са *A*. Одговарајуће мушко име потврђено је два пута на територији Делмата: *Iettus* CIL III 2768, Rider; 9759, Aequum; затим у југоисточној Либурнији: *Iaetus* CIL III 9978, Corinium. Код Либурна је посведочено и женско име *Ieta* VAHD 53, 1950–1951, 245, Varvaria. Из Врлике на горњој Цетини потиче натпис са именом *Ieto* CIL III 13223; иза имена стоји тачка за раздвајање речи, али како је натпис у наставку оштећен, немогуће је утврдити да ли је то номинатив женског имена *-on-* основе или датив мушког имена *Ietus* (cf. Katičić 1962b, 270; Alföldy 1969, s.v. *Iaeto*). Алтернативне графије *e/ae* – монофтонгизација дифтонга *ae* > *e* (в. горе *Ambe*), и обрнуто, ултракоректно писање (*et* > *aet*, доле, бр. **2**) – уобичајена су вулгарнолатинска појава на натписима.

За име *Duso*, колико нам је познато, нема директних паралела. У средњем Подрињу посведочено је име исте основе проширено суфиксом *-a*: *Aur(elia) Dussona* Споменик 98, 1941–1948, бр. 477, Каран код Ужица. Алфелди је ово име сврстао у келтски ономастикон Подриња (Alföldy 1964, 97), што Катичић (Katičić 1965, 65) оповргава уз образложење да име јесте једанпут потврђено у Галији, али да то није довољно да би се оно сматрало келтским. Чињеница је, међутим, да сада имамо укупно три потврде овога имена из Галије: *Dousonna* CIL XIII 5561, *Dousonnus* CIL XIII 5532, *Natali Dousoni filio* AE 1985, 669, Gallia Lugdunensis; cf. DAG 1123. Пошто се ради о директним аналогијама за име у целини, а не само за један именски елемент, разложно је сматрати име *Dussona* из Карана келтским, поготову што се оно јавља у области где иначе има трагова келтске антропонимије.[32] Форма *Duso*, *Dusonis* у том случају је резултат адаптирања келтског име-

[30] В. горе нап. 19 и 20.

[31] Katičić 1962a, 100; id. 1962b, 280–290.

[32] В. горе стр. 36. У прилог оваквом тумачењу ишли би и неки нови налази (в. бр. **2**, коментар уз име *Amaca*) и нап. бр. 41.

на на *-ona* преовлађујућем делматском типу женских имена на *-o, -onis*.

Паралеле за име *Amba*: *Claudia Amba* CIL III 8032, Дакија; *Ambia Longinia* Споменик 71, 1931, бр. 566, Скопље, cf. Папазоглу 1964, 54 и 69, где се ово име сврстава у групу оних која нису посведочена ван Дарданије; *Ambia* CIL V 5039, Тридент, cf. Untermann 1959, 138. Име *Amba* би могло бити хипокористик од имена *Ambactus*: CIL VI 13402, CIL X 6494 (ослобођеници), *Ambactus dom(o) Bryxia* CIL III 12690, Doclea; cf. Kajanto 1965, 313 s.v., где је ово име, као позајмљеница из келтског, сврстано у категорију имена која означавају друштвени положај. Глосе за *Ambactus* »servus« у: PID II 181; Holder I 114, s.v. *Ambacti* (*Ambi*): »Ambi, servi«; »Ambi, servi, coloni, lixae.« За келтску етимологију предлога/прилога *ambi*, и његове потврде као префикса у сложеницама cf. Ellis Evans 134–136, и 128 s.v. *-acto-*.

Из контекста није јасно у каквој је вези преминула девојчица *Amba* према друге две жене, које су у сродству. На надгробним натписима сродство се по правилу наводи, па је тешко претпоставити да би она могла бита ћерка или унука једне од њих. Имајући у виду социјалну конотацију келтског имена *Ambactus*, као и чињеницу да је код домородачког становништва у Далмацији, посебно код Либурна и Делмата, постојала институција ропства, могло би се претпоставити да је *Amba* била робиња (*verna?*).[33]

2. Надгробна стела од кречњака, 140×59×27 cm. Изнад натписног поља (47×41 cm) уоквиреног лозом представљена су у правоугаоном оквиру од косо канелиране траке попрсја жене и мушкарца. По стилским одликама овај рељеф, премда оштећен, спада у најлепше примерке епихорске портретске уметности у Далмацији. Дело истог мајстора (или радионице) несумњиво је још једна стела са некрополе у Коловрату (cf. Cermanović-Kuzmanović 1978). Споменик се налази на некрополи у Коловрату.

Mirković 1975, 99, бр. 7, T. III, сл. 2 (AE 1980, 700):

D(is) M(anibus) | Narens(is) | v(ixit) a(nnis) XXVIII (?) | MAGE Ael(i) P|[5]*antoni(s) ser(v)|us AT co(niugi) p(osuit).*

Предлажемо читање:

D(is) M(anibus) | Narens | v(ixit) a(nnis) XXXVIII. | Amace (!) Ael(iae) P|[5]*antoni (!) ser(va)| v(iva) s(ibi) aet (!) conp(ari) | p(osuit).*

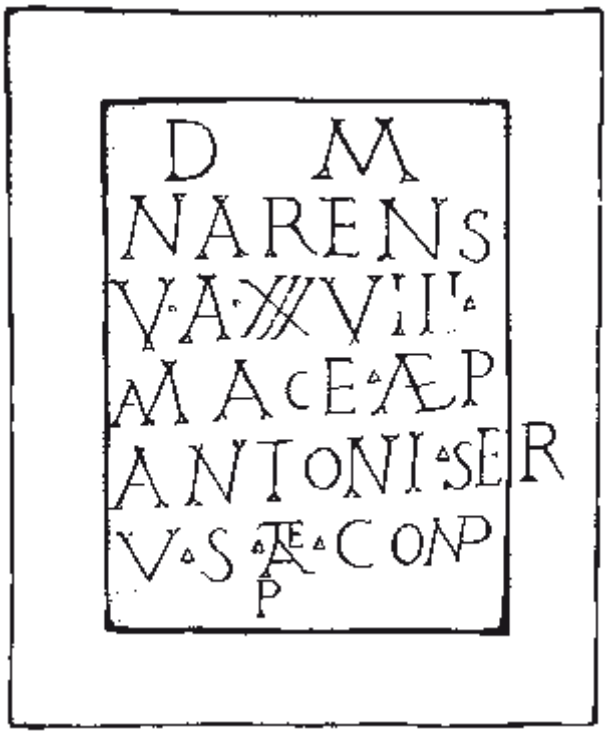

Висина слова 3,5 cm. Умањена слова: 4 *C*, истог је облика као *C* у 6. реду; пукотина на камену прелази преко његовог доњег дела и ствара утисак на фотографији да је савијено на унутра. 5 *O*. Лигатуре: 3 *XXX* 4 *AM AEL* 6 *AET NP*. Слово *R* у 5. р. уклесано је на оквиру натписног поља. Речи раздвајају знаци за интерпункцију.

У 5. р. облик *Pantoni* могао би бити адноминални датив, cf. Skok 1915, 42, § 78; Mihăescu 1978, 245, § 234; пре ће, ипак, бити да је завршно *S* испало у контакту са почетним *S* следеће речи, cf. Mihăescu 1978, 211, § 181. За ултраркоректно писање *ae* уместо *e* cf. Споменик 93, 1940, 151, бр. 19, Јежевица код Чачка: *Grudius aet Super*; ILS 6455: *aetiam* уместо *etiam*; Mihăescu 1978, 184, § 131.

Антропоним *Narens* први пут је посведочен овим натписом. Свакако је сродан етниому *Nare(n)si* Plin. *NH* III 143; Ναρήνσιοι Ptol. II 16, 5; Ναρήσιοι App. *Ill.* 16. На основу извештаја поменутих писаца знамо да су Наренсији били друго по величини племе у источној Далмацији (после Деситијата) и да би се могли локализовати у горњи и средњи ток Неретве, дакле у данашњу североисточну и источну

[33] Cf. Rendić 1989, 695 = GZM 6, 1951, 33 и д.; IDR I 36: уговор на воштаној таблици из рудничке области *Alburnus Maior* у Дакији између два досељеника из Далмације (*Maximus Batonis* и *Dasius Verzonis Pirusta ex Kavieretio*) о купопродаји шестогодишње девојчице по имену *Passia*.

Херцеговину.[34] Недавно се појавила и прва епиграфска потврда овог племена: *Temus Batonis filia Narensa* Hercegovina 7–8, 1990, 7–14, Казанци код Гацка (AE 1994, 1342), која нам омогућава да прецизније одредимо домет територије Наренсија према југу и истоку. Наиме, припадност некој племенској заједници наводи се обично у страној, а не у домаћој средини. У овом случају то би значило да је споменик подигнут на територији неког другог племена, или на граничном подручју. Женско име *Temus* потврђено је на још два натписа у источној Херцеговини: један потиче из Фатнице, југозападно од Гацка (*Temus Annaei filia* CIL III 12800), други из Главатичева на горњој Неретви (*Aelii Pinnes et Temus parentes* C. Patsch, WMBH 9, 1904, 261), северозападно од Гацка. Контекст у коме стоје ова имена недвосмислено показује да је реч о домороцима,[35] тако да би женско име *Temus*[36] било карактеристично за Наренсије. Сходно томе, источна граница овог племена могла је ићи нешто западније од дан. Гацка.[37] Ако је *Narens* са нашег натписа назван по свом етничком пореклу – можда је, као његова жена, и сам био роб – онда би име требало разрешити као *Narens(ius)* или *Narens(us)*. За разрешење *Narens(is)*, које предлаже први издавач, нема основа, зато што нам сви извори предају облик са нелатинским суфиксом: *Narens(i)i* а не *Narenses* (cf. Mayer 1957, 237–238). С друге стране, име се може тумачити и као антропонимијско образовање суфиксом *-nt-* посведоченим у епихорској ономастици Далмације: *Plarens / Plares*, *Terenti* (dat.) < **Terens*, (оба имена јављају се и у овом муниципију), *Pinnes*, ген. *Pinnentis*, cf. Katičić 1962b, 277, и 1964, 20. Именски елемент *Nar-* присутан је и у античком имену Неретве из кога Мајер изводи име племена Наренсија (Mayer loc. cit.). Име *Plarens* изведено је од исте основе као име племена Плереја (Mayer 1957, 272), из чега не следи нужно да су сви носиоци овога имена и припадници племена Плереја.[38] Према томе би име *Narens* могло бити само у језичкој, а не и етничкој вези са *Narensii*.

Завршно слово *E* у имену *Amace* и чињеница да је у питању робиња наводи у први мах на помисао да је име грчко. Међутим, такво име, колико нам је познато, није посведочено на хеленофоном подручју. Именски елемент *Am(m)-* заступљен је у антропонимији различитих језика, тако да сам не може бити меродаван за одређивање порекла овог имена. До поузданијих закључака може се доћи ако се проследи распрострањеност целе именске основе *Am(m)ak-*. Имена изведена од такве основе посведочена су у Галији и Германији: *Iuliae Superi fil(iae) Ammacae* CIL XIII 7929, Germania Inferior; *Ammacae sive Gamaledae* CIL XIII 3615, Belgica; *Ammacius Hucdionis* CIL XIII 8779, Germania Inferior; *Amacos* на сребрном новцу келтског племена Алоброга, Holder III 580; *Amaci* племе у Тараконској Шпанији, Ptol. II 6, 35 (cf. Holder I, 111). Своју првобитну претпоставку да би име *Ammaca* могло бити германско Холдер је кориговао у допунама уз први том свога дела, где наглашава да је ово име келтско: Holder III (Nachträge zum I Band) 595 и 580, и сврстава га у категорију имена изведених суфиксом *-aco-*, Holder III 483 (додатак за I 21, 7 *a.*) и 484 (додатак уз I 21, 36 *a.*). Једна нова потврда овог имена дошла је из Доње Паноније, AE 1995, 1271 = RIU 6, 1432b, Matrica: *C. Amaco mil(iti) coh(ortis) I Alpin(orum) eq(uitatae)*; на цртежу између *C* и *A* интерпункциј-

---

[34] Alföldy 1965, 47 и 64, нап. 68, са литературом о овом питању.

[35] Забележено је у епихорској именској формули са домаћим именима *Annaeus*, *Bato*, *Pinnes*.

[36] Име *Temus* посведочено је, сем на територији Наренсија, још само два пута: *Iulia Temus* ILIug 1859, околина Будве; *Temuse Baiule Boie* (дат.) ILIug 1842, Момишићи, околина Доклеје (cf. Katičić 1962a, 104). Именска формула друге потврде није јасна; *Boia* би морао бити или етник или име келтског племена употребљено као лично име (cf. Mayer 1957, 91–92, s.v. *Boius*; из Доклеје потичу и две посвете келтској богињи Епони чији су дедиканти странци: ILJug 1825; CIL III 12679). Сем на овом ограниченом простору, женско име *Temus* није више нигде посведочено. По свом облику оно се не уклапа у латинску антропонимију, у којој су имена на *-us* искључиво мушка. Најближа паралела за такво образовање потиче из Подриња: *Aurelia Madus*, муж: *Aurelius Gallus* CIL III 12751, десна обала Дрине, Г. Штитарево код Вишеграда. Исто име, али као *-a* основа, јавља се у нашој области: *Aurelia Madussa* ILIug 1736, стела узидана у цркву у Тоцима (лева обала Лима, између Пријепоља и Прибоја). Ово име једино се може тумачити паралелама из удаљених келтских области, како за основу (cf. *Madusius*, *Maduus* Holder II 370, III 526, s.v. *Aibarus*), тако и за суфикс *-ssa*, који служи за извођење имена од *u* основа (cf. Holder II 1628). Да ли може бити случајна подударност то што се основа *Temus-* појављује у једном теониму из Галије: *Deae Temusioni Ianuaris Veri fil(ius)* Holder II 1793 (»topische Göttin bei den Aeduern«)? У епихорској антропонимији на горњој Неретви јављују се поред илирских (в. претходну напомену) и келтска имена: *Iacus*, *Boio*, *Mascellio* (cf. Alföldy 1964, 91).

[37] Према томе, територија племена Мелкумана, коју Алфелди (Alföldy 1965, 49) везује за Гацко, Фојницу и Невесиње, могла је лежати југоисточно, а не јужно од племенског подручја Наренсија.

[38] Име *Plarens* јавља се као патронимик једне припаднице племена Дерамиста: *Madenae Plarentis filiae Deramist(ae)* CIL XVI 38 (cf. Alföldy 1965, 48–49,), а посведочено је и на ширем подручју Далмације (cf. Katičić 1962b, 260), у муниципију *S.* три пута.

ски знак за раздвајање речи (RIU); у коментару се претпоставља да је војник регрутован из келтског племена Ерависка, на чијој је територији кохорта била стационирана у 2. веку (AE).

У Подрињу, чију епихорску антропонимију карактерише известан број келтских имена,[39] забележено је једно име које је издавач лоше протумачио а које би, по нашем мишљењу, могло спадати овамо. Натпис потиче из Скелана (*municipium Malvesatium* cf. ILIug уз бр. 621) и објавио га је V. Paškvalin, GZM 38, 1983, 103, br. 4, sl. 4: *D(is) M(anibus) Ammat(i)sai vix(it) an(nos) XXX Can(ius) Dasa(s) m(atri) f(ecit) p(ro) p(ietate).*[40] Своју емендацију – убацивање слова *i* кога нема на натпису – издавач правда навођењем, у својству паралела, двају имена, једног са натписа из Скелана, *Matisa*, другог из Рисна, *Amata*. На први поглед је јасно да се ради о три различита имена: једно, *Matisa*, је епихорско, свакако келтско,[41] друго, *Amata* – латински когномен од партиципа, иначе редак (cf. Kajanto 1965, 284), док би емендирано *Ammat(i)sa* било некакав хибрид та два имена. Необичан гласовни спој *ts* у имену *Ammatsa* вероватно је навео издавача да поправља текст. Такав спој, посведочен латинским натписима – нарочито у именима из Панонije: *Utsia* CIL III 3599, Aquincum; *Batsio* CIL III 10414, Aquincum, *Mutsia* RIU 3, 914, Сент-Андреја, *Mutsa* CIL III 4537[b] Vindobona – резултат је палатализације (*c* или *t+i* испред вокала), cf. Mihăescu 1978, 196–7, § 154 (за *t+i*, појава постаје уобичајена у 3. и 4. в.), 200, § 162 (за *c+i*, појава се манифестује око 3. века); разлика у писању *tsi* и *ts* своди се на разлику у изговору са очуваном палаталношћу у случају *tsi* = /tś/, тј. /ć/, и са већ отврдлом африкатом у *ts* = /c/ или /tš/, тј. /č/, cf. Bourciez 1956, 50 § 57b и 170 § 175). Сходно томе, *Ammatsa* би био вулгарнолатински облик за *Ammacia* или *Ammatia*. Будући да име *Ammatia* није посведочено са геминатом (cf. Nomenclator), графијом *Ammatsa* вероватно је предат вулгарнолатински изговор имена *Ammacia*, које би онда припадало групи горе наведених имена основе *Am(m)ak-*.

Већ и с обзиром на указане северозападне паралеле имену *Amace*, његово *-e* не би требало тумачити грчким утицајем, како се, на пример, објашњава завршно *e* у неким негрчким именима у Горњој Мезији, провинцији која се на југу и истоку граничила са хеленофоним делом Царства.[42] На подручју муниципија *S.* не само да нема грчких натписа, него су и грчка имена тамо изузетак, посведочена једино у самом муниципију (Комини) и то код лица чија гентилна имена указују на досељенике.[43] На натписима из Полимља нема грчких имена. Одређени друштвени слојеви за које су карактеристична таква имена – робови и ослобођеници – посведочени су само у Полимљу, на укупно три натписа, и њихова имена ипак нису грчка: Амака је једина експлицитно потврђена робиња на читавом подручју муниципија *S*.[44] Од два ослобођеника један носи епихорско име, други латинско.[45] Сем имена *Amace*, из Далмације нам није познато ниједно негрчко женско име на *-e*. Ова појава забележена је једино у топонимима *Bistue Vetus* (у долини Раме) и *Bistue Nova* (код дан. Зенице).[46] Крае (Krahe 1925, 74) тумачи завршетак овога имена узгред, у напомени, као слабљење завршног *a*, док Мајер уноси у речник облик *Bistua*. Да је у питању *a* основа види се из етника изведеног од овог топонима: *Bistuates*, као *Doclea*: *Docleates*, *Sapua*: *Sapuates* (cf. Mayer 1957, 87, 127, 293). За прелаз ненаглашеног *a* у *e* у вулгарном латинитету балканских провинција cf. Mihăescu 1978, 171, § 113;[47] за nom. sing. *-e* уместо *-a*: *coh(ors) VII*

---

[39] В. горе, стр. 36 и нап. 32.

[40] Скраћеницу *M* у последњем реду требало би пре разрешити са *m(aritus)*.

[41] Ово име је *hapax* и могло би бити сродно групи имена основе *Matis-* (нпр. *Matisius, Matisonius*) која се разматрају у најважнијим делима о келтској ономастици (Holder, DAG, Ellis Evans). Објашњење зашто се у њима не наводи име *Matisa* вероватно лежи у чињеници да ово име не фигурира ни у Краеовом (Krahe 1929) ни у Мајеровом (Mayer 1957) каталогу, који су углавном били полазиште у истраживању епихорске ономастике западног Балкана.

[42] На крајњем југу Горње Мезије забележено је име *Drutie Mestulae filia* IMS VI 113, Добри Дол код Скопља. У издању се као једина паралела наводи келтско име из Виндобоне, *Reuso Druti f.* CIL III 11304. Ово име посведочено је и двојезичним, келтско-латинским натписом из Тодија: *koisis truticnos* = *[C]oisis Druti f(ilius)* PID 175, бр. 339. За проблем келтских имена у епихорској антропонимији Дарданије cf. Papazoglu 1969, 178 и 185, нап. 296. Грчким утицајем тумаче се и облици латинских имена *Aurelia Salviane* IMS III/2, 43, долина Тимока, и датив *Aurelianeni* IMS II 102, Viminacium, како су се у вулгарном латинитету деклинирала грчка имена на *-e*, cf. Mihăescu 1978, 225, § 202.

[43] В. горе нап. 5.

[44] Поред Нарента, робиња је вероватно била и *Amba* (бр. **1**). За разлику од њих, који су, као Амака, могли припадати приватним лицима, *Mercurius argenti actor* и *Vurus vilicus* (ILJug 1685, 1690, Коловрат) су, по свему судећи, били царски робови, ангажовани, као и царев ослобођеник *Secundus* (в. следећу нап.), на рудничким пословима (cf. Loma 2002, 144, н. 5). Што се тиче натписа из самог муниципија, роб је, судећи по грчком имену, вероватно био *Herma*, горе нап. 5.

[45] *Aurelius Verzalius*, Будимље, в. бр. **9**; *Secundus Aug(usti) lib(ertus)*, *Ingenua* (жена), *Secundina* (ћерка) Mirković 1975, 97, бр. 1, Коловрат.

[46] За потврде в. Mayer 1957, 87.

[47] Слабљење завршног -a у балканском латинитету одражавају рум. -a и алб. -ë (Bourciez 1956, 159).

vigulum (!) Severiane (!) CIL VI 2998 = Diel 230. Писању завршног ослабљеног и затвореног *-a* у имену *Amaca* на нашем натпису са *-e* могла је допринети и та околност што је име нелатинско, као и што је следећа реч почињала дифтонгом *ae*, који се у то доба свакако већ изговарао као *e*, судећи по ултракоректном писању везника *et* у 6. реду.

Господарица робиње Амаке, *Aelia Panto*, припада слоју романизованих перегрина, будући да има царски гентилицић и домаће име као когномен. Име *Panto* није мушко, како га схвата први издавач, већ припада типу женских имена карактеристичном за Делмате (в. горе, бр. **1**). Потврђено је осам пута у Ридеру и још три пута на широј територији Делмата, увек као женско (Rendić 1971 s.v., Alföldy 1969 s.v.). На нашем подручју то је најфреквентније женско име са укупно девет потврда.[48] На једном натпису из Коловрата ово име стоји у филијацији, *Aplis Pantonis*, што би требало да значи да је патронимик (в. коментар уз бр. **4**). У ридитском ономастикону, и уопште код Делмата, нема имена које би било »амбивалентно«, тј. имало исти облик и за мушки и за женски род, изузев, опет, на једном натпису када је, иначе најфреквентније женско име у Ридеру, *Tritano*,[49] забележено у филијацији (Rendić 1971, 171). Прихватљиво је тумачење Д. Рендића-Миочевића да име мајке може стајати у филијацији, не само код робова, него и код домородачког становништва када брачни односи нису регулисани (Rendić 1948, 17). Као доказ о постојању таквог ванбрачног односа (*contubernium*) међу слободним домороцима у Ридеру он наводи један натпис који је значајан и због тога што у њему као патронимик стоји име које је еквивалент женском имену *Panto*: *Bato Samuntius Pantis filius posui(t) sibi e(t) contub(e)rnali su(a)e Platino Avio Pant[is] filia* GZM 6, 1951, 55–57.[50]

На натписима из Коловрата, укључујући читаво Полимље, *Aelii* су ретки, ограничени на припаднике муниципалне аристократије. Имамо разлога да претпоставимо – о чему ће касније бити речи – да су носиоци овог царског гентилиција са три натписа из Полимља и једног из Комина, били чланови исте породице, и да је *Aelia Panto* била жена магистрата у муниципију *S.*, Публија Елија Пладомена Карванија, сахрањеног на некрополи у Коловрату.

3. Надгробна стела од кречњака, 140×70×30 cm, са рељефом који је оштећен у горњем делу и са леве стране, тако да се од два попрсја виде само руке и одећа, огртач мушкарца и хаљина жене. Споменик је

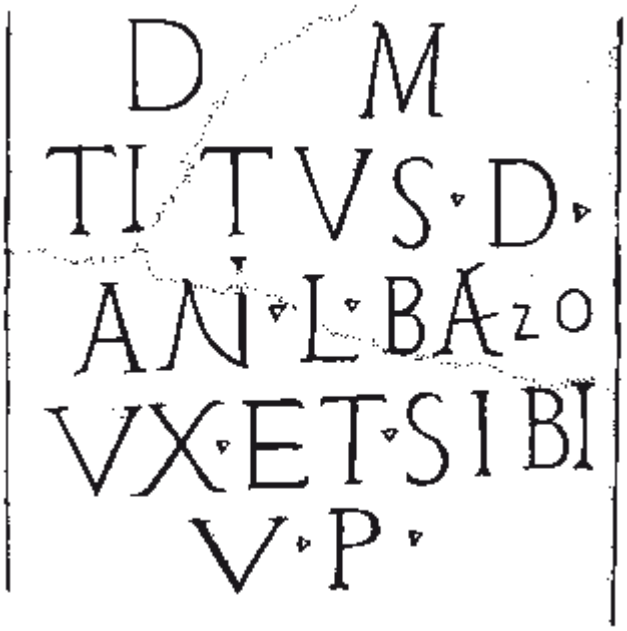

[48] Поред ове, још две из Коловрата (CIL III 8308; Mirković 1975, 98, бр. 3), једна из Пљеваља (CIL III 8317), четири из Комина (ILIug 609, 611, 618, 1707), једна из Потпећи (ILIug 1709).

[49] Јавља се и у муниципију *S.*: *Aurelia Tritano* CIL III 8320, Св. Илија.

[50] Основа *Panton-* посведочена је и у антропонимији северне Италије и Галије (cf. Nomenclator). Са тим областима, можда, треба повезати мушко име *Panto* са два натписа из Африке (CIL VIII 14922, 15026, Thignica), која носе Сатурнови свештеници (cf. J.–M. Lassère, *Ubique populus*, Paris 1977, 395) а не војници, како претпоставља Катичић када ове потврде уноси у делматско-панонски ономастикон, тврдећи на основу њих да је име *Panto* у Далмацији могло бити и мушко (Katičić 1962b, 272 и 285). У антропонимији делматско-панонске именске области јављају се и иначе имена, именске основе и именски елементи који су карактеристични и за друге именске области. Овде ћемо поменути и име *Cato*, које се као женско јавља само у овом делу Далмације (Mirković 1975, 98, бр. 3, Коловрат; CIL III 13846, Пљевља). Катичић га уноси у списак делматско-панонских имена (Katičić 1962b, 266) зато што је забележено на територији која улази у ту именску област, што припада типу образовања која су за њу карактеристична (*-on-* femininum) и што се јавља у ридитској именској формули (*Cato Stataria Turi*). Као просторно најближу паралелу овом епихорском имену он наводи мушко име *Cato* из северозападног дела Горње Паноније (Neusiedel) и констатује да нека имена *-on-* основе из делматско-панонске именске области могу бити и мушка и женска (Katičić 1962b, 285). Ствар је у томе што територија са које потиче наведено мушко име *Cato* припада другој, норичкој, именској области, са келтском антропонимијом (cf. Katičić 1964, 26), којој припада и име *Matta* уз које *Cato* стоји као патронимик. Друго је питање како објаснити чињеницу да се женско име *Cato* јавља само у источној Далмацији, где је два пута посведочено и келтско женско име *Catta* (cf. Katičić 1965, 64–65, Подриње). Cf. *Duso* према *Dussona* (бр. **1**).

откривен приликом истраживања римске некрополе у Коловрату 1980. године, где се налази и сада.

Цермановић-Кузмановић 1989, 5, бр. 3:

D(is) M(anibus) | Titus D | an(nis) L Bazo | ux(ori) et sibi |[5] *v(ivo) p(osuit).*

Предлажемо читање:

D(is) M(anibus) | Titus d(efunctus) | an(norum) L. Baezo | ux(or) <marito> et sibi |[5] *v(iva) p(osuit).*

У 3. р. умањена слова *Z* и *O*, *A* и *E* у лигатури. Речи раздваја интерпункција.

За *d(efunctus) an(norum)* в. бр. **1**, и CIL III passim. Елиптична формулација у 4. р. као на још једном натпису из Коловрата: *Aur(elius) Lavius d(ecurio) m(unicipi) et s(ibi) v(ivus) p(osuit)* Mirković 1975, 99, бр. 5 (AE 698).

Име *Titus*, сазвучно латинском преномену и когномену, припада епихорском ономастикону Делмата, cf. Mayer 1957, 340; Rendić 1948, 44, 50; id.1971, 169; Katičić 1962b, 282; Alföldy 1969, s.v. Више пута је посведочено код перегрина са подручја муниципија *S.* у домаћој именској формули (в. бр. **4**). Иако се може сматрати »општеилирским« (de Simone 1993, 70), најфреквентније је на територији Делмата; одговара му женско име *Titto* (Alföldy 1969, s.v.; Katičić 1962b, 282) које је два пута потврђено и у источној Далмацији: *Aurelia Titto* CIL III 8319, Св. Илија; *Ael(ia) Tito* Цермановић-Кузмановић 1981, 77, бр. 5, Коловрат (име није мушко). У Ридеру је три пута посведочено и породично име *Tizius*, патронимичко образовање суфиксом *-io-* од *Titus*: *Titi filius* > **Titius* > *Tizius*, cf. Krahe 1929, 116; Mayer 1957, 341; Rendić 1948, 33, id. 1971, 166.

Женско име *Baezo* потврђено је два пута у Ридеру у два различита фонетска лика (Rendić 1971, 162, s.v. *Cursulavius*, и 167, s.v. *Baezo*):

Baezo Cursulavia Lavi f(ilia) GZM 6, 1951, 64, T. I, где је поправљено раније читање (*Baezocursu Lavia Lavi f.* CIL III 14321[1]) које су преузели Крае (Krahe 1929, 14) и Мајер (Mayer 1957, 73); cf. Katičić 1962b, 263; Alföldy 1964, 81; id. 1969, s.v. *Baezo*, где су наведене и потврде одговарајућег мушког имена *Baezus*.

Baeio Cursulavia Lavi lib(e)rt(a) GZM 6, 1951, 51, бр. 3, сл. 2.

Графија *Baeio* свакако предаје ранији облик имена, где консонантско *-i-* још није прешло у *-z-*; за тај вулгарнолатински прелаз cf. *Iacus /a* = *Zaca* WMBH 4, 1896, 267, бр. 1, Лисичићи, горња Неретва; Споменик 98, бр. 472, Биоска, и бр. 475, Врутци (ужички крај); IMS I 122, Космај; cf. и Mihăescu 1978, 199, § 159.

4. Надгробна стела од кречњака, 150 × 85 cm. У лунети уоквиреној лишћем излизани портрети мушкарца и жене са велом на глави, изразито шематизовани: троугласте главе и попрсја у облику квадрата (cf. A. Cermanović-Kuzmanović, *Antike Welt* 2, Zürich 1973, 5–6, сл. 7, 9, 13). Око профилисаног и удубљеног натписног поља (41 × 46 cm) иде лоза од бршљана. Доле, троугласти клин за убадање у земљу (80 cm).

Стела лежи на старом гробљу у Радоињи (7 km од Кокиног Брода на Увцу). Споменик је видео И. Бојановски (Bojanovski 1987, 147) и покушао да прочита 2. и 3. ред: *C. Elemio* или само *Celemio ? Val(erio ?)* или *Val(eriano).*

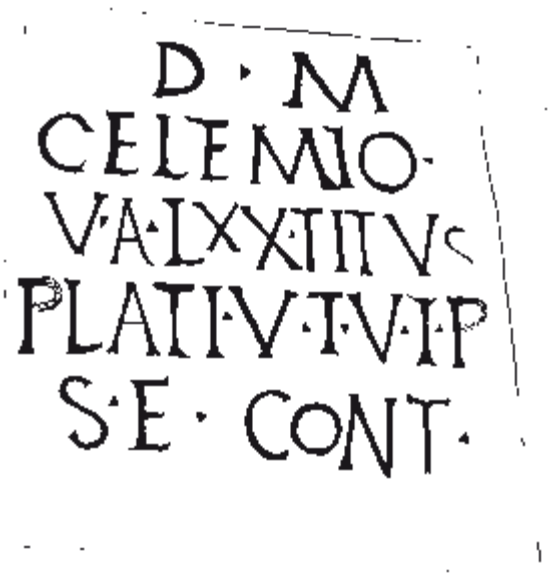

Предлажемо читање:

D(is) M(anibus) | Celtemio | v(ixit) a(nnis) LXX. Titus | Plati v(ivus) t(itulum) v(ivo) i(psi) p(osuit) |[5] *s(ibi) e(t) cont(ubernali).*

Лепа слова висине 4,5 cm са серифима. У 2. р. лигатура *TE*.[51] Умањена слова: 3 *X S.* Знаци интер-

[51] Када смо први пут видели споменик 1988. године промакла нам је ова лигатура, тако да смо име читали као *Celemio*, cf. Loma 2002, 159, нап. 68. Јула 2004. г. поново смо видели споменик и фотографисали га.

пункције између речи. За разрешење скраћеница у 4–5 р. cf. CIL III 12716 и 13850, Пљевља.

Женско име *Celtemio* као *-on-* femininum припада групи делматских имена. Посведочено је и на једном споменику из Коловрата (в. бр. **5**). Од именског елемента *Celt-* изведен је етноним *Celta* и низ антропонима, *Celtius*, *Celto*, *Celtillus* (отац Верцингеторига, Caes. *BG* VII 4), *Celtinus*, cf. Holder I 956, Ellis Evans 332–333, Nomenclator s.v. Од основе образоване суфиксом *-em-* посведочено је само још на југоистоку Норика име *Celtemes* AIJug 34, Врање код Севнице (у истом натпису је и келтско име *Tricus*, cf. Katičić AV 17, 1966, 155). Иако на факсимилу *T* и *E* стоје у лигатури, као на нашем натпису, издавачи име читају као *Celemes*, а лигатуру не коментаришу. Како име *Celemes* није другде потврђено, они преузимају тумачење првог издавача који ту види вулгарнолатински облик когномена *Clemens*. Мочи, међутим, исправно чита *Celtemes* (Nomenclator s.v.). За сложени суфикс *-em-io-* cf. Holder I 1434, нпр. *Erdemius Erdesci f.*, према *Erdico f(ecit)* Holder I 1463. У ономастици Ига (Емона) распрострањена је келтска именска група у којој фигурира суфикс *-em-*: *Venixemus*, *Venix*, *Venixamus* итд. (cf. Katičić 1968, 101–102; Holder I 1433).[52] Као једину могућу паралелу из Далмације за образовање имена *Celtemio* навели бисмо једно женско име из Ридера које Рендић-Миочевић (GZM 6, 1951, 54, сл. 4) чита као *Toitmio*. Проблематично је читање првог дела имена, али не и суфикса *-mion-*. Наиме, на натпису, како указује издавач, и као што се са цртежа види (фотографије нема!), тешко се могу разликовати слова *T* и *I* (могло би се читати *Totimio*, *Ioitmio* cf. *Ioitus* AIJug 25, долина Саве испод Емоне, и Holder II 63). Варијанта *toit-* за распростањени индоевр. именски елемент *teut-* није посведочена на натписима, упркос Мајеровој сугестији (у коментару Рендића-Миочевића) која је несумњиво допринела оваквом Рендићевом читању.[53] Највероватније нам изгледа читање *Totimio*, будући да је именски елемент *tot-* распрострањен у антропонимији северне Италије, Норика, Галије, Далмације (cf. Nomenclator, Ellis Evans 266), и, што је најважније, посведочен је у Ридеру: *Toto Sarnunia Statti f(ilia)* Rendić 1971, 164 и 169; cf. *Aurelia Testo* CIL III 8326, Пљевља, према Τέστιμος Δαλμάτης App. *Ill.* 18.

За име *Titus* в. бр. **3.** Уз њега стоји патронимик у генитиву (*Plati*), без ознаке *filius* – именска формула распрострањена нарочито на натписима са територије Делмата (cf. Rendić 1989, 702). Примери оваквог именовања код перегрина у муниципију *S.*: *Iarito Arvi* ILIug 1719, Пљевља; *Nantius Sexti* Старинар 32, 1981, 75, бр. 1, некропола муниципија;[54] *Aplis Pantonis* Mirković 1975, 98, бр. 3, Коловрат (в. бр. **2**, коментар уз име *Panto*). Име *Platus* посведочено је два пута, опет као патронимик, на једном натпису из Ридера, у ридитској именској формули: *Verzo Balierius Plati f(ilius) dec(urio) v(ivus) f(ecit) sibi et Platori Balierio Plati f(ilio) dec(urioni) fratri* Rendić 1989, 872. Ово име потврђено је још само једном у Далмацији: *Tritus Plati f.* ILIug 2238, Salona, и његов носилац је вероватно пореклом из Ридера, где је име *Tritus* забележено 16 пута (Rendić 1971, 169, s.v.). Cf. ридитско женско име *Platino* (Rendić 1971, 168, 170).

За *contubernalis* в. горе коментар уз бр. **2** код нап. 50.

5. Надгробна стела од белог кречњака, 126 × 62 × 21 cm. Изнад натписног поља (44 × 36 cm) представљена су три женска попрсја: лево и десно, старија и млада жена са велом на глави држе у десној руци једна јабуку друга бршљенов лист; између њих девојчица са птицом у руци. Изнад рељефа троугласти забат са розетом у средини и акротеријама лево и десно.

Споменик потиче из Коловрата. Био је у порти цркве у Пријепољу одакле је нестао.

Mirković 1975, 99, бр. 6, T. III, сл. 1 (AE 1980, 699):

D(is) M(anibus) s(acrum) | Macximae (!) q(uae) v(ixit) an(nis) XX | et Mustae q(uae) v(ixit) a(nnis) IIII | sorori et filiae d(e)f(unctis) |[5] *et Clemion(i) matri vivae | Surila suis et si|bi viva p(osuit).*

---

[52] У сев. Италији посведочено је име са сличним суфиксом и истим завршетком номинатива: *Bersimes* CIL V 4366, Brixia, уп. и *Voltimesis* (ген.), име које припада распрострањеној севернојадранској именској групи са основом *Volt-*.

[53] Cf. Mayer 1957, 336, где са именом *Teutomus* повезује име *Toitmio*, упућујући погрешно на CIL III 13991, где стоји *Tritano*, уместо на поменуто Рендићево читање. Индикативно је да у другом тому свога дела, које садржи етимолошки речник и граматику илирског језика, Мајер уопште не помиње име *Toitmio*, што је могао учинити најмање на три места: тамо где се разматрају именски елемент *teut-* (cf. Mayer 1959, 115), суфикс *-m-* (id. 229) и илирски рефлекси и.-е. u- дифтонга (id. 150).

[54] Име *Nantius* је келтско, cf. Holder II 1184; Katičić 1965, 59. Име *Arvius*, сем на једном помпејанском натпису (CIL IV 1815), посведочено је само у миланској именској области (CIL V 5227, језеро Комо), Шпанији (CIL II 4970, 124), Британији (CIL VII 1236); cf. Holder I 229–244. За *Iarito* cf. Holder II 12.

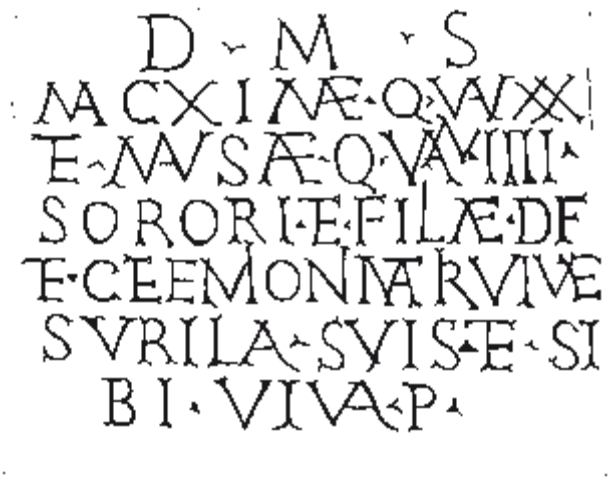

Предлажемо читање:

D(is) M(anibus) s(acrum) | Macximae (!) q(uae) v(ixit) an(nis) XX | et Maustae q(uae) v(ixit) an(nis) IIII | sorori et filiae d(e)f(unctis) |[5] *et Celtemioni matri vivae | Surila suis et si|bi viva p(osuit).*

Слова висине 4 cm завршавају се серифима. Натпис обилује двоструким и троструким лигатурама: 2 *MA MAE VAN* 3 *ET MAV TAE VAN* 4 *ET IL AE* 5 *ET ELT MI NI MAT RI VAE* 6 *ET* 7 *VA*.

За ултраркоректно писање *Maxsimae* cf. Mihăescu 1978, 204, § 170, и следећи натпис (коментар уз *Maxitto*).

Да преиначимо читање имена *Musta* у *Mausta* у 3. реду навела нас је очигледна лигатура слова *M* и *A*, иако је такво име непосведочено до сада. Међутим, ни појаву имена *Musta* на овом терену не би било једноставно објаснити зато што се низ имена која почињу са *Must-* (*Mustus Mustacius Mustacus Mustarius Mustas Mustelus Musticus Mustiolus Mustiosus Mustulus*) јављају искључиво на натписима из Африке. Кајанто их је унео у своју синтезу о латинским когноминима само због сазвучности са латинским придевом *mustus* »млад, свеж«, који је, уосталом, посведочен само код Катона и односи са на младо вино, али не верује да би то била њихова права етимологија, већ претпоставља да се иза њих крије неко супстратно домаће име (Kajanto 1965, 17; једино *Mustiolus* и *Mustiosus* могли би, по њему, бити деривати латинског гентилиција *Mustius*).

Име *Mausta*, што је вероватније читање, није другде посведочено. Именска основа *Maus-* (без *-t-*) посведочена је на једном натпису из Норика: *Calventius Mausonis lib(ertus)* RIST 327 (Solva), и *Maus-aios*, на келтском кнежевском новцу, cf. Holder II, 487.

За име *Celtemio* в. претходни натпис.

На натписима из Далмације до сада је име *Surilla* посведочено два пута и у оба случаја носе га досељенице из Италије. *Vipsana Surilla*, *Clodius Gallicanus* (муж), *Clodia Severa* (ћерка) CIL III 3084, Хвар. Италска породица Клодија на Хвар је дошла из Салоне (Alföldy 1965, 113). Гентилно име *Vipsanius* и *Vipsanus* распрострањено је нарочито у северној Италији (Alföldy 1969, 138). Други натпис је из Суђурца код Салоне: *[- - -]ia Syrela (!)* CIL III 8789; муж и деца су Италици, *Fulvii* (cf. Wilkes 1969, 237). Оба натписа припадају периоду раног принципата (cf. Alföldy 1969, s.vv. *Vipsanus* и *Fulvius*). Просторна дистрибуција имена *Suril(l)a* / *Syrilla* (cf. OPEL IV s.v.) показује да је његово језгрено подручје у Норику, северној Италији и Галији, где се ово име појављује у епихорским именским формулама (*Surilla Cintuli filia* CIL V 5676; *Surilla Triti* CIL III 4834, Virunum). За потврде у појединим областима Галије cf. DAG 339 (Aquitania), 376 (Germania Inferior), 657 (Gallia Lugdunensis); 306 (Agri Decumates са Рајном и Дунавом). Име *Surus*, чији је *Surilla* дериват, у Далмацији је посведочено само једанпут у епихорској именској формули: *Surus Panenti(s) Muteli* CIL III 2753, горња Цетина (Делмати), cf. Rendić 1956, 49 = 1989, 685, 686 (табела са именским формулама). И име *Surus* и низ његових изведеница (поред *Surilla*, *Surillio, Suricus, Surinus* итд.) карактеристични су за домаћу антропонимију келтских области (cf. Ellis Evans 472–473: име *Surus* носио је племић из галског племена Едуа, кога је 51. г. заробио Лабијен, Caes. *BG* VIII 45), одакле су ова имена преузета у севернојадранско именско подручје (cf. Katičić 1968, 98–99, s.v. *Surus*) и распршила се кроз појединачне потврде у Далмацију, Панонију, и обе Мезије (cf. Mayer 1957, 326).[55]

6. Надгробна стела са тимпаноном и венцем у средини. Сачуван је део леве акротерије. Налази се у бараци у Коминима, у којој се чува материјал са некрополе муниципија. Необјављена.

---

[55] У Дакији, провинцији у коју су се од њеног оснивања сливали досељеници из читавог Царства, име *Surilla* се појављује на четири натписа од којих један припада перегриној породици са келтским и панонским именима у домаћим именским формулама, cf. IDR III/4 198. Од ове именске групе треба разликовати етник *Syrus / Surus* »Сиријац«, који се јавља на натписима широм Римског царства, па и у Далмацији, нарочито код робова, као и трачко име Σουρα за које в. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 471.

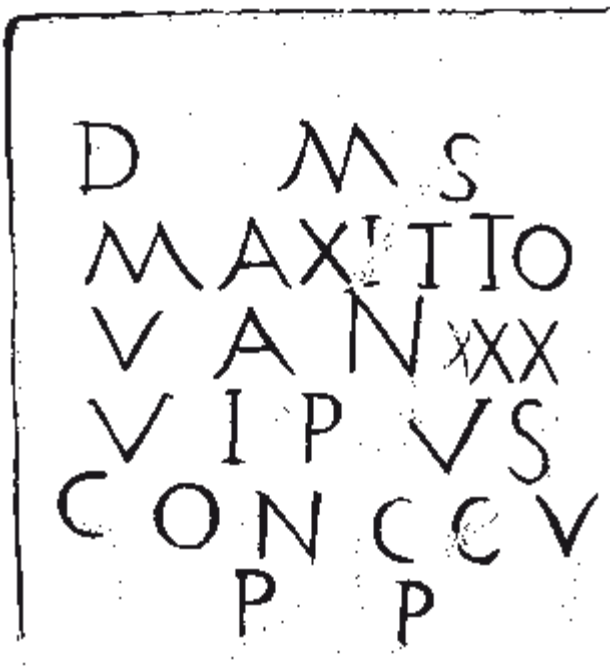

D(is) M(anibus) s(acrum) | Maxitto | v(ixit) an(nis) XXX | Vip[i]us |[5] *con(iux) c(oniugi) c(arissimae) v(ivus) | p(ro) p(ietate).*

Слова висине 6 cm.

Име *Vip(p)ius* распрострањено је у северној Италији и Галији, cf. OPEL IV s.v.; DAG 660. У Далмацији, колико нам је познато, није иначе потврђено.

До сада непосведочено име *Maxitto*, припада категорији делматских женских имена *-on-* основе. У епихорској антропонимији Далмације именски елемент *Max-* појављује се у два имена: *Aur(elius) Maxa* CIL III 14015 (ILIug 228), Бихаћ, територија Јапода; *Maxiarcus* (*T. Flavius*), GZM 38, 1983, 97, бр. 2, на једном натпису из околине Љубушког, где готово да нема епиграфских трагова о домороцима.[56] У овом другом случају ради се о сложеном имену, за чији други члан, *Arcus*, cf. Holder III 661–662, и OPEL I s.v. Име сина, *Bennus*, припада ридитском ономастикону (cf. Katičić 1962b, 264; id. 1976, 180), на основу чега би се и име оца, *Maxiarcus*, могло сматрати епихорским. Истој групи имена припадало би и име *Maxia*, које стоји у филијацији уз једно келтско име (*Secco Maxie*) на натпису из околине Љубљане, и које Катичић (Katičić 1968, 85, и 96) тумачи као грешку клесара (уместо *Maxime*).[57] У северној Италији посведочено је женско име *-on-* основе: *Sextiae L. f(iliae) Maxoni* CIL V 6091, Mediolanum. Са њим, и осталим именима изведеним од именског елемента *Max-* можда би се могла повезати два делматска женска имена (једно лично име и једно презиме): *Aelia Masso* GZM 33, 1978–79, 118 (AE 1980, 692), Гламоч, и *Prevo Masio Pla(toris) f(ilia)* GZM 43, 1931, 20, бр. 3 (ILIug 1777) Ливно, ако имамо у виду прелаз сугласничке групе *cs* у *s(s)* у вулгарном латинитету, cf. Mihăescu 1978, 203, § 170, као и *Masimila* = *Maximilla* CIL III 8324, Пљевља. Карактеристични *-on-* суфикс делматских женских имена овде је комбинован са суфиксом *-itta*, који се среће, не тако често, у латинским женским именима, и за који се подозрева да је страног порекла (етрурског, грчког, германског, келтског, cf. Kajanto 1965, 129); слична комбинација суфикса, само без геминације, среће се на овом терену у мушком имену *Iarito* (в. коментар уз бр. **4**).

Лица са до сада наведених натписа нису романизована (изузев Елије Пантоне, бр. **2**), тако да на основу њиховог перегриног статуса све ове споменике можемо датирати у време које је претходило 212. години. Из следећих натписа који потичу из доцнијег времена и припадају романизованом становништву видећемо на који начин су различити типови епихорског именовања уклапани у римску именску формулу.

7. Три фрагмента различитих натписа објавио је Н. Вулић, Споменик 71, 1931, 119, бр. 287 *a*, *b* и *c* са фотографијом на стр. 244 (ILIug 1726, 1727, 1728). Налазили су се у Коминима на једном брежуљку. Потом су нестали (Д. Сергејевски, Споменик 98, 1941–1948, 145).

a) [D(is) M(anibus)] s(acrum)| [. . Aurel]iae | [. . . . . .]N | [
b) D(is) M(anibus)| Aurel(ia)| Turo | Pins[i f(ilia)]| q(uae) v(ixit) [
c)] | [. . .]IA | viv[a] | pos(uit)

---

[56] Cf. Alföldy 1965, 136.

[57] Мушка имена на *-a* карактеристична су за једну именску област у северној Италији (Brixia), али се јављају и на делматско-панонском именском подручју: поред поменутог имена *Maxa*, са територије Јапода потиче и име *Teuda* (*Licinus*, *praep. et prin. Iapod.*) CIL III 14326, Бихаћ, које је забележено и у северној Италији, cf. Untermann 1959, 143, § 37 са нап. 44, 138, § 33 са нап. 35; Mayer 1957, s.v. *Teuda*; *Scaeva Batonis f.* ILJug 1591, Жупча (Високо); за *Brizidia* и *Benza* в. нап. 71.

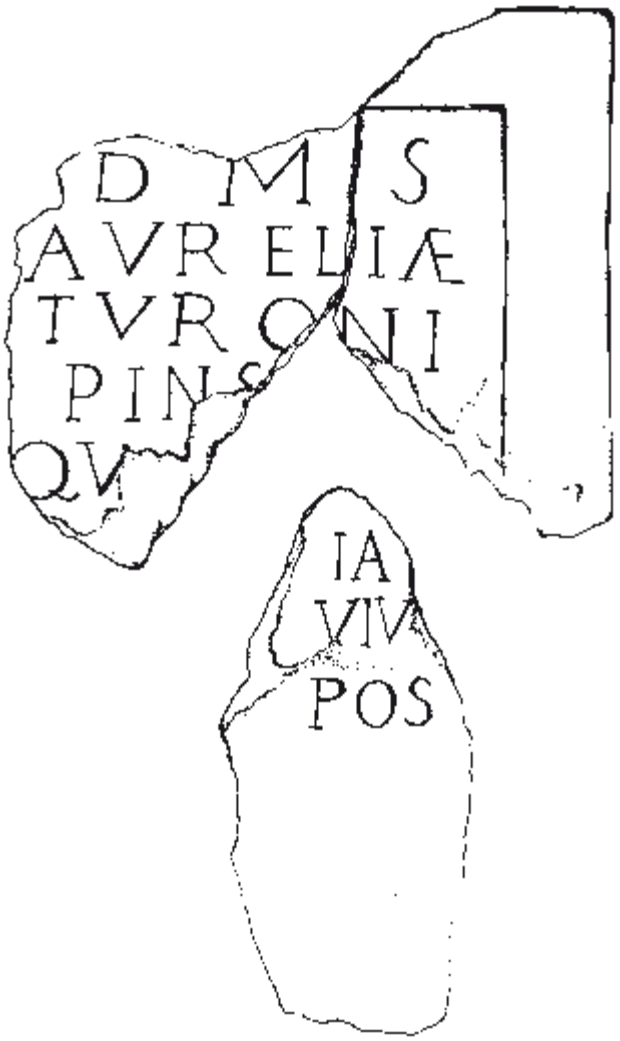

На основу фотографија ових одломака и текста сачуваног на њима очигледно је да сва три потичу од истог споменика: *a* и *b* се међусобно уклапају тако да предају потпуни текст прва три реда. Недостаје део натписног поља на коме су се налазила завршна слова четвртог и сва слова петога реда сем прва два. На одломку *c* налазе се завршна слова 6, 7. и 8. реда. Предлажемо следећу реконструкцију текста, водећи рачуна о симетричном распореду слова по редовима:

D(is) M(anibus) s(acrum)| Aureliae | Turoni | Pin-s[i f(iliae)] |[5] *q(uae) v[ix(it) an(nis). .] | [Aurel]ia | [± 5] viv[a] | [± 5]pos(uit).*

На крају 3. реда Вулић даје слово *N* (одломак *a*), али на фотографији се јасно види и *I* после њега.

Име *Turo* је још једно делматско женско име *-on-* основе, коме одговара мушко име *Turus.* Оба се јављају у Ридеру (Rendić 1971, 169 и 170 = 1989, 790 и 792) и на подручју муниципија *S*., где је *Turus* двапут потврђено: (1) као патронимик у ридитској именској формули: *Cato Stataria Turi* Пљевља; прихватамо Рендићеву (Rendić 1948, 36, нап. 34) поправку Вулићевог читања (Споменик 71, 1931, бр. 291), зато што се на фотографији види лигатура *R* и *I* у *Turi*. (2) *T. Aur(elius) Turus* Церамановић-Кузмановић 1967, 204, бр. 5 (ILIug 603), некропола муниципија *S*.; родитељи носе ридитска имена *Aplis* и *Vendo* (*Aurelii*). Име *Turo* треба читати и у 3. реду једног излизаног натписа из околине Коловрата, који је објавио Н. Вулић, Споменик 71, 1931, бр. 331; судећи по фотографији, у том реду не стоји *Aurelia Tubonn. . .* , него *Turo ann(orum) LXX*, cf. Alföldy 1969, s.v. *Turo.* Ово име забележено је и у суседној области, око Ужица, cf. П. Петровић, *Римски камени споменици из Карана*, Титово Ужице 1986, 20, бр. 8. У том крају, и уопште у Подрињу, нема женских имена *-on-* основе, и ову усамљену појаву треба приписати досељеници.

Pinsus је типично ридитско име, поред имена *Aplis* и *Pladomenus*, cf. Rendić 1971, 168 и 172 = 1989, 790 и 792–793.

Пуна двочлана епихорска именска формула са једним именом и патронимиком у генитиву (в. горе бр. **4**) стоји на месту когномена: *Turo Pinsi f(ilia).* За допуну *f(iliae)* определили смо се, уз извесну уздржаност, из формално-епиграфских разлога, имајући у виду симетричан распоред слова по редовима овог натписа, што претпоставља у 4. реду два недостајућа слова.

Овакав тип романизације епихорског именовања показује да је реч о новом римском грађанину, тј. да није грађанско право наследио. Отац Аурелије Туроне био је перегрин тако да је она романизована вероватно 212. године. За остале примере из Далмације – сви су без ознаке *f(ilius)* – cf. Rendić 1989, 679–681 = 1956, 44.

8. Горњи део надгробног ципуса. На левој бочној страни сачувана је само глава Атиса. Споменик је преломљен хоризонтално испод 3. реда натписа.

Налази се у бараци у Коминима где се чувају споменици откривени приликом археолошких истраживања некрополе муниципија. Припада типу надгробних ципуса који су на овој некрополи стајали у монументалним породичним надземним гробницама (area maceria cincta), cf. Церамановић-Кузмановић 1967, 201 и д., бр. 1–3, и Срејовић 1975. Необјављен.

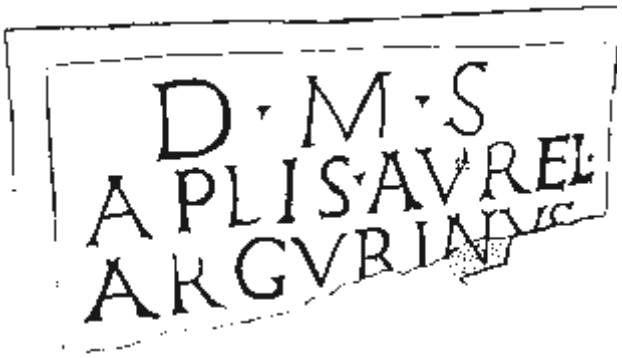

D(is) M(anibus) s(acrum) | Aplis Aurel(ius) | Argurianus | [

Лепо клесана слова висине 8 cm. Од последњих слова у 3. реду сачувани су само горњи делови; *A* и *N*, по свој прилици, у лигатури.

Aplis Aurelius Argurianus је романизовани перегрин, о чијем пореклу нам речито говоре његова два имена, која су на сасвим особит начин уклопљена у римску ономастичку формулу.

Мушко име *Aplis* (ген. *Aplinis*) појављује са на још једном натпису из Комина: *T. Aurelius Aplis vetr(anus) (!)*, жена: *Aurelia Vendo*, син: *Aurelius Turus*, Цермановић-Кузмановић 1967, 204, бр. 5 (ILIug 603), и на једном из Коловрата: *Aplis Pantonis*, жена: *Cato* (в. коментар уз имена *Panto*, бр. **2**, и *Turo*, бр. **7**). Чланови породице на оба натписа носе делматска имена. Ово име посведочено је још само у Ридеру, двадесет пута (Rendić 1971, 167 и 171–172 = 1989, 789 и 792–793). Дативи другачијих основа, *Apli* (CIL III 10052, Либурнија; 2322, Салона) и *Aplidi* (CIL III 3166, Dalm. incer.), тумаче се као покушаји уклапања овог епихорског имена у уобичајену латинску флексију (Katičić 1962b, 281). Одговарајуће женско име је *Aplo*, *-onis* (id. ib.). На ширу територију Делмата ограничена су имена *Aplis/Aplo* и *Apludus*. Друга имена са елементом *apl-/oepl-* (*Aplus*, *Apla, Oeplus*, *Oplus*) потврђена су у Истрији и у Либурнији (Katičić 1962b, 262; Untermann 1970, 14).

Argurianus је романизовани облик епихорског имена **Argurius*, саображен суфиксом *-an-us* латинском когномену изведеном од гентилиција (cf. Kajanto 1965, 31). Није потврђено другде у Далмацији, али јесте још два пута у овом муниципију. У натпису на надгробном споменику истог типа (ципус) наведена су имена две жене које су у сродству: *Aur(elia) Titulla Arguriana* (*amita*, тетка по оцу) и *Aur(elia) Titulla Cambria* ILIug 1713, Пљевља (в. доле).[58] Други посведочени носилац овог имена је прокуратор *Aur(elius) Argyrianus* (за графију *y* = *u* cf. *Plator*, *Platyr*, *Platurius* Rendić 1989, 770), дедикант заветног натписа и рељефа посвећених Митри, уклесаних у стену на десној обали Таре, око 40 km јужно од Пљеваља, cf. С. Лома, Старинар 49, 1998, 193–202, и Loma 2002, 145, нап. 7. Суфикси *-ur-io-, -an-io-, -ar-io-* спадају у карактеристичне форманте делматских родовских имена (Rendić 1948, 33, и 1989, 770), cf. *Aplis Bardurius Pladomeni f.*, Rider, према личним именима *Bardus*, *Bardibalus*, *Scenobardus* (Rendić 1971, 162 = 1989, 786). Другачијим суфиксом изведено је име једног већника у муниципију *S*: *Aur(elius) Maximus Argenianus d(ecurio) m(unicipi)* Цермановић-Кузмановић 1967, 203, бр, 3 (cf. *gentilitas Argenia* CIL V 4871, Brixia). И његов споменик, као Аргуријанов, припада истом типу ципуса који је чинио саставни део монументалних надземних гробница на некрополи муниципија (cf. Срејовић 1975, 182).

У Аргуријановој именској формули имамо јединствен пример романизације двоимене епихорске именске формуле: *Aplis Argurius*. На месту латинског преномена стоји домаће лично име *Aplis*, док је на месту когномена домаће презиме (родовско име) проширено латинским суфиксом за когномина изведена од гентилиција (*Argurius / Argurianus* по аналогији према *Aemilius / Aemilianus*). Исти тип номенклатуре требало би препознати на још два вотивна споменика из Коловрата и околине. На једном је забележен *Titus Ael(ius) Lavianus II vir* Старинар 1, 1950, 183, бр. 4 (ILIug 75A), Цурово, низводно од Коловрата. Како се на натписима латински преномен *Titus* увек скраћује, његов пуни облик, уз скраћени царски гентилицић и домаће породично име на месту когномена (за *Lavius* в. коментар уз бр. **10**, за *Titus* бр. **3**), несумњиво показује да се овај перегрин звао *Titus Lavius* пре него што је добио грађанско право.[59] Други је *Titus Aur(elius)*

---

[58] Име *Cambrius* јавља се и у облику когномена *Cambrianus*, на фрагменту једног вотивног споменика од чијег натписа је остао само последњи ред, тако да не знамо пуну именску формулу његовог несумњиво романизованог носиоца (ILIug 1734, Комини). Порекло овог имена могло би бити келтско cf. Holder I 716, s.vv. *Cambrianus*, *Cambracum*, III 1061, s.v. *Cambrus*; DAG 807.

[59] Преномен *Titus* уз царски гентилицић *Aelius* указивао би на Антонина Пија као дариваоца грађанског права. Ако прво име схватимо као латински преномен чудно је да други дедикант истог споменика, *Cassius Firmus*, нема преномена.

Codalianus,[60] од *Titus *Codalius*; cf. *Titus Caudalio* CIL III 9813a, и C. Patsch WMBH 7, 1900, 147, бр. 47, горња Цетина, где се очигледна лигатура *A* и *V* (судећи по Пачовом цртежу) чита као *AN*, што даје име *Candalio*, које је иначе непосведочено. За промену *au* > *o* у *Caudalio-* > *Codalio-* cf. Mihăescu 1978, 185, § 132.

У још једном случају је ридитска двоимена номенклатура опстала у римској именској формули, али на другачији начин: оба епихорска имена стоје на месту когномена.Тако је именован магистрат муниципија *S*., *P(ublius) Ael(ius) Pladomenus Carvanius*. Како нас обавештава текст његовог надгробног споменика из Коловрата, он је римско грађанско право добио од цара Хадријана као један од племенских поглавара у овом делу Далмације, дакле, две три-деценије пре него што је цар Марко Аурелије доделио статус муниципија једном од домородачких насеља у овој области.[61] Да је он био пореклом из Ридера говори нам име *Pladomenus*, које је, уз *Aplis*, најфреквентније у ридитском ономастикону (12 потврда), а у Далмацији се јавља још само овде, и то са две потврде. Друга је у натпису са вотивног споменика из Радоиње, који је несумњиво подигла иста личност, *P. Ael(ius) Pladomenus* (ILIug 68).[62] Друго име, *Carvanius*, изведено је од делматског личног имена *Carvus* суфиксима *-an-io-* карактеристичним, како смо горе навели, за образовање ридитских родовских имена.[63] И Карванијева жена, *Aelia Panto*, носи најпопуларније женско име у Ридеру (в. горе, бр. **2**).[64]

Двоимена именска формула на месту когномена сачувана је и у номеклатури две горе поменуте рођаке: *Aur(elia) Titulla Cambria* и *Aur(elia) Titulla Arguriana*. У овим случајевима име *Titulla* није латински когномен, како га схвата Алфелди (Alföldy 1969, 312), већ епихорско женско име изведено од домаћег, а не латинског мушког имена *Titus* (в. **3**), као нпр. *Dasantilla* (*Caminaria*) од *Dasas*, cf. Mayer 1957, 340, s.v. *Titulla*; 110, s.v. *Dasantilla*.[65]

9. Надгробна стела од белог мермера, 110 × 60 cm, узидана наопако уз врата јужног спољашњег зида цркве Ђурђеви ступови код Берана. Изнад уоквиреног натписног поља три оштећена попрсја. Споменик је донесен 1780. године из оближњег Будимља (Вулић).

Прво издање CIL III 13832. Читање Н. Вулића, Споменик 71, 1931, 10, бр. 3 са фотогр. (ILIug 1814):

D(is) M(anibus) s(acrum) | Aur(elio) Verzaiio | liberto q(ui) | vixsit an|[5]nis LXXXV.

[60] ILIug 1688, Коловрат. Епихорско име саображено латинском когномену (*Codali-an-us*) претпоставља римски гентилиций (*Aurelius* или неки други) тако да је мало вероватно Вулићево разрешење вишеструке лигатуре на самој ивици споменика са *Anae* (Споменик 98, 1941–1948, 333 са фотогр.). За истоветну лигатуру AVR cf. Цермановић-Кузмановић 1981, 77, бр. 5

[61] CIL 8308. Cf. Loma 2002, 155–160, где су дате variae lectiones и наше тумачење овог значајног натписа, који је нестао убрзо пошто га је, већ знатно оштећен, видео и прецртао А. Еванс крајем 19. века. *P. Ael(ius) Pladome[nus] Carvanius* био је *[praef(ectus)] civitatium [Del]m(atarum)* и *praef(ectus) [i(ure) d(icundo) mun(icipi)] Aureli S[p]lo(nistarum).* Њему и његовој жени (*Aelia Panto*) споменик су подигли синови, *Aelii Titus*, *Lupus et Firminus*.

[62] Cf. Loma ibidem.

[63] Cf. за име *Carvus* Katičić 1962b, 266, за *Carvus*, *Carvius*, *Carvanius*, Rendić 1989, 770.

[64] Њихови синови, међутим, имају латинска имена: *Aelii Titus* (хомонимно епихорском, в. бр. **3**), *Lupus*, *Firminus*. У Коловрату је приликом археолошких истраживања на римској некрополи откривена монументална надземна гробница из 3. века, истог типа као оне на муниципалној некрополи II у Коминима. Надгробни споменик (ципус) није откривен, али јесте урна са натписом: *Aelius Firminianus*, cf. A. Cermanović-Kuzmanović, AV 41, 1990, 230 (AE 1991, 1288). Он би, по свему судећи, могао бити син Елија Фирмина, а унук Пладомена Карванија. Из Комина потиче фрагмент натписа, који се не може поуздано реконструисати, али је јасно, како је запазио Пач у издању (WMBH 4, 1896, 279, бр. 11), да Елије Фирминијан учествује у дедикацији споменика оцу Елију Фирмину, који је био не само муниципални свештеник, него, изгледа, и *sacerdos provinciae*. Тако се затвара круг једне романизоване делматске племићке породице, која је кроз три генерације била у врху муниципалне аристократије. О односу римског насеља у Коловрату и муниципија у Коминима в. Loma 2002, 160–161.

[65] Овде спада и *Aurelia Panto G.* Цермановић-Кузмановић 1967, 202, бр. 2, уколико се иза скраћенице крије родовско име.

Наша ревизија:

D(is) Ma(nibus) s(acrum) | Aur(elio) Verzalio | liberto qu(i) | vixsit (!) an|[5]*nis LXXXV.*

Брижљиво клесана слова неједнаке величине. Знаци интерпункције између појединих речи, слогова и слова. Курзивни утицаји нарочито у облицима слова *N*, *V* и *X* у броју. Лигатуре: 1 *MA* 2 *AVR VE*. Изразито умањена слова у 2. р. *Z* и *O*, у 5. р. *I* и *X* и *V*. Смањено *I* уклесано изнад хоризоналне црте од слова *L* у 2. р., исто као *X* изнад *L* у 5. р. У 3. р. *L* у облику грчке ламбде, *V* на крају реда уклесано на оквиру натписног поља.

За вулгарнолатински облик *vixsit* в. бр. **5** (*Maxsima*).

Друга половина 3. века, судећи по изостављеном преномену и палеографским одликама.

Име *Verzalius* има облик презимена (родовског имена) двоимене делматске номенклатуре. Образовано од именског елемента **verz-* суфиксом *-al-io-* као у имену *Codalianus* (в. коментар уз бр. **8**), *Patalius* (в. бр. **10**).[66]

Сличан, само у првом вокалу различит суфикс претпоставља се у једном родовском имену из Ридера: *Planu[s] Verzu[li?]ius* Rendić 1989, 789 = 1971, 166. Сродно је лично име *Verzo* које је распрострањено и у делматско-панонској а не само у југоисточној именској области Далмације (Katičić 1962a, 110) како показују потврде са територије Делмата: Οὐέρσος App. *Ill.* 25, заповедник удружених снага Делмата у рату против Октавијана 34. г. пре Хр. код Промоне; *Verzo Balierius Plati f(ilius) dec(urio)* Rendić 1989, 786 и 791 = 1971, s. v., id. 1989, 872, Rider; *Daico Samnio Versoni (!) filia* AE 1987, 812, Сињ. У ономастикону нашег подручја лично име *Verzo* није посведочено.

10. Фрагмент надгробне стеле од кречњака, 54 × 48 × 25 cm. Сачувано је натписно поље са текстом и делом левог и десног оквира, око којега иде лоза од бршљана. Коловрат.

Mirković 1975, 100, бр. 8, T. IV, сл. 1 (AE 1980, 701):

D(is) M(anibus) | Val(erius) Optatu(s) | v(ixit) a(nnis) LXX Statia | Lavo v(iva) s(ibi) et P |[5] *AE NEP. S. O. V. | AT V.*

Предлажемо читање:

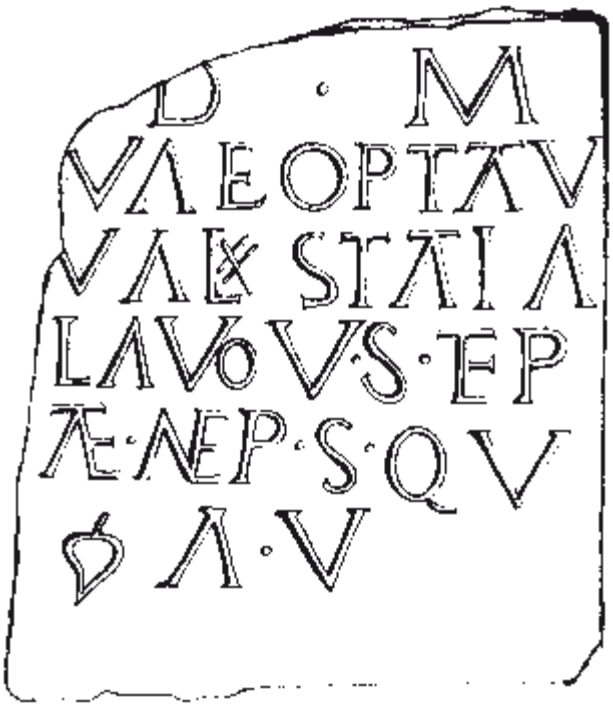

D(is) M(anibus) | Vale(rius) Optatu (!) | v(ixit) a(nnis) LXX. Statia | Lavo v(iva) s(ibi) et P|[5]*ate (!) nep(ti) s(uae) q(uae) v(ixit) | a(nnis) V.*

Слова висине 4 cm. Лигатуре: 2 *LE AT* 3 *LXX AT* 4 *ET* 5 *ATE NE*. У 5. р. види се квачица на *Q*, у 6. р. не стоји лигатура *AT* него *A*.

За губљење завршног *s* (*Optatu*) у вулгарном латинитету cf. Mihăescu 1978, 211, §181, за монофтонгизацију дифтонга *ae* (*Pate*) в. бр. **1** (*Ambe*).

Lavo, женско име *-on-* основе, посведочено је на територије Делмата: *Lavoni con[iu]gi* CIL III 14320, 8, Delminium; *Lavoni filiae* CIL III 9846, Ливно. Одговарајуће мушко име, *Lavius*, потврђено је на натписима из Коловрата четири пута: (1) *Aurelius Lavius* cf. Mirković 1975, 101, нап. 16, где се поправља раније читање *Lautus* (ILIug 1692); споменик се налази у цркви у Сељанима камо је донесен из Коловрата, cf. C. Patsch, WMBH 4, 1896, 293, бр. 49; (2) *Aur(elius) Lavius d(ecurio) m(unicipi)* ILIug 1691; (3) *Lavius* Cermanović-Kuzmanović 1978; (4) у латинизованом облику, *Titus Ael(ius) Lavianus II vir* ILIug 75 A, Цурово, низводно од Коловрата (в. коментар

[66] Овај суфикс био је продуктиван у Брешанској именској области а карактеристичан је за антропонимију лепонтијских натписа, cf. Untermann 1959, 87, § 8, и 131, § 25.

уз бр. **8**). У Далмацији се јавља још само у Ридеру, три пута, и у сложеници *Cursulavius*, cf. Rendić 1989, 789 = 1971, 168, s.v. *Lavus*; у другим провинцијама носе га досељеници из Далмације, cf. Katičić 1962b, 271; Alföldy 1964, 82, id. 1969, 228, s.v. *Lavus* и *Lautus* – што је погрешно читање поменутог натписа из Коловрата (1).

Име *Pata* није посведочено у Далмацији, а именски елемент *Pat-* само у имену *Patalius*, са натписа из познорепубликанског доба, CIL III 13295, Крк: *Turus Patalius Granp. Opia(vi) f.* Ово име Алфелди тумачи као венетско (Alföldy 1969, 107), док га Унтерман повезује са именима *Patalicus* из Истрије[67] и *Patalus* из источних Алпа (Норик),[68] а веза ових имена са венетским могла би, по њему, постојати само ако би се смело тврдити да иза топонима *Patavium* (дан. Падова) стоји лично име **Patavus* (Untermann 1970 11, са нап. 16, и 14 § 12.2). Остала имена у натпису са Крка (*Hospolis*, *Oppiavus*) карактеристична су за антропонимију Истрије, cf. Untermann ibidem; Rendić 1989, 731–732. Имена од елемента *Pat-* (са једним или удвојеним *t*) јављају се спорадично у Норику и Панонији, највише у Галији (cf. Nomenclator), одакле потиче и једина директна паралела нашем имену: *D(is) M(anubus) Focuronie (!) Patte (!) et Firminio [. . .]sinto genero Adiutoria Bodica mater de su[o vi]va pos(u)i[t].* Ако имамо у виду просторну блискост и већ уочене ономастичке везе истарске и ридитске антропонимије (Rendić 1989, 731; Katičić 1962a, 100), име *Pata*, које носи унука жене са делматским именом, везали бисмо за севернојадранску именску област, или, прецизније, за њено истарско потподручје.

Из текста се може само подразумевати да су *Statia Lavo* и *Valerius Optatus* супружници. Међу романизованим становништвом овога краја *Statia Lavo* је једина жена која нема царски гентилициј. Вероватно потиче из мешовитог брака, од оца Италика и мајке домаћег порекла, cf. *L. Paconius Barbario* и жена *Aurelia Panto* Цермановић-Кузмановић 1967, 201, бр. 1; *Sex. Statius Restitutus* и *Aurelia Testo* WMBH 4, 1896, 288, бр. 34. Током 3. века богате италске породице из приморских колонија, међу којима су најистакнутији били *Paconii* и *Statii*, досељавале су се у овај муниципиј (Alföldy 1965, 142, 186, 208). И *Valerius Optatus* ће бити Италик из неког приобалног града Далмације, можда Акрувија.[69]

Натпис би се могао датирати у средину 3. века, или касније, на основу именске формуле Валерија Оптата, којој недостаје преномен.

* * *

Преостаје нам да одредимо место домаћих имена са наведених натписа у оквиру укупног ономастикона муниципија *S.* а потом да одговоримо на питање у којој мери нови налази и читања потврђују или, евентуално, коригују резултате досадашњих истраживања епихорске антропонимије овог подручја. Класификација која следи обухвата, поред имена садржаних у ових десет натписа, и сва имена и именске формуле које смо наводили у коментару (укупно 42 имена).[70] Тај именски материјал у потпуности репрезентује укупни епихорски ономастикон овога подручја.[71]

Епихорска имена јављају се у готово свим типовима именских формула које је Д. Рендић-Миочевић констатовао у номенклатури домаћег становништва Далмације:[72]

1.1. Једноимени систем. Тип А – једночлана формула:

---

[67] InscrIt X, fasc. III, Piquentum (територија колоније Tergeste), 113: *C. Patalicus Terti f.*; 114: *P. Patalicus Sec(undi) f.*;

[68] CIL III 11661, Vallis Lavantina, територија Вирунума; натпис са члановима једне келтске породице: *Cotulo Patali f(ilius)*, *Vinda Arimani f(ilia)*, *Iantumarus*, њихов син.

[69] Премда је *Valerius* најраспрострањеније нецарско гентилно име код домородачког становништва Далмације (Alföldy 1969, s.v.), на подручју муниципија *S.* јавља се још на само два натписа, а носе га досељеници: *Valerius Faustus*, подизалац надгробног споменика Италику, Паконију Барбариону, WMBH 12, 1912, 124, бр. 49; *Q. Valerius Quadratus* и *L. Valerius Celer* Цермановић-Кузмановић 1981, 76, бр. 3 (они су можда из Акрувија, cf. *Q. Valerius L. f. Quadratus* CIL III 1716, Acruvium).

[70] Бројеви уз имена упућују на овде објављене натписе; уколико се име помиње у самом тексту натписа, упућивање се врши бројком у масном слогу, а за имена поменута у коментару уз натписе број натписа дат је у заградама.

[71] Епихорску антропонимију муниципија *S.* у целини обрадили смо у поменутом раду, в. нап. 26, а овде само преносимо резултате до којих смо дошли. У класификацију није ушло неколико имена која не утичу на општу слику. Два су, међутим, занимљива, и другде непосведочена. Стоје у римској именској формули као други когномен и Алфелди их (Alföldy 1964, 100) третира као родовска имена: (1) Име *Brizidia* (*Statius Victor*), Споменик 98, 1941–1948, 130, бр. 288, неки тумаче као топоним (Mayer 1957, 97; Alföldy 1969, s.v.); за Катичићеву етимологију cf. Katičić 1976, 173; ми бисмо га, што се суфикса тиче, повезали са Делматом по имену *Benza* < * *Bendia* AE 1989, 315. За први део имена в. алтернативне графије истог имена *Brisia* / *Brixia* / *Brigia* у: Untermann 1959, 143, и Mayer 1957, 97. (2) Име *Belzeius* (*T. Aurelius Rufus*) Алфелди (Alföldy 1969 s.v.) повезује са келтским именом *Belsus*. Читање имена није поуздано јер је натпис знатно оштећен, споменик нисмо видели, а фотографије нема у издању (Споменик 77, 1934, 17, бр. 21).

[72] Rendić 1956, 49 = 1989, 675–690.

Женска имена: *Iaetto* **1**, *Duso* **1**, *Baezo* **3**, *Celtemio* **4**, **5**, *Maxitto* **6**, *Cato* (2, 7), *Amba* **1**, *Amaca* **2**, *Surila* **5**, *Mausta* **5**, *Pata* **10**.

Мушка имена: *Narens* **2**, *Titus* **3**, *Vipius* **6**, *Lavius* (10).

1.2. Једноимени систем. Тип B a – двочлана формула са именом и патронимиком у генитиву без ознаке *filius* (карактеристична за Делмате):[73]

Titus Plati **4**, *Aplis Pantonis* (метронимик) (2, 4, 8), *Iarito Arvi* (4), *Nantius Sexti* (4).

Ова два типа једноименог система најзаступљенија су код домородачког становништва Далмације.[74]

2. Двоимени систем. Тип B a – трочлана формула (ридитски тип):

Cato Stataria Turi (2, 7).

Оваква номенклатура чији су елементи два имена, лично име и презиме (родовско име), и патронимик у генитиву са додатком *filius* или без њега, карактеристична је за становике Ридера, мада се појединачно јавља и на широј територији Делмата и код Јапода.[75] Cf. *Turo Stataria Turi f.* ILIug 2787, Siculi, територија Салоне (Тип B b).

Код романизованог становништва домаћа именска формула се, како смо видели, појављује у пуној или сведеној форми, у склопу римског начина именовања. Могу се издвојити три типа романизације епихорске именске формуле:

1. Једно, лично домаће име стоји на месту когномена. То је најчешћи облик романизације епихорске именске формуле, који је узео маха после 212. године:[76]

Жене: *Ael(ia) Panto* **2**, *Aur(elia) Panto* (10), *Aurelia Testo* (4, 10), *Aurelia Titto* (3), *Ael(ia) Tito* (3), *Aur(elia) Tritano* (2), *Aurelia Turo* (7), *Aur(elia) Vendo* (7, 8), *Statia Lavo* **10**.

Мушкарци: *T. Aurel(ius) Aplis* (7, 8), *P. Ael(ius) Pladomenus* (8), *T. Aur(elius) Turus* (7).

2. На месту когномена стоји двочлана домаћа именска формула са личним именом и патронимиком:[77]

Aurel(ia) Turo Pins[i f(ilia)] **7**.

3.a. На месту когномена стоји двоимена домаћа именска формула са личним именом и презименом:[78]

P. Ael(ius) Pladomenus Carvanius (8), *Aur(elia) Titulla Cambria* (8), *Aur(elia) Titulla Arguriana* (8).

3.b. Лично име двоимене домаће формуле стоји на месту преномена, а презиме, латинизовано суфиксом за когномина изведена од гентилиција, стоји на месту когномена:

Aplis Aurel(ius) Argurianus **8**, *Titus Aur(elius) Codalianus* (8, 9), *Titus Ael(ius) Lavianus* (8).

3.c. Домаће презиме заузима место другог когномена:

Aurelius Maximus Argenianus (8).

3.d. Домаће име на месту когномена има облик презимена:

Aur(elius) Argyrianus (8), *[- - -]Cambrianus* (8), *Aur(elius) Verzalius* **9.**

Следи покушај да се ономастички материјал муниципија *S.* на основу карактеристичних имена, именских образовања и именских формула разврста према потподручјима делматско-панонске именске области.

1. Ридер:

1.1. Имена која су потврђена у Ридеру:

Aplis **8**, *Baezo* **3**, *Panto* **2**, *Pinsus* **7**, *Platus* **4**, *Titus* **3**, **4**, *Turo* **7**, *Lavius* (10), *Pladomenus* (8), *Tritano* (2), *Turus* (7), *Vendo* (7).

1.2. Ридитска именска формула:

Cato Stataria Turi

2. Шира територија Делмата:

2.1. Имена посведочена на широј територији Делмата:

Iaetto **1**, *Lavo* **10**, *Tit(t)o* (3), *Testo* (4, 10); *Terenti*, дат. (2); *Codalianus* ? (8).

2.2. Женска имена која нису потврђена на матичној територији Делмата али припадају карактеристичном именском типу делматске антропонимије:

Cato (2), *Celtemio* **4**, **5**, *Duso* **1**, *Maxitto* **6.**

---

[73] Rendić 1989, 702.

[74] Rendić 1956, 42–44 = 1989, 678–681.

[75] Rendić 1956, 46–48 = 1989, 683–85; id. 1971, 159 и д. Трочлана двоимена именска формула карктеристична је и за севернојадранско именско подручје, посебно за Истрију (Piquentum на територији Tergeste, в. коментар уз бр. **9**) и Либурне. Чињеница да се она сачувала у епихорском облику код Истрија и Делмата, делом и код Јапода, док је код Либурна опстала само у номенклатури жена и то у нешто другачијем облику, објашњава се ранијом романизацијом Либурна. Римска политика романизације и урбанизације остављала је, из одређених разлога, домаће становништво неких области у перегрином статусу: становници муниципија Ридера, а, изгледа, и укупна домородачка популација између Крке и Цетине, имали су ограничено римско грађанско право (*Latium minus*) до почетка 3. века, док су домороци Истрије (Piquentum) били припојени (*attributi*) колонији Тергести, cf. Loma 2002, 150, 165. Овде није место да улазимо у друштвено-историјску позадину појаве родовског имена код Делмата; напоменућемо само да је Алфелди једно важно епиграфско сведочанство (ILIug 944A, Burnum или Varvaria, граница Либурна према Делматима: *cognatio Nantania*) о овом питању погрешно приписао Либурнима уместо Делматима (тј. Ридитима), cf. G. Alföldy, AAntHung 11, 1963, 81 и д.; Rendić 1989, 770 и д. = ŽA 10, 1960, 163 и д. (cf. *Pinsus Nantanius* Rendić 1971, Rider, и име *Nantius*, доле стр. 53).

[76] Rendić 1948, 25; 1956, 42 = 1989, 678.

[77] Rendić 1956, 44 = 1989, 681.

[78] Rendić 1956, 45 = 1989, 681–682.

2.3. Двоимена именска формула (лично име и презиме) карактеристична за Делмате, забележена у склопу римске именске формуле:

P. Ael(ius) Pladomenus Carvanius (8), *Aplis Aurel(ius) Argurianus* **8**, *Titus Aur(elius) Codalianus* (8), *Titus Ael(ius) Lavianus* (8), *Aur(elia) Titulla Arguriana* (8), *Aur(elia) Titulla Cambria* (8).

Презиме епихорске именске формуле стоји на месту когномена:

Aure(lius) Maximus Argenianus (8), *Aur(elius) Argyrianus* (8), *Aurelius Verzalius* **9.**

3. Имена која се јављају само на периферији делматско-панонске именске области, у муниципију *S.* и на територији Јапода:

Iarito (4): *Iaritus* ILIug 1673 Голубић; *Nantius* (4): *Nantia* CIL III 10031, Лапац (али: *Pinsus Nantanius* Rider, в. нап. 75).

4. Именске основе и именски елементи посведочени у Подрињу и муниципију *S.*:

Dussona: *Duso* **1**, *Madus*: *Madussa* (2), *Catta*: *Cato* (2), *Ammacia*: *Amaca* **2**.

Посведочено је само једно име које је заједничко југоисточном и делматско-панонском именском подручју: *Plarens* (2). Име *Pata* (**10**) могло би се везати за севернојадранску именску област.

Највећи број имена се директно или формално везује за антропонимију Делмата на основу чега би се могло говорити о делматском пореклу становништва муниципија *S.* Најизразитије су подударности са антропонимијом Ридера – најфреквентнија имена су управо ридитска (*Aplis*, *Panto*, *Lavius*, *Vendo*) уз велики број презимена (родовских имена) ридитског типа. Тако је новим налазима оснажена Алфелдијева претпоставка о пресељењу Делмата из залеђа Салоне у источну Далмацију. Да се то догодило у доба раног Принципата, убрзо пошто је овај део Балкана припојен тек основаној провинцији Далмацији након Батоновог рата 9. године, сведоче и резултати археолошких истраживања некрополе I у Комину. Она је старија од муниципалне некрополе, и датира из 1. века по Хр., што се подудара са временом анектирања ове области, и у њој је сахрањивано нероманизовано становништво хетерогеног карактера. Поред аутохтоне компоненте у њему је констатована и популација чији начин сахрањивања и гробни прилози имају аналогија на некрополама око изворишта Цетине и са територије Јапода.[79]

Поставља се питање да ли се у антропонимији ових натписа који потичу из 2. и 3. века, може идентификовати, сем досељеног, делматског етничког елемента, и староседелачки слој становништва, или, другим речима, да ли се у њој могу препознати Пирусти, велико и моћно племе које је, судећи по извештајима античких писаца, у предримско доба живело и у овом крају?[80] Пирустима се, углавном, приписује делматско-панонска антропонимија са натписа из рудничке регије *Alburnus Maior* у Дакији, где су припадници овог племена једино и посведочени у доба Царства (2. век).[81] Чак и да се Пирусти могу издвојити као посебна група међу осталим колонистима из Далмације посведоченим на дачким натписима – *vicus Pirustarum* је само једно насеље у Албурну, поред оних која су припадали другим досељеницима из Далмације, Делматима, Сардеатима, Либурнима[82] – њихова имена се готово уопште не јављају на натписима у постојбини Пируста у источној Далмацији, а у Дакији, с друге стране, није посведочена двоимена именска формула карактеристична за овдашње натписе.[83] Док је антропонимија колониста из Далмације у Дакији делматско-панонска, ова у источној Далмацији би се могла означити као делматско-ридитска.

Оно по чему се ономастикон муниципија *S.* разликује од ридитског јесте то што у њему долази до изражаја једна келтска компонента, која се испољава на три нивоа:

1. Имена карактеристична за келтске области:[84] *Am(m)aca* **2**, *Amba* **1**, *Arvius* (4), *Nantius* (4), *Surila* **5**, *Vipius* **6**. Имена посведочена још само у келтским областима: *Argenianus* (8), *Cambrius* (8).

---

[79] Cf. Археолошки преглед 7, 1965, 144; Cermanović/Srejović 1966, 23–24; Археолошки преглед 14, 1972, 93; Cermanović-Kuzmanović 1980, 228–229; А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 66–67.

[80] Liv. XLV 26, 15; Caes. *BG* V 1, 5; Vell. Pat. II 115. Живели су у планинским пределима дан. Црне Горе и северне Албаније, али је њихова територија на југоистоку допирала и до залеђа Дирахија, cf. Polaschek 1950, 1729–1730; Alföldy 1965, 56 и 176.

[81] TabCer D IX, IDR I 39 (*Vicus Pirustarum*). Cf. Polaschek 1950, 1731; Katičić 1962b, 263, 265.

[82] Cf. *Alburnus Maior* I, ed. P. Damian, Bucharest 2003, 155–156 (*castellum Ansum* назван по насељу Либурна у Далмацији), 297, 304 (Sardeates). Сардеати су у Далмацији живели северно од Делмата, cf. Alföldy 1965, 52.

[83] Од имена из муниципија *S.* у Албурну су посведочена само три, *Titus*, *Sextus*, *Plarens*, која су, уосталом, распрострањена широм Далмације, cf. Katičić 1962b, 260; Rendić 1989, 756, 758 (именска формула). Ни име ни патронимик јединог сигурно посведоченог Пирусте из Дакије не јављају се у муниципију *S.* (*Dasius Verzonis Pirusta ex Kavieretio* TabCer D VI, IDR I 36).

[84] Норик, северна Италија, Галија, Британија.

2. Имена од келтских основа саображена делматско-ридитском типу женских имена: *Cato* (2), *Celtemio* **4**, **5**, *Duso* **1**.

3. Изолована имена која се могу тумачити једино паралелама из келтских области:

Iarito (7), *Madussa* (2).

Имена друге групе могу се објаснити као прилагођавање имена из неке друге области властитим именским образовањима, односно властитом језику, какво подразумева асимилацију етничке групе чијем језику припадају именске основе од стране етничке групе чијем језику припадају суфикси. Сразмерна бројност келтских и келтоидних имена у овом крају као и у суседном Подрињу, а посебно појава делматских образовања од келтских основа, указују да су ту Келти у односу на досељене Делмате представљали етнолингвистички супстрат. Једно археолошко откриће у доњем Полимљу показало је да је тамошњи аутохтони слој у предримско доба садржавао келтску компоненту.[85]

* * *

Имена са натписа објављених овом приликом омогућавају нам да на основу крајњих домета распрострањености карактеристичних ономастичких објеката одредимо границе делматско-ридитске именске области у источној Далмацији. То су, поред појединих личних имена, женска имена *-on-* основе и презимена (двоимена именска формула), који су типични за антропонимију Ридера. Најсевернија тачка би била имена са споменика из римског насеља у Радоињи на Увцу (ридитска имена *Pladomenus*, *Platus*; делматско женско име *Celtemio*). Најјужније потврде делматских презимена, сачуваних у склопу римске именске формуле, потичу из Будимља на горњем Лиму (*Verzalius*), и из Левертаре на десној обали реке Таре (*Argyrianus*). Ако имамо у виду да су епиграфски споменици концентрисани у околину два главна римска насеља, око Комина и Коловрата, дуж Лима и Ћехотине са њеном јужном притоком Везичницом (Потпећ), ово подручје распрострањености делматско-ридитске антропонимије подудара се са географском целином оивиченом планинама које чине развође према долини Западне Мораве са Моравицом на северу, Ибру на истоку и јадранском сливу (Морача, Зета) на југу. То је пространа брдско-планинска област богата шумама и пашњацима, али пре свега рудним благом (горње Полимље и Потарје, Чадиње изнад Коловрата, Шупља Стијена у долини Ћехотине). У њеном средишту, на висоравни која је у римско доба била раскрсница путева из приморја у унутрашњост, налазио се муниципиј, на ушћу Везичнице у Ћехотину. Природним саобраћајницама, рекама Лимом и Ћехотином, ова област је отворена једино према Подрињу, чија епихорска антропонимија има другачији изглед. У њој се не јављају ни образовања, ни именске формуле, ни имена ридитског типа, који преовлађују на нашем подручју, али се ономастичке везе могу констатовати на нивоу келтских и келтоидних имена. Тај изоловани слој у оквиру доминантне делматске антропонимије муниципија *S*., који би се могао приписати келтском етничком елементу, вероватно је припадао староседелачком становништву. О историјским импликацијама које се преламају кроз ономастичку слику састава становништва источне Далмације у другој половини 2. и у 3. веку, о статусу некада пресељених Делмата који су временом асимиловали аутохтоно становништво захваљујући томе што су од почетка представљали посебну друштвену групу, привилеговану у односу на остале перегрине благодарећи улози коју им је на новим стаништима наменила римска држава, а са оснивањем муниципија у њега били инкорпорирани као становници са дефинисаним правним статусом, *peregrini incolae*, расправљамо у посебном раду.[86]

---

[85] Zotović 1987. Трајније присуство Келта у унутрашњости западног Балкана почев од 4. века пре Хр., када нас о њиховој појави у залеђу Јадранског мора обавештавају савремени антички писци (Теопомп у: *FGH*, 284, fr. 41; Птолемеј, Лагов син, учесник у Александровом походу на Трибале, у: Arr. *Anab.* I 4, 6; Str. VII 3, 8), углавном се оспорава археолошким (против)аргументима, наиме оскудношћу трагова њихове материјалне културе. Појава латенског материјала у археолошким налазима из предримског доба у Црној Гори и Босни и Херцеговини махом се тумачи на нивоу утицаја и импорта, cf. Cermanović-Kuzmanović 1980, 230–231; M. Garašanin у: *Tribus paléobalcaniques entre la mer Adratique et la mer Noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique. I Symposium illyro-thrace*. Sarajevo–Beograd 1991, 24; П. Поповић, Старинар 47, 1996, 124. Таква археолошка *argumenta e silentio* релативизују се чињеницом да не само да није археолошки потврђена келтска краљевина Тилис у Тракији, која је трајала око пола века, него су оскудни латенски налази и у Галатији, где су Келти, према подацима писаних извора, вековима представљали политички субјект са очуваном племенском организацијом, а келтски су говорили и у доба Св. Хијеронима. О овом проблему у археологији в. B. Jovanović у: *Skordisci i starosedeoci*, Beograd 1992, 91–92. О резултатима новијих археолошких истраживања у Галатији в. S. Mitchell, *Anatolia*, vol. I, Oxford 1995, 51–58.

[86] Loma 2002.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА:

AE	*L'année épigraphique*
AI	*Archaeologia Iugoslavica*, Beograd.
AIJug	V. Hoffiller / B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien* I, Zagreb 1938.
AV	*Arheološki vestnik*, Ljubljana.
CBI	*Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo.
CIL	*Corpus inscriptionum Latinarum*
DAG	J. Whatmough, *The Dialects of Ancient Gaul*, Cambridge – Massachusetts 1970.
GZM	*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija.
IDR	*Inscripţile Daciei Romane*
ILIug	A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (O = *Situla* 5, 1963). – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (= *Situla* 19, 1978). – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (O = *Situla* 25, 1986).
IMS	*Inscriptions de la Mésie Supérieure*
InscrIt	*Inscriptiones Italiae*
Nomenclator	*Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso* (Ed. A. Mócsy et alii) Budapestini 1983.
OPEL	*Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I (ed. B. Lörincz et F. Redö) Budapest 1994, Vol. IV (ed. B. Lörincz) Wien 2002.
PID	R.S. Conway / J. Whatmough / S.E. Johnson, *The Prae-Italic Dialects of Italy*, Vol. II, Part III (ed. J. Whatmough), Hildesheim 1968.
RE	A. Pauly / G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*
RIST	E. Weber, *Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark*, Graz 1969.
RIU	*Die römischen Inschriften Ungarns*
Споменик	*Спōменик Српске Академије наука и умēтности*
WMBH	*Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Wien.
ŽA	*Živa Antika*, Skopje.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Alföldy 1964, G. Alföldy, Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatien, *Beiträge zur Namenforschung* 15, H. 1, 1964, 55–104.

Alföldy 1965, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.

Alföldy 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *Beiträge zur Namenforschung* n.F., Beiheft 4, Heidelberg.

Bojanovski 1987, I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rim-

skoj provinciji Dalmaciji. V – Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, *CBI* 25/23, 1987, 63–174.

Bourciez 1956, E. Bourciez, *Éléments de Linguistique romaine*, Paris 1956.

Цермановић-Кузмановић 1967, А. Цермановић-Кузмановић, Неколико нових римских натписа из Комина, *Старинар* 18, 201–206.

Cermanović-Kuzmanović 1978, A. Cermanović-Kuzmanović, A New Inscription from Kolovrat, *AI* 19, 46–48.

Cermanović-Kuzmanović 1980, A. Cermanović-Kuzmanović, Vorrömische Elemente in der Kultur des Municipiums *S*. im Dorfe Komini, *ŽA* 30, 227–232.

Цермановић-Кузмановић 1981, А. Цермановић-Кузмановић, Нови епиграфски споменици из Комина и Коловрата, *Старинар* 32, 75–79.

Цермановић-Кузмановић 1989, А. Цермановић-Кузмановић, Неколико споменика из некрополе у Коловрату, *Ужички зборник* 18, 5–13.

Cermanović-Kuzmanović / Srejović 1967, A. Cermanović-Kuzmanović / D. Srejović, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, u: *Materijali IV* (VII Kongres arheologa Jugoslavije, Herceg Novi 1966), Beograd, 21–28.

Diel, E. Diel, *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes*, Bonn 1910.

Ellis Evans 1967, D. Ellis Evans, *Gaulish Personal Names*, Oxford 1967.

Holder, A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I–III, Leipzig 1896–1914.

Kajanto 1965, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.

Katičić 1962a, R. Katičič, Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, *ŽA* 12, 1962/1, 95–120.

Katičić 1962b, R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, *ŽA* 12, 1962/2, 255–292.

Katičić 1964, R. Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, u: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Sarajevo 1964, 9–58.

Katičić 1965, R. Katičić, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, *CBI* 3/1, 53–76.

Katičić 1968, Die eincheimische Namengebung von Ig, *CBI* 6/4, 61–120.

Katičić 1976, R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague / Paris.

Krahe 1925, H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg.

Krahe 1929, H. Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg.

Loma 1997, Zur Frage des Municipiums *S*. und seines Namens, u: *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd, 185–230.

Loma 2002, *Princeps* i *peregrini incolae* u municipiju *S(plonistarum ?)*, *ŽA* 52, 143–179.

Mayer 1957, 1959, A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I (1957) – II (1959), Wien.

Mihăescu, H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, Bucureşti / Paris, 1978.

Mirković 1975, M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, *CBI* 14/12, 95–108.

Папазоглу 1964, Ф. Папазоглу, Дарданска ономастика, *Зборник Филозофског факултета у Београду* VIII–1, 49–75.

Papazoglu 1969, F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo.

Polaschek 1950, E. Polaschek, Pirustae, *RE* XL Hb., 1729–1732.

Rendić 1948, D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split.

Rendić 1956, D. Rendić-Miočević, Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit, *AI* 2, 39–51.

Rendić 1971, D. Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije III. Onomasticon Riditinum, *ŽA* 21/1, 159–174.

Rendić 1989, D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split.

de Simone 1993, C. de Simone, L'elemento non greco nelle iscrizioni di Durazzo ed Apollonia, u: *Grecs et Illyriens dans les inscriptions en langue grecque d'Épidamne–Dyrrhachion et d'Apollonia d'Illyrie*. Actes de la Table ronde internationale (Clermont-Ferrand, 19–21 octobre 1989), réunis par Pierre Cabane, Paris, 35–75.

Skok 1915, P. Skok, Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Zagreb (JAZU).

Срејовић 1975, Д. Срејовић, Гробница Аурелије Максимине и Паконије Монтане у Кoминима (муниципијум *S*.), *Зборник Народног музеја* (Београд), 177–190.

Untermann 1959, 1960, 1961, J. Untermann, Namenlandschaften im alten Oberitalien, *Beiträge zur Namenforschung*, 10 (1959) 74–108, 121–159; 11 (1960), 273–318; 12 (1961), 1–30.

Untermann 1970, J. Untermann, Venetisches in Dalmatien, *CBI* 7/5, 1970, 5–21.

Wilkes 1969, J.J. Wilkes, *Dalmatia*, London.

Zotović 1987, M. Zotović, Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja, *CBI* 25/23, 51–62.

Zusammenfassung: SVETLANA LOMA, Philosophische Fakultät, Beograd

DIE EINHEIMISCHE BEVÖLKERUNG DES MUNIZIPIUMS *S.* IM LICHTE NEUER EPIGRAPHISCHER ZEUGNISSE

Die inschriftlich überlieferte Namengebung des Munizipiums *S*. im heutigen Dorf Komini bei Pljevlja und seiner weiteren Umgebung (vor allem von Kolovrat im Limtal bei Prijepolje) zeichnet sich durch eine verhältnismäßig hohe Anzahl einheimischer Personennamen aus. Sie war der Gegenstand unserer Magisterarbeit »Epigraphische Denkmäler und die Romanisation des mittelbalkanischen Gebiets« (Belgrad 1993), wo die Annahmen der früheren Forschung über »Namengebiete« in diesem Teil des Balkans (Katičić, Rendić, Alföldy) überprüft und präzisiert werden. Das war möglich aufgrund des neuen Materials, das sich aus bisher unveröffentlichten oder revidierten Inschriften ergab. Alle Lesungen, außer von Nr. **7**, gründen sich auf der Autopsie der Steine, die zum ersten Mal 1988 und dann wieder 2002 und 2004 gemacht wurde. Davon werden hier zehn Inschriften veröffentlicht und kommentiert, drei zum ersten Mal (Nr. **4**, **6**, **8**) und die anderen mit neuen Lesungsvorschlägen.

1. Grabstele einst in Kolovrat (cf. M. Mirković, AE 1980, 702): *Iaetto | viva m(a)tr(i) | Dusoni | d(efunctae) a(nnorum) LXX et Ambe (!) |*[5] *d(efunctae) a(nnorum) XII p(osuit).* Neu der Frauenname *Iaetto* (von Mirković *[Tr]ito* mit Fragezeichen gelesen), wohl delmatisch, vgl. *Iaeto* f. in einer Grabinschrift aus dem delmatischen Kernland (Sergejevski laß *Iato* ILIug 1780, nach der Photographie jedoch IÆTO); das entsprechende Maskulinum zweimal im delmatischen Stammgebiet als *Iettus* (Rider, Aequum), einmal in SO Liburnien als *Iaetus* belegt; vgl. auch *Ieta* f. in Liburnien, *Ieto* in Vrlika, dem Fundort der meisten delmatischer PN (kontextlos und deswegen unklar, ob Nom. f. oder Dat. m.). Zu vlat. *e* < *ae* vgl. in ders. Inschrift *Ambe*, s.u.; *-tt-* wohl expressive Verdoppelung, vgl., im selben Gebiet, *Titto* f. neben *Tito*. — *Duso, -onis* u. W. nur hier belegt, die nächste Parallele bildet *Dussona* aus Karan bei Užice (NO Dalmatien), nach Alföldy (1964, 97) keltisch, dagegen Katičić (1965, 65), aber wohl ohne Recht, da der Name in Galien gut belegt ist (CIL XIII 5561, 5532; AE 1985, 669), das *on*-Femininum *Duso* also als »Delmatisierung« des kelt. Namens aufzufassen. — *Amba* auch in Dakien, vgl. weiter *Ambia* (Scupi, Trident); vermutlich Hypokoristika zu kelt. *Ambactus* (auch in Doclea belegt), urspr. ein Sklavenname (*ambactus* mehrfach als »servus« glossiert): Da die Angabe eines verwandtschaftlichen Verhältnisses unserer *Amba* zu *Duso* und ihrer Tochter *Iaetto* fehlt, ist es nicht ausgeschlossen, daß das verstorbene Mädchen ihre Sklavin oder Dienerin war.

2. Grabstele einst in Kolovrat (cf. ead., AE 1980, 700): *D(is) M(anibus) | Narens | v(ixit) a(nnis) XXXVIII | Amace (!) Ael(iae) P|*[5]*antoni (!) ser(va)| v(iva) s(ibi) aet (!) conp(ari) | p(osuit).* Bemerkenswert die Rückschreibung *aet* statt *et* (Mirković: *AT*), die auch sonst vorkommt (vgl. Spomenik 93, 1940, 151, Nr. 19, Ježevica bei Čačak; ILS 6455). Neu sind die PN *Narens* und *Amace* (Mirković: *MAGE*). Der erstere vom Stammesnamen *Nare(n)si* Plin. III *NH* 143, Ναρήνσιοι Ptol. II 16, 5; Ναρήσιοι App. *Ill.*16 kaum zu trennen. Seit kurzem liegt auch ein epigraphischer Beleg dafür vor: *Temus Batonis filia Narensa*, Kazanci bei Gacko (AE 1994, 1342), der uns ermöglicht, die östliche Ausbreitung des Stammesgebiets der Narensier genauer zu bestimmen, die unter den Stämmen Ostdalmatiens der zweitgrößte (nach den Däsitiatern) gewesen sein sollen. *Narens* als *nt*-Stamm aufzufassen (vgl. *Plare(n)s*, **Terens*, Dat. *Terenti*, beide auch in Mun. *S*. belegt), oder als *Narens(i)us* zu ergänzen (Mirković: *Narens(is)*, jedoch ist der Stammesname in dieser Form nicht belegt). – *Amace* kaum griechisch, vielmehr keltisch, vgl. *Ammaca* in Belgica und Germania Inferior, dort auch *Amacius*, *Amacos* auf den Silbermünzen der keltischen Alobrogi (cf. Holder III 483, 484), *C. Amacus miles coh(ortis) I Alpin(orum) eq(uitatae)* AE 1995, 1271 (= RIU 6, 1432b) aus Niederpannonien, wohl ein Rekrut aus den Reihen der keltischen Eravisker, auf deren Gebiet seine Kohorte im 2. Jh. stationiert war. Das auslautende *-e* von *Amace* gibt wohl ein abgeschwächtes *-a* der vlat. Umgangssprache wieder, vgl. in Dalmatien, den ON *Bistue Vetus*, rum. *-â*, alb. *-ë*; ein griechischer Einfluß ist hier weniger wahrscheinlich, wie man ihn für den Auslaut einiger nichtgriechischer Namen aus Obermösien annehmen darf, vgl. etwa *Aurelia Salviane* und besonders *Drutie Mestulae filia* (IMS VI 113, Dobri Dol bei Skoplje) für den – wieder keltischen – PN *Drutia*. Derselbe Namenstamm wie in *Amaca* dürfte in *Ammatsa* f. Drinatal bei Skelani vorliegen, von V. Paškvalin, GZM 38, 1983, 103, Nr. 4, unnötig zum – unbelegten – *Ammat(i)sa* ergänzt, in der Tat kaum etwas anderes als palatalisierte Spätform von **Ammacia* (auch die Grundform **Ammatia* wäre möglich, aber eine solche, mit der Geminate, kommt niergends vor). — Die Herrin der Amaca, *Aelia Panto*, gehörte der Schicht der romanisierter Peregrini an, was daraus hervorgeht, daß sie ein kaiserliches Gentilicium und als Kognomen einen einheimischen Namen trug. *Aelia Panto* selbst scheint die Ehefrau von *Publius Aelius Pladomenus Carvanius*, eines Magistrats im Munizipium *S*. (CIL 8308 Kolovrat, cf. Loma 2002, 155–160), gewesen zu sein. Ihr Kognomen ist ein für die delmatische Namengebung charakteristisches *on*-Femininum, elfmal auf dem Gebiet der Delmater – achtmal nur in Rider – belegt, in diesem Gebiet mit neun Belegen der beliebteste Frauenname.

3. Grabstele in Kolovrat (cf. Cermanović-Kuzmanović 1989, 5, Nr. 3): *D(is) M(anibus) | Titus d(efunctus) | an(norum) L. Baezo | ux(or) <marito> et sibi |*[5] *v(iva) p(osuit).* Der PN *Titus* trotz seinem Anklang ans lat. Pränomen und Kognomen einheimisch, bei den Delmatern besonders frequent und auch in Dyrrachium belegt (also »gemeinillyrisch«), kommt auch in diesem Gebiet mehrfach in epichorischen Namenformeln vor (s. u. Nr. **4**). — *Baezo* so zu lesen und als Name der Frau aufzufassen (Cermanović-Kuzmanović laß *Titus D an(nis) L Bazo ux(ori) et sibi v(ivo) p.)*. Vgl. *Baezo Cursulavia Lavi f(ilia)* Rider, die jüngere Lautform von *Baeio* ebd. (cf. Katičić 1962b, 263; Alföldy 1964, 81).

4. Grabstele im alten Friedhof von Radoinja bei Kokin Brod am Uvac, bisher unveröffentlicht: *D(is) M(anibus) | Celtemio | v(ixit) a(nnis) LXX. Titus | Plati v(ivus) t(itulum) v(ivo) i(psi)*

p(osuit) |[5] *s(ibi) e(t) cont(ubernali).* — Neu der Frauenname *Celtemio* (TE in Ligatur), der nur noch in der Inschrift aus Kolovrat hier Nr. **5**. zu lesen ist. Bildungsmäßig wieder ein für die delmatische PNgebung charakteristisches *-on*-Femininum, in diesem Fall aber von einem keltischen Namenstamm abgeleitet, vgl. neben dem Volksnamen *Celtae* selbst die kelt. Personennamen wie *Celtius*, *Celto*, *Celtillus* (Vater des Vercingetorix, Caes. *BG* VII 4), *Celtinus*. Auf *-em-* erweitert kehrt dieser Stamm in *Celtemes* Vranje bei Sevnica (SO Noricum) AIJug 34 wieder, von den Herausgebern *Celemes* gelesen und als vlat. Form von *Clemens* beurteilt, richtig aber Mocsy, Nomenclator s.v., der Ligatur von *T* und *E* Rechnung tragend, die sich am Faksimile beobachten läßt. Derselbe Suffix im kelt. PN *Erdemius* neben *Erdicus*, vgl. in der Personennamengebung von Ig bei Emona *Venixemus* neben *Venix* (und *Venixamus*), weiter ein Paar Beispiele mit *-im-(ion-)* auf delmatischem Boden, *Totimio* f. aus Rider (eher so, als *Toitmio* mit Rendić, GZM 6, 1951, 54, Abb. 4 zu lesen, vgl. *Toto* f. ebd.; in dieser Inschrift sind die Buchstaben *I* und *T* voneinander schwer zu unterschieden), Τέστιμος Δαλμάτης App. *Ill.* 18 neben *Aurelia Testo* Pljevlja. — Der Name *Platus* ist zweimal in Rider (*Verzo Balierius Plati f. decurio*, *Plator Balierius Plati f.* Rendić 1986, 872) und einmal in Salona (*Tritus Plati f.* ILIug 2238) belegt. — Die Namenformel *Titus Plati* gehört zum zweigliedrigen epichorischen Typ, der aus dem Personennamen und Patronymikon in Genetiv besteht (s. u. Nr. **7**).

5. Grabstele aus Kolovrat (cf. M. Mirković, AE 1980, 699): *D(is) M(anibus) s(acrum)* | *Macximae (!) q(uae) v(ixit) an(nis) XX* | *et Maustae q(uae) v(ixit) an(nis) IIII* | *sorori et filiae d(e)f(unctis)* |[5] *et Celtemioni matri vivae* | *Surila suis et si*|*bi viva p(osuit).* Neu die Frauennamen *Mausta* und *Celtemio* (*AV* bzw. *ELT* in Ligatur – die Inschrift ist sonst durch viele Ligaturen von zwei oder drei Buchstaben gekennzeichnet – Mirković laß *Mustae*, *Clemion(i)*). — *Mausta* sonst unbelegt. Unter der Annahme einer *t*-Erweiterung ließen sich *Calventius Maus-onis lib(ertus)* Noricum, *Maus-aiio-s* in keltischen Fürstenmünzen vergleichen. Auch die Lesung *Musta*, die übrigens angesichts der unverkennbaren Ligatur von *A* und *V* ausgeschlossen scheint, bietet keinen herkömmlichen Namen; die anklingenden PN *Mustas*, *Mustus*, *Mustacus*, *Mustacius*, *Mustulus* u. ä. kommen nur in Afrika vor, deren Zusammenhang mit lat. *mustus* »jung, frisch« zweifelhaft erscheint (cf. Kajanto 1965, 17). — Zu *Celtemio* s. o. Nr. **4**. — *Suril(l)a* bislang zweimal in Dalmatien belegt (*Vipsana Surilla* Hvar, *Syrela (!)* Sućurac bei Salona), in beiden Fällen handelt es sich um Einwanderer aus Italien (cf. Alföldy 1969, s.v. *Vipsanus*). Zu Hause war dieser Frauenname in Noricum, Norditalien und Gallien, cf. OPEL IV, s.v.; auch sonst ist der Namenstamm *Sur-* im keltischen Raum reichlisch vertreten, vgl. z.B. *Surus*, ein Fürstling der Äduer, Caes. BG VIII 45 (vom Sklavennamen *Surus / Syrus* »Syre« scharf zu trennen).

6. Grabstele aus der Nekropole des Munizipiums *S.* (Komini), dort aufbewahrt, bisher unveröffentlicht: *D(is) M(anibus) s(acrum)* | *Maxitto* | *v(ixit) an(nis) XXX.* | *Vip[i]us* |[5] *con(iux) c(oniugi) c(arissimae) v(ivus)* | *p(ro) p(ietate).* Neu der Frauenname *Maxitto*, ein weiteres *on*-Femininum, zum Namenelement *Max-* im vgl. *Aur(elius) Maxa* Bihać, ILIug 228 (Stammesgebiet der Japoden); *T. Fl. Maxiarcus* Ljubuški, GZM 38, 1983, 97, Nr. 2 (der Name seines Sohnes, *Bennus*, gehört zur einheimischen Namengebung von Rider, cf. Katičić 1962b, 264), weiter *Maxia* aus der Umgebung von Leibach, als Patronymikon in der epichorischen Namenformel mit dem kelt. PN *Secco* verbunden (Katičić 1968, 85 u. 96, der einen Schreibfehler statt *Maxime* vermutet), *Maxo* f. in Norditalien. Unter der Berücksichtigung vom Schwanken zwischen *x* und *s(s)*, wie z. B. in Pljevlja *Masimila* = *Maximilla*, ließen sich auch die delm. Frauennamen *Masso* (AE 1980, 692 Glamoč) und *Masio* (ILIug 1777 Livno) vergleichen. Der charakteristische *-on*-Stamm der Feminina ist hier mit dem Suffix *-itta* verbuden, der gelegentlich in den lat. Frauennamen vorkommt und einer fremden (etruskischen, griechischen, germanischen oder keltischen) Herkunft verdächtig ist (vgl. Kajanto 1965, 129), vgl. auch *Iarito* m. (u. Nr. **7**), zu dem als Patronymikon der keltische Name *Arvius* steht; in Dalmatien ist derselbe Namenstamm auch in Japudien belegt: *[I]aritus Sili servos (!)* Golubić, sonst sind sowohl das Namenelement *iar-* als auch das Suffix *-it-* in der keltischen Namengebung produktiv. — *Vip[i]us* in Dalmatien isoliert, wohl als *Vip[p]us* oder *Vip[i]us* zu ergänzen, wozu wieder Parallelen aus Norditalien und Gallien vorliegen (cf. OPEL IV s.v.).

* * *

Die Anthroponymie der bisher analysierten Inschriften ist (mit Ausnahme von *Aelia Panto*, Nr. **2**), jene der einheimischen, nicht romanisierten Bevölkerung, der Peregrini. Mit Rücksicht auf den peregrinen Status der darin bezeugten Personen, diese Inschriften sind alle in die Zeit vor der *Constitutio Antoniniana* vom Jahre 212 zu datieren. Die politische Unifizierung setzte auch die Ersetzung der epichorischen Namengebung durch die römische voraus. Die meisten inschriftlich bezeugten Einheimischen aus diesem Gebiet sind romanisiert, unter denen *Aurelii* vorherrschen. Die Anthroponymie der romanisierten Einwohner des Munizipiums *S*. ist besonders dadurch gekennzeichnet, daß sie das ganze 3. Jh. hindurch den einheimischen Namen innerhalb der römischen Namenformel beharrlich bewahren. Die folgenden Inschriften liefern uns einige Beispiele dafür, wie man verschiedene Typen der altererbten Namenformel an die römische anpaßte.

7. Grabinschrift aus Komini, aus drei Brüchstücken, die von Vulić als Fragmente von drei verschiedenen Inschriften veröffentlicht wurden (*Spomenik* 71, 1931, 119, Nr. 287 *a*, *b*, *c*, mit Abb. S. 244 = ILIug 1726, 1727, 1728) und inzwischen verschwunden sind, folgenderweise rekonstruierbar: *D(is) M(anibus) s(acrum)*| *Aureliae* | *Turoni* | *Pins[i f(iliae)]* |[5] *q(uae) v[ix(it) an(nis). .]* | *[Aurel]ia* | *[± 5] viv[a]* | *[± 5]pos(uit).* – In *Turo Pinsi f(ilia)* läge ein Beispiel der zweigliedrigen epichorischen Namenformel vor, in der das Patronymikon in Genetiv hinter dem Vornamen die Rolle eines Kognomens spielt, vgl. etwa, in Pljevlja, *Iarito Arvi* ILIug 1719, *Nantius Sexti* Starinar 32, 1981, 75, Nr. 1, *Aplis Pantonis* (Metronymikon) AE 1980, 696, Kolovrat (s. o. Nr. **4**). Da in allen diesen Fällen, wie normalerweise in den Inschriften aus dem delmatischen Territoriums, *f(ilius)* ausgelassen wird, ist unsere Ergänzung *f(iliae)* hypothetisch, jedoch notwendig, die Symetrie des Textes in der 4. Zeile zurückzugewinnen. Eine derartige Romanisierung der epichorischen Namenformel weist darauf hin, daß ihr Träger ein neuer Bürger war, der das Bürgerrecht selbst erworben (und nicht etwa ererbt) hatte. Folglich war der Vater von *Aurelia Turo* ein Peregrinus, und sie wurde wahrscheinlich im Jahre 212 romanisiert. — *Turo* wieder ein *on*-stämmiger Frauenname, mit seinem

männliches Gegenstück *Turus* mehrmals in Rider und im Munizipium *S*. selbst belegt. Der letztere kommt hier sowohl als Patronymikon in der riditischen Namenformel: *Cato Stataria Turi* (cf. Rendić 1948, 36, A. 34), als auch als Kognomen: *T. Aur(elius) Turus*, Sohn von *Aplis* und *Vendo*, vor (ILIug 603). Weitere Belege für *Turo* aus dem östlichen Teil Dalmatiens liefern eine verwitterte Inschrift aus der Umgebung von Kolovrat, wo in der 3. Zeile *Turo ann(orum) LXX* zu lesen ist (so schon Alföldy 1969, s.v. *Turo*, während Vulić, Spomenik 71, 1931, Nr. 331 *Tubonn...* laß) und ein Grabmal aus Karan bei Užice – wo sonst, wie übrigens im ganzen Drinagebiet, keine *on*-Feminina vorkommen, was auf eine südwestliche (delmatische) Herkunft der Trägerin dieses Namens hinweist. — *Pinsus* ein der typisch riditischen PN, wie *Aplis* und *Pladomenus* (cf. Rendić 1971, 168 u. 172).

8. Grabcippus aus der Nekropole des Munizipiums *S*., unter der 3. Zeile der Inschrift horizontal abgebrochen, am Fundort (Komini) aufbewahrt, bisher unveröffentlicht: *D(is) M(anibus) s(acrum) | Aplis Aurel(ius) | Argurianus | [*

Aplis (Gen. *Aplinis*) wider ein für Rider charakteristischer PN (zwanzig Belege!), in Komini noch einmal und auch in Kolovrat belegt (s. o. zu **7**); hier wie dort tragen auch die Angehörigen delmatische Namen. — *Argurianus* als Latinisierung eines epichorischen Famieliennamens **Argurius* zu beurteilen, die in diesem Gebiet noch zweimal wiederkehrt: *Aurelia Titulla Arguriana* (ILIug 1713); *Aurelius Argyrianus* (*y / u* wie in *Platyr*, *Platurius* neben *Plator*), Prokurator, der Einweiher einer Votivinschrift und eines Reliefs dem Mithras (AE 1998, 1027); anderswo in Dalmatien kommt diese FN nicht. Das Suffix *-urio-* gehört zu den charakteristischen Formanzien der delmatischen FN, vgl. etwa *Aplis Bardurius Pladomeni f.*, Rider gegenüber den PN *Bardus*, *Bardibalus*, *Scenobardus*; zum Namenelement *arg-* den Namen eines Stadtrates von Munizipium *S*. *Aurelius Maximus Argenianus* (cf. *gentilitas Argenia* CIL V 4871, Brixia). — *Aplis Aurelius Argurianus* war ein romanisierter Peregrinus, was aus seiner Namenformel hervorgeht, mit einem einheimischen PN anstatt des lat. Pränomens und einem mit lat. Suffix vom einheimischen Familiennamen auf *-ius* (**Argurius*) gebildeten Kognomen.

9. Grabstele aus Budimlja bei Berane, 1780 in die mittelalterliche St. Georgs Kirche unweit davon eingemauert (cf. ILIug 1814): *D(is) Ma(nibus) s(acrum) | Aur(elio) Verzalio | liberto qu(i) | vixsit (!) an|nis LXXXV.* Dem ausgelassenen Pränomen und den paläographischen Merkmalen nach zu beurteilen, dürfte die Inschrift in die zweite Hälfte des 3. Jh.s gehören. Neu der Name *Verzalius* (Vulić laß *Verzaiio*), seiner Form nach ein Familienname als zweites Glied der delmatischen zweinamigen Formel, vgl. zum Suffix *Titus Aur(elius) Codalianus* ILIug 1688, Kolovrat; *Titus Candalio* WMBH 7, 1900, 147, Nr. 47, obere Cetina (die Ligatur AN viellecht AV zu lesen?); *Patalius* CIL III 13295, Krk; *Patalicus* InscrIt X, fasc. III, 113, 114, Piquentum; eine nahestehende Bildung in Rider wäre *Planu[s] Verzu[li?]ius*, sollte Rendićs (1971, 166) Ergänzung zutreffen. — Der Namenstamm wie im PN *Verzo*, der für die südöstliche (illyrische im engeren Sinne) Namengebung charakteristisch ist, jedoch auch auf dem delmatischen Territorium nicht unbekannt: *Verzo Balierius Plati f. dec(urio)* Rider (Rendić 1989, 872), *Verso* Sinj (AE 1987, 812), Οὐέρσος App. *Illyr.* 25.

10. Bruchstück einer Grabstele mit erhaltenem Inschriftfeld, wahrscheinlich aus Kolovrat (cf. M. Mirković, AE 1980, 701): *D(is) M(anibus) | Vale(rius) Optatu (!) | v(ixit) a(nnis) LXX. Statia | Lavo v(iva) s(ibi) et P|*^{5}*ate (!) nep(ti) s(uae) q(uae) v(ixit) | a(nnis) V.* Die Inschrift weist vlat. Erscheinungen auf, wie der Schwund des auslautenden *-s* in *Optatu* und die Monophthongierung von *ae* in *Pate*, vgl. o. Nr. **1** *Ambe*; aufgrund der Namenformel mit fehlendem Pränomen läßt sich sie in die Mitte des 3. Jh.s oder später datieren. — Neu der Frauenname *Pata* (in der Erstausgabe ist das Ende der Inschrift ungelesen geblieben), in Dalmatien sonst unbekannt, die nächste Parallele bietet *Patta* f. aus Gallien, wo das Namenelement *Pat(t)-* am häufigsten, sporadisch auch in Noricum und Pannonien, vorkommt. Andererseits *Patalius* aus Krk / Veglia (spätrepublikanische Zeit!), nach Untermann 1970, 11 mit A. 16, 14 § 12.2, istrisch, wie *Patalicus* (s.o. zu **9**); folglich würde *Pata*, deren Grossmutter einen delmatischen Namen trägt (s.u.), von den schon beobachteten Beziehungen in der Personennamengebung zwichen Rider und Istrien ein weiteres Zeugnis ablegen. — *Lavo* f. zweimal auf dem Stammesgebiet der Delmater (CIL III 14320,8, Delminium, 9846, Livno) belegt, sein maskulines Gegenstück *Lavius* neben Rider nur noch in Kolovrat, dort dreimal als solcher und einmal als *Lavianus* latinisiert. — *Statia Lavo*, die wohl Gattin des *Valerius Optatus* war, ist in der romanisierten Bevölkerung dieses Gebiets, soweit diese durch Inschriften zum Vorschein kommt, die einzige Frau, die kein kaiserliches Gentilizium hat; wahrscheinlich stammte sie aus einer Mischehe, indem ihr Vater ein Italiker und ihre Mutter eine Einheimische war.

* * *

Zusammenfassend zum Namenkundlichen in den hier behandelten Inschriften:

Die einheimischen Typen der Namenformel (klassifiziert nach Rendić 1956, Tabelle):

1. Einnamig eingliedrig (Typ A) – Frauen: *Iaetto*, *Duso*, *Amba*, *Amaca*, *Baezo*, *Celtemio*, *Mausta*, *Surila*, *Maxitto*, *Pata*; Männer: *Narens*, *Titus*, *Vipius*.

2. Einnamig zweigliedrig (Typ B. *a*) – *Titus Plati*.

Die einheimische Namenformel in der Nomenklatur der romanisierten Bevölkerung:

1. Einheimischer PN anstelle des Kognomens: *Ael(ia) Panto*, *Statia Lavo*.

2. Einnamige zweigliedrige Namenformel (Typ B. *b*) anstelle des Kognomens: *Aurel(ia) Turo Pins[i f(ilia)]*.

3. Ein einheimischer PN nimmt die Stelle des lat. Pränomens ein, und ein latinisierter Nachname (mit Suff. *-an-us* zur Ableitung der Kognomina von Gentilizien) die des lat. Kognomens: *Aplis Aurel(ius) Argurianus*.

4. Ein einheimischer Nachname anstelle des Kognomens: *Aur(elius) Verzalius*.

Die in den zehn Inschriften enthaltenen PN in Beziehung zu den Namengebieten und -untergebieten des römischen Dalmatien:

1. Die Namen, die auch in Rider vorkommen: *Panto*, *Baezo*, *Titus*, *Platus*, *Turo*, *Pinsus*, *Aplis*.

2.1. Auf weiterem Gebiet der Delmater belegt: *Iaetto*, *Lavo*.

2.2. *-on*-Feminina vom delmatischen Typ: *Duso*, *Celtemio*, *Maxitto*.

2.3. Die für die Delmater charakteristische zweinamige Namenformel: *Aplis Aurel(ius) Argurianus*, *Aur(elius) Verzalius* (Nachname).

3. Namen mit Parallelen in keltischen Gebieten (Noricum, Norditalien, Gallien), die sich mit der keltischen Namengebung von Podrinje (Flußgebiet der Drina) in Verbindung bringen lassen (zu dem geographisch auch das Ćehotina-Tal mit Munizipium *S.* und das Lim-Gebiet mit Kolovrat gehören): *Amba*, *Am(m)aca*, *Surila*, *Vipius* dazu zwei Frauennamen wo der Stamm keltisch und die Bildung delmatisch ist: *Duso*, *Celtemio*.

Die meisten PN knüpfen sich unmittelbar oder bildungsmäßig auf die Namengebung der Delmater und besonders auf jene der Riditae an, wodurch die Annahme Alföldys wieder bekräftigt wird, ein Teil der delmatischen Bevölkerung sei von den Römern am Anfang der Kaiserzeit aus dem Hinterland von Salona nach Osten der Provinz umgesiedelt worden (Alföldy 1964, 99–102), vgl. Loma 2002 (*peregrini incolae*). Die keltische Komponente im einheimischen Namengut dieses Gebiets ließe sich folglich der vorrömischen Bevölkerungsschicht zuschreiben, von der auch archäologische Zeugnisse vorliegen (vgl. Zotović 1987), die aber im zweiten nachchristlichen Jahrhundert schon von den dominierenden delmatischen Einsiedlern in hohem Maße assimiliert worden zu sein scheint.

Übersetzung: Aleksandar Loma

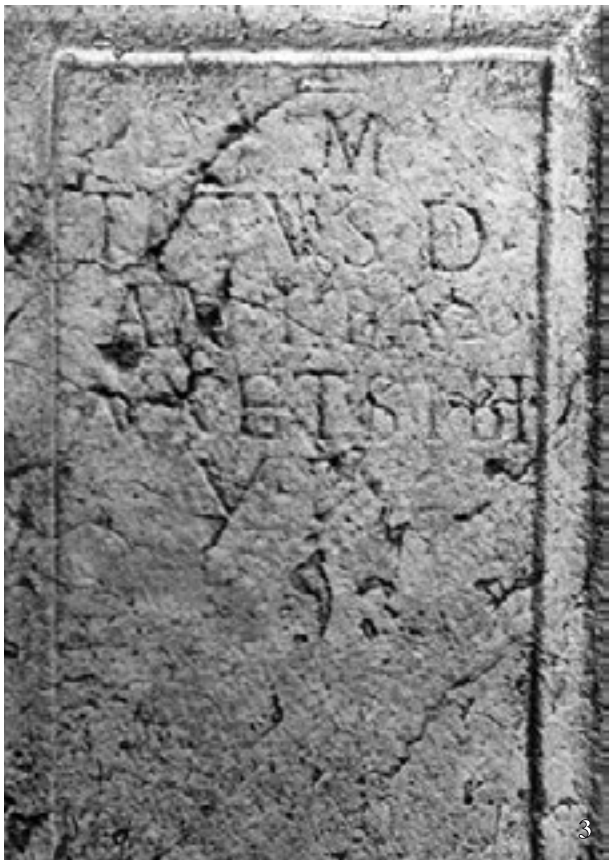

2

Сл. 1. Надгробна стела из Коловрата (бр. 1)
Сл. 2. Надгробна стела из Коловрата (бр. 2)
Сл. 3. Надгробна стела из Коловрата (бр. 3)

Abb. 1. Grabstele aus Kolovrat (Nr. 1)
Abb. 2. Grabstele aus Kolovrat (Nr. 2)
Abb. 3. Grabstele aus Kolovrat (Nr. 3)

4

Сл. 4. Надгробна стела из Радошње (бр. 4)

Abb. 4. Grabstele aus Radoinja (Nr. 4)

5

Сл. 5. Надгробна стела из Коловрата (бр. 5)

Abb. 5. Grabstele aus Kolovrat (Nr. 5)

6

7

Сл. 6. Надгробна стела са некрополе муниципија S. (Комини) (бр. 6)
Сл. 7. Одломак надгробног цитуса са некрополе муниципија S. (Комини) (бр. 8)

Abb. 6. Grabstele aus der Nekropole des Munizipiums S. (Komini) (Nr. 6)
Abb. 7. Bruchstück des Grabcippus aus der Nekropole des Munizipiums S. (Komini) (Nr. 8)

8

9

Сл. 8. Надгробна стела из Берана (бр. 9)
Сл. 9. Одломак надгробне стеле из Коловрата (бр. 10)

Abb. 8. Grabstele aus Berane (Nr. 9)
Abb. 9. Bruchstück der Grabstele aus Kolovrat (Nr. 10)

UDC 904:726.829 »652« (497.11)

SANJA PILIPOVIĆ
Institute for Balkan Studies, Belgrade

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE JASON SARCOPHAGUS FROM VIMINACIUM

Abstract. – The integral programme communicated by the so-called Jason Sarcophagus from Viminacium includes the depictions of Jason's and Perseus' heroic deeds on its front, and of a satyr and maenad in ecstasy on the sides. The significance of this funerary programme is examined on two levels: that of the symbolism of individual scenes, and that of their interrelationship and the whole they constitute as different expressions of triumph over death. The sarcophagus is viewed with respect to a related repertory of themes in the arts as well as to the time and place of its creation.

Key words. – Sarcophagus, Viminacium, relief, symbolism, Jason, Perseus, satyr and maenad

A variety of mythological themes combined into a single whole make the so-called Jason Sarcophagus from Viminacium an outstanding work. Its symbolism has already been outlined and the fact emphasized that the known examples of funerary art from the neighbouring provinces of the Empire provide no direct analogies.[1] These interpretations constitute a significant contribution, but a better understanding of the importance and meaning of the entire programme conveyed by this sarcophagus requires a more comprehensive study nonetheless.

The programme of the Jason Sarcophagus will be examined on two levels: firstly, through understanding the symbolism of its individual scenes, and secondly, through looking into their interrelationship, which in fact is what lends this sarcophagus its distinctive value. The study will focus on viewing this funerary repertory with respect to classical literature and the religious, philosophical, social and cultural context in which the sarcophagus was created, and also with respect to other thematically related imagery from the arts of the period.

JASON SARCOPHAGUS FROM VIMINACIUM

Description: Lidless sarcophagus of sandstone, 2.28 × 0.92 × 1.13 m. The front bears a rectangular inscription tabula bordered with Norico-Pannonian volute and flanked by niches topped with saddle-shaped volutes. The left-hand niche shows Jason holding a lowered spear in the right hand, and the Golden Fleece in the left one raised high above a small leafy tree with a serpent twisted round it. The right-hand niche shows Perseus holding in his left hand a *harpe* in the form of a sword with its tip turned upwards, and lifting Medusa's head with the right. A gryphon is lying by his feet. Both lateral sides of the sarcophagus are divided into three niches, each central niche showing a rather damaged figure. The one on the left side contains a male figure, a cloaked satyr. The objects in his hands cannot be identified any more, but clearly there is a serpent twisted round his left arm. The central niche on the right side shows a female figure, a maenad, seen from the back. Although the relief is damaged, it is clear that her right hand once held the *himation* that was sliding down exposing the upper body. She holds an unidentifiable round object in her high-raised left hand. Each of the two figures on the sides is flanked by kantharoi with vines and grapes.

Location of find: Drmno, Viminacium, now at the Barutni magacin Pećina, Lower Town, Belgrade.

Date: Second half of the 2nd century or first half of the 3rd.[2]

Literature: Kanitz F. 1868, 407–9, with a drawing; Cumont F. 1894, 28, figs 5–7; Kanic F. 1985, 182–3, with a drawing; Vasić M. 1905, 156–7; Đorđević M. 1989–90, 136–7, drawings 8–10.

[1] The Jason Sarcophagus has not been the subject of comprehensive study. Different authors, dealing with other problems, have offered its description, a drawing or a photograph, pointing to the general meaning of individual scenes: Cumont 1894, 28, figs 5–7; Каниц 1985, 182–3, with a drawing; Ђорђевић 1989–90, 136–7, drawings 8–10. M. Vasić (1905, 156–7), studying the iconography of a bronze vessel in the shape of a young satyr from Viminacium, touched upon the origin of the Jason Sarcophagus.

The study into the symbolism of this sarcophagus should be preceded by an overview of the basic features of its scenes. The front niches contain simplified versions of Jason's and Perseus' heroic exploits (fig. 1).[3] The two scenes are conceived as counterparts, and their compositional arrangement also makes them a single whole. Both heroes are turned, and raise the objects of their respective triumphs, towards the inner side of the sarcophagus.

The simplified composition in the left-hand niche depicts Jason's obtainment of the Golden Fleece (fig. 2).[4] This reduction is better understood if compared with more complex types of the myth.[5] Such comparison makes it clear that the Viminacium relief depicts the moment immediately following the very act of obtaining the fleece, itself reduced to its basic iconographic elements: Jason holding the fleece and the serpent twisted round the tree of life.

The scene of the Perseus myth in the right-hand front niche is reduced in a similar way (fig. 3). Common attributes such as the winged sandals or a *kibisis* are not shown. Central to the identification of the scene, however, are Medusa's head, the *harpe*, and the helmet of Hades, now barely discernible. A peculiarity of the Viminacium relief is a gryphon by Perseus' feet.[6]

This penchant for reduction is also observable on the sides of the sarcophagus. The satyr (fig. 4) and the maenad (fig. 5) in a Dionysiac *thiasos* are depicted conventionally.[7] Compositionally, the two sides of the sarcophagus may be seen as a whole, which conceptually they are indeed, constituting the joint satyr and maenad type from the rich iconography associated with the Dionysiac cult.[8]

The relief of the dancing satyr finds many analogies in the imagery of Dionysiac festivities. The iconography of satyrs had not been entirely fixed and consistent from Hellenistic times. On the Viminacium sarcophagus he appears fully in human form with his usual goatskin (*nebris*) indicating his rustic aspect.[9] Its folds show no motif of fruits which, as an attribute of the personification of autumn, would provide a more precise indication of his connection with the very action of gathering grapes and with Dionysus.[10] Given the state of preservation of this figure, it is difficult to say whether he had a horse's ears, whereas the rest of the relief behind his legs shows that he had a tail. Nor is it quite clear whether the Satyr held any, and what, objects, though a serpent twisted round his left arm is discernible.[11] Although uncommon in funerary art, such a representation of satyrs is completely consistent with the Dionysiac cult, of which something more will be said later on. The serpent is a common element in Dionysiac scenes, but shown emerging from a casket in their bottom part.[12] There are examples – though few other than a Late Archaic terracotta showing the satyr holding a serpent[13]

---

[2] Nor has the date of the sarcophagus been the subject of study in its own right. M. Djordjević (Ђорђевић 1989–90, 143) argues that it was made at the Viminacium workshop, active from the 2nd century. R. Turcan (1978, 1727), studying occurrences of the myth of Jason on sepulchral monuments, singles out its particular popularity between 150 and 180 AD. Noric-Pannonian volute decorating niches with reliefs and flanking the inscription tabula was fashionable on sarcophagi in the province of Pannonia, especially Lower Pannonia, between the mid 2nd century and the turn of the 3rd and 4th centuries, as shown by V. Ruševljanin-Dautova (1983, 104–7). From these data and its style, the sarcophagus has been dated to the turn of the 2nd and 3rd centuries, the period of Viminacium's greatest prosperity, when monuments of similar iconography and style were created.

[3] The identification of the two heroes, Perseus with Medusa's head and Jason with the Golden Fleece, was first proposed by F. Kanitz 1868, 407–8.

[4] In an exhaustive study on Jason and Medea on sarcophagi under the Empire, V. Gaggadis-Robin (1994, 74–94) defines different types of the scene in terms of the number and choice of personages: Jason, certain Argonauts or Medea.

[5] Such are, among others, the examples from the Basilica Porta Maggiore or a relief in the Louvre. In both cases the serpent obviously embodies the monster and is shown twisted round the same tree from which the fleece is hanging. Jason is shown taking the fleece while on the other side of the tree stands Medea holding a vessel with the serpent bending above it, see Gaggadis-Robin 1994, figs 55 and 56.

[6] Gryphon as Perseus' attendant also occurs in a marble sculpture presently in a museum in Copenhagen, see Jones Roccos 1994, cat. no 61b. F. Cumont (1894, 28) believed, however, that it was a dolphin, while F. Kanitz (1985, 182) defined it as one of the monsters born to Typhon by Euchidna, daughter of Chrysaor, who in turn had sprung from Medusa's head. On this unusual iconographic element, see below.

[7] The identification of these scenes as showing a satyr and maenad was first made by F. Cumont (1894, 29); F. Kanitz (1868, 408–9) believed they showed Heracles fighting with a serpent, i.e. the Lernaean hydra, and Victoria.

[8] Within the multilayered and iconographically rich theme of Dionysiac *thiasoi* satyrs and maenads are also shown individually, as a maenad, a satyr and maenad, or maenads in *thiasoi*, cf. *LIMC* VIII, 1997, s.v. Mainades, nos 134–143.

[9] Dorcey 1992, 100.

[10] This satyr type rarely occurs independently. They are more frequently shown as attendants of the Horae where they personify the season. They occur in monumental painting, but are not common as free-standing statues. For these examples and the iconography of satyrs, male personifications of the seasons and silvani, see Holden 1997, 127–47.

[11] It was the serpent that led F. Kanitz (1985, 18) to interpret the relief as Heracles struggling with a serpent.

[12] The serpent is shown in connection with the satyr on a sarcophagus from Lyon. It emerges from a casket beneath the satyr's feet and rises towards him, see Reinach 1912, 227, no 2.

[13] Walters 1914, 174, cat. no 615.

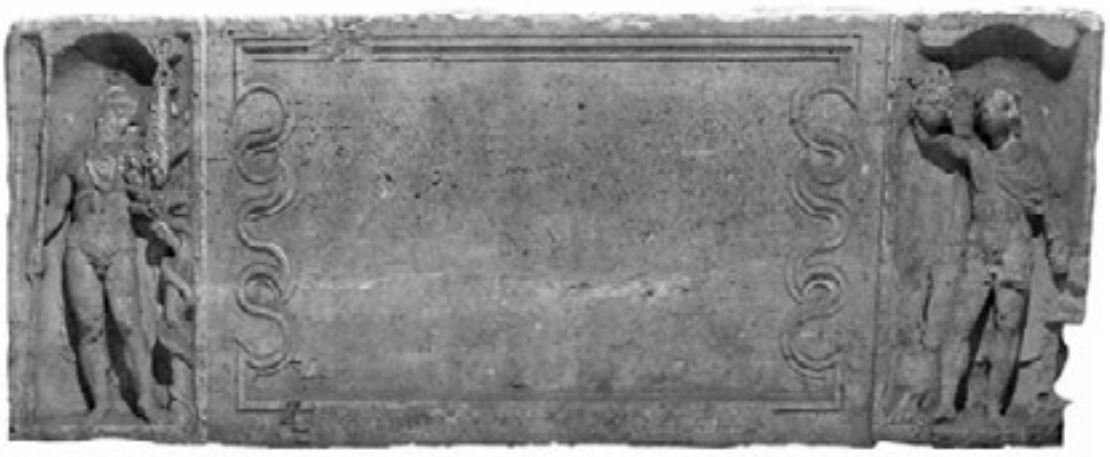

Fig. 1. Front of the Jason Sarcophagus from Viminacium, now in Barutni magacin »Pećina«, Lower Town, Belgrade (photo I. Stanić)

Сл. 1. Предња страна Јасоновог саркофага из Виминацијума, Барутни магацин »Пећине«, Доњи град, Београд (фото Станић И.)

– in which serpents twist round the arms of ecstatic maenads. Thus a relief, which is now in the Uffizzi,[14] shows an ecstatic maenad with serpents twisted round her legs. In a relief depicting the dancing maenads, in the Verona Museum,[15] the one leading the dance has a serpent twisted round each arm. In the Viminacium relief the serpent is twisted round the satyr's arm, but its meaning, consistently with the mystic and ecstatic cult of Dionysus, would be the same.

It is impossible to make out whether the satyr held an object in his right hand and, if so, what it was. From what has survived of the relief, however, it may be assumed that he held a serpent, as suggested by F. Cumont,[16] or rather, one of his usual attributes, or cult objects,[17] the shepherd's crook or a sickle, perhaps of the type for cutting grapes *falcula vineatica*, as in the mosaic of Sta Costanza in Rome showing the harvesting and treading of grapes.[18]

The maenad is shown as usually, dancing, *himation* sliding down her back. The right arm being rather damaged, her exact gesture cannot be established. From comparing it with other reliefs showing this maenad type,[19] she appears to have held the *himation* falling freely from her hand. It remains unclear, however, whether the Viminacium relief once showed her holding a torch, as argued by Cumont,[20] or perhaps a *thyrsos*, this maenad type's frequent attribute. In her raised left hand she holds a round object, not clearly discernible today. The rusticity of the relief, its three-dimensional quality and an accentuated depression indicate that it is not a tambourine (*tympanon*), as argued by Cumont[21] and as inferable from the object's position in the scene and the way in which the maenad is holding it. The described properties of this relief would rather indicate a basket (*calathos*), her usual attribute, or perhaps the crown of immortality (*corona immortalis*), as suggested by Kanitz.[22]

---

[14] Reinach 1912b, 35, no 1.

[15] Reinach 1912b, no 2. At Ohrid, a dancing figure with the serpent twisted round her body has been found. The serpent, snaking up from the left knee and over the upper leg and waist, leans its head against the dancer's right nipple. The statuette is dated to the Roman imperial age, see Rnjak 1979, 126, no 146. Without going deeper into connections with Mithraic iconography, the existence should be noted of figures with serpents twisted round them. A Mithraic relief from Vienna shows a winged male figure with a serpent twisted round it, from legs to head, see Reinach 1912, 308, no 2. A serpent is also twisted round the Mithraic figure of a genius or Pan, see Reinach 1912b, 61, no 1.

[16] Cumont 1894, 29.

[17] His common attributes are the pipe (*syrinx*), the shepherd's crook (*pedum*), the sickle (*falx*) or the *thyrsos*, see Oswald & Davies Pryce, 1920, nos 1–6.

[18] I. Popović, in her study on antique tools (1988, 76–7), points to various forms of the sickle in art. The *falx* occurs in different monuments, among other things as an attribute of Saturn, but also of the personification of summer or Dionysus, as well as in vintage scenes.

[19] Reinach 1912, 25, no 3; 123, no 4; Reinach 1912b, 359, no 2.

[20] Cumont 1894, 29.

[21] Cumont 1894, 29.

[22] Kanitz suggested it was a wreath, but identified the female figure as Victoria rather than a maenad and insisted upon it even after Cumont put forward a different opinion, namely that it was a maenad with the tympanum, cf. Kanitz 1868, 409; Каниц 1985, 183.

Fig. 2. Jason with the Golden Fleece, relief, left front niche of the Jason Sarcophagus (photo I. Stanić)

Сл. 2. Јасон са златним руном. Рељеф у левој ниши предње стране Јасонової саркофага (фото Станић И.)

Fig. 3. Perseus with Medusa's head, relief, right front niche of the Jason Sarcophagus (photo I. Stanić)

Сл. 3. Персеј са главом Медузе. Рељеф у десној ниши предње стране Јасонової саркофага (фото Станић И.)

Comparison with other types of maenads in *thiasoi*, however, is of no help to a more precise identification, because the position of these objects in her hand in the Viminacium sarcophagus is quite different.[23]

Analysis of the meaning of this funerary repertory will start from the front of the sarcophagus. Both scenes exemplify outstanding heroic exploits. Jason's deed, as well as that of Perseus, symbolizes triumph over evil, of life over death,[24] which may be the basic idea communicated by this side of the sarcophagus.

A better understanding of the relief of Jason and the Golden Fleece calls for a reference to the fact that classical texts lay different emphases on his role and Medea's assistance in his obtainment of the fleece. Some state that Jason killed the monster, while other

[23] For examples of maenads holding a basket, see: Reinach 1912, 25, no 4; 127, no 1; Reinach 1912b, 424, no 2; and for those with a garland: Reinach 1912b, 35, no 1.

[24] Toynbee 1977, 407.

Fig. 4. Satyr, relief, left side of the Jason Sarcophagus (photo I. Stanić)

Сл. 4. Сатир. Рељеф на левој бочној страни Јасоновог саркофага (фото Станић И.)

Fig. 5. Maenad, relief, right side of the Jason Sarcophagus (photo I. Stanić)

Сл. 5. Менада. Рељеф на десној бочној страни Јасоновог саркофага (фото Станић И.)

emphasize that Medea had put the monster to sleep so as to give Jason the time to steal the fleece.[25] In the arts, the roles of Jason or Medea are emphasized differently depending on whether they are depicted together or independently. The Viminacium sarcophagus would thus be closer to those texts and iconographic types that underscore Jason's rather than Medea's role.

The underlying idea of this relief is expressed through two basic iconographic elements. One is the serpent twisted round the tree. Although in this context the monster may be understood as a symbol of evil, F. Cumont warns that the serpent is a complex symbol, the one twisted round something being a symbol of immortality. He also points to its similarity with the same motif as it occurs in icons of the Thracian horseman.[26] The other element is the Golden Fleece. J. Campbell sees it as a symbiosis between innocence embodied in the lamb and the ultimate treasure embodied in gold, which may be the reason for understanding the quest of the Golden Fleece as a pursuit of spiritual illumination, ultimate identity and regained immortality.[27] Thus interpreted, Jason's success may be seen as the attainment of immortality and rebirth. V. Gaggadis-Robin emphasizes that the winning of the fleece in itself is not as important as the very venture of journeying and overcoming dangers, carried out in the spirit of great initiation rites.[28] In addition to this basic, funerary, context of the myth, K. Schefold, exploring its iconographic aspects, suggests that it may also symbolize *pietas*.[29]

The depiction of Perseus with Medusa, as has already been said, expresses triumph over death. The better to understand this relief on the Jason Sarcophagus, we should clarify the meaning of an unusual iconographic detail, the gryphon by Perseus' feet.

---

[25] *Roscher Lexikon* II (2482–2515, s.v. Medea) distinguishes two different traditions. Jason's role is emphasized in Hdt. fr., 53–53, Jacoby; *Naupactica* fr. Jacoby; Pherecydes, 3F51 Jacoby; Pind., *P*. IV, 443–445; Eur., *Medea*, 480–482, while Medea's role is also seen as important in Antimachos, fr. 65 Wyss; Apoll. Rh., *Arg*. IV, 87–88, 114–166. Medea's assistance is emphasized in Latin writers as well: Ov., *Her*. VI, 13; XII, 49, 101–108; Sen., *Medea*, 471, 703, 912; Val. F., *Arg*. V, 230–258; Gaggadis-Robin 1994, 80. The poet of the Orphic *Argonautica* (v. 890–1019), however, brings a different version where Medea's role is secondary and the mission headed by Orpheus. Philostrates also features Medea, Jason and Orpheus aboard after the fleece was obtained, Phil., *Mag*., 11.

[26] The tree as a detail in some representations of the Thracian horseman is usually seen as a symbol of pristine nature, where the throne of the deity is located, see Cumont 1942, 88, 393–394, note 6, 437–438, note 6.

[27] Campbell Cooper 1986, 192.

[28] Gaggadis-Robin 1994, 82.

[29] Corroborating this opinion by the central scene in the frieze on a sarcophagus showing Medea with the *ténie* of a priestess and a basket with offerings standing in front of the sacred tree, where the altar is indicated, see Schefold 1961, 192.

Fig. 6. Front of the sarcophagus from the Catacomb of Praetextatus, Rome (Turcan 1999, fig. 15)

Сл. 6. Предња страна саркофага из катакомбе Претекста, Рим (Turcan R. 1999, sl. 15)

Gryphons are generally associated with Apollo, but they are also known as attendants of Dionysus or Artemis.[30] In addition to being guardians and a symbol of divine strength and vigilance,[31] their function as psychopomps[32] is also significant. R. Turcan believes that gryphons, just like Medusa[33] on Dionysiac sarcophagi, symbolize the passage from the world of the living to Oceanus.[34] If thus understood, the gryphon by Perseus' feet in the Viminacium relief would highlight the positive aspect of Perseus' triumph over mortality. Both the gryphon and Medusa on the front of the sarcophagus are closely associated in their symbolism with the ideas expressed by the Dionysiac theme on the sides of the sarcophagus.

The sides of the sarcophagus show the satyr and the maenad respectively. Although there is no epiphany, Dionysus' presence pervades the scenes. It is felt in wine-induced frenzy associated with him by poets and philosophers, and obvious in the depicted followers,[35] as well as in the *kantharoi* with vines and grapes flanking the central satyr and maenad reliefs. Although they do not define a theme, iconographic elements or cult objects used in Dionysiac festivities[36] may serve as a more precise indication of its character, but due to the Viminacium example's poor state of preservation the character of the scene is difficult to identify fully. Essential to its elucidation therefore are two iconographic elements: the serpent twisted round the satyr's arm and the object the maenad holds in her left hand.

The serpent, albeit one of the satyr's well-known attributes,[37] is not commonly depicted in this way in art. J. Campbell believes that the serpent functioning as a belt or bracelet expresses the perpetual succession of the seasons, which is fully in accordance with the nature of the Dionysiac cult.[38] It should also be noted

---

[30] Срејовић & Цермановић-Кузмановић 1979, 99.

[31] Срејовић & Цермановић-Кузмановић 1979, 99.

[32] The stucco decoration on the vault of the mausoleum known as *Valerii* on Via Latina shows the gryphon as a psychopomp. A net of medallions surrounds the pairs of maenads and satyrs, and nereids and tritons or sea monsters, while the gryphon in the centre carries the shrouded deceased to heaven. Although dated to 160 BC, this stucco conveys the same values as imperial sarcophagi, cf. Turcan 1999, 13, 113–114. Also, on a sarcophagus bearing the *imago clipeata* it is the gryphon that takes up the soul of the deceased, cf. Cumont 1942, Pl. VII/2.

[33] In addition to her apotropaic function, ascribed to Medusa by Pseudo-Lucian who says that she protects from danger, intimidates the enemy and brings victory, she also marks the border between the world of the dead and that of the living, and in that case she may also symbolize the passage to the world of amors, satyrs or maenads, cf. Fuchs 2001, 79, 82.

[34] Turcan 1999, 10.

[35] R. Turcan (1966, 35) indicates that such orgiastic dances on Dionysiac sarcophagi are difficult to identify with precision because Dionysus himself is absent.

[36] Many and varied are the Dionysiac cult objects. Those most frequently occurring in the arts include: the *thymiaterion*, the krater, the hydria, the serpent emerging from a casket, the kantharos or rython, cf. Turcan R. 1966, 538. Maenads' usual attributes are the tympanum, the serpent, the thyrsos, the doe, the torch etc, see Срејовић & Цермановић-Кузмановић, 1979, 257. Satyrs' attributes are the serpent, grapes, fruit baskets, wine jugs and the double pipe, cf. Campbell Cooper 1986, 148.

[37] Campbell Cooper 1986, 148.

[38] Campbell Cooper 1986, 194. In the so-called Belvedere relief, Dionysos Mystes is depicted with a serpent in one hand and a rooster perched on the other, cf. Turcan 1966, 548.

that the serpent twisted round the arm is a symbol of the Thracian god Sabazius, often equated with Dionysus.[39] Sources inform us that bands of Sabazius' followers performed ecstatic dances with serpents in their hands.[40] In funerary art the serpent more often occurs round the maenad's arm, but round the satyr's in the Viminacium relief it retains the same symbolic meaning.

The other cult object is in the maenad's high-raised hand. If interpreted as a basket, *calathos*, although with no fruits in it, it is a symbol of Dionysus, the giver of fruits and agriculture.[41] R. Turcan specifies that the *calathos*, just like the *tympanon*, identifies Dionysus Sabazius, the chthonic and paternal incarnation of Bacchus.[42] The basket may also be understood through its other function, for sifting out the wheat, parallel to the one used in the Sabaziac mysteries.[43] If the object in the maenad's left hand is interpreted as the *corona immortalis*, which is more likely, the scene assumes a different, markedly triumphal character.[44] This form of crowning is especially associated with the iconography of Dionysiac festivities, but the act is not performed by maenads but by Victoria herself. In addition to being shown crowning generals or carrying the *imago laureate*, Victoria is also frequent in scenes showing Dionysus' entourage where, just as satyrs or centaurs, she supports a *clipeus* or even bestows a wreath on Dionysus himself.[45] Such iconographic features indicate a connection between heroic triumph and apotheosis with *virtus* and the deceased's participation in the joy of a *thiasos*.[46] If we accept that the side of the Viminacium sarcophagus shows a *corona immortalis*, then this iconographic element, just like the heroic themes on its front, would favour the deceased's successful military career, as suggested by F. Kanitz.[47]

Despite the iconographic elements that may indicate an association with the Sabaziac cult, such as the serpent round the satyr's arm, the reliefs on the Jason Sarcophagus are hardly interpretable in those terms. As far as we know, this deity was not particularly popular in Upper Moesia. The cult has been attested by an inscription from Ravna,[48] and the god's name has also been found inscribed on a circular marble fragment from Viminacium.[49] The closest examples of the existence of this cult are a bronze hand from Sase, Dalmatia,[50] and two inscriptions from Dragoman and Pirot, Thrace.[51] Given the frequent equation of Sabazius and Dionysus,[52] and the fact that the cult was not widespread in Upper Moesia, the serpent twisted round the satyr's arm is to be understood in the context of the general iconography of the Dionysiac cult rather than as a symbol of the Sabaziac cult.[53] To see it as a reflection of the Sabaziac cult may perhaps be too bold a solution, which nevertheless should not be completely ruled out given that the owner of the sarcophagus may have been of Thracian or oriental origin.[54]

From the analysis of individual scenes we should proceed to the next level of the meaning of the programme, which derives from the interrelationship of the themes depicted and their functioning as a whole.

The front scenes showing Jason and Perseus exemplify heroic deeds accomplished with the help of

---

[39] Срејовић & Цермановић-Кузмановић 1979, 375.

[40] Demost., *De Coron*. XVIII, 259 ff; Aristoph., *Aves*, 875; *Vespae*, 9; *Lys*., 387 ff. Zeus in the form of a serpent united with Persephone who born him Sabazius, Diod. Sic., IV, 4,1; Ael., *Nat. An*. XII, 39.

[41] Diod. Sic. III, 63, 3; IV, 4, 1–2. Cf. Turcan 1966, 522, note 8.

[42] Turcan 1966, 496.

[43] Also confirmed by Demosthenes, *Cor*., 260. Cf. Turcan 1966, 387, note 6.

[44] The multiple use of wreaths ranged from crowning guests at a feast and the symbolism of the athletic or »triumphal« wreath to the crowning of mystae in the rite of initiation. In funerary art, the *corona* had an apotropaic function, indicating that the deceased would surely overcome death, see Turcan 1966, 503, note 8, 630.

[45] Turcan 1999, 108–109.

[46] R. Turcan (1999, 109) points to a series of sarcophagi with these themes, expressed in a variety of iconographic patterns, from the Antonine period to the end of the 3rd century.

[47] Каниц 1985, 183.

[48] Petrović 1995, 71, no 13, with earlier bibliography.

[49] Mirković 1986, 79, no 39, with earlier bibliography.

[50] Imamović 1977, 440, cat. no 214, with earlier bibliography.

[51] Domaszewsky 1886, 238–239, nos 2 and 3; the Sabaziac *thiasos* at Pirot was probably a well-organized religious community with their temple, priests, administration and all the ritual arrangements proper to the cult. The names of its members are Greek, Roman and Thracian, cf. Kojić 1988, 183.

[52] The earliest indications of their equation are found in the Hellenistic period when, among others, the 3rd-century-BC traveller Mnaseos of Patrae points to their father and son relationship. Later on, Cicero in his *De natura deorum* (3,23) refers to their being identical. After him, there are many works dealing with this question. On the identification of Sabazius with Dionysus in classical sources, see Ricl 1995, 43–44.

[53] In a study on the attitude towards sin held in Anatolian cults in Roman times, M. Ricl (1995, 43–44) suggests that Sabazius was often identified with Dionysus because of similarities in their rituals, but also that the followers of the two cults in Thrace and Asia Minor, the areas of the Dionysiac cult, differed in their beliefs and practices and, also, that the two cults did not become fused despite the similarity. The inscriptional evidence from Thrace always shows Sabazius and Dionysus as two separate deities.

[54] Thracian as well as oriental names have been attested in the Viminacium inscriptions both for militaries and for civilians, see Mirković 1986, 58–59.

Fig. 7. Jason with the Golden Fleece and Personifications of the seasons, relief, centre of the front of the sarcophagus from the Catacomb of Praetextatus, Rome (Gaggadis-Robin 1994, fig. 18)

Сл. 7. Јасон са златним руном и персонификације годишњих доба, рељеф на централном делу предње стране саркофага из катакомбе Претекста, Рим (Gaggadis Robin V. 1994, sl. 18)

gods.[55] The very overcoming of obstacles leading both Jason and Perseus towards the accomplishment of their goals may in a way prove to be more important than the final act. As in the rites of initiation, the overcoming of obstacles and difficulties comes to be crowned with the passage to the next life stage.[56] However, Perseus raising Medusa's head is shown as so-called *Perseus Triumphans*. Jason also raises the object of his triumph thereby emphasizing the principal idea expressed on the front of the sarcophagus as *triumphus*.[57]

Contrary to the front of the sarcophagus exemplifying *virtus*, its sides show a different choice: an escape from the transience of human life through the mystic and ecstatic Dionysiac cult. Its adherents yielded themselves to religious ecstasies and orgiastic revels releasing their souls from the prison of their individual bodies and replacing their weak worldly selves with a higher, divine one.[58] The soul became united with the divine conceived of as the eternally creative power of nature.

The occurrence of Dionysiac scenes and heroes such as Jason and Perseus in a single funerary programme is an unusual iconographic configuration that raises a number of questions. On the first level, as already noted, two different paths to salvation may be distinguished, which were corresponding and coexistent at the time the sarcophagus was made. On the other hand, the depicted objects of triumph emphasize the triumphal aspect of the entire programme.

In order to understand this programme better, we should also point to the Jason–Dionysus and Perseus–Dionysus relationship, though with no intention of interpreting it as the maker's original idea.

Classical sources pay little attention to the relationship between Jason and Dionysus except for citing that it was through the god's mediation that Aeetes approved of the marriage of Medea and Jason.[59] In funerary art, however, the connection between the two personages is more significant. V. Gaggadis-Robin, analyzing the sarcophagus from the Catacomb of Praetextatus (fig. 6),[60] indicates a connection between the portrayal of Jason with the Golden Fleece and the Dionysiac theme. Above the central scene showing Jason runs a frieze with the personifications of the seasons, on Dionysiac sarcophagi of the second half of the second century usually depicted above the central *clipeus* motif (fig. 7). On the Praetextatus Sarcophagus the *clipeus* was replaced by Jason and the Golden Fleece. The role of the *imago clipeata*, symbolizing the ascent of the soul from matter (*hyla*) and its elements into the highest heaven (*ogdoas*),[61] was taken over by Jason with the Golden Fleece which, as an expression of the striving for immortality, becomes complementary to the Dionysiac theme.

On the other hand, classical sources do not refer to any particular event linking Perseus and Dionysus, except Pausanias[62] who relates about their conflict at

---

[55] Jason obtains the Golden Fleece with the help of Medea's love, whose heart he had won with the help of Eros and Aphrodite, Apoll. Rh. *Arg.* III, 7 ff; Val. F. *Arg.*, V, 329 ff; Perseus prevails over Medusa with the aid of Hermes and Athena, Apd. *Bibl.* II, 4, 2; Athena was the protectress of the greatest Greek heroes; besides Jason and Perseus, she also protected Heracles and Theseus, and all of their offspring, cf. Срејовић & Церамановић-Кузмановић 1979, 62.

[56] Jones Roccos 1994, 348; Gaggadis-Robin 1994, 82.

[57] F. Kanitz (1985, 183), however, saw Jason on the front as the personification of foolishly brave and successful enterprise, and Perseus as a man endowed with divine powers bridling the wild and uninhibited forces of nature.

[58] Foucher 1981, 689–693.

[59] Dracontius, *Poet. lat.* V, 192 ff.

[60] Gaggadis-Robin 1994, 27–28, no 12, figs 16–23.

[61] Gerke 1973, 11.

[62] Paus., II, 20,4; II, 22,1; II, 23,7–8.

Fig. 8. Perseus with Medusa's head between satyrs, painted volute krater from Taranto (Wuilleumier 1933, fig. 3)

Сл. 8. Персеј са главом Медузе између сатира. Сликани кратер са волутама из Таранта (Wuilleumier P. 1933, sl. 3)

Argos, emphasizing that following their reconciliation the Argives built a temple to Dionysus. This enmity of Perseus towards Dionysus is interpreted by R. Graves[63] as conservative resistance to the extravagant conduct of maenads and to the spread of the wine cult prior to its official recognition.

Their joint representation in art[64] being as rare as the sources referring to their relationship, it seems appropriate to cite the examples. An antique amphora, now in New York, shows a young man with a *kibisis*, and on the other side Dionysus between two satyrs.[65] Similar is a krater from Rome depicting a young man with a *kibisis* next to maenads and satyrs in a *thiasos*.[66] In both cases, the young man is holding the *kibisis*, which suggests his identification as Perseus. However, closer to the Viminacium programme is a volute krater from Taranto,[67] a unique example of the two myths occurring together, though on the opposite sides of the vessel (fig. 8). The Bacchanalia are depicted on one side, while the other shows two compositions: dancers with baskets in the lower zone, and in the upper – Perseus *Triumphans* raising Medusa's head in one hand and holding a *harpe* in the other, as on the Viminacium sarcophagus, though here in company with five satyrs.

This exceptionally important scene cannot be seen as a simple illustration of the cited literary source. Examining the origin of the symbiosis of the two compositions, P. Wuilleumier refers to a possible connection with Pausanias' text, though observing that there is nothing horrifying about Medusa and that the satyrs are holding *thyrsoi* and dancing rather than carrying arms. Hence the suggestion of the possible reason for this unusual combination of the two compositions: firstly, the satyrs may be Perseus' attendants, a role in which they are shown with Heracles or some other hero in accordance with their connection in literature;[68] secondly, P. Wuilleumier finds their attitude derisive rather than hostile, and therefore sees this symbiotic scene as echoing Aeschylus' satyr plays connecting this genre with the story of Perseus.[69]

For a better understanding of the programme communicated by the Viminacium sarcophagus, Wuilleumier's reasons for this symbiosis should be borne in mind even if not literally applied. It should also be noted that the iconography of maenads associates them only sporadically with Heracles or Eros.[70]

Given all the cited connections of Jason and Perseus with Dionysus, both in literature and in art, the programme of the Viminacium sarcophagus can hardly be

---

[63] Perseus, just as Pentheus, exhibited hostility towards the Dionysiac cult spreading from Thrace to Athens, Corinth, Sicyon, Delphi and other civilized cities. Periander and Cleisthenes, tyrant of Sicyon, as well as the Athenian tyrant Peisistrates, chose to sanction the cult. In the late 7th and early 6th centuries BC the cult was finally recognized and official Dionysiac feasts were instituted, cf. Grevs 1992, 98.

[64] C. Gasparri (1986, cat. nos 791–803) cites the scenes with Perseus and Dionysus within a thematic whole dedicated to Perseus and his enemies such as Pentheus, Lycurgus or Telephos; Perseus was also depicted with Apollo and, perhaps not as often, with Heracles, where he embodies the »ephebian ideal of responsible heroic conduct«, cf. Jones Roccos 1994, 347.

[65] Gasparri 1986, 514, cat. no 800.

[66] Reinach 1912b, 200, no 1.

[67] Wuilleumier 1933, 3–89; Gasparri 1986, 514, cat. no 800.

[68] This symbiosis between Heracles or some other hero and satyrs on painted vases is certainly inseparable from their association as portrayed in Greek tragedy, cf. Wuilleumier 1933, 9, note 3. For more on the relationship between Heracles and Dionysus in Greek tragedy, as well as on that between Heracles and satyrs both in satyr plays and in the arts, see Galinsky 1972, 69, 81–100.

[69] Only fragments of Aeschylus' satyr play *Fishermen with a Net* have survived where Danaë and little Perseus are hauled out from the sea by satyrs. The first to suggest a possible connection between this play and the Taranto crater was P. Wuilleumier 1933, 8, notes 1 and 9.

[70] Walters 1914, 440, cat. nos E 67 and 336, cat. no D 201.

a reflection of Pausanias or Aeschylus. As has already been said, it should be understood rather as a complex expression of triumph over the transience of life.

* * *

Analogies for the unique repertory shown in the Jason Sarcophagus can only be found at the level of individual scenes. Although not an infrequent subject in funerary art, Jason's triumph finds no analogies in Upper Moesia and the neighbouring Roman provinces. The relief of Perseus with Medusa, as far as we know, is also the only example from this province. Yet the occurrence of the theme in Pannonia is attested by two figures of Perseus, from the areas of Mursa and Bassiana.[71]

However, other examples of this myth in funerary art are more complex. J.M.C. Toynbee mentions three examples from Pannonia where, in addition to Perseus and Medusa, is also Athena holding a shield.[72] All the three show the moment prior to Perseus' triumphant pose from the Viminacium relief. Certain iconographic parallels can be observed in the sarcophagus from the Bardini Museum.[73] In this case, the side niches contain Athena and Perseus, in the middle being the central motif of *Gorgoneion*. The figure of Perseus is considerably damaged, but the type is identifiable as *Triumphans*, just like the Viminacium one.

The satyr and maenad on the sides of the sarcophagus, although belonging to a theme that was not only popular but also iconographically very rich, find no closer analogies in the territory of Upper Moesia and the neighbouring Roman provinces. The satyr's closest analogies are either examples made in other media or those of a later date.[74] Its closest analogy, in terms of geography and date, was found by M. Vasić in a bronze vessel coming from a grave at Viminacium.[75] There is also a cast bronze weight (*pondus*) from Stepojevac showing the bust of a faun on the profiled base.[76] The maenad is similar to other examples of this dancing follower of Dionysus: a fragmented figure from Mursa,[77] a figure from Carnuntum, and the reliefs from Celeia[78] and Aquincum.[79]

Close in conceptual terms, although within a completely different iconographic whole, are the reliefs in the Tomb of the Ennii.[80] The left-hand side shows a Satyr trying to seize the cape from a nymph. This relief, flanked by panels filled with acanthus ornaments, forms part, as the Viminacium one, of a complex whole, in this case consisting of the myths of the pursuit of Europa and Ganymede. Although the satyr and maenad are quite different from the Viminacium ones, their occurrence within a single iconographic programme along with two mythological compositions relates this relief, and therefore the sepulchral monument, to the Viminacium one.

The Jason Sarcophagus, that is its overall iconographic programme, has no direct analogies in the known examples of funerary art, either in Upper Moesia or in Illyricum. It is, therefore, important to point to related iconographic programmes, such as the sarcophagus from the Catacomb of Praetextatus or the Ennian tomb in Šempeter. The abovementioned painted vases, although of a different date and in a different medium, are rare and thus important examples of the symbiosis of mythological themes occurring in the Viminacium sarcophagus. The very structure of the sarcophagus with the tripartite division of its front side – the inscription tabula in the middle flanked by two niches with reliefs and a volute in the upper part – is characteristic of Lower Pannonian sarcophagi, and especially of their production at Sirmium and Mursa.[81]

---

[71] The statue from Mursa, although a considerably damaged and rough piece of work, clearly shows a naked hero with a chlamys fastened at the right shoulder. He holds a dagger in his bent right arm, and Medusa's head in the lowered left hand. The Perseus from Bassiana probably decorated a shrine or a small chapel, the statue's backside being very roughly executed. It is a naked young man with long wavy hair, Phrygian cap and a cloak fastened at the left shoulder. There is a *harpe* in the form of a sword in his right hand, and Medusa's head in the left, cf. Dautova-Ruševljanin 1989, 117, Pl. 34/1.

[72] Toynbee 1977, 402.

[73] Schefold 1961, no 63.

[74] The statues from Mediana date to the 3rd or 4th century, cf. Tomović 1992, 111, cat. no 159, fig. 41.5; 113, cat. no 166, fig. 21.4. On the fragment of a slab from Taurunum bearing the depiction of Liber and Pan-Silvanus there is a thick-haired satyr turning to the left and cutting a grape cluster with the pruning knife in his right hand, cf. Dautova-Ruševljanin 1989, 89. An intaglio from Doclea is carved with a satyr holding a *pedum* in his right hand and fruits in the left, cf. Popović 1992, 23, cat. no 15.

[75] Vasić 1905, 156.

[76] Крунић 1997, 247, cat. no 394.

[77] Although the figure is considerably damaged, it clearly is a young woman seen from the back and facing right, with the upper body bent to the left. Carved from Upper Italian marble, this figure is most likely a 2nd-century import from the south, cf. Dautova-Ruševljanin 1989, 121, Pl. 36/3.

[78] The Carnuntum one is dancing with her *himation* sliding down, while the Celeia relief shows two dancing maenads clad in long belted *himation*s and holding wands, cf. Dautova-Ruševljanin 1989, 121.

[79] Her pose in this relief is quite similar to that of the Viminacium maenad and she also is holding a round object in her left hand, and the double pipe in the right one, cf. Ferri 1933, 208, fig. 249.

[80] Klemenc 1961, 42–43, fig. 36.

[81] Dautova-Ruševljanin 1989, 96–97, nos 40, 41, 168 and 169.

As far as the style and craftsmanship of the Jason Sarcophagus is concerned, it falls among the best achievements of funerary art, and not only in Upper Moesia. The three-dimensional quality of relief carved in deep niches combines with the knowledge of anatomy and well-balanced composition to reach the highest standards of work drawing upon Hellenistic traditions.

There are no data that could indicate the owner of this supreme work. As in most sarcophagi of the type from Lower Pannonia, the front inscription, likely to have been painted, has not survived.[82] Despite this fact, the owner may be presumed to have come from wealthy and, quite probably, cultured circles, given that he was able to understand and accept, if not to think out, the very complex programme of the sarcophagus. The question remains open as to whether the affinity for triumphal and heroic themes of this, doubtless affluent, citizen of Viminacium, is also indicative of his military career, as suggested by F. Kanitz, who believed the sarcophagus had belonged to a »soldier of great valour«.[83] On the other hand, the affinity for such a funerary repertory may have derived from the craftsmen, probably Greek, who made the sarcophagus.[84] Regardless of whose role was decisive, the Jason Sarcophagus certainly confirms that the owner belonged to the city's higher socioeconomic stratum,[85] and that the craftsmen he hired were very skilled and well-acquainted with the highest achievements of funerary art.

The presence of such a sumptuous sarcophagus at Viminacium should certainly be understood in the context of the city's prosperity, both economic and cultural, in the second half of the second or early third centuries.[86] Seen in that light, the Jason Sarcophagus belongs to a group of outstanding works of funerary art made in the territory of the city and transcending in importance the provincial boundaries within which they were made.[87]

These considerations of the reliefs on the Jason Sarcophagus have not only suggested the possible meaning of its individual scenes, but also their interrelatedness and therefore the programme of the sarcophagus as an integrated whole. Although on the surface the reliefs may appear to express different paths towards the immortality of the soul, they in fact depict the realization of goals and represent a complex expression of triumph over death, attesting that the owner was a distinguished citizen of Viminacium and perhaps suggesting his military career. The study of these compositions is but one of the possible ways towards the understanding of the importance and meaning of the Jason Sarcophagus, a piece whose outstanding qualities will undoubtedly continue to draw the attention of researchers.

---

[82] On a good part of the Upper Moesian sarcophagi with tripartite fronts – the inscription tabula flanked by niches containing reliefs – the inscriptions were written in paint and now are missing, cf. Dautova-Ruševljanin 1989, 97.

[83] Каниц 1985, 182.

[84] The issue of the origin of these craftsmen is a very complex one. F. Cumont (1894, 28) believed that the sarcophagus had been made somewhere in Greece and thence transported to Upper Moesia, and M. Djordjević (1989–90, 142) has referred to Greek craftsmen active in Viminacium workshops. A different view was held by M. Vasić (1905, 156–157), who emphasized arguments in favour of the importance of Upper Moesian workshops.

[85] The epigraphic evidence indicates that there was at Viminacium a class of very rich citizens making considerable donations to the municipal coffers on various occasions, cf. Mirković 1986, 48, nos 22, 42, 56 and 61.

[86] It was under Septimius Severus (193–211) and Caracalla (211–217) that Viminacium was at the peak of its prosperity. For more, see: Mirković 1986, 48 ff.

[87] To be singled out from the Vininacium funerary monuments of the same date are certainly the marble stelae of Marcus Valerius Speratus (*IMS* II 110) and Gaius Cornelius Ruphus (*IMS* II 73). To be noted as well are many painted tombs, of which chronologically the closest to these monuments is a cruciform *memoria*, now mostly ruined, containing fragments of red fresco plaster and dating to the early second half of the 3rd century, cf. Korać 2000, cat. no 5035.

ABBREVIATIONS:

VHAD	*Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb.
AEM	*Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich*, Wien.
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin–New York.
IMS	*Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.
Latomus	*Revue d'etudes latines*, Bruxelles.
LIMC	*Lexicon Iconographicum Mytologiae Classicae*, I–VIII, Zürich, Munich, 1981–1997.
RA	*Revue archéologique*, Paris.
Roscher Lexikon	Rocher W.H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*.

BIBLIOGRAPHY:

Campbell Cooper 1986, J. Campbell Cooper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd 1986 (prevod: *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London 1978).

Cumont 1894, F. Cumont, Neuve Funde aus Dacien und Moesien, *AEM* XVII, 1894, 16–32.

Cumont 1942, F. Cumont, *Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942.

Dautova-Ruševljan 1989, V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Mezije*, Novi Sad 1989.

Domaszewski 1886, A.v. Domaszewski Griechische Inschriften aus Moesien und Thrakien, *AEM* X, 1886, 238–244.

Dorcey 1992, P. F. Dorcey *The Cult of Silvanus, A Study in Roman Folk Religion*, Columbia Un. Pr. 1992.

Ђорђевић 1989–90, М. Ђорђевић, Римски камени саркофази из Виминацијума, *Viminacium* 4–5, 1989–90, 133–145.

Ferri 1933, S. Ferri, *Arte Romana Sul Danubio,* Milano1933.

Foucher 1981, L. Foucher, Le culte de Bacchus sous l'empire Romain, *ANRW* II, 16.2, 1981, 684–702.

Fuchs 2001, M. Fuchs, *Méduse et la Mort,* u A. Barbet (prir.), *La peinture funéraire antique, IVe siècle av. J.-C. IVe siècle apr. J.-C.*, Actes du VIIe colloque de l' Association Internationale pour la peinture murale antique, Saint-Romain-En-Gal-Vienne (6–10 octobre 1998), Paris 2001, 79–84.

Gaggadis-Robin 1994, V. Gaggadis-Robin, *Jason et Médée sur les sarcophages d'époque impériale,* Ecole Française de Rome 191, Palais Farnèse 1994.

Galinsky 1972, G. K. Galinsky, *The Herakles Theme, The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the Twentieth Century*, London 1972.

Gasparri 1986, C. Gasparri, s.v. Dionysus*, LIMC* III 1., 1986, 664–817, III 2., pl. 791–803.

Gerke 1973, F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, Novi Sad 1973.

Grevs 1992, R. Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd 1992.

Holden 1997, A. Holden, A Statue of Silvanus (?) in the Canadian Museum of Civilisation, Hull, Québec, Echos du Monde Classique, *Classical Views* n. s. XVI, 1997, 127–147.

Imamović 1977, E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1977.

Jones Roccos 1994, L. Jones Roccos, s.v. Perseus, *LIMC* VII 1., 1994, 345–348, VII 2., pl. 28–65.

Kanitz 1868, F. Kanitz, *Serbien, historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–68*, Leipzig 1868.

Каниц 1985, Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, I*, Београд 1985 (превод: *Das Königreich und das Serbenvolk von den Römerzeit bis zur Gegenwart*, Leipzig 1904).

Klemenc 1961, J. Klemenc, *Rimske iskopine u Šempetru*, Ljubljana 1961.

Којић 1966, С. Којић, Сабазијев тијас из Пирота, *Старинар* н. с. XIV–XV/1964–1965, 1966, 183–185.

Korać 2000, M. Korać, *Slikarstvo grobnica u Viminacijumu*, Požarevac 2000.

Крунић 1997, С. Крунић, Мерни, медицински, козметички и други инструменти, у С. Крунић (prir.), *Античка бронза Синдинума,* Београд, 1997, 233–260.

Mirković 1986, M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum*, Beograd 1986.

Oswald & Davies Pryce 1920, F. Oswald, T. Davies Pryce ed. *An Introduction to the Study of Terra Sigillata from a Chronological Standpoint*, London 1920.

Petrović 1995, P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd 1995.

Popović 1992, I. Popović, *Rimski Nakit u Narodnom muzeju u Beogradu, I Prstenje*, Antika VI, Narodni muzej, Beograd 1992.

Popović 1998, I. Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd 1998.

Reinach 1912a, S. Reinach, *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains,* Tome Deuxiéme, Afrique-Iles Britanniques, Paris 1912.

Reinach 1912b, S. Reinach, *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains,* Tome Troisiéme, Italie–Suisse, Paris 1912.

Ricl 1995, M. Ricl, *Svest o grehu u maloazijskim kultovima rimskog doba: ispovedanje ritualnih i etičkih sagrešenja u meonskim i frigijskim kultovima*, Beograd 1995.

Rnjak 1979, D. Rnjak, prir. *Antički teatar na tlu Jugoslavije,* Novi Sad 1979.

Schefold 1961, K. Schefold, La force créatrice du symbolisme funéraire des Romains, *RA* II, oct–dec., 1961, 178–209.

Simon 1997, B. Simon, s.v. Mainades-Romische, *LIMC* VIII 1., 1997, 802 –803, VIII 2., pl.134–149.

Срејовић & Цермановић-Кузмановић 1979, Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979

Tomović 1992, M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Beograd 1992.

Toynbee 1977, J. M. C. Toynbee, Greek Myth in Roman Stone, *Latomus* 26, 1977, 343–412.

Turcan 1966, R. Turcan, *Les sarcophages romains a représentation dionysiaques,* Paris 1966.

Turcan 1978, R. Turcan, Les sarcophages romains et le problème du symbolisme funéraire, *ANRW* II 16.2, 1978, 1700–1735.

Turcan 1999, R. Turcan, *Messages d' outre-tombes, l' iconographie des sarcophages romains*, Paris 1999.

Vasić 1905, M. Vasić, Bronzani sud iz Viminacija, *VHAD* n. s. VIII, 1905, 148–158.

Вулић 1909, Антички споменици наше земље, *Споменик* XLVII, Београд, 1909, 109–191.

Walters 1914, H. B. Walters, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*, London 1914.

Wuilleumier 1933, P. Wuilleumier, Cratère inédit de Ceglie, *RA*, 1933, 3–30.

Резиме: САЊА ПИЛИПОВИЋ, Балканолошки Институт САНУ, Београд

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЈАСОНОВОГ САРКОФАГА ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА

Јасонов саркофаг из Виминацијума, данас у Барутном магацину »Пећине« у Доњем граду у Београду, својим иконографским програмом, као и стилом у коме је изведен, чини јединствено дело не само на простору провинције у којој је настао. Значај као и значење овог саркофага се зато може бити повод различитим истраживањима, од којих једно свакако чини сагледавање приказаних митолошких композиција. Поред значења ових композиција као појединачних фунералних тема, посебност овог саркофага управо чини њихова корелација и функционисање у оквиру целине коју сачињавају.

На предњој страни су тако представљени, као једноставнији иконографски типови, изузетни херојски подвизи: Јасон са златним руном као и Персеј са Медузом. Они означавају победу над злом и живота над смрћу што може да буде и основно значење ове стране саркофага. Персеј који држи високо подигнуту Медузу као *Perseus Triumphans* аналогон је Јасону, који такође високо подиже предмет свог тријумфа. Једину особеност чини појава грифона, уобичајеног пратиоца Диониса или Артемиде, поред Персејевих ногу. Поред тога што су симболи божанске снаге и сталне будности, значајна и њихова улога психопомпа. Они, као и медузе на саркофазима са дионисијским темама, означавају прелаз из света живих ка Океану. Ако би се грифон поред Персејевих ногу разумео на овај начин он би онда наглашавао позитиван аспект Персејевог тријумфа над смрћу.

На бочним странама саркофага је Менадин и Сатиров оргијастички плес. Дионисово присуство, иако нема епифаније, прожима сцену и огледа се у жару вина којим су Сатир и Менада обузети, као и у кантаросима са виновом лозом којим су фланикрани. Посебност ових рељефа чини приказ змије увијене око сатирове руке. Она је чешће приказивана око Менадине руке, где се тумачила као израз екстазе и заноса. Њавероватније је и овде представљена у сличном контексту показујући вечито смењивање доба, што је потпуно у складу са одликама култа Диониса. Такође је важно указати да је змија увијена око руке један од симбола Сабазијевог култа и да су групе његових присталица играле у заносу са змијама у рикама (Demost., *De Coron*., XVIII, 259 и даље; Aristoph., *Aves*, 875; *Vespae*, 9; *Lys.*, 387 и даље). Сабазије је често поистовећиван са Дионисом, а с обзиром да његов култ, иако посведочен, није био посебно изражен на простору Виминацијума овај иконографски елеменат на се ипак тешко може разумети као његова директна рефлексија.

На следећем плану за разумевање овог програма је потребно указати на односе Јасон-Дионис или Персеј-Дионис како у класичним изворима тако и у фунералној уметности. Значајнија веза између Јасона и Диониса се најбоље може видети на примеру саркофага из катакомбе Претекста. На овом саркофагу је Јасон са златним руном приказан заједно са дионисијском темом на месту где се уобичајено налазио *clipeus*. Мит о Јасону и златном руну је овде као и на виминацијумском саркогафу, изражавајући тежњу ка бесмртности, комплементаран са дионисијском темом.

Односу Персеја и Диониса класични извори такође не поклањају посебну пажњу, осим Паусанија (Paus. II, 20, 4; II, 22, 1; II, 23, 7–8) који говори о њиховом непријатељству. Оно може да се протумачи и као конзервативан отпор екстравагантном понашању Менада и ширењу винског култа пре установљавања званичних Дионисових гозби. Најзначајнији пример њиховог заједничког, иначе веома ретког, приказивања у уметности представља кратера са волутама из Таранта. На њему је, поред сцене Баханалија, приказан између сатира Персеј са Медузом. Сатири, као и на виминацијумском рељефу, не носе оружје већ своје уобичајене атрибуте и плешу због чега се тешко може говорити о илустрацији њиховог непријатељства. Њихов подругљив, пре него непријатељски, став може да буде и одјек Есхилове сатиричне драме, Рибари са мрежом, која спаја овај жанр и причу о Персеју. Оваква размишљања се могу применити и на програм виминацијумског саркофага без тежње да се посматрају као искључиви путеви за његово разумевање.

Сагледавајући програм Јасоновог саркофага из Виминацијума као јединствене целине на првом плану је могуће увидети да он изражава два различита пута стицања вечног блаженства. Насупрот примерима *virtus*-а на предњој страни саркофага ту је и пут који води кроз мистичко-екстатични култ Диониса, бога природе која се непрестано подмлађује. Међутим, пажљивијим приступом увиђа се да су ови путеви крунисани успехом и да акценат овог програма управо чине победоносно уздигнути предмети тријумфа чинећи програм овог саркофага комплексним изразом тријумфа над смрћу. Данас није познато ко је био наручиоц овог дела, али је сигурно потицао из образованог и веома имућног слоја становништва. Изражена наклоност према тријумфалним, херојским, митолошким темама можда може да укаже и на његову војничку каријеру.

Јасонов саркофаг, односно његов целокупан иконографски програм нема директних аналогија у досада познатим примерима сепулкралне уметности, не само провинције Горње Мезије већ и Илирикума. Због тога је важно нагласити постојање блиских иконограских програма иако се за њих не може рећи, осим за саркофаг из катакомбе Претекста, да су настали у периоду Царства, или да у изведени у истом материјалу. Наведене сликане вазе су ипак, колико је до данас познато, најближи примери симбиозе митолошких тема приказаних и на виминацијумском саркофагу. Међутим по питању трипартитне поделе предње стране и композиционе организованости рељефа у дубоким нишама са страна натписног поље и употреби мотива панонске волуте, Јасонов саркофаг изражава своју блискост са саркофазима Доње Паноније. Поред наведених аналогија овај саркофаг свакако треба разумети и као најбољи израз културно-економског успона града у време његовог настанка.

UDC 904:739.5 »652« (497.11)

MILOJE VASIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

BRONZE RAILING FROM MEDIANA

Abstract. – The hoard containing components of bronze railing was discovered in trench 7 during excavations at Mediana in 2000. Railing consists of cancelli and herms with busts of deities between them. Railing was constructed in such a way that it was possible to disassemble and reassemble it. Three cancelli, one fragmented semicancellus cast together with herm and herms, one with bust of Aesculapius and other with bust of Luna. It could be concluded that railing consisted of two segments with passage between them. Male deities were represented on the left segment of the railing and female deities on the right segment. Detailed analysis revealed that Aesculapius as well as Luna bear strong mark of classical Greek and Hellenistic art, which experienced some kind of renaissance in the time of Constantine I. It is very probable that we can recognize the portrait of Faustina, Constantine's wife in the portrait of Luna. According to the historical events the railing could have been produced before 325 AD when Constantine definitively accepted Christianity at Council of Nicaea. It is difficult to say where the railing had been produced. It had been most probably brought to Mediana during the stay of emperor Julian in Niš in 361. The sculptures found in one room of the villa with peristyle had probably been brought at the same time. The apse of triclinium of this villa had most likely been arranged as small shrine with bronze railing at its entrance. The railing was buried in 378 after battle of Adrianople and invasion of Goths in diocese Dacia.

Key words. – Mediana; bronze railing; Aesculapius; Luna; Late Roman period

In the course of sondage excavations in 2000 in Mediana, villa near Naissus built by Constantine I and used by his heirs up to Valentinian I and Valens, there was discovered a hoard containing fragments of bronze railing[1] (Fig. 1). While excavating trench 7, at about 30 cm from the south profile fragments of railing did appear. The trench was extended southwards following the width of discovered fragments and excavation of the pit where these fragments were deposited revealed that pit was dug through the layer B, which is leveling horizon of the first building phase in Mediana (in this level was also buried the foundation of western perimeter wall) and through the layer C, which is actually the surface of the first building phase next to the virgin soil (yellow soil mixed with river pebbles). After deposition of the fragments of railing the pit was filled up with mixture of layers B and C but in the trench profile the pit could not have been discerned. After opening of the pit we started taking out the fragments, which had been very neatly deposited in it. (Fig. 2) Fragmented herm cast together with parapet panel was placed on the very top. Two individual herms were placed underneath. One (Aesculapius) had the head turned northward and was facing downward (to the ground), the other (Luna) with head turned southward was also facing downward. Under

[1] Sondage excavations were conducted because of construction of the pedestrian lane of future archaeological park in Mediana.This lane was planned in the area between the villa with peristyle (excavations started in 1936) and barracks discovered in 1995/6. In 2000 nine trenches were excavated and there were discovered fragments of west perimeter wall of the villa with peristyle. As in the course of previous excavations north and east wall have been registered it is apparent that villa was enclosed and constituted independent complex within entire imperial building complex in Mediana. In the Roman period there was an open area between barracks and west perimeter wall and there in trench 7/2000, close to the northwestern corner of west perimer wall, outside of the wall was discovered on 6th of July, at the point 197.75 the hoard with fragments of bronze railing. Director of investigation project is Dr Miloje Vasić. Hoard was discovered by Miloje Vasić and archaeology student Vladan Vidosavljević. This find is recorded as C–205 a–f/2000 in the field register and is deposited in the National Museum in Niš.

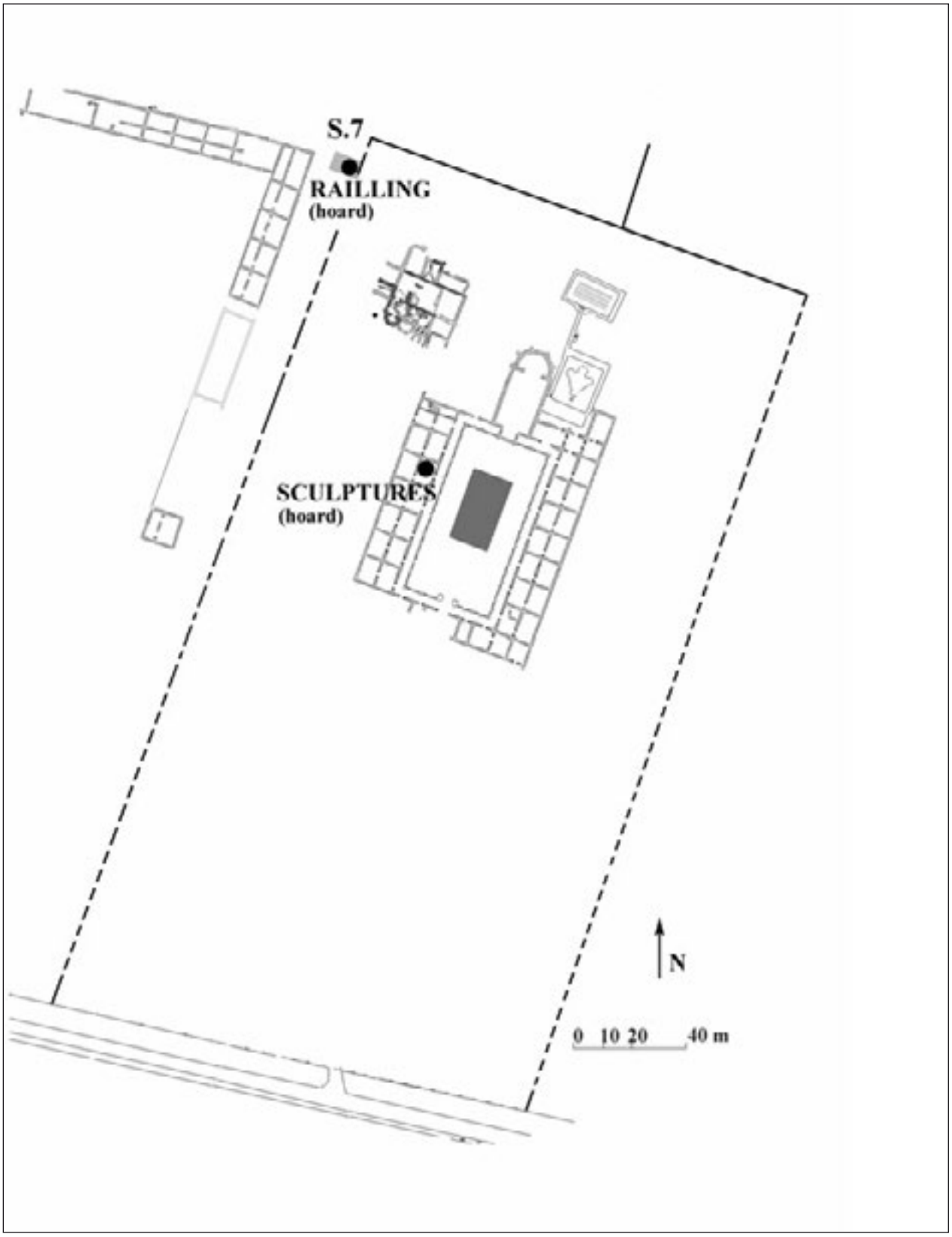

Fig. 1. General plan with trenches and find-spot of bronze railing

Сл. 1. Општи план са сондама и местом налаза бронзане ограде

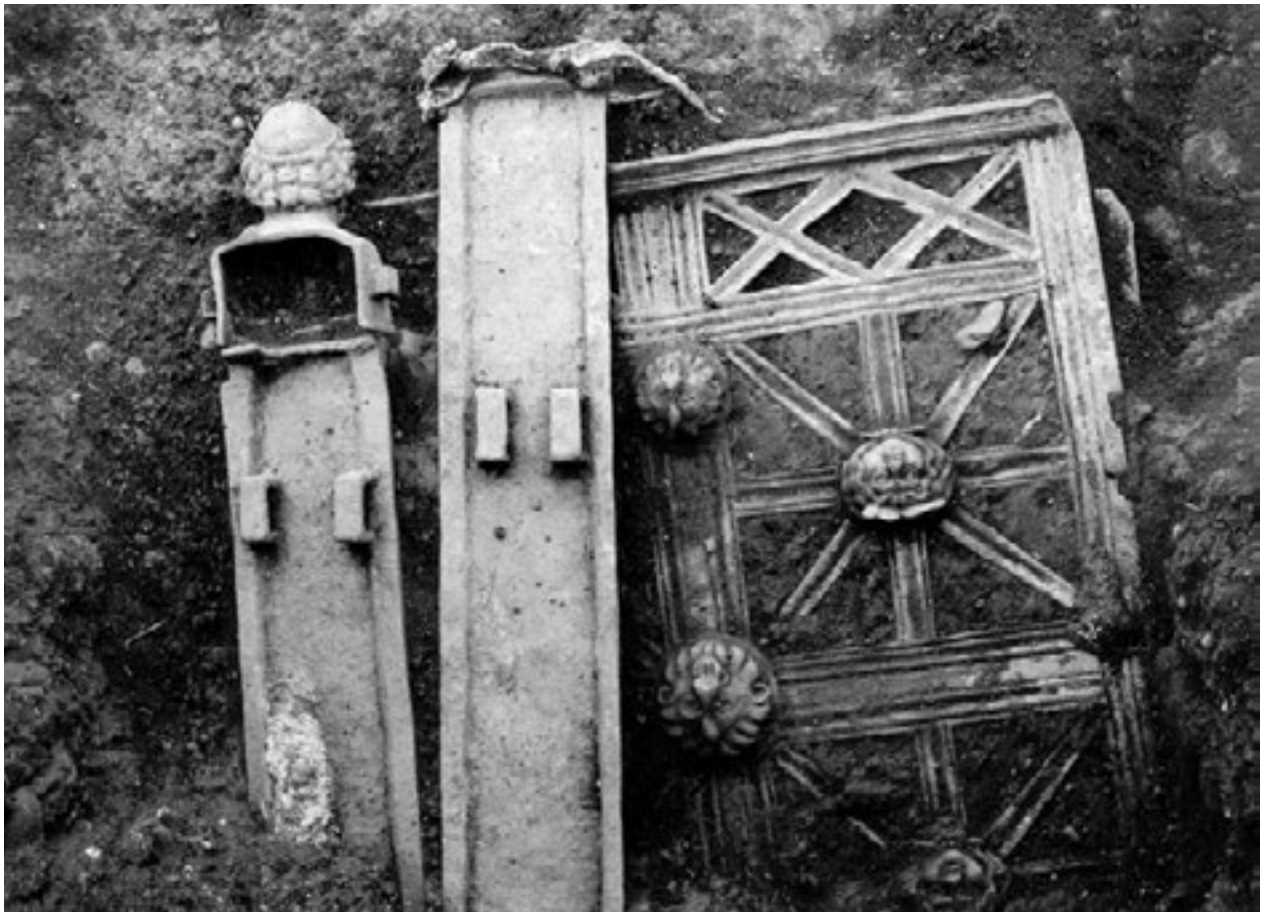

Fig. 2. Hoard of bronze railing in situ

Сл. 2. Оставa бронзане оīраде in situ

the herms were three parapet panels placed one on top of the other. It could be concluded that pit of rectangular shape was slightly shorter than the parapets as on one of them one of the points on the upper edge had been deformed in the process of deposition. All fragments of railing are exceptionally well preserved and not damaged by corrosion so after just washing in plain water they were completely discernible[2] and photographs we are publishing here have been taken just after washing. Such good state of preservation of the railing is probably the consequence of alloy composition it had been made of; preliminary analysis of the fragments revealed considerable amount of lead in combination with copper.[3]

DESCRIPTION OF RAILING

The railing was constructed in such a way that between parapet panels were arranged herms with busts of deities and the complete railing was easy to assemble and disassemble. On the lateral sides of parapet (cancellus) there are two tangs which were mounted into rectangular hafts on the backside of herms. To ensure easier assembling there were on the upper cancellus edge, in the left corner, letters of Greek alphabet while in the right were Latin numerals (A–I; B–II; Г–III). As it is mentioned above fragmented cancellus was cast together with herm and it was narrower than other cancelli. It has rectangular mount on the back but there is no such mount on the preserved fragment of the herm which means that this section of railing was suposed to be standing at the passageway and it indicates that railing consisted of two rows of cancelli and herms with passageway in between. This makes possible ideal reconstruction of the railing (Figs 3, 4). Two cancelli

[2] Conservation of the barrier fragments is neccessary only to prevent corosion due to the change of environmental conditions.

[3] Analysis was carried out in Niš in Laboratory of electronic microscopy on Faculty of medicine.

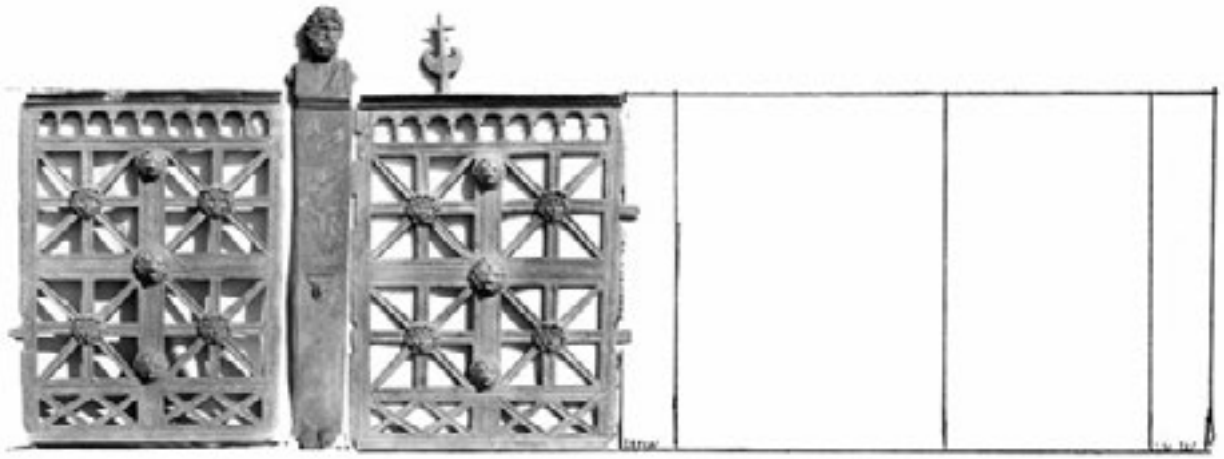

PASSAGE
ПРОЛАЗ

› 12 cm ‹

C–205 D C–205 A C–205 B

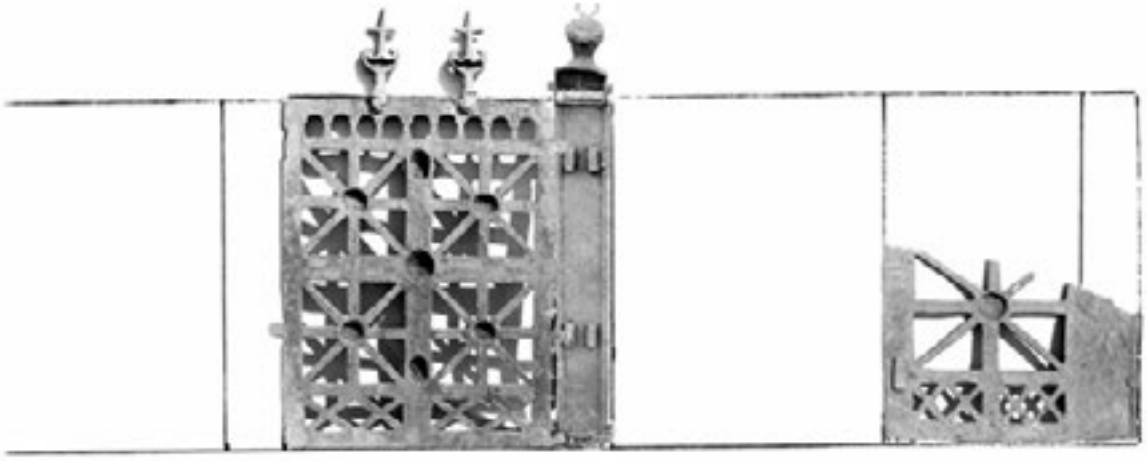

PASSAGE
ПРОЛАЗ

C–205 C C–205 F C–205 E

and herm between them of the left section (half) are preserved. On the herm is the bust of Aesculapius, his head turned towards left shoulder, i.e. towards central herm. Therefore, we may assume that the furthest left fragment of the left half of railing is preserved and that first cancellus was fixed into the wall. In this section are missing central herm, cancellus to the right and semi-cancellus with herm next to the passage. Of the right section is preserved fragmented semicancellus with herm, cancellus next to it is missing, then there is central herm with bust of Luna depicted en face and cancellus to the right. Next herm and cancellus mounted into the right wall are missing. As on fragmented herm, above the feet, could be noticed stylized folds of the dress identical with those on the herm of Luna (Fig. 10) we could assume that in the right half of the railing were herms with busts of female deities and in the left herms of the male deities. Likewise, we may assume that on central herm of the left half of the railing was the bust of Sol (matching Luna in the right half) and on the furthest right herm was the bust of Hygia (matching Aesculapius in the left half). Pair of deities flanking the passageway could not be identified although they probably belonged to the group of iatric deities (like Dionysus, Hercules, Diana etc.)

There is no doubt that all fragments of railing make single assemblage produced in one workshop under supervision of one master-craftsman. Nevertheless, it

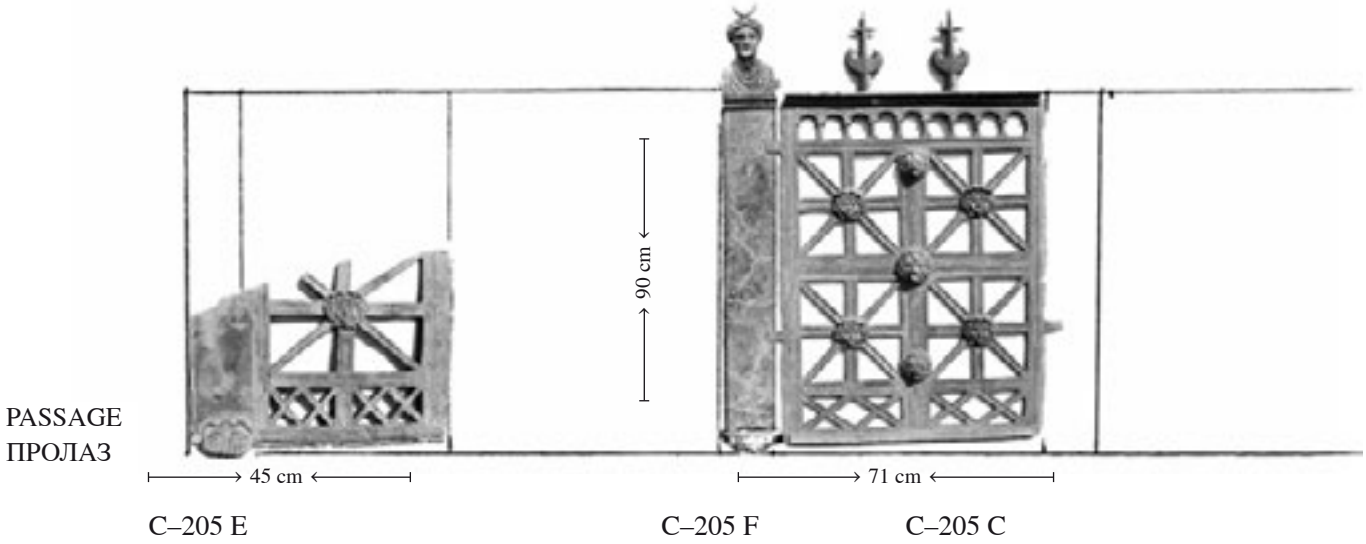

Fig. 3. Reconstruction of bronze railing (front side)

Сл. 3. Реконструкција бронзане ограде (предња страна)

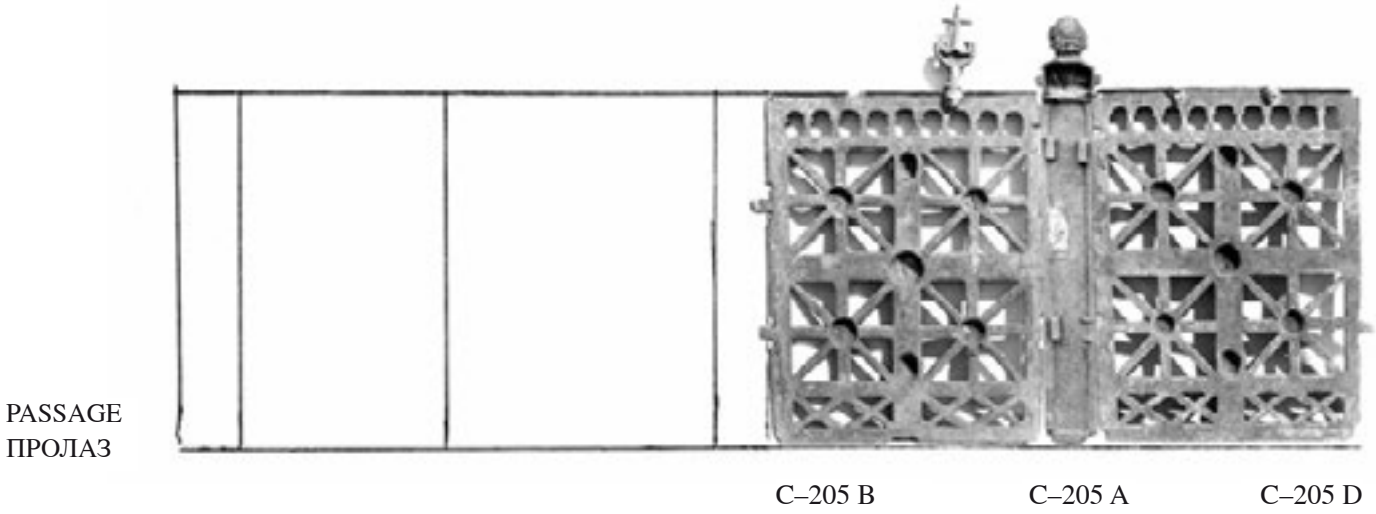

Fig. 4. Reconstruction of bronze railing (back side)

Сл. 4. Реконструкција бронзане ограде (задња страна)

should be mentioned that for each cancellus was made separate mold (probably of baked clay) that is clearly discernable on careful inspection of all the details. It is absolutely understandable taking into account the size of each cancellus. Heads of Medusae and lions decorating cancelli are not applied but they were cast together with other elements of cancelli. It could be best noticed on their back sides where hollows matching heads on the front side are conspicuous (Figs. 6–13).

Busts of deities were cast separately and were soldered with remaining segment of herms. In the same way, points on the upper edge of cancelli were cast separately and then soldered (Fig. 14). Herms were fixed into the floor by lead, which was ascertained on the feet of herm with Luna (Figs. 15, 16). It is not impossible that railing was reinforced in the back with some kind of supports that could have been made of wood. Rear side of the railing was not supposed to be

seen as back was executed carelessly; the back side was probably covered with curtains or just draperies hung at the railing height.

For the interpretation of railing, at least to the certain extent, it is important to mention that railing had obviously been in use for rather long time. Some of the tangs for mounting of cancelli had already been broken in the Antiquity, no doubt during assembling and disassembling. But other parts had been damaged as well so on the furthest left cancellus we noticed an insert on the molded ridge of upper edge (Fig. 5). On the same cancellus one original tang is preserved while it could be noticed on the back side that for other three were chiseled separate spots where tangs (now missing) were soldered (Fig. 7). On the left lateral side on the cancellus to the right of Aesculapius we found three positions for tangs of which the topmost was additionally chiseled (Fig. 8). Remodeling of tangs on cancelli next to the herm with Aesculapius ensued probably from the fact that for some reason the railing was made narrower so not all elements were used. Thus cancelli, which initially did not stand next to Aesculapius, were attached to him in secondary use and as tangs did not fit to the mounts on Aesculapius' herm cancelli were altered. On the herm with Aesculapius just above the phallus there are two small rectangular patches (Fig. 21).

Dimensions of cancelli are height 90, width 71 cm, height of points 20 cm. They were executed in the open-work technique with three basic ornamental fields. Under the molded ridge is the field with series of arches with faceted colonnettes. Bases and capitals of colonnettes were shaped as stylized floral calices. Bases are arranged on narrow molded band. Central field is divided by wide slightly molded bands into four panels. Each panel is decorated with three crossed »bars« with heads of Medusae at the intersection. Wide, vertical band is decorated with three lion's heads. Central and lower panel is separated by rather narrow, slightly molded band. Lower panel is divided into two rectangles and in each of these panels are two crossed »bars«. In the same manner was decorated also the cancellus adjoining the herm, except there were only two squares in the middle panel. There are also intersections of bars decorated with heads of Medusae. Total width of cancellus and herm is 45 cm and width of sole cancellus is 33 cm. All cancelli terminate at the bottom with molded, oblique and profiled base slightly raised above the lower edge so cancelli could have been fixed into the floor. As we already mentioned there are two points (on each cancellus) shaped as stylized flower with calices shaped as peltae and anther and filaments of cross shape. Flower stems, anthers and filaments have two facets. Flowers most probably represent stylized lilies (fleur de lis).

Shafts of herms are 90 cm high and 12 cm wide. In the upper and lower section they are of the same profilation as cancelli. At the lower end there are sculptured

Fig. 5. Later insertion (repair) on cancellus C–205D/2000

Сл. 5. Касниј а реконструкција канцела C–205D/2000

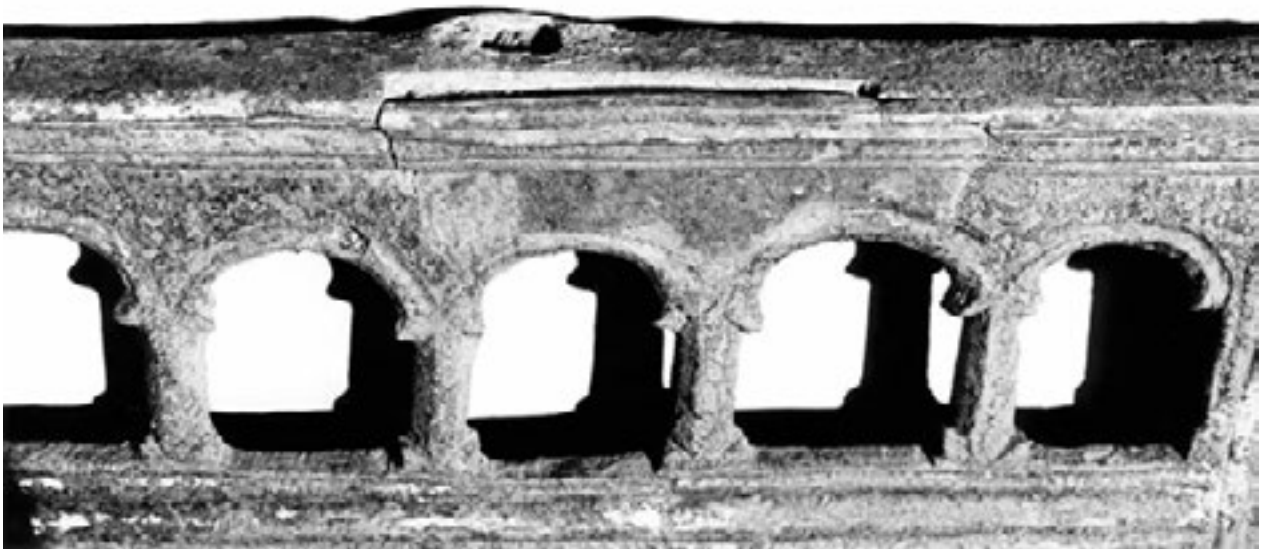

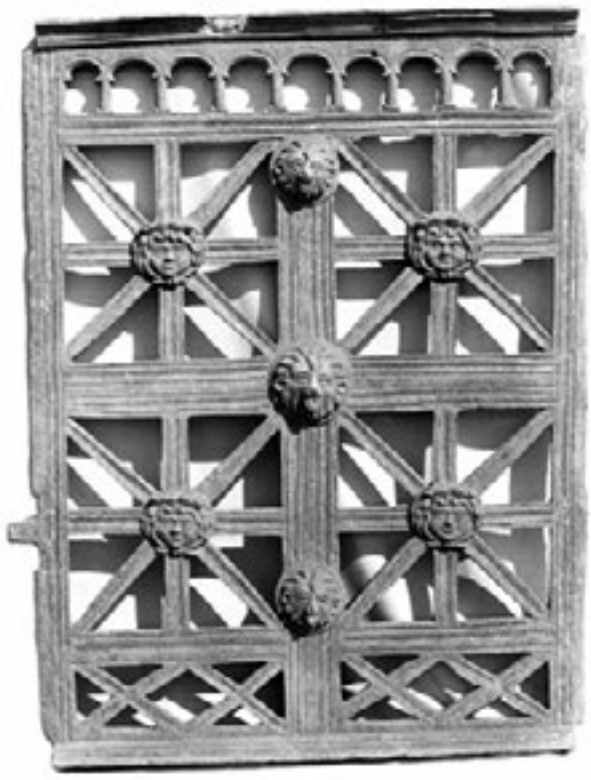

Fig. 6. Cancellus C–205D/2000 (front side)

Сл. 6. Канцел C–205D/2000 (предња страна)

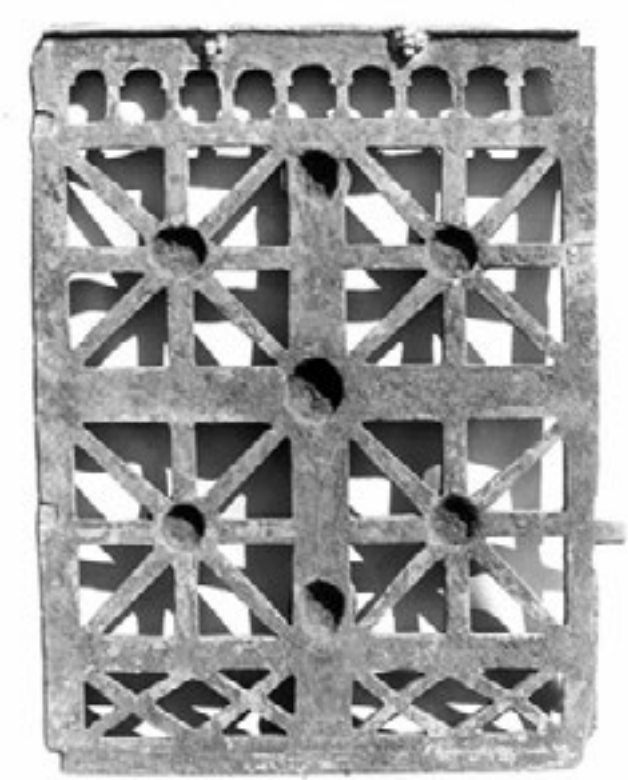

Fig. 7. Cancellus C–205D/2000 (back side)

Сл. 7. Канцел C–205D/2000 (задња страна)

feet slightly above the lower edge of the shaft (because of fixing into the floor). The feet of Aesculapius are bare and Luna and other female herms have sandals with two straps joined between big toe and the toe next to it. Busts of deities are 20 cm high. Herm with Aesculapius has sculptured phallus.

The railing no doubt made an impression of luxury. However, when each segment is carefully analyzed certain faults and imperfections in decoration execution could be noticed. For instance the arches in the first zone are treated in a different way (some are wider and some narrower), lines of molding on bars and lateral sides are not absolutely rectilinear. Differences could be also noticed in the treatment of the heads of Medusae in spite of the fact, as we said before, that they were made by the same sculptor. Carelessness could be noticed especially in the casting process of the shafts of herms, as there are small holes on the surface resulting from air bubbles. The complete process of production of railing segments in spite of extraordinarily modeled busts of Luna and especially Aesculapius indicates Roman art developing in the Late Roman period.

This type of barrier with rails is called *cancelli*, diminutive of *cancri* as we can find in Festus: »*cancri dicebantur ab antiquis, qui nunc diminutionem cancell*«[4]. Generally, cancelli were used as barriers on top of podium and walls of *baltei* in the theatre and hippodrome.[5] H. Leclerq mentions that orators, magistrates and judges in Athens and Rome were protected from the crowd by cancelli.[6] Likewise, and this could be important for cancelli from Mediana, in the Domus Flavia at Palatine there was a room used by Domitian as courtroom. The hall was terminating in an apse with podium separated from the rest of the room by marble balustrade part of which is preserved in situ until today.[7] Such type of barriers had been made of wood, marble, iron or bronze. Eusebius describing basilica in Tyre says that spaces between columns were closed

[4] See H. Leclercq, DACL II, 1910, s. v. *Cancel*, col. 1821. Ch. Delvoye, RzBK, s. v. *Cancelli*, col. 900.

[5] Varron, *De re rust.* III, 5, 4. Ovid., *Amor.* III, 2, vs. 64.

[6] DACL II, col. 1822.

[7] Ibid.

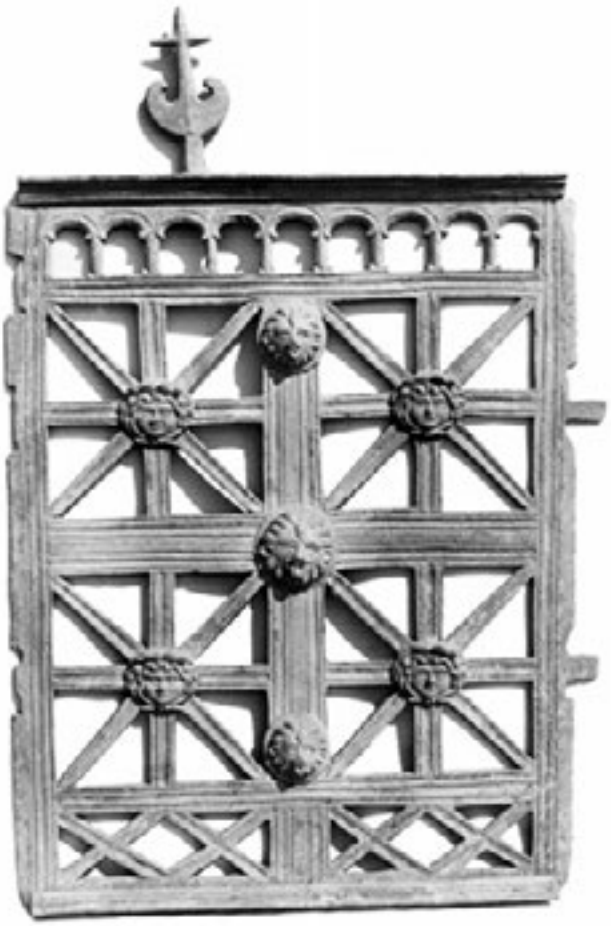

Fig. 8. Cancellus C–205B/2000 (front side)

Сл. 8. Канцел C–205B/2000 (предња страна)

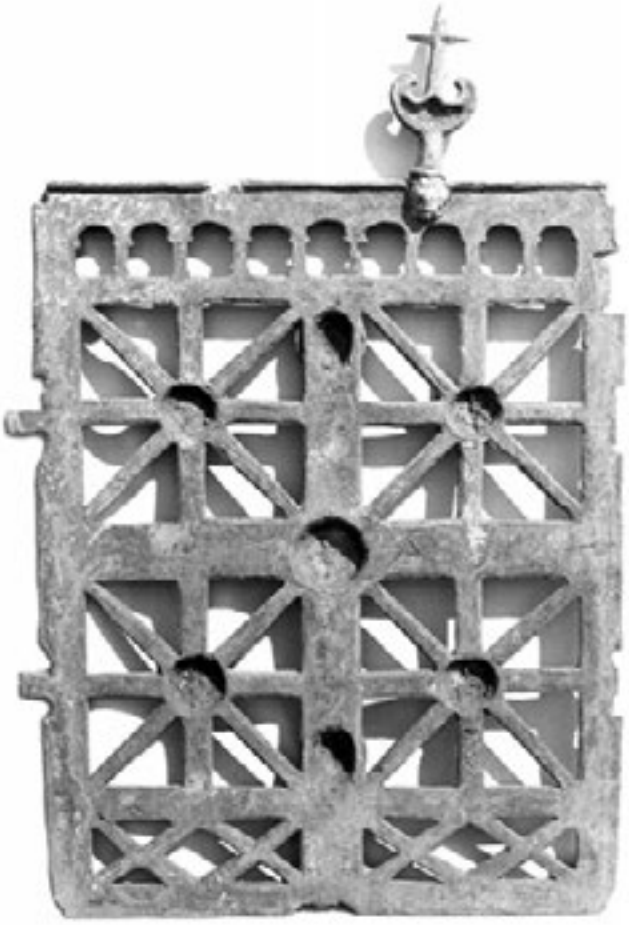

Fig. 9. Cancellus C–205B/2000 (back side)

Сл. 9. Канцел C–205B/2000 (задња страна)

Fig. 10. Half-cancellus with herma C–205E/2000 (front side)

Сл. 10. Половина канцела са хермом C–205E/2000 (предња страна)

Fig. 11. Half-cancellus with herma C–205E/2000 (back side)

Сл. 11. Половина канцела са хермом C–205E/2000 (задња страна)

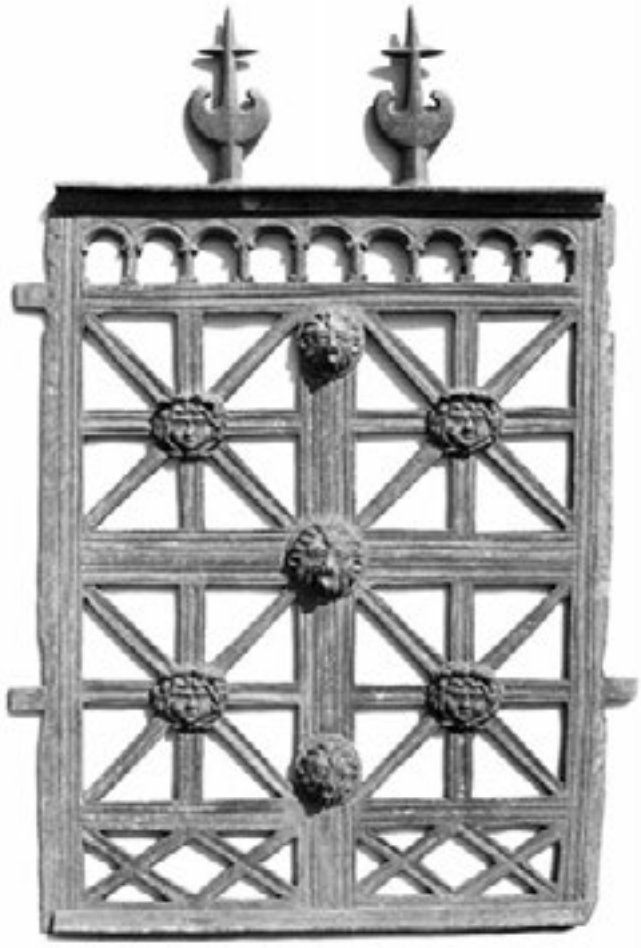

Fig. 12. Cancellus C–205C/2000 (front side)

Сл. 12. Канцел C–205C/2000 (предња страна)

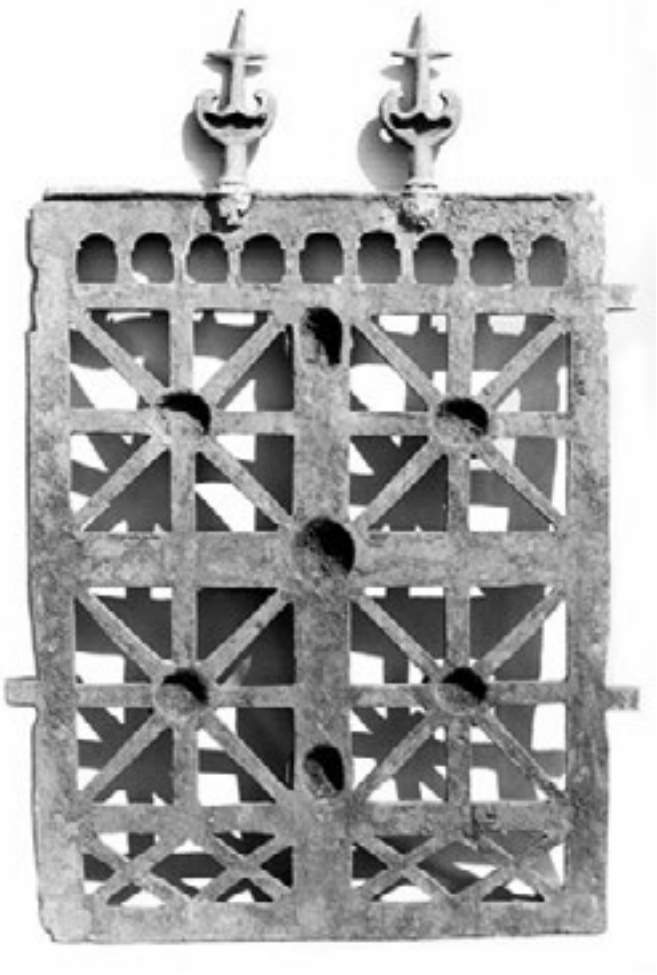

Fig. 13. Cancellus C–205C/2000 (back side)

Сл. 13. Канцел C–205E/2000 (задња страна)

with wooden barriers.[8] In addition the altar was also encircled with wooden cancelli above which was wooden baldachin.[9] Fragment of Early Christian bronze cancellus was discovered in the church of St Salsa in Tipasa but with entirely different decoration than this one from Mediana.[10]

In the Livia's villa near Prima Porta in Rome on fresco painting depicting railing of so called »Livia's gardens« from the 1st century AD we can encounter decoration similar to that on the Mediana railing.[11] On the 4th style fresco painting from Pompeii barrier on the balcony (probably of wood) is decorated in the same style as Mediana railing.[12]

In the course of excavation of villa (*villa rustica*) in Ivajlovgrad in Bulgaria, numerous fragments of marble parapet panels were discovered in the impluvium of peristyle.[13] They were restored and reconstruction revealed that they were decorated with network of rhombs and circles with emanating radii. Many herms between which were certainly arranged parapet panels were also discovered. One of herms had two faces.[14] Parapet with

[8] Euseb., *Hist. Eccl.*, X, 4, 39.

[9] Ibid., X, 4, 44.

[10] DACL II, col. 1824, fig. 2002. There is preserved Christogram with letters A and Ω and dove on left arm of the cross.

[11] Grimal 1960, fig. 58

[12] Ibid., fig. 100. Fresco was made with the use of stucco. Decoration was probably inspired by a scene from the theatre; Museum in Naples. Similar representation of barrier on other fresco fragment from Pompeii, II style, end of 1st c. B C: *A Passion for Antiquities*, 252 sq. Also on another fresco from Pompeii, Grimal 1943, Pl. VII.

[13] Младенова 1965, 20–33; Mladenova 1969, 528.

[14] J. Mladenova emphasizes that heads were carved by local masters after models of Hellenistic tradition. Represented persons were members of Dionysus' tyas. Villa was demolished probably after the battle of Hadrianopolis in 378. Villa was in the immediate vicinity of the city.

Fig. 14. Juncture of peak and cancellus C–205B/2000 (back side)

Сл. 14. Спој врха у облику шилька и канцела C–205B/2000 (задња страна)

herms was in intercolumnation of peristyle colonnade. Similar but fragmented herms were discovered in the villa from Dolna Kremena (Bulgaria) dated in the end of 2nd – middle of the 3rd century.[15] So, already from the 2nd century AD we encounter real tridimensional type of cancellus with herms. In Leptis Magna, in front of the nympheum, there is marble parapet with herms and cancelli between them. Cancelli were decorated with rhomboid ornaments in the openwork. This barrier could be dated in the first decade of the 3rd century.[16]

Yet, the closest analogy with Mediana railing could be seen on Constantine's triumphal arch in Rome erected in 315. There, on the frieze with the scene of *Oratio* is depicted the rostra railing with passageway in the middle. The railing consists of herms and parapet panels divided in two rectangular fields decorated with oblique »bars« that create openwork ornament of rhomboid shape.[17] As it could be recognized on the photographs it seems that there heads of the young men were also to the left of passage and heads of girls to the right thus corresponding with disposition of deities on the Mediana railing.

Another closer analogy dating from the second half or the end of 4th century is the representation of »paradise railing« in the well-known tomb with frescoes discovered in the Late Roman pagan and Christian necropolis Jagodin-Mala in Niš.[18] It was painted on the north[19] and south wall[20] of the tomb but especially one on the south wall resembles Mediana railing because plastic appliques are depicted at intersection of bars. Here, heads on herms represent only men. Representation of these cancelli is rather schematized especially on the furthest left panel of the railing on the south wall. We are suggesting rather daring hypothesis that painter of Jagodin-Mala tomb had seen the railing in Mediana while it was still mounted in some of the rooms. This is particularly indicated by the bars that

[15] Машов 1988, fig. 2.
[16] Kraus 1967, Abb. 77.
[17] Very good photographs in Frova 1961, 345, fig. 323–325.
[18] Мирковић 1954–1955, 53–72.
[19] Ibid., 62/3, fig. 10, 11.
[20] Ibid., 64/5, fig. 12, 13.

have central profilation similar to that of Mediana bars. Generally speaking, paradise railing on the south wall of the Niš tomb looks as it should represent cancelli made of metal and not of marble nor wood and it certainly had openwork decoration. However, painter of the tomb did not want intentionally to copy exactly the Mediana railing, as it is clearly pagan. In case that we accept this hypothesis then the date of the Niš tomb could be confined to the time around year 378 when complex in Mediana was destroyed and fragments of railing hidden. Analogy to the right half of the railing on the north wall of the Niš tomb could be seen on »paradise railing« in arcosolium in the 4th century catacombs of St Syriaca in Rome.[21] The other mentioned »paradise railings« with herms quoted by L. Mirković are slightly further analogies to the Mediana railing.

Cancelli with herms we also encountered on the base of obelisk of Theodosius in Constantinople hippodrome most probably erected in 386.[22] It could be concluded that metal railing is depicted[23] with decorative bars creating rhomboid panels. Particularly interesting is representation of cancellus in the lowest zone where two intersecting bars terminate as stylized fleurs-de-lis with petals pointing downwards. On the basis of this among other things I assume that points on Mediana railing also represent fleurs-de-lis but here with petals pointing upwards.

Close analogies with Mediana parapet panels we can also find on the marble cancelli. We would like to mention, for instance, one 4th century parapet fragment from Lateran Museum[24] and another dating from the 5th century also from Lateran Museum[25] that are carved in such a way so the impression one gets is that of openwork. Then there is also fragment of parapet from Campo Santo Museum.[26] All three parapets have imitations of plastic appliques at the intersection of bars. By their appearance and technique of manufacture they imitate cancelli made of metal. Very close analogy could be found on parapet and herm from papal crypt in the catacombs of St Callixte.[27]

At Karataš (Diana) outside the north castrum wall was discovered an edifice with funerary crypt. In the structure debris were discovered one complete and one fragmented parapet panel decorated with three bars in each panel and at the intersection of bars are plastic circular applique that resembles Mediana cancelli.[28] These parapet panels are identical with few parapet panels from Sirmium.[29] It is possible that they also date from the end of 4th century. I. Nikolajević thinks that panels from Diana and Sirmium are of the same provenance and that they reached our territory by waterways (by the Danube and then by the Sava) and that could indicate their eastern origin.[30] Finally I would like to mention marble parapet panel decorated in the openwork technique probably from a synagogue from Tiberias and dated into the 6th century. Slanting bars create rhombs and at intersections of bars circular, engraved appliques are represented.[31]

Cancellus with herms and parapet panels between them but with ornament different than on the Mediana railing could be seen on the leaf of ivory diptych from the first half of the 5th century. On the leaf is depicted fighting with stags in the arena watched by three persons undoubtedly of high rank, sitting behind the cancellus. This diptych was produced in Rome.[32]

Fragments of bronze railing from Mediana are so far the only preserved fragments of metal cancelli. Although metal cancelli were in use in various parts of the Empire we know about them only from relieves (base of Theodosius' obelisk in Constantinople) or considerably later mosaics from the 5th century (baptistery in Ravenna in the zone under the dome but with entirely different ornaments than on Mediana railing[33]). Mediana railing confirms the existence of genuine metal (bronze) railings.

Other quoted analogies could be studied in a few ways:

1. Cancelli could be generally classified in two groups: openwork specimens with herms and solid parapet panels with similar decoration.

---

[21] Ibid., 65, fig. 16. Mirković mentions also transennae in the area of so called Domus Petri under S. Sebastiano, with herms, ibid., 63/4, and also on the south wall of Basilica Teodoriana in Aquileia.

[22] Grabar 1971, 65 sq, T. XI, XII. Frova 1961, 348 sq, fig 326. Cf. and drawings in Reinach 1909, figs. 112/ 1, 2; 113/ 1, 2. DACL II, col. 1821/2, fig. 2000.

[23] Same interpretation also in Delvoye, RzBK, col. 903.

[24] DACL XIII, 1937, s. v. *Parapet*, col. 1682, fig. 9726.

[25] Ibid., fig. 9727.

[26] DACL II, s. v. *Campo Santo (Musée du),* col. 1797/8, fig. 1972.

[27] DACL II, col. 1831. Drawing in DACL II, s.v. *Callixte (Catacombe de)*, col. 1721, fig. 1937. De Rossi reconstructed parapet from fragments scattered on the floor.

[28] Nikolajević 1978, fig. 6

[29] Some of these plates are used on the facade of the building of Office for protection of cultural monuments in Sremska Mitrovica. Cf. Brunšmid 1910–11, 98, no. 668.

[30] Cf. Delvoye, RzBK, col. 903

[31] Foerster 1989, 1812, fig. 1

[32] Merseyside Country Museums, Liverpool, M 10042. Kraus 1967, Abb. 382. Cf. Catalogue of exhibition *Age of Spirituality* 1977.

[33] Church S. Giovani in Fonte, decorated for bishop Neona in the middle of the 5th century, cf. Morey 1953, 157. Deichman 1958, figs. 62, 66.

2. Cancelli with herms appeared already in the 2nd and 3rd century AD (Ivajlovgrad, Dolna Kremena, Leptis Magna) and they continued in the 4th century and up to the middle of the 5th century (diptych from Rome).

3. This type of cancelli is distributed in the west as well as in the east of Roman Empire and could not be associated to any region in particular. It is certainly the consequence of functionality of cancelli with parapet panels fixed with herms as in Early Christian basilicas parapet panels were fixed with balusters instead of herms. However, although it is not decisive we have found more analogies for Mediana railing in western parts of the Empire, especially in Rome.

4. Herms, in spite of being primarily pagan could be found in Early Christian art (tomb in Niš, arcosolium in catacombs of St Syriaca, papal crypt in catacombs of St Callixte).

5. Ornament of intersecting bars like the one we find on Mediana railing was transferred from wooden barriers to the barriers made of other materials. Such intersecting bars we encountered already on wooden barriers depicted on Pompeian frescoes and we can find them even today on wooden barriers in halls, court-rooms etc. as an entirely functional technical device; intersections of bars are usually decorated with circular appliques.

According to everything said above it seems that type of cancellus with herms and ornament of intersecting bars within squares or rectangles had been in use during very long period and had been widely distributed from geographic point of view. The railing from Mediana generally fits into the series of similar specimens. Something that distinguishes it from that group are clearly determined deities whose busts were on herms although on herms from Ivajlovgrad could be recognized the tyas of Dionysus. It is also characterized by clearly distinguished appliques (heads of Medusae and lions) on bar intersections as well as by points on upper edge of the railing. Busts of deities suggest that the railing was standing at the entrance to the most sacred area of some temple or shrine. Hence the heads of Medusae and lions besides their numerous symbolic meanings perhaps represent here the essential meaning of terrifying creatures, which are guarding access to the most sacred area.[34]

Heads of Medusae

There are twelve heads of Medusae on preserved cancelli and one on fragmented cancellus with herm. Images are depicted en face. General characteristics of these heads are: face is broad, polygonal, with plump cheeks, prominent chin bone. Lips are full, placed immediately under the nose. The nose is thick, fleshy. Eyes are open wide with prominent upper and lower eyelids. Pupil is accentuated by incised circle with a hollow in the center of the eye. Above the eyes are prominent eyebrows with hairs depicted by incisions. The hair (snakes?) on the forehead is parted in the middle and curls encircle the face and are tied under the chin in a knot with totally horizontal ends. It is characteristic that left end is always shorter. Hairs of the curls are depicted by incisions. To the left and right of curls surrounding the face there are also curls with hairs depicted by parallel, oblique incisions. Stylized wings are represented above the forehead. Stylization resembles long leaves with incised nervaturae. Ends of these wings are shaped as pseudovolute, on some of the heads on the left wing only. Even though these general traits are common to all the heads, still each head has slight differences that are particularly conspicuous in the position of the mouth. Some have flat lips, some have curled or twisted lips like rictuses on Greek Archaic sculptures. Particularly distinguished according to complete appearance is the head in the lower left corner of cancellus C–205 B (Fig. 8). Also, the head of Medusa on half-cancellus is standing out according to the treatment of hairs of the locks. General impression is that Medusae on bronze railing should display unpleasant, repulsive face. The differences we noticed are consequence of the fact the master-sculptor made separate negative in the cancellus mold for each head, so various images were obtained.

Heads of lions

Heads of lions placed on central vertical bar of cancellus were shaped as medallions-appliques placed on discoid background, which exceeds the edge of bar at the uppermost and lowermost section. Heads are placed en face and at the intersection of bars in the cancellus center are slightly bigger. As with heads of Medusae there are some differences in the treatment of lions' heads but general representation is like this: heads are broad, with jaws open wide and sticking out tongue with horseshoe-shaped incision on it. The snout is thin. Eyes are of almond shape not too big with sculptured lower and upper eyelids with lashes

[34] It is not impossible that mosaic with head of Medusa was made for the same reason in the entrance area of triclinium of villa with peristyle in Mediana. Cf. Medijana 1979, T. XVI, fig. 42.

depicted by incisions. Pupils are depicted by incised circle with hollow in the middle. The ears big and circular with incisions along the edge are in line with lower eyelids. Central tuft of mane covers forehead and to the left and right are four tufts with incised hairs. On the chin are also depicted central tuft and three tufts on each side with incised hair. On the cheeks and forehead are small holes representing hairs of the fur.

The edge of the disk is decorated with triangular ornament and each pseudotriangle is divided with a line into two segments with puncture in each of them. It is not impossible that this ornament represented stylized sunrays although we think that lions had here primarily the prophylactic role. Almost identical ornament of disk with lion's head we noticed in the collection of the museum in Autun in France, unfortunately from the unknown site.[35] In the same museum there is an applique with lion's head.[36] Disk is decorated with ribs, which indubitably represent sunrays and that made us explain Mediana ornament in the similar way. Neither of the mentioned appliques is precisely dated.

HERM WITH BUST OF LUNA (Figs. 15–20)

As it is already said, according to disposition of herms on the railing, the herm with bust of Luna en face was standing in the middle of female section. Probably the heads of herms to the left and right were turned towards her judging by the head of Aesculapius in the male section that was turned slightly towards the left shoulder i.e. central male herm. I have already mentioned that perhaps not complete railing had been brought to Mediana so it is possible that originally there had been more herms with busts of deities. But, even in that case Luna would have had one of central positions. Identification of this bust as that of Luna is incontestable as she has crescent on the head that is common attribute of Luna or Selene.[37] Naturally, on the left, male side of the railing should be expected the herm with bust of Sol[38] in the center. On the Mediana railing Sol and Luna were certainly the most important deities surrounded by other divine couples. It will help our attempt to date this railing more precisely in the analysis that follows.

The face of Luna is narrow, oval with slightly prominent cheekbones and strong slightly protruding chin (Fig. 17). Mouth is small with thin, nicely modeled lips. The nose is straight ending in a right angle. Nostrils are prominent. Eyes are of almond shape with emphasized lower and upper eyelids and prominent eyebrows. Pupils are accentuated by incised circle. Forehead is high and above it is abounding hair parted in the middle and with thick tresses to the left and right. On each tress the hairs are clearly depicted. These curled tresses make a crown around the head and they are fastened at the nape into protruding bun with tresses coiled and with three locks fitted snugly to the neck. Under the crown of hair there are curls going from the ear towards the neck. Ears are not visible. Tresses of the hair crown are arranged in such a way that at the right half of the head there are five slightly wavy locks (Fig. 18) and at the left (half) there are seven more straight and parallel tresses (Fig. 19). On the top of the head the hair is parted and arranged in locks accentuated by oblique incisions (Fig. 20). It should be emphasized that face expression is slightly sad and features are not idealized but it looks more like portrait of a real person. The bust is dressed in light tunic that covers the bosom in parallel folds; representation of folds is a little bit stiff. As we already said there is a crescent on the head. On the lateral sides of the bust are square protrusions, which are characteristic for bust representations on herms. The back side of the bust is open and joined to the herm by thick layer of lead (Fig. 20).

Except probably individual features the bust of Luna corresponds generally to the type of Luna described by Cumont. Prototypes of this image especially treatment of coiffure could be encountered already in Greek classical art and via Hellenism there are replicas in the Roman art as well. Thus, for instance, similar coiffure could be seen on the statue of goddess from

---

[35] Lebel, Boucher 1975, 103, no 214.

[36] Ibid., 165, no 215, Autun, Jardin Lorrain.

[37] For representation of Luna (Selene) I refer to Cumont 1895, 123 sq., crescent on head: no. 13, fig 23; no. 16, fig. 26; no. 32, fig. 40; no. 59, fig 55; no. 93, fig. 85; no. 95, fig. 87; no. 99, fig 99; no. 239, Pl. IV; Supl. No. 94bis, fig. 419. Cumont page 124 gives general description: young woman, above forehead broad coiffure arranged in a bun at the back, sometimes with diadem, sometimes partially covered with veil. Usually dressed in plain tunic falling to the chest, fastened at shoulders. To the left there is rarely a whip (like with Sol), or she has on the back Diana's (Artemis') quiver. As certain representation of Luna (Selene) I mention relief from Argos where is depicted bust in the middle, crescent on head and seven stars in surrounding field. Along the margin are represented zodiac signs: Reinach, T. II, 1912, 489, no. 1. In one panel of sarcophagus from Ostia (destroyed by fire and known only from the drawing) there is a scene with Selene (crescent on the head) and Endimion: Reinach, T. II, 1912, p.535.

[38] It is interesting that on relieves with representation of Mithra Sol is always at the left side and Luna at the right; cf. Cumont 1895, 122.

Fig. 15. Herma with bust of Luna in front (C–205F/2000)
Fig. 16. Herma with bust of Luna in profile

Сл. 15. Херма са биштом Луне, предња страна (C–205F/2000)
Сл. 16. Херма са биштом Луне у профилу

Ariccio[39], then on the head of Aphrodite (?) from Leptis Magna[40], on female head from Heroon in Argos (west fronton)[41], on the dancers on marble column with acanthuses in Delphi,[42] bronze bust of Sapho from Herculaneum (villa Pisonis),[43] head of Aphrodite in Rome[44], marble head in Athens,[45] bronze statue from the British Museum,[46] head from Kos[47], sculpture of Aphrodite by master Doidalsas,[48] Venus of Melos[49], bronze head from Mantua[50], head of the Muse from Miletus[51] that is close to the original marble head of the goddess from Kos.[52] Representation of curls above the forehead similar to Luna from Mediana could be seen on the terracotta representing Aphrodite taking off her sandal.[53]

---

[39] Museum of Terme, Rome. Picard, II/2, 611, fig. 245, replica of some famous original, perhaps of Phydias friend Alcamenes. Picard dates original around 440 BC.

[40] Museum in Tripolis. Picard, II/2, 565, fig. 231, type from 430 BC. Possibly the original was made of bronze. This marble head was probabaly placed on square herm.

[41] National Museum, Athens. Picard, II/2, 818 sq, fig. 327, after 421 BC.

[42] Picard, III/1, 224/5, fig. 75 around 380 BC

[43] Picard, III/2, 804 sq, figs. 362, 363, copy of the prototype of sculptor Silanion, around 350 BC found in Herculaneum in the villa of a lover of literature.

[44] Picard, III/2, 618 i 621, fig. 269. In Vatican. Replica of Praxiteles' work, which could have been of bronze.

[45] Picard, III/2, 486 I 489, fig. 198, copy of Praxiteles' statue. Replica: female head from Arles. For the better insight in the series of sculptures with hairstyle similar to that of Luna from Mediana I mention the statue of Apollo Sauroctonos from Villa Albani in Rome that is the copy of Praxiteles' statue (from his early days): Picard III/2, 534 sq, i 536, fig 231; 537, fig 222, as well as the head supposed to represent Apollo Cytaredes from Rome that is the copy by unknown artist (perhaps time of Cefisodotes the Younger and Timarch, Praxiteles' sons): Picard, IV/1, 340 i 348, fig. 148; 349, fig. 149.

[46] Praxitelian motif, so calle: *Pseliumene*, women putting on a necklace. Bieber 1955, 21, fig. 36.

[47] Stuttgart. Bieber 1955, 20, fig. 33 (sons and followers of Praxiteles).

[48] Paris. Bieber 1955, 83, fig. 292. Nicomedes, king of Bithynia (c. 278–250 BC) comissioned from sculptor Doidalsas the statue of Aphrodite similar to Aphrodite from Knides (that he wished in vein until his death: Plin. NH, 36, 21). Very good replica found in Syria. Curls above the forehead very similar to Luna from Mediana.

[49] Louvre Museum. Bieber 1955, 159, figs. 673–677. Eclectic style, originating from Athens and Peloponnisos, but accepted in Asia Minor in the second half of the 2nd century BC.Best example is this Aphrodite from Melos. M. Bieber says: »The model which inspired the late Hellenistic artist has been rightly recognized in the Aphrodite of Capua. Her head is almost identical with that of the Aphrodite of Melos (Fig. 673). In antiquity this real classical type was much more popular then the Hellenistic adaptation. The Romans made her a Victory by adding wings and often a chiton; an exemple is the Victory of Brescia. On the column of Trajan, as well as on the column of Marcus Aurelius, the figure of such a Victory is used to separate from each other the two campaings represented. On both columns she is hollding the shield of Ares, recording on it the victories attained by the emperor and his army. The type was used, too, for portrait statues of female members of the imperial court, sometimes together with another classical type of the end of the fifth century, the Borgese Ares in the Louvre, used, to represent emperor.«

[50] Bieber 1955, 92/3, fig. 354, 355. Probably represents queen Arsinoe III (222–205 BC) (Polyb., XV, 25). Great resemblance of this head with gold octadrachm of this queen (Bieber 1955, fig. 356).

[51] Museum in Istanbul. Bieber 1955, 130, fig. 506. Rhodian school, early 1st century BC (?). In the thermae of Faustina in Miletus were found three Muses; the best is variation of Clio, cited here.

[52] Museum in Istanbul. Bieber 1955, 107, fig. 505, Rhodian style.

[53] Metropolitan Museum of Art. Bieber 1955, 99, fig. 395, Alexandrian school.

Rather close analogy with Luna we can see in bronze head-weight from Lyon.[54] In spite of considerable stylization the arrangement of curls, bun and treatment of the hair on top of the head have remarkable similarities. Eyes and nose are also modeled in a like manner but lips are full. S. Boucher relates this head according to coiffure with portrait of Faustina the Younger. Find of Luna from Mediana could, however, possibly change this date to somewhat later time.

In order to study better the representations of Luna with coiffure corresponding to Luna from Mediana we are going to mention few more monuments. On the small plaque with image of Jupiter Dolichenus from Heddernheim, in the upper left corner of the lowest zone the bust of Luna is represented en face[55] and on the plaque with representation of Sabasius there is in the corner to the left of him the identical representation of Luna.[56] Head of Luna in profile is on the votive plate erected by the priest of Jupiter Dolichenus and dedicated to Sol.[57] Although this monument is published only as a drawing there could be noticed similarities with the head of Luna from Mediana, straight nose, almond eyes, small mouth and locks shaped as crown and tied in a bun at the nape. Bust of Luna represented in three-quarters on the relief of Mithra found at Esquilinus,[58] rather stylized bust of Luna en face.[59] On both monuments Luna is depicted in the left upper corner as Cumont recorded it for the Mithraic relieves. In the tympanum of edicula in Mithraeum in Königshoffen (Germania) there is only bust of Luna with similar coiffure.[60]

It is without doubt that this type of coiffure had been represented also during first two decades of the 4th century. There was a golden necklace consisting of five medallions, (the central octagonal one, two circular and two hexagonal) which are now in different collections. The necklace was successfully reconstructed by Barbara Deppert-Lippitz.[61] Around central fields of the medallions into which gold multiples of Constantine I were set there are tondi with carved male and female busts that most probably represent deities. On few heads of female busts we encountered coiffure similar to that of Luna from Mediana.[62] Although portraits differ from the style of Luna from Mediana according to stylistic traits (faces are more round, noses sightly hooked and eyes exceptionaly large, almost bulging) I would like to draw attention to the female bust no. 6 on hexagonal pendant from Dumbarton Oaks. The head is slightly inclined towards left shoulder; face is narrower, oval, with small mouth. As Barbara Deppert-Lippitz already noted the face expression is melancholic if not even sad. Same author says for this head that it is idealized, with »timeless hairstyle«.

Multiples on pendants were minted in Sirmium and Nicomedia to honor second consulate of Crispus and Constantine II, in 321[63] and the third consulate of the same caesars in 324[64] immediately after victory of Constantine over Licinius. On the obverse of multiples is represented Constantine with radiate crown as admirer of *Sol Invictus*. Having that in mind as well as considering *damnatio memoriae* of Crispus in 326 after his murder, the necklace could be dated between 324 and 326.

The analogies we quoted for the bust of Luna indicate, first of all that hairstyle represented on Mediana bust was depicted on statues, busts and heads of goddesses (especially Aphrodite), Muses, dancers from the second half of the 5th century BC to the 1st century BC and then reproduced on the sculptures of Roman imperial epoch. These are mostly replicas of the sculptures of famous Greek artists, like Praxiteles, what was well known practice of Roman sculptors. As we have seen this type of coiffure was depicted also on the heads of Luna on tablets and relieves dedicated to Jupiter Dolichenus, Sabasius and Mithra that could be generally dated in the 3rd and 4th century AD. This type of hairstyle, dated with certainty between 324 and 326 is depicted on the pendants of mentioned golden necklace. When, finally, we summarize the results of this analysis, first of all of coiffure as the most decisive we can only conclude that Luna from Mediana belongs to the group of sculptures with strong classicistic traditions but we are not able to date it with certainty according to the stylistic traits.

---

[54] Boucher 1973, 129, no. 200.

[55] Will, 1955, T. II.

[56] Ibid., T. III, Copenhagen

[57] CIL VI, 3, 181. Reinach T. III, 230, no 1. previously in Rome.

[58] Vermasern 1956, T. I, fig. 106, Mon. 308.

[59] Ibid., T. I, fig. 98, Mon. 350, Museo Capitolino.

[60] Ibid., T. II, fig. 354, Mon. 1347.

[61] Depert-Lipptiz 1996.

[62] Octagonal pendant from Cleveland: ibid., 36, nos. 2, 4; 37, no. 8 (numbers relate to the busts on the pendant as they are mentioned in publication). Hexagonal pendant from Dumbarton Oaks: ibid., 47, no. 6.

[63] RIC VII, p. 470 (Sirmium) there is not the type with two crossed scepters and globes held by caesars. This type should be entered after no 18. Multiple is on the circular pendant from Dumbarton Oaks. On circular pendant from Lovre there is multiple without crossed scepters on the reverse. It is the third variant of this reverse type. Same type on hexagonal pendant from Dumbarton Oaks. Same type on hexagonal pendant from British Museum.

[64] RIC VII, p. 608, no. 51 (Nicomedia) on octogonal pendant from Cleveland Museum of Art.

Fig. 17. Bust of Luna in front

Сл. 17. Биста Луне с предње стране

Fig. 18. Right half-profile of Luna

Сл. 18. Десни полупрофил Луне

We will try to go in another direction. We have already said that on the portrait of Luna we could discern individual features of some real person. We have seen that similar type of coiffure except on images of goddesses, Muses etc. was depicted also on portrait of queen Arsinoe III and also the head-weight from Lyon could have been the portrait of some Roman empress. Following that course, could we suppose that on the herm from Mediana railing was depicted some Roman empress but here portrayed as Luna? Such practice is not unknown in the Roman Empire.[65] We should remember, first of all, that on antoniniani of the 3rd century emperors were depicted on obverse with radiate crown (Sol) and busts of empresses on crescent (Luna). Even more explicit example could be seen on coins with obverse representation of Septimius Severus and Iulia Domna as Sol and Luna with reverse legend CONCORDIAE AETERNAE and also Galienus and Salonina with legend CONCORDIAE AUG.[66] Both representations allude to the wedding of emperor and empress. Kantorowitcz relates these representations with the wedding of *Sol Iustitiae* (Christ) with woman having moon under her feet, who is according to exegesis the church.[67] Therefore, it is not impossible that on Mediana railing could have been represented emperor as Sol and empress as Luna as the central figures. In favor of the hypothesis that Roman emperors and empresses were represented as divine couples we mention the group of Mars and Venus from Ostia with portraits of emperor Comodus, naked, with helmet and shield and his wife empress Crispina.[68] As Ch. Picard

[65] I would like to mention that already Cleopatra identified herself with Selene:Cleopatra – New Isis, Cleopatra – New Selene (Plut., *Ant.* 24; 26; 36; 54; 60; 75. Cass. Dio, 50, 5, 3; 25, 2–3).

[66] Cf. Kantorowicz 1960, 16, figs. 32 b and 32 a.

[67] Ibid., 16, not. 80. Already Emperor Elagabalus ordered in 220 the statue of Luna Caelestis to be brought from Carthage in order to join in theogamy this goddess and Sol Invictus Elagabal (Herodian., 5, 6, 3–5).

[68] Picard 1926, 442 sq., fig. 175

Fig. 19. Left half-profile of Luna

Сл. 19. Леви полупрофил Луне

Fig. 20. Back side of Luna

Сл. 20. Задња страна Луна

suggests it seems that this group originally had portraits of emperor Marcus Aurelius and his wife, empress Faustina the Younger that were later replaced (resculptured) with Comodus and Crispina.[69] Picard in addition associates Mars from Ostia with bronze prototype encountered on the statue of Mars Borghese and Venus from Ostia with Venus from Melos and Victory from Brescia.[70] Faces, however, due to the license of artists very frequent in the Roman Empire had become portraits[71] as it is possibly the case with herms from Mediana. The question is which royal couple could have been depicted? When we examine once again folds of the drapery of Luna, locks on her head not depicted in carving but accentuated only by incisions and finally the general appearance of the railing and certain technical imperfections that we already mentioned it seems that the railing was made in the manner of the Late Roman epoch, more precisely in the 4th century.

It was mentioned above that herms with Sol and Luna were the central ones and in that case Sol was most important figure of the complete assemblage and it raises the issue of interrelation of Sol and emperor. Indicated hypothesis suggests that we should examine closer in the numismatic material as official instrument of imperial ideology and propaganda the relation of emperor with Sol and Luna especially in the 3rd and 4th century. In this study we are not taking into account iconographic scheme where Sol is represented individually but just those examples where Sol and emperor are represented together or on the reverse is just the bust of Sol. In this study we encountered following iconographic types[72]:

1. On the obverses of coins the busts of emperors are in the foreground and next to them in the background

[69] Ibid.

[70] Cf. reference 46

[71] Picard 1926, 442 sq.

[72] In the analysis we used the material published in *Roman Imperial Coinage* V/1, 2; VI, VII.

are busts of Sol with radiate crown. Busts are generally turned to the left. Legends on reverses could relate to Sol but there are also other legends and representations. Busts of emperors and Sol were depicted on obverses of coins of legitimate emperors as well as of usurpers in Gaul and Britain. Following chronological order first such iconographic scheme is recorded for Gaulish usurper Victorinus (268–271)[73] then for legitimate emperors Probus (276–282),[74] Carus (282–283),[75] Diocletian (before the reform of year 300)[76], British usurper Carausius (287–293)[77]. After short break Constantine I used this scheme[78].

2. Representation of emperor and Sol on reverses:

– Emperor standing to the right usually dressed as soldier, sometimes holding transverse spear and globe, receiving Victory on the globe from Sol standing to the left, sometimes holding whip. Between them is usually represented prisoner kneeling or sitting. This scheme is first recorded on coins of Aurelian (270–275)[79]. Much later the same scheme was on the coins of Constantine I[80].

– Emperor standing to the left, holding globe and spear, trampling upon enemy, crowned by Sol standing to the left and holding whip. This scheme is registered for Probus[81]. For this emperor we encountered also the scheme with emperor standing, putting his foot on prisoner, holding Victory and parazonium, crowned by Sol holding whip[82].

– On gold multiple minted in Cologne is represented Carus standing to the left, crowned by Sol, Carus holding scepter and offering Victory to Carinus standing to the right, crowned by Hercules[83].

– Representation of emperor dressed as soldier, standing to the left or right, holding spear and globe, crowned by Sol holding whip, chlamys over left shoulder. On one series from Sirmium emperor is holding labarum. This iconographic type was minted for Constantine I and Constantine II in Ticinum and for Constantine I in Sirmium in both mints between 320 and 323. It is characteristic that on solidi from Ticinum from 320/1 Constantine is depicted on obverse with radiate crown[84].

3. The bust of Sol on reverse was represented on coins of Postumus[85], Victorinus[86] and Constantine I[87].

There are few conclusions resulting from this analysis:

a) Sol is a companion of the emperor and he, besides other deities, secures him the triumph over enemy (reverse representations). This type occurred since the reign of Aurelian that is quite in compliance with his religious notion to accept Sol as supreme god. It is obvious that Carus also considered Sol to be his main protector, judging by mentioned multiple minted in Rome on which Sol crowns him while his son Carinus is crowned by Hercules, his protector. Later, we find this scheme on coins of Constantine I, from 316 to 324/5 as well as the scheme where Sol is crowning the emperor (Constantine I and Constantine II) between 320 and 323.

b) Even closer relationship between emperor and Sol could be encountered on obverses where busts of emperor and Sol were represented. This scheme is slightly later than previous one and was first used for usurper Victorinus (268–271). The series is ending again with Constantine I with issues from Ticinum dating from the years 313, 315 and 316.

c) Considering minting of both schemes according to geographical distribution we noticed that coins of

---

[73] Southern mint: RIC V/2, p. 388, no. 12; p. 389, no 25. Aurei

[74] Roma: RIC V/2, p. 45, no. 263, qvinar. Siscia: RIC V/2, p. 80, no. 596, aureus. Serdica: RIC V/2, p. 108, no. 829, aureus; p. 109, no. 835, 279, antoninianus.

[75] Siscia: RIC V/2, p. 146, no.99, Pl.VI/13, aureus. Here Sol and Carus are represented facing each other. Legend on obverse DEO ET DOMINO CARO AUG or INVIC AUG.

[76] Roma: RIC V/2, p. 239, no 189, quinarius

[77] Camulodunum: RIC V/2, p. 484, no. 233; p. 409, no. 304; p. 493, no. 341, antoniniani. Mint S: RIC V/2, p.507, no. 788, antoninianus. Indefinite mint: RIC V/2, p. 529, no. 788; p. 545, no. 1044, antoniniani.

[78] Ticinum: Alföldi 1961, p. 166, no. 118, Abb. 60, 313, golden multiple of 39.78 gr; RIC VII, p. 363, no. 32, Pl. 9, 315; p. 368, no. 53, Pl. 10, July – end of 316, solidi.

[79] Serdica: RIC V/1, p.296, nos. 274–275; p. 297, no. 283. Cyzicus: RIC V/1, p. 300, nos. 312–315; p. 305, no. 353.

[80] Ticinum: RIC VII, p. 368, no. 56, July – end of 316, solidus. Arelate: RIC VII, p. 245, no. 114, 317, solidus (prototype is the one from Ticinum). Thessalonica: RIC VII, p. 500, no. 10, Pl. 15, 317, solidus.Ticinum: RIC VII, p. 375, no. 108, Pl. 10, 320/1, solidus. Aquileia: RIC VII, p. 397, no. 35, Pl. 11, 320, solidus. Sirmium: RIC VII, p. 468, no. 8, Pl. 14, 320, solidus. Antiochia, RIC VII, p. 685, no. 49, Pl. 23, late 324 – early 324, solidus.

[81] Ticinum: RIC V/2, p. 61, nos. 404, 405; p. 62, no. 406, antoniniani, Period II.

[82] Ticinum: RIC V/2, p. 67, no. 456, antoninianus, Period II. Christol 1997, 64 sq. Christol in the sceptre held by Carus sees important sign of authority and compares it with a Jupiter's scepter. This also indicates superiority of Sol over Hercules.

[83] RIC V/2, p. 167, no. 225

[84] Ticinum: RIC VII, p. 374, nos. 98, 99, 320/1, 1½ solidi. Sirmium: RIC VII, p. 467, no. 3, 320, 1½ solidi; p. 471, no. 21, Pl. 14, 321, solidus; no. 22, 321, solidus; p. 472, no. 31, 322/3, solidus.

[85] Main mint, seventh issue, 269 AD: Besly, Bland 1983, p. 146, no. 2465, antoninianus.

[86] Cologne: RIC V/2, p. 395, no 96, aureus

[87] Trier, 313. Without designation of the mint in exergue, follis: Schoenebeck 1939, p. 104, T. II, 9, 10. Cf. RIC VII, p. 150. Legend on reverse SOLI INVICTO COMITI.

Aurelian were minted in the Balkans, in Serdica and in Asia Minor, in Cyzicus. Other issues are mainly related to the western mints (Italy, Gaul, Britain), to the less extent to the Balkans (Siscia, Sirmium, Serdica, Thessalonica) and in the time of Constantine also to Antioch 324/5 but as Bruun[88] remarks it was minted after prototypes of Ticinum, Aquileia and Sirmium. Therefore, except for coinage of Aurelian, the issues of other emperors were primarily connected to the western mints and it seems that cult of Sol as important protector and companion of the emperor mostly developed there. Similar is the case with bust of Sol appearing on reverses of coins of Postumus (with legend PACATOR ORBIS), Victorinus (with legend INVICTUS) and Constantine I (with legend SOLI INVICTO COMITI).

d) It is characteristic that almost all iconographic schemes could be found on the coins of Constantine I and that corresponds well with his religious notion after 310.

In addition to the quoted iconographic schemes, we found on the coins of Postumus and Victorinus for our theme important representations of Sol and Luna on the reverses but also of Apollo and Diana[89]. Thus on one issue of Postumus' denarii with reverse legend CLARITAS AUG there are busts of Sol and Luna[90] and on an issue of aurei with identical legend on the reverse there is bust of Sol with crown and Luna with crescent on the head and crescent under the bust.[91] On the aurei of Victorinus with reverse legend VOTA AUGUSTI are represented busts of Sol with radiate crown to the right facing Luna (Diana) with bow to the left.[92] P. Webb[93] mentioned hypothesis that Sol and Luna on the issue CLARITAS AUG could have represented Postumus' son and empress and also on the Vota-issue of Victorinus Sol and Luna (Diana) could have represented his son and mother Victoria, who after the death of Victorinus played significant part in election of the new ruler in Gaul. Webb thinks this hypothesis acceptable and in that case it would have been positive confirmation that members of imperial family had been depicted as deities Sol and Luna.

This explanation could convince us that on bronze railing from Mediana emperor and empress could have been represented as Sol and Luna but there is still the question who was the empress depicted as Luna on herm from Mediana. After consulting reference books concerning imperial iconography as well as numismatic material it seems that closest analogies for Luna from Mediana could be recorded on portraits of Fausta, wife of Constantine I. On the numismatic material Fausta was usually depicted as having rather narrow face, prominent cheek-bones, straight nose and somewhat protruding chin but with large eyes characteristic for Constantinian period. Coiffure was represented in four ways: accentuated vertical waves with bun on the back[94]; marked horizontal waves (Melonen-frisur) with bun on the back[95]; coiffure shaped as cap with diadem and braid, which from the back by the top of the head comes to the forehead (which is typical coiffure of Helena)[96]; horizontal, wavy tresses tied into a bun[97] and this type of hairstyle could be noticed on the cameo from the British Museum[98].

This last mentioned type resembles mostly the representation of coiffure of Luna from Mediana. Of particular interest is follis minted in Lyon in 324/5[99] where the coiffure above the forehead is represented as stylized locks making a crown. Fausta was depicted in the similar way on the follis minted in Cyzicus in 325/6.[100] Similar to these specimens is the mentioned cameo from the British Museum. On the other hand representation of tresses on the top of head very similar to Luna could be seen on bronze medallion from Nantes depicting Constantine I and Fausta with children[101] but segment of coiffure above the forehead and diadem look more like the representation of Helena's hairstyle. The closest analogy with Luna from Mediana is small bronze bust from Arles[102]. Unfortunately, corrosion considerably damaged this bust. Nevertheless, we can notice also here the narrow face with prominent cheek-bones and chin, small mouth but extraordinary large eyes. Above the forehead hair is parted in two, making crown-shaped locks. On the top of the head hair is depicted in slightly wavy, parallel locks. Hair is

[88] RIC VII, p. 685, reference for no. 49.

[89] Cologne: RIC V/2, p. 358, no. 263, aureus; p. 364, no. 338, denarius.

[90] Cologne: RIC V/2, p. 364, no. 336.

[91] Cologne: RIC V/2, p. 358, no. 260.

[92] Southern mint: RIC V/2, p. 390, no. 33.

[93] RIC V/2, p. 333 (Postumus) and p. 382 (Victorinus).

[94] Alföldi 1963, T. 10, nos. 152, 153, 157, 158. Calza 1972 , T. 86, no. 304.

[95] Calza 1972, T. 86, nos. 302, 303.

[96] Ibid., T. 88, no. 311.

[97] Ibid., T. 86, no. 301. Alföldi 1963, T. 10, no. 159. RIC VII, Pl. 2, no. 235; Pl. 22, no. 40.

[98] Calza 1972, T. 88, no. 168, fig. 312.

[99] RIC VII, Pl. 2, no. 235.

[100] RIC VII, Pl. 20, no. 40.

[101] L'Orange 1933, p. 153, T. 75, a. Cf. Calza 1972, T. 57, no. 87, fig. 181.

[102] Musée Lapidaire: Calza 1972, 252, no. 166, T. 89, fig. 314, 315.

arranged in the bun on the nape of the neck. On the head is pearl diadem, around the neck pearl necklace and the bust is dressed in light, folded dress resembling the folds of the dress of Luna. Immediately behind the diadem there two vertical parts on the head, like fragments of hoops for suspending the bust and that indicates that bust could have been used as weight on pair of scales, similar to the above mentioned head from Lyon already supposed according to the hairstyle to be later than the 2nd century as it is commonly dated.

Even though we do not have more preserved portraits of Fausta we think that Luna from Mediana is close to the portraits of this empress. In that case time interval when Mediana railing could have been made is between second half of 307 and September – October 326. Constantine I married Fausta, daughter of Emperor Maximianus Herculius in Trier in the end of 307. Fausta was proclaimed Augusta in the end of 324 after Constantine's victory over Licinius and met her tragic death in September or October 326[103] most probably as victim of court intrigue, the victim of which was also Constantine's first-born son Crispus killed in September 326 in Pola[104]. However, we should bear in mind that Constantine already at General Council in Nicaea in 325 adopted Christianity as official religion of the Roman Empire and in 326 in Rome he broke off relations with pagan senatorial aristocracy[105]. Therefore, we can date the railing before year 324/5. On the other hand, portrait of Luna – Fausta from Mediana does not depict very young woman, as Fausta must have been in 307. Analogies on the coins, nevertheless, date from the time around year 324. All in all more precise dating of the railing is too hypothetical so we can only suppose that it was cast before 324/5. But, even if it had been made immediately before that date it had been in use over 50 years as it was deposited in Mediana between 378 and 380. Such long use of railing is also suggested by reconstructions and repairs that we mentioned at the beginning of this work.

If Luna from Mediana had features of Fausta did Sol in the left section of bronze railing could have had features of Constantine. We already discussed his relations with Sol. We would like here to examine in detail this possibility and thus at the same time support the identification of Luna with Fausta. After 310 AD Constantine was no more related to Hercules but he accepted cult of Sol (*Sol Invictus*) assimilated with Apollo. It is quite obvious from the text of Panegyric recited in Trier in 310[106]: after campaign to the south of Gaul against Maximianus, Constantine visited famous shrine of Apollo (probably temple of Apollo Granus in Gran, among the Leuci tribe) where he had vision of Apollo accompanied by Victory holding laurel wreaths where thirty years of reign and long life were predicted. Authors of panegyric believed that Constantine had seen this Apollo *comitante Victoria* and that in the divine image Constantine recognized himself. He is, similar to the Sun god, constant *claritas*, he is *oriens*, source without ending. The joining of Sol to Jupiter happened already in the time of August[107]. In the course of time Sol usurped the place of Jupiter Capitolinus and became protector of emperors and state[108]; he was identified with emperors and as they he also became *»conservator et restitutor orbis, dominus imperii romani«*. From religious point of view Constantine adopted Christianity but he remained devoted to Sol-Apollo perhaps only in dynastic-heraldic sense. But Christians already got used to the idea that Christ is *Sol Iustitiae* whose image could have be seen even in Constantine's time on the triumphal arch of Iulians in Rome[109]. J. Straub is of the opinion that it could be assumed that Constantine still respected God Savior personified as Sol and that could have been comprehensible for pagans who could identify Neo-Platonistic idea about god with the Christian idea.[110] If we examine again the triumphal arch of Constantine we can see on one side medallion with Sol standing on quadriga and on the other side medallion with Luna standing on quadriga. These representations are obviously related to the ruler. In commentaries on these two medallions L'Orange and von Gerkan[111] anticipated direct influence of »solar theology« evident in the move of right hand of divine charioteer, move characteristic for *Sol invictus*. Thus picture would clearly express emperor's title *Sol invictus aeternus imperator* and that would reveal syncretism of that type on Constantine's triumphal arch. Under medallion with Luna on the triumphal arch is a frieze depicting departure of Constantine from Milan and under medallion with Sol is the frieze depicting entrance of Constantine in Rome. This also

[103] Cf. RIC VII, p. 71 sq. with earlier opinions quoted.

[104] Crispus was son of Constantine's concubine Minervina, before he married Fausta.

[105] Cf. RIC VII, p. 71

[106] *Paneg.* VII, 21 (ed. Galletier).

[107] Cf. Déonna 1920, 55.

[108] For relations of Sol and Jupiter see Christol 1997, 70.

[109] Straub 1967, 43.

[110] *Ibid.*

[111] L' Orange, Von Gerkan 1929, 174 sq.

indubitably reveals links of Constantine and Sol who in this way brings him into the capital.[112]

I would pay attention to above mentioned issue of follises minted in Trier between 310 and 313 in the name of Constantine I. They have on reverse bust of Sol in cuirass and paludamentum, viewed from the back and with radiate crown.[113] Representation of Sol on these specimens astonishingly resembles issues of Hadrian's aurei issued in 117, with very similar portrait of Sol and legend ORIENS[114]. This issue is related to Trajan's issues of gold coins from the last year of his reign, with similar image of Sol but without legend *Oriens*.[115] Identical portrait of Sol is encountered on the gold coin of emperor Probus but with legend SOLI INVICTO COMITI AUG[116]. It is quite clear, as emphasized also by Kantorowicz[117] that title *comes* does not denote Sol as deity subdued to emperor but to the contrary Sol and emperor are closely related and equal, what is absolutely clear from other Constantine's issues with Sol. According to Kantorowicz the legend *Oriens augusti* belongs to political and theological spheres and the message could be that *Tellus* (earth) could be content and bear fruits as rising of emperor – god of the Sun repels demons of darkness and provides *felicitas temporum*;[118] theme is probably after Virgil: *tuus iam regnat Apollo*.

Everything considered, Constantine himself was not tending to establish personal divine cult. Nevertheless, in insignia we can notice relation to Sol. First thing is accepting of radiate crown on the obverse portraits once again. Crown of sunrays, which in the 3rd century was common insignia on obverse of antoniniani, had not been depicted during Tetrarchy. Constantine introduced it again on certain issues from Trier mint, starting from the year 309.[119] Since that time radiate crown was regularly depicted on Constantine's issues in the western mints until 324. Besides on coins minted in the name of Constantine radiate crown is recorded also on coins minted in the name of Maximin Daia, Licinius I and Licinius II and Constantine's sons Crispus and Constantine II. Also in the eastern mints under Licinius' control we encounter between 321 and 324 issues with Constantine wearing radiate crown. This conclusion leads us again to the golden necklace with medallions with gold multiples of Constantine where on obverse he wears radiate crown; right hand is raised in salutation and in the left holds the globe that is typical iconography related to Sol. As we mentioned above around central field are busts of various deities so general impression is that Constantine is here depicted as solar deity surrounded by other deities.

I would like to mention the bronze statue, much later provincial replica of some public monument. Standing statue is 0.5 m high and represents Constantine dressed in long robe and mantle. Arms are fragmented but it looks as he was raising right hand and holding something (possibly globe) in the left; on the head is radiate crown. In any case Constantine was here depicted as deity (Sol–Apollo).[120] A. Piganiol[121] on one occasion considered that Constantine in 312, as once Aurelian, was living god, Sol's double, as alleged descendant of Claudius II who was believed to be originating from Sol. There was in Rome *pontifex Flavialis* officiating in *Templum gentis Flaviae* and in Numidia *sacerdos* or *coronatus* was in charge of the cult of *gens Flaviae*.[122] I think that from this entire analysis could be understood how much Constantine between 312 and 324 did not want to renounce Sol either because he was intimately still connected to this deity or because Sol became dynastic-heraldic symbol. It is also possible that through coin representations as most evident mode of propaganda, he wanted to win over followers of pagan religion still numerous in his part of the Empire (Roman senate, aristocracy, general public). We should bear in mind that he did not rule the entire Roman Empire at that time and was not able to organize it according to his own will but he was ruling conjointly with Licinius who while tolerating Christians was still devoted to the traditional Roman religion. According to everything said above it seem that there were no significant restraints that on railing from Mediana could be depicted Sol with features of Constantine.

---

[112] L' Orange 1984, 48 sq., Mayer 2002, 191.

[113] RIC VI, p. 227, nos. 886–895. Chronology is not quite precise. No 888 in Schoenebeck 1939, Taf. II, 9, 10. No. 890 in RIC VI, Pl. 2.

[114] Cf. Kantorowicz 1963, 119, not. 1 and figs. 1 a, b.

[115] *Ibid*., 121 sq. Kantorowicz thinks that Trajan issued these golden coins after consulting the oracle of Jupiter Heliopolitanus, Syrian Sun-god, before the Parthian war. Kantorowicz also quotes *Pap. Giesen* 20 where it is said that Helios in his chariot carried Trajan to heaven, and then came back to earth to announce arrival of Hadrian as new emperor.

[116] Kantorowicz 1963, 122, not. 18 and fig. 4

[117] *Ibid*., 127

[118] *Ibid*., 130

[119] RIC VI, Treveri, no. 796, golden multiple. Aboute radiate crown of Constantine I cf. Bergmann 1998, 282 sq.

[120] Statuette was found in 1730 at Tūmmerby on Jûtland peninsula (now in National Museum in Kopenhagen. It is descibed by Noll 1958, 118 with literature. L' Orange 1984, catalogue on page 122, considers this statuette to be from post-Constantinian time. Contra Bergmann 1998, 287 sq., who thinks that this statuette does not depict Constantine I.

[121] Piganol 1962, 462 sq.

[122] Cerfaux, Tondriau 1957, 379.

HERM WITH BUST OF AESCULAPIUS
(Figs. 21–26)

On the other preserved herm from Mediana railing was bust of Aesculapius. Bust could be identified as that of Aesculapius according to twined ribbon around the head as special attribute of Aesculapius' representations (Fig. 26). Segment of the face not covered with beard has slightly prominent cheekbones and barely sunken cheeks (Fig. 23). Mouth is finely modeled, half-open. Nose is straight with modeled nostrils. Eyes of almond shape are not exceptionally large and have clearly distinguished eyelids under prominent eyebrows. Hairs of eyebrows are not depicted. Pupils are accentuated by incised circle. Eye representation is almost identical with eyes on the portrait of Luna. Moustaches are modeled in such a way that hairs are depicted by oblique, parallel incisions. Beard is depicted by rich, impressive curls with clearly distinguished locks. On the beard under lower lip was central lock and to the left and right two curls coiled in the lower section towards central lock. Under these is the second row of curls parted in the middle and thence they evolve into curls going to the cheeks and joining with the hair. They are modeled in such a way so the impression achieved is that of plaited lock. Hair is depicted in the similar way, parted above the forehead and crown of hair enfolds left and right half of the head towards the nape (Figs. 24, 25). Locks of curls are clearly accentuated. On the back of the head and on the neck hair is carved in three vertical clearly distinguished locks (Fig. 26). They are divided in two segments by horizontal grooves and locks in upper half are depicted by oblique incisions. On the head top hair is arranged radially from the central point. Locks are not carved but they are accentuated by incisions, which distinguish each lock with depicted hairs. Head is significantly brachycephalic and looking in profile looks flattened. It is turned and slightly inclined towards left shoulder. Such position of head and expression of eyes and mouth give to the face an expression of compassionate gentleness characteristic for sculptures of Aesculapius. Drapery falling in folds on the chest is thrown over left shoulder. Folds are stylized, stiff and resemble folds of the dress of Luna. On the rear side instead of the back is a hollow and there is bust soldered to the herm. At the lateral sides of bust there are usual square protrusion common for all herms.

Although Aesculapius is according to general impression conceived as stylistically different from Luna, technical details like clearly distinguished hairs of hair and beard, representation of eyes and nose, reveal the hand of the same master-sculptor and work of a single workshop. Regarding in general head of Aesculapius reveals strong influence of Greek and then Hellenistic art as the sculptor of this image of Aesculapius had before his eyes the replica of some famous Greek sculpture.

Representation of beard and hair above the forehead leads us to the head of Zeus from Cyrene, replica

Fig. 21. Herma with bust of Aesculapius in front (C–205A/2000)
Fig. 22. Herma with bust of Aesculapius in profile

Сл. 21. Херма са бистом Асклепија, предња страна (C–205A/2000)
Сл. 22. Херма са бистом Асклепија у профилу

of the statue related to Phydias, carved probably in the time of Antonines.[123] Similar treatment could be encountered on so-called statue of Anacreon, 2nd century marble copy of the bronze statue from the time of Pericles;[124] then on one Boeotian stele from first decades of the 4th century[125] as well as on a votive relief from Epidaurus,[126] dedicated to Aesculapius and dated about 399 BC. Perhaps most similarities could be noticed with a head of Aesculapius by Scopas[127] from the temple of Arcadian alliance in Tegeia, from the 4th century. Mussed curly hair and curly beard, modeling of face, nose and eyes could be also noticed in the image of Aesculapius from Mediana but image from Mediana is more stylized while the similar idea in treatment of Aesculapius' image is obvious. This type of head could be seen on the torso of Aesculapius very much resembling statue of Scopas from Tegeia.[128] Even though it could not be considered as close analogy we should mention treatment of curls and locks on the bronze head of boxer (pugilist) Satyros from Olympia, work of sculptor Silanion dated between 335 and 330 BC.[129] Likewise, especially when treatment of curls of the beard is concerned there is certain similarity with head of boxer, work of sculptor Apollonios, son of Nestor from Athens, dated in the first half of the 1st century BC.[130] We could also mention bronze statue of philosopher dating from 280 BC with beard similar to the beard of Aesculapius from Mediana.[131] We are also referring to the bronze statue dated into first half of the 2nd century AD certainly made after Hellenistic model.[132] The beard is slightly longer then on Aesculapius' head from Mediana but execution of hair on the top of head is similar and curls above the forehead are represented as crown. Of the same type is also the bronze statue from National Museum in Belgrade,[133] as well as marble statue of Aesculapius from famous hoard of marble sculptures from Tomis, deposited most probably in the time of Gothic attacks in 375.[134] Finally, we are mentioning also the marble head from well-known Aesculapius' shrine in Batkun (Bulgaria) in the vicinity of Philippopolis.[135] Head is fragmented, curls of the beard are carved similarly to the curls of Aesculapius from Mediana but moustaches are different. The eye is also similarly modeled and vertical locks placed on the back around the neck are characteristic; on Mediana Aesculapius there are only three of them. To the type from Batkun correspond with slight differences also heads of Aesculapius from Mihailovgrad, Gigen and Kovačevac studied by C. Dremsizova-Nelčinova and related with already mentioned head of Aesculapius from Tegeia. It should be mentioned that shrine in Batkun was built in the 2nd century[136] but was active until almost the end of the 4th century when it was destroyed in conflagration.[137] So, shrines of Aesculapius were venerated even in the time when Christianity already predominated over paganism.

Summarizing data about close and less close analogies for image of Aesculapius from Mediana we can conclude that similar treatment of images originated already in the time of Phidias and was used for images of Aesculapius on the stele from Epidaurus and the head of the Scopas' sculpture of Aesculapius from Tegeia. This as well as other statues of Aesculapius were replicated during the 2nd century AD, particularly in the time of Antonines. This made us to study more carefully the sculptures of this period and we can notice most resemblance with image of Aesculapius from Mediana on portraits of Hadrian,[138] especially conspicuous in the curls of beard and hair above the forehead. Of course, other elements of Hadrian's hairstyle are entirely different. Ecumenicity of Hadrian and his restoration of Greek classic art are well known and best noticeable in his villa in Rome where many copies of Roman masters have been found.[139] By this comparison I do

---

[123] Museum in Cyrene: Picard II/1, 365, fig. 153

[124] Picard II/2, 679, fig. 273.

[125] Museum in Athens: Picard III/1, 175, fig. 51.

[126] Museum in Athens: Picard III/1, 341, fig. 120.

[127] Picard III/2, 696, fig. 300. About this see also Pausanias, VIII, 47 (translation Lj. Vuličević, Matica Srpska, Novi Sad 1994, II, p. 194).

[128] Ibid., 696., not. 4, fig. 299.

[129] Ibid., Pl. XII. Bieber 1955, 48, fig. 144.

[130] Rome, Termae Museum 545: Hafner 1954, 69, Taf. 29, A 16.

[131] Richter 1969, 203, fig. 288.

[132] *A Passion for Antiquities* 1999, 298 sq., no. 156. Authors state that this statue is close to the series known as the Albani type (LIMC, vol. 2), but also to the well-known Aesculapius' type, so called type Giustini (LIMC, vol. 2).

[133] Величковић 1972, 52, no. 72 a i b, Staro Selo, near Velika Plana.

[134] Canarache 1963, 42 sq. no. 6, figs. 19, 20.

[135] Tsontchev 1941, 41, figs. 106, 107. Dremsizova-Nelčinova 1965, 44, fig. 4.

[136] Tsontchev 1941, 75, altar no. 4 on page 19 erected in honor of Trajan. Coins of Philippopolis was issued in the name of Antoninus Pius.

[137] Ibid., 72–73. Latest coin is of Theodosius I – Rv. VIRTUS EXERCITI, SMNB. There was found large amount of coins of Constantine I and his heirs.

[138] Especially on portrait of Hadrian from Rome, Museo Vaticano, Sala Rotonda 543: Wagner 1956, T. 29 a, b; Simon 1972, fig. 96.

[139] Frova 1961, 256 sq., especially 262 sq. Morey 1953, 53, when, according to him »Alexandrian style« in art predominates in Rome. Picard 1926, 426 sq., who particularly emphasize the taste of that time for pastiche of Greek sculptures.

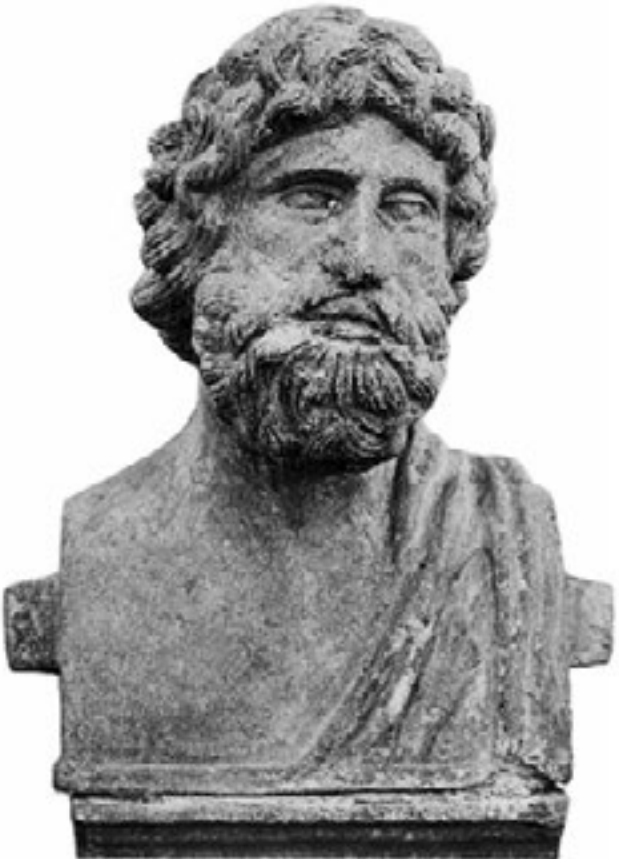

Fig. 23. Bust of Aesculapius in front

Сл. 23. Биста Асклепија с предње стране

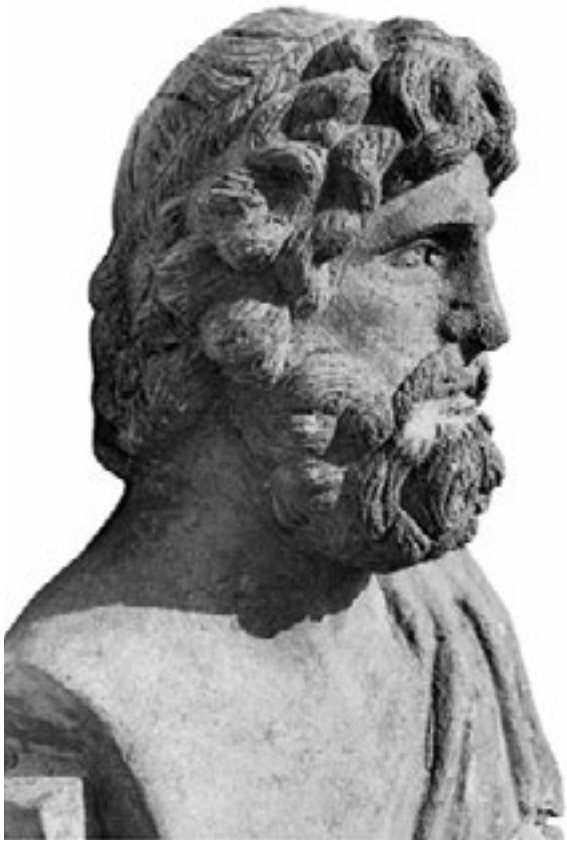

Fig. 24. Right profile of Aesculapius

Сл. 24. Десни профил Асклепија

not want to say that Aesculapius from Mediana should be ascribed to the 2nd century but I would like to mention that Constantine I in one period of his life was fascinated with the art of Trajan's and Hadrian's age and time of Marcus Aurelius hence on his triumphal arch in Rome could be identified many spolias from these periods. Also, considerable number of Hadrian's portraits was resculptured into those of Constantine.[140]

Likewise, in his general ideology as we mentioned above, after the battle of the Milvian bridge in 312 Constantine emulated the »good emperors« Trajan, Hadrian and Marcus Aurelius. Thus on his triumphal arch in Rome in already mentioned scene of *Oratio* on the barrier of rostra we can see at the left end of the cancellus the seated statue of Hadrian and at the right end the statue of Marcus Aurelius. Besides theological and political connotations of the *Oriens* type, as mentioned above, of particular significance is iconographic similarity of Hadrian's gold coins and Constantine's follises from Trier. This, moreover, speaks indubitable about Constantine's ideological and political program to derive his reign from the reign of *optimi principes* of the 2nd century. Returning of some of artistic accomplishments from Constantine's time to the classical models we can encounter on the images of Aesculapius and Luna from Mediana.[141] So, that is the point; through the entire 4th century there are still existing the types and forms accumulated by ancient pagan Roman art, heir, via Greece, of various antique civilizations, especially when this art was related to the ideology of imperial cult. Even later, the Byzantine art used for long time Hellenistic tradition,

[140] Evers 1991, passim. Cf. Von Sydow 1969, 54. Elsner 2000, 177. Strong 1961, 78: »The two Constantinian roundels of Sun and the Moon make a brave but unsuccessful effort to match their Hadrianic prototypes«.

[141] On the other hand we have the decline of classic style, in particular Alaxandrian that could be noticed on friezes on triumphal arch of Constantine in Rome. See among others, Morey 1953, 56 sq. Von Sydow 1969, 56.

Fig. 25. Left profile of Aesculapius

Сл. 25. Леви профил Асклепија

Fig 26. Back side of Aesculapius

Сл. 26. Задња страна Асклепија

or better to say tradition of the Greek art transformed in contact with Orient. Against that background we should remember that Christian emperors starting from Constantine the Great brought to Constantinople, Christian capital, antique masterpieces.[142] Such tendencies towards classicism were something that was permanently restored in the sculpture from the middle of the 4th to the 6th century.

Reasons for this could be explained in various ways. At one hand paganism in this period still had important adherents who perhaps inspired such revivals. There was also important church dignitaries prone to reconciliation of Christianity with classical heritage and imperial courts in the East as well as in the West always remained conscious of links of its institution with pre-Christian times, so they could have become centers of these restoration incentives. Echo of such artistic inclinations we encounter also on herms of bronze railing from Mediana, which could be most probably dated in the second decade of the 4th century.

CONCLUSIVE REMARKS

The find of bronze railing also raises the following questions: where it was standing in Mediana and when it had been brought there. The first question is perhaps more easy to answer. In a room in the west tract of the villa with peristyle, not far from the large hall with apse – triclinium, a hoard of porphyry and marble statues including the statues of Aesculapius, Hygeia, Artemida Sosandra, Dionysus, Hercules, Mercury, etc, was discovered in 1972.[143] This entire group was probably standing in some small shrine within the villa. It seems as most probably assumption that apse of triclinium was turned into the shrine where cult of Aesculapius and Hygeia dominated. In that case it would have been logical that bronze railing was standing at the entrance to the apse as the railing itself

[142] Eusebius, *Vita Constantini* III, 54. Elsner 2000, 154 sq.
[143] Јовановић 1973–74. Петровић 1994, 36 sq.

was discovered not too far from triclinium. Between two pilasters at the entrance to the apse there is enough space to mount the railing with passage between left and right segment of it leading from frontal area of triclinium to the apse. Unfortunately, except for small segments along the apse walls, the floor where traces of rail fixing could have been recognized is not preserved. As we mentioned before, unworked back side of railing indicates that there was drapery or curtain behind it, hiding the shrine from profane world.[144]

We are not going to discuss here the sculptures from villa in Mediana but we think worth mentioning that all of them were replicas of important works of Greek art and most probably were brought to Mediana from various regions. We think that bronze railing was also not produced specially for the residence in Mediana but that it had been brought from some other shrine and thus we come to the second question and that is when it could have happened. If we render as acceptable our explanation that in the apse of villa with peristyle was organized a shrine and we repeat that this hypothesis is quite plausible then it could have happened in second or third sub-phase of the second building phase of Mediana. As we already explained first building phase in Mediana was purposely demolished and leveled and at that level was constructed among other structures also the villa with peristyle. In the first sub-phase villa had in peristyle and triclinium the mortar floors, which as excavations revealed had been repaired in places meaning that they had been in use for rather long time. In the second sub-phase peristyle and triclinium were decorated with mosaics laid on earlier floor, some of the rooms were decorated with frescoes, stylobate of peristyle was extended and impluvium in the central zone of the peristyle was rebuilt (earlier structure was filled up and new one was constructed on top of it). Third sub-phase of villa with peristyle could be so far ascertained only on impluvium where excavations in 2002 revealed that second sub-phase of impluvium was negated and brick floor with substructure of stone rubble joined with mortar was laid over it.

According to the data obtained from numismatic material from Mediana, the first building phase could have been demolished before the year 330 and second constructed between ± 330 and 334 when Constantine I for the last time stayed somewhat longer in Naissus.[145] The first sub-phase of the villa with peristyle was constructed at that time but it seems that small triclinium – stibadium to the east of large triclinium from the first phase was preserved. Precise date of the second sub-phase of the villa could not be established with certainty but it was certainly after 334. It is possible that villa had been decorated during the stay of Constans in Naissus in 339–340.[146] Likewise, for the time being it is difficult to establish the precise date of third sub-phase. Considering suggested dates of villa construction it is hard to believe that Constantine I or his sons Constans or Constantius II established pagan shrine in the Mediana villa disregarding their tolerance for pagans and Constantine's relationship with Sol prior the year 325.[147]

The next emperor who spent few months in Naissus was Julian. Analysis of historical sources suggests that he stayed in Naissus between June and November 361 and accordingly he also visited Mediana.[148] His religious policy intended to return Roman Empire in the lap of traditional Roman pagan religion is well known. On the other hand, besides strong syncretism and Neo-Platonic ideology Julian was the passionate admirer of Sol–Helios[149] that is best illustrated in his *Hymn to King Helios*.[150] I would like to quote few citations essential for our subject:

144B: »This god Helios, including within himself all the origins of the finest intellectual system is Apollo Musagetes and as he makes our life full of order, he bears to the world Aesculapius even though he had him by himself before the origin of the world«.

144C: »Then we encountered isolation of his (Helios' – com. M.V.) creative function that he shares with that of Dionysus who takes care about isolated being, we encountered the strength of Musagetes declared in finest harmony and intellectual joining and we realized that together with Aesculapius he fulfills the arrangement of the entire life.«

---

[144] Fox 1988, 154 sq., with earlier literature cited in note 21. R. L. Fox says that in Syria and Near East cult statues were screened by the curtains. Only on special days the statues were taken out of shrine and driven in carts. In the Greek world also the statues were hiden behind curtains.

[145] Detailed chronological analysis of the building phases of Mediana will be published on other occasion.

[146] Seek 1919, 189: Constans was certainly in Naissus on September 18th 339 and then on January 19th and February 2nd 340.

[147] For attitude of Constantine's sons to the pagans see, among other Simon 1972, 254.

[148] Cf. Szidat 1996, 242 sq. (chronological table, extended and improved from one in Szidat 1977).

[149] Simon 1972, 257.

[150] Julijan imperator, Izabrani spisi, Beograd 1987 (translation A. Popović), 49–78. Hymn was composed probably in Constantinople in 362.

149D/150A: As King Apollo is joined with Helios by simplicity of his thoughts thus should be considered that Athena got from him her being and as she is his perfect notion, it should be considered that she reunites gods that are around Helios, without confusion, in unity with king of everything, Helios, and that she divides and induces unprofaned and pure life form the highest firmament, through seven spheres, up to Selene, as Selene is the last of celestial spheres that this goddess filled with wisdom. And by her help Selene look at intelligible things above the sky and decorates with shape the structure that is under her and discards her awkwardness and dependence and ambiguity.

153B: »What else should I tell you, how he had taken care for health and salvation of all by bearing Aesculapius, savior of the hole world«.

In the letter *Against Galileans* Julian mentions relation of Helios and Aesculapius:[151]

200A: »As Zeus indeed among intelligible gods had born from himself Aesculapius and by fruitful life of Helios brought him to the earth to the light of the day. Aesculapius after descending from heaven to the earth appeared near Epidaurus, individually, in the form of human and by multiplication, he hence thanks to his journeys spread his right hand of salvation over the entire earth.«

So just on bronze railing from Mediana we notice emanation of the greatest part of belief that Julian presented in *Hymn to the King Helios*: Helios and Selene, Aesculapius and Hygeia and perhaps on one of the herms also Dionysus whose sculpture was found in the hoard of marble sculptures in the Mediana villa. I would like to repeat that railing had been produced much earlier but Julian could have brought it to Mediana either when he came to Naissus in 361 or he ordered it to be brought from some shrine in some province close to Dacia Mediterranea and Niš. Julian certainly greatly respected also Aesculapius and in the *Letter to Galileans* 235C he wrote: »Aesculapius treats our bodies while Muses with help of Aesculapius and Apollo and Hermes, god of eloquence care for our souls;… and medical skill that originates from Aesculapius whose oracles exist worldwide and whence god permits that we ceaselessly get a part. Indeed, many times when I was ill I was cured by medicines prescribed by Aesculapius and witness of this is Zeus«. Julian anyway paid considerable attention to medicine and healing and following his order iatrosophist Oreibasios from Pergamum, Julian's physician and supervisor of his library collected works of physician Galen and also made selection from tractates of most famous physicians preceding him.[152] In addition to that Julian ordered asylums and hospitals to be built near to the temples and priests were obliged to take care of the sick.[153]

Proximity of Mediana and Niška Banja with its warm and medicinal springs could also prompt the establishing of a shrine where primarily the iatric deities were venerated. Niška Banja had been certainly visited in the Late Roman period but it is not impossible that from Banja or some springs closer to Mediana mineral water had been at that time conducted to Mediana even before Julian's stay at Naissus. In brief, Julian's syncretism, exceptional veneration of Helios as well as Aesculapius, proximity of spa and imperial complex in Mediana made us consider this emperor as inspirator of the shrine of iatric gods in Mediana, most probably in the villa with peristyle and to that very shrine belonged also the bronze railing.

The most difficult question to answer is whence the railing could have been brought to Mediana. Foregoing analyses of cancelli and busts on herms revealed that it is difficult to determine the certain geographic region where railing could have been produced. As many arguments there are for eastern workshops there are as many for the western workshops. Up to a certain degree the bust of Luna (Fausta) speaks more in favor of western, perhaps Gaulish provenance. On the other hand we have seen that numismatic material where close connection between Sol and emperor are illustrated or representations of Sol and Luna depicted on reverse do originate from western, presumably Gaulish mints or from Ticinum in the time of Constantine I. Even his relation to Sol is characteristic of the time when he stayed in the western provinces. For that reasons there is a possibility that Julian had taken the railing with him from Gaul when he was heading eastward again Constantius II. As we explained the railing was easy to disassemble and reassemble and its transport was also not complicated. It is not impossible that it had been standing in some renowned shrine in Gaul. Second possibility is that railing was brought from some shrine in Thrace when Julian came to the Balkans. In Thrace existed quite a number of Aesculapius' shrines, some of which like Batkun were in use also during the 4th century. The railing could have been brought also from Macedonia having in mind the geographic area where Julian could have had influence in the Balkans prior to the death of Constantius II. In any

[151] Ibid., 141–185

[152] Hadot 1998, 246 sq.

[153] Simon 1972, 262. On medical treatment in Greek – Roman world see Gourevitch 1984.

case, considerable artistic achievement in production of the complete railing despite some noticed imperfections suggests that it had been made by excellent artisans employed either by rich, high ranking, pagan aristocrats or somebody from imperial family. This imperial character is especially suggested by the Mediana herms with Luna-Fausta and Sol-Constantine. The railing was also widely known already at the time when it was brought to Mediana as, after all it was the case with sculptures found in the Mediana villa.

After Julian, Valentinian I and Valens stayed in Mediana for few days at the beginning of their reign in 364. Although Christians they were not fervent opponents of the pagans and were even tolerant towards them[154] so they could have left the shrine in the villa in Mediana undisturbed as in the second half of the 4th century there were still active shrines of Aesculapius in Batkun or in Tomis. Only the Gothic attacks after the year 378 destroyed imperial complex in Mediana.

[154] Simon 1972, 265; 276 sq.

BIBLIOGRAPHY:

***Age of Spirituality* 1977** – *Age of Spiriruality*, Late Antique and Early christian Art, Third to Seventh Century, Metropolitan Museum of Art, New York 1977.

R. Alföldi, 1963 – M. R. Alföldi, *Die Constantinische Goldpägung*, Mainz 1963.

***A Passion for Antiquities* 1994** – *A Passion for Antiquities. Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman*, The J. Paul Getty Museum in association with the Cleveland Museum of Art, Malibu 1994.

Bergmann, 1998 – M. Bergmann, *Die Strahlen der Herrscher. Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaizerzeit*, Mainz 1998.

Besley, Bland, 1983 – E. Besley, R. Bland, *The Cunetio Treasure. Roman Coinage of the Third Century*, London, 1983.

Bieber, 1955 – M. Bieber, *The Suilpture of the Hellenistic Age*, New York 1955.

Boucher, 1973 – S. *Les bronze romains figurés du musée des Beaux-arts de Lyon*, Lyon 1973.

Brunšmid, 1910–11 – J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog Narodnog Muzeja u Zagrebu, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* 11 (1910-–1911).

Calza 1972 – R. Calza, *Iconografia romana imperiale da Carausio a Giuliano*, Roma 1972.

Canarache, 1963 – V. Canarache et al., *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucuresti 1963.

Cerfaux, Tondriau, 1957 – L. Cerfaux et J. Tondriau, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Paris 1957.

Christol, 1997 – M. Christol, Dieux et princes sous Carus, Carin et Numérien, *Revue Numismatique,* 1997, 61–71.

CIL VI – *Corpus inscriptionum latinarum*, vol. VI.

Cumont, 1895 – F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystéres de Mithra*, T. I, Bruxelles 1895.

DACL – Cabrol-Leclercq, *Dictionaire d'archéologie chrétienne et du liturgie*, T. II, 1910; T. XIII, 1937.

Deichman, 1958 – F. W. Deichman, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Bd. III, Wiesbaden 1958.

Déonna, 1920 – W. Déonna, *La légende d' Octave – Auguste, dieu, sauveur et maître du monde*, Angers, 1920.

Deppert-Lippitz, 1996 – B. Deppert-Lippitz, Late Roman Splendor: Jewelery from the Age of Constantine, *Cleveland Studies in the History of Art* 1, 1996, 30–71.

Дремсизова-Нелчинова, 1965 – Ц. Дремсизова--Нелчинова, Непубликовани паметници на Асклепий от Археологическия музей в София, *Археолоīия* VII/2, 1965.

Elsner, 2000 – J. Elsner, From the culture of spolia to the cult of relies: the Arch of Constantine and the genesis of late antique art forms, *Papers of the British School at Rome* 68, 2000

Evers, 1991 – C. Evers, Remarques sur l'iconographie de Constantin, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 103/2, 1991, 785–806.

G. Foerster, 1989 – G. Foerster, Decorated marble chancel screens in Sixth Century synagoges in Palestine and their Relation to christian Art and Architecture, *Actes du XIe Congr. Intern. d'arch. chrét.*, vol. II, Roma 1989, 1809–1820.

Fox, 1988 – R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, London 1988.

Frova, 1961 – A. Frova, *Arte di Roma e del mondo romano*, Torino 1961.

Gourevitch, 1984 – D. Gourevitch, *Le triangle hippocratique dans le monde gréco-romaine. Le malade, sa maladie et son médecin*, École française de Rome 1984.

Grabar 1971 – A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin,* Variorum Reprint, London 1971.

Grimal, 1943 – P. Grimal, *Les jardins romaines à la fin de la république et aux deux premiers siècle de l'empire*, Paris 1943.

Grimal 1960 – P. Grimal, *La civilisation romaine*, Paris 1960.

Hadot, 1998 – I. Hadot, Les aspects sociaux et institutionels des sciences et de la médicine dans l'antiquité tardive, *Antiquité tardive* 6, 1998, 233–250.

Hafner,1954 – G. Hafner, *Späthellenistische Bildnisplastik*, Berlin 1954.

Јовановић, 1973–74 – А. Јовановић. Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* XXIV–XXV, 1973–74, 57–65.

Kantorowicz, 1960 – E. Kantorowicz, On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection, *Dumbarton Oaks Papers* 14, 1960, 3–16.

Kantorowicz, 1963 – E. Kantorowicz, *Oriens augusti* – Lever du roi, *Dumbarton Oaks Papers* 17, 1963, 117–177.

Kraus, 1967 – Th. Kraus, *Das römische Weltreich*, Propyläen Kunstgeschichte, Band 2, Berlin 1967.

Lebel, Boucher, 1975 – P. Lebel, S. Boucher, *Bronzes figurés antiques (grecs, étrusque et romains). Musée Rolin – ville d'Autun,* Paris 1975.

LIMC *– Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, T. II/1, 2, Zürich/München 1984.

L'Orange, 1933 – H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts*, Oslo 1933.

L'Orange 1984 – H. P. L' Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin – Söhnen 284–361 n. Chr.*, Berlin 1984.

L'Orange von Gerkan 1939 – H. P. L'Orange und A. v. Gerkan, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte,* I, Berlin 1939.

Машов, 1988 – С. Машов, Римска вила при с. Долна Кремена, Михайловградска област, *Известия на музеите в Северозападна България* 14, 1988, 21–42.

Mayer, 2002 – E. Mayer, *Rom ist dort, wo der Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II*, Mainz 2002 (Verlag des Römisch-germanischen Zentralmuzeums, Monographien, Band 53).

Медијана**, 1979** – *Медијана*, каталог изложбе, Нишки музеј, Ниш 1979.

Мирковић, 1954–1955 – Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу (Le sépulcre vieux – chrétien de Niš), *Старинар* V–VI, 1954–1955, 53–72.

Младенова, 1965 – Я. Младенова, Раскопките на вилата при Ивайловград през 1964, *Археология* VII/2, 1965 20–33.

Mladenova, 1969 – J. Mladenova, La villa romaine d'Ivailovgrad, *Actes du I Congr. Internat. des études balcaniqeues et sud-est europ.*, Sofia 1969, T. II, 527–541.

Morey 1953 – Ch. R. Morey, *Early Christian Art*, Princeton 1953.

Nikolajević, 1978 – I. Nikolajević, Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije, *Arheološki Vestnik* XXIX, 1978, 678–693.

Noll 1958 – R. Noll, Der Reiter von Altinum, *JÖAI* 43, 1956–1958 (1958), 113 sq.

Петровић, 1994 – П. Петровић, *Медијана, резиденција римских царева*, Београд 1994.

Picard,1926 – Ch. Picard, *Manuels d'histoire de l'art. La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine*, Paris 1926.

Picard, 1954 – Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque. La sculpture.* T. II/1,2, Paris 1939; III/1, 2, Paris 1948; IV/1, Paris 1954.

Piganiol, 1962 – A. Piganiol, *Histoire de Rome*, »Clio«, 5e ed., Paris 1962

Reinach, 1909 – S. Reinach, *Répertoirs de Reliefs Grecs et Romains*, T. I, Paris 1909; T. II, 1912; T. III, 1912.

RIC **V** – P. H. Webb, Probus to Amandus, *The Roman Imperial Coinage*, vol. V/2, London 1968.

RIC **VII** – P. M. Bruun, Constantine and Licinius, A. D. 313–337, *TheRoman Imperial Coinage*, vol. VII, London 1966.

Richter, 1969 – G. Richter, *A Handbook of greek Art*, London and New York 1969.

RzBK *– Reallexicon zur byzantinische Kunst*, Stuttgart 1965.

H. v. Schoenebeck 1967 – H. v. Schoenebeck, Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin, *Klio*, Beiheft 43, 1967.

Seeck, 1919 – O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, Stuttgart 1919.

Simon, 1972 – M. Simon, *La civilization de l'antiquité et le christianisme*, Paris, 1972.

Straub, 1967 – J. Straub, Constantine as ΚΟΙΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ, *Dumbarton Oaks Papers* 21, 1967, 37–55.

Strong, 1961 – D. E. Strong, *Roman Imperial Sculpture. An introduction to the commemorative and decorative sculpture of the Roman Empire down to the Death of Constantine*, London 1961.

Szidat, 1977 – J. Szidat, Historischer Kommentar zu Ammianus Marcelinus Band XX–XXI, Teil I: Die Erhebung Iulians, *Historia – Einzelschriften*, Heft 31, 1977.

Szidat, 1996 – J. Szidat, Historischer Kommentar zu Ammianus Marcelinus Band XX–XXI, Teil III: Die Konfrontation, *Historia – Einzelschriften*, Heft 89, 1996

Tsontchev, 1941 – D. Tsontchev, *Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun*, Sofia 1941.

Величковић, 1972 – М. Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Београд 1972.

Vermaseren, 1956 – M. G. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*, T. I, Hague 1956.

W. von Sydow 1969 – W. von Sydow, *Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts in 4. Jahrhundert n. Chr.*, Bonn 1969.

Wagner, 1956 – M. Wagner, *Hadrian*, Berlin 1956.

Will, 1955 – E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris 1955.

Резиме:

МИЛОЈЕ ВАСИЋ, Археолошки институт

БРОНЗАНА ОГРАДА ИЗ МЕДИЈАНЕ

Током ископавања у Медијани 2000. године, у сонди 7 откривена је остава са деловима бронзане ограде. Ограда се састојала од канцела између којих су стајале херме са бистама божанстава. У остави су сачувана три канцела, један полуканцел ливен заједно са хермом, херма са бистом Ескулапа и херма са бистом Луне. Ограда је била тако конструисана да је могла да се раставља. Канцели су на дужим странама имали по два испуста који су улазили у лежишта на хермама. Пошто је на полуканцелу са хермом сачувано једно такво лежиште, може да се закључи да је стајао на пролазу и да је ограда била подељена на две половине. На херми на полуканцелу опажа се руб хаљине какав налазимо и на херми са Луном. Тако би на десној половини ограде стајале бисте женских божанстава, а на левој мушких. Према положају бисте Луне може да се закључи да је она заузимала централни положај, док би биста Ескулапа стајала на левом крају леве половине и била је окренута према централној херми. Можемо да претпоставимо да се на левој половини налазила централна херма с представом Сола, као пандан Луни, док би на десној половини требало очекивати херму с бистом Хигије као пандан Ескулапу.

Мотив прекрштених летава у пољима који се јавља на канцелима, налазимо на различитим споменицима од 1. до 5. века, како у западним, тако и у источним провинцијама римског царства. Али начин израде указује на касну антику као време производње ограде. Анализа попрсја Ескулапа и Луне указује на јаке традиције класичне грчке и хеленистичке уметности, које су у доба римског царства доживљавале ренесансе. Портрет Луне у многоме одговара цртама лица Фаусте, жене Константина I, што не би било необично познавајући Константинову везаност за ово божанство. Ако су наше претпоставке тачне, онда би датум израде ограде могли да ставимо пре 325. године када је Константин на Никејском сабору дефинитивно усвојио хришћанство као државну религију. Представе Фаусте које су најближе портрету Луне су из периода када је Фауста проглашена за августу, односно 324. године. Треба имати у виду да је Фауста погубљена 326. године.

Ни бисте Ескулапа и Луне не помажу нам да прецизније одредимо у ком делу царства је ограда произведена. На основу анализе односа царева и Сола, као и на основу једног дела споменика, није искључено да је ограда настала у западном делу царства, могуће у Галији познатој по занатским вештинама.

Мишљења смо да ограда није првобитно била намењена резиденцији у Медијани, већ је донета знатно касније од њеног настанка. Према стратиграфији и грађевинским фазама, као и према историјским догађајима, изгледа да је у Медијану донета по жељи императора Јулијана који је у Нишу провео неколико месеци 361. године. Том приликом су могле бити донете и скулптуре откривене у остави у једној од просторија виле с перистилом 1972. године. Није искључено да је апсида великог триклинијума виле била претворена у мање светилиште на чијем је улазу стајала бронзана ограда. Потврде овој хипотези можемо да нађемо и у Јулијановој везаности за Сола (Хелиоса) и за Ескулапа.

Према стратиграфији Медијане, она је уништена у разарањима Гота после битке код Хадријанополја 378. године. Тада је свакако склоњена ограда, као и поменуте скулптуре.

На рушевинама грађевина из Константиновог времена развило се сеоско насеље последњих деценија 4. века.

UDC 904 : 726.591 »653« (497.11)

MIROSLAV JEREMIĆ
Institut Archéologique, Belgrade

LA SCULPTURE ARCHITECTURALE DE L'ÉGLISE DE BREGOVINA (VIe s. ap. J.C.) EN SERBIE DU SUD

Apstract. – Laissant de côté l'architecture de l'église, déjà publiée et bien analysée, notre attention est focalisée cette fois-ci sur la sculpture architectonique, dont les éléments, soit fragmentaires soit complets, furent trouvées en un nombre étonnant au cours des fouilles et des reconnaissances archéologiques (entre 1957 et 1960). Il s'agit de la sculpture non seulement des éléments de construction de l'église (chapiteaux, colonnes et bases), mais aussi des éléments du mobilier liturgique (plaques de parapet, colonnettes, ambon, autel, ciborium). Une vision générale nous permet de constater que l'édifice entier, aussi bien par l'organisation de son intérieur que par le choix des motifs décoratifs de la sculpture architectonique et de son traitement, fait apparaître toutes les caractéristiques des écoles locales, provinciales de bâtisseurs et de tailleurs de pierre de l'Illyrique du nord, en particulier de celles appartenant au cercle de Caricin Grad. Dans ce sens, le répertoire de la sculpture de la basilique de Bregovina ne diffère pas beaucoup des autres ateliers provinciaux de l'empire de Justinien; loin des puissants centres urbains, ils imitaient des modèles depuis longtemps dépassés par la mode.

Sculpture, collonnettes, chapiteaux, bases, colonnes, ambon, autel, ciborium, stylobates, marbre.

Les vestiges de l'agglomération protobyzantine fortifiée du site «Bregovina»[1] ont été découverts durant les fouilles entreprises entre 1957 et 1962.[2] L'agglomération est située approximativement au centre d'un groupe d'une quinzaine de hameaux dispersés sur les collines entre les rivières Toplica (au Nord) et Jablanica (au Sud). A côté de sites tels que *Zlata, Glasinačko Kale, Balajnac, Sakicol* bien connus dans les milieux scientifiques, l'identification archéologique des autres forteresses reconnues dans la région est de date plus récente.[3] Elles appartiennent toutes à l'époque du grand renouveau de Justinien, comme d'ailleurs *Caričin Grad (Prima Iustiniana ?)* voisine, dont Bregovina est distant à vol d'oiseau de 16 km vers le Sud-Est (fig. 1).[4]

En plus des restes de puissantes murailles de la fortification et de plusieurs bâtiments (de construction plus légère), le site *Bregovina* a livré les ruines d'une basilique à trois nefs, située à l'angle nord-est du plateau fortifié qui aurait pu servir d'acropole (fig. 2).

La basilique représente un exemple rare de l'incorporation d'un édifice cultuel à la fortification même, ce qui, soit dit en passant, n'est pas réservé à une époque et à une région. Ici, les murs nord et est de la forteresse sont utilisés comme murs extérieurs de l'église (fig. 3a et b).

Quoique non dégagé en totalité, le complexe de la basilique (espaces A, B et C) constitue la partie la mieux étudiée du site. La plan de l'église proprement dite est entièrement consu mais la partie ouest du

[1] L'appellation véritable est *Bregovinsko Kale* (en turc *kale* veut dire forteresse) mais lors des fouilles était en usage celle de *Bregovina,* d'après le nom du village voisin (commune de Prokuplje), dont la circonscription porte le nom et où le site se trouve. Pour plus de détails sur la topographie du site et l'historique des fouilles archéologiques voir Jeremić-Milinković 1995 : 209–210 et Milinković 1999 : 87–93.

[2] Les fouilles de la période mentionnée ont été faites par l'Institut archéologique de Belgrade en coopération avec le Musée national de Toplica à Prokuplje, sous la direction de Dj. Stričević, en collaboration avec I. Nikolajević, D. Popović N. Dudić, P. Morgan, Ć. Branković, S. Samardžić et F. Berezljev.

[3] Милинковић 1999 : 87–89.

[4] La question de l'identité de cette agglomération paléobyzantine est restée ouverte. L'idée de V. Popović, pour qui le complexe entier pourrait être idenitifié comme *Taurision,* lieu de naissance de Justinien, semble attrayante. Popović 1991 : 290.

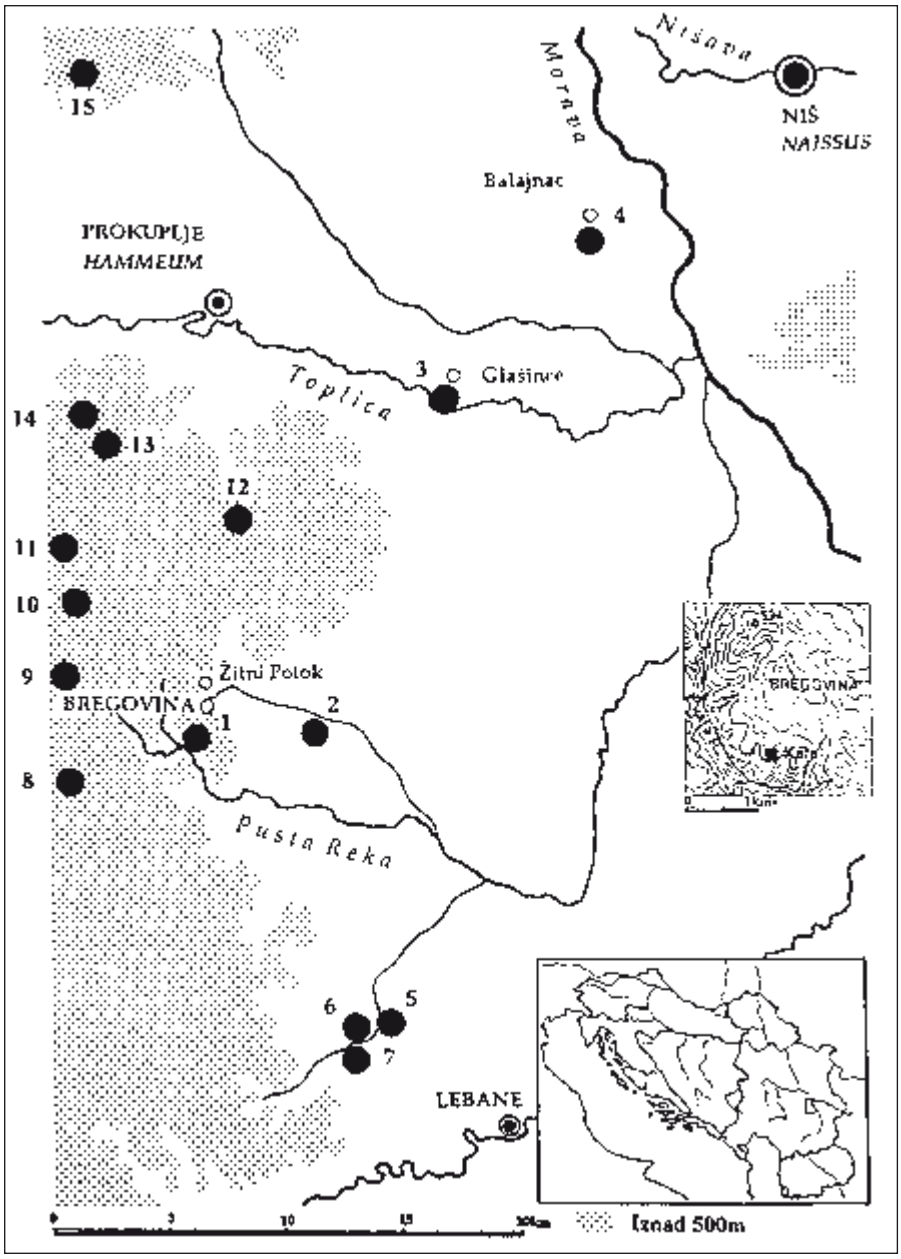

Fig. 1. Carte des agglomérations fortifiées sur l'axe Caričin Grad–Niš (d'après Milinković, Prokuplje u praistoriji, antici i srednjem veku*, Prokuplje, 1999, p. 89, fig. 1)*

Сл. 1. Карта утврђених насеља на правцу Царичин Град–Ниш (према: М. Милинковић, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Прокупље 1999, 89 и сл. 1)*

complexe (espace C), où pourrait se situer un atrium ou le baptistère, est toujours recouvert par l'épaisse couche de terre et de débris.[5]

Pour le plan et les installations liturgiques, l'église appartient aux basiliques de type grec. Des spécificités telles que les trois nefs avec tribunes au-dessus des nefs latérales (dans notre cas très vraisemblablement limitées à la partie nord (fig. 4), le chœur avec bêma avançant dans la nef et le *presbyterium* abritant les sièges du clergé, ainsi que l'abside à trois pans, la

[5] Sur le detail de l'architecture de l'église voir Јеремић 1999 : 119–154.

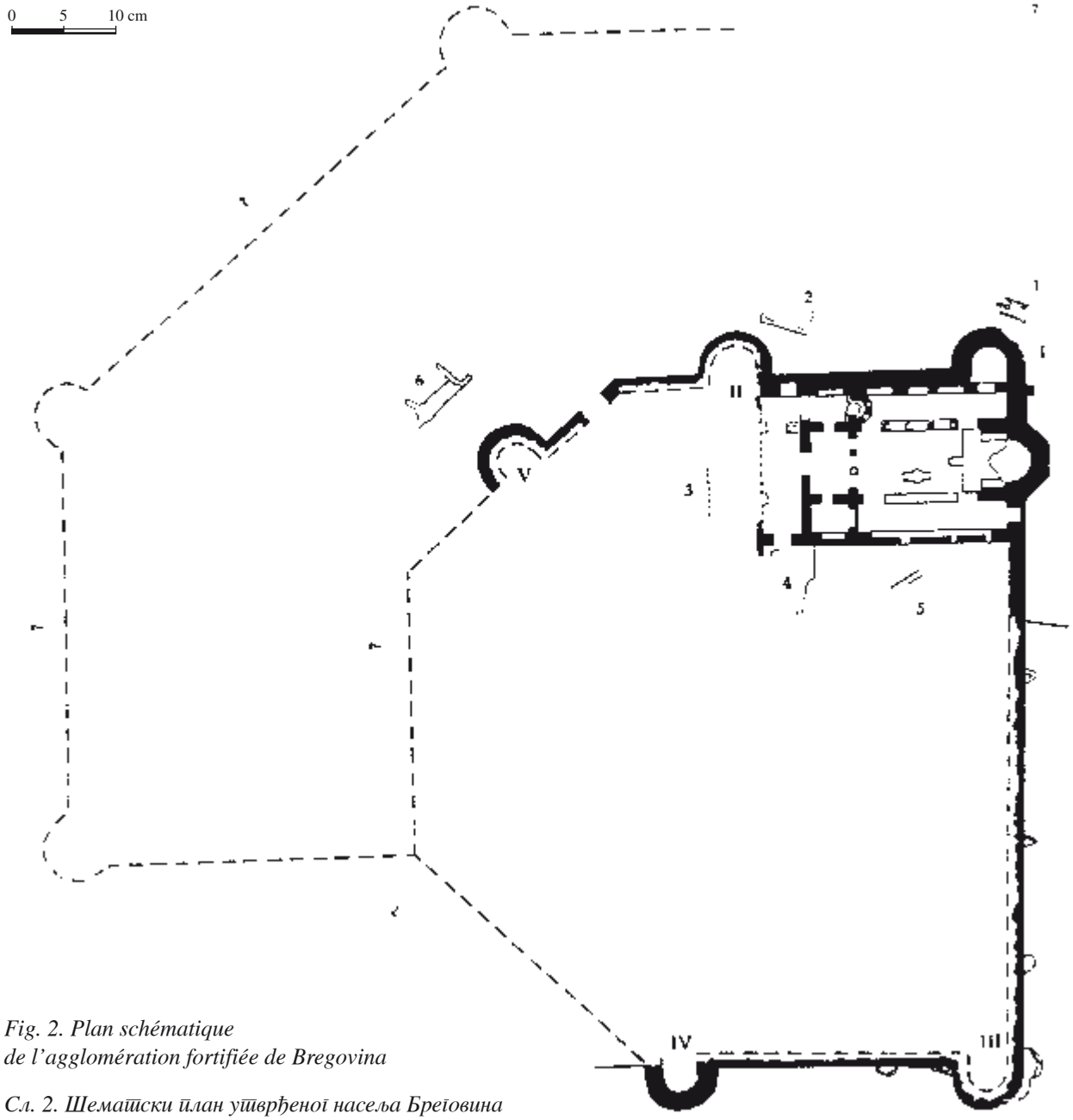

Fig. 2. Plan schématique
de l'agglomération fortifiée de Bregovina

Сл. 2. Шематски план утврђеног насеља Бреговина

rattachent aux basiliques du cercle de Caričin bien connu[6] et, au delà, de l'Illyricum oriental et de Constantinople. Cependant, ce qui la distingue des exemples jusqu'ici connus à Caričin Grad et dans ses environs, ce sont de hauts stylobates maçonnés entre la nef centrale et les collatéraux de la basilique de Bregovina. Ils portaient les piliers des colonnades de la nef et les cloisons de parapet dans les intercolumniums (le dispositif a été bien étudié par exemple à Philippes par P. Lemerle et à Thasos par J.–P. Sodini).[7]

La présentation des résultats dans les travaux publiés dès les premières campagnes[8], ou bien immédiatement après la fin des quatre années des fouilles[9] se limitaient, en gros, à la description des vestiges de la basilique (avec une brève analyse du plan), qui, pour nombre d'auteurs, était plus attrayante que le matériel provenant du site.

---

[6] Јеремић 1999 : 146–152.

[7] P. Lemerle 1945 : album : Pl. XXXVII–XXXVIII et Pl. LXIV–LXV ; Sodini, Kolokotsas 1984 : 246 et fig, 185 ; 247 et fig. 186 ; 249 et fig. 188 ; 250 et fig. 189.

[8] Stričević 1960 : 589–590 ; Стричевић 1961 : 248–249.

[9] Hoddinott 1963 : 227–228.

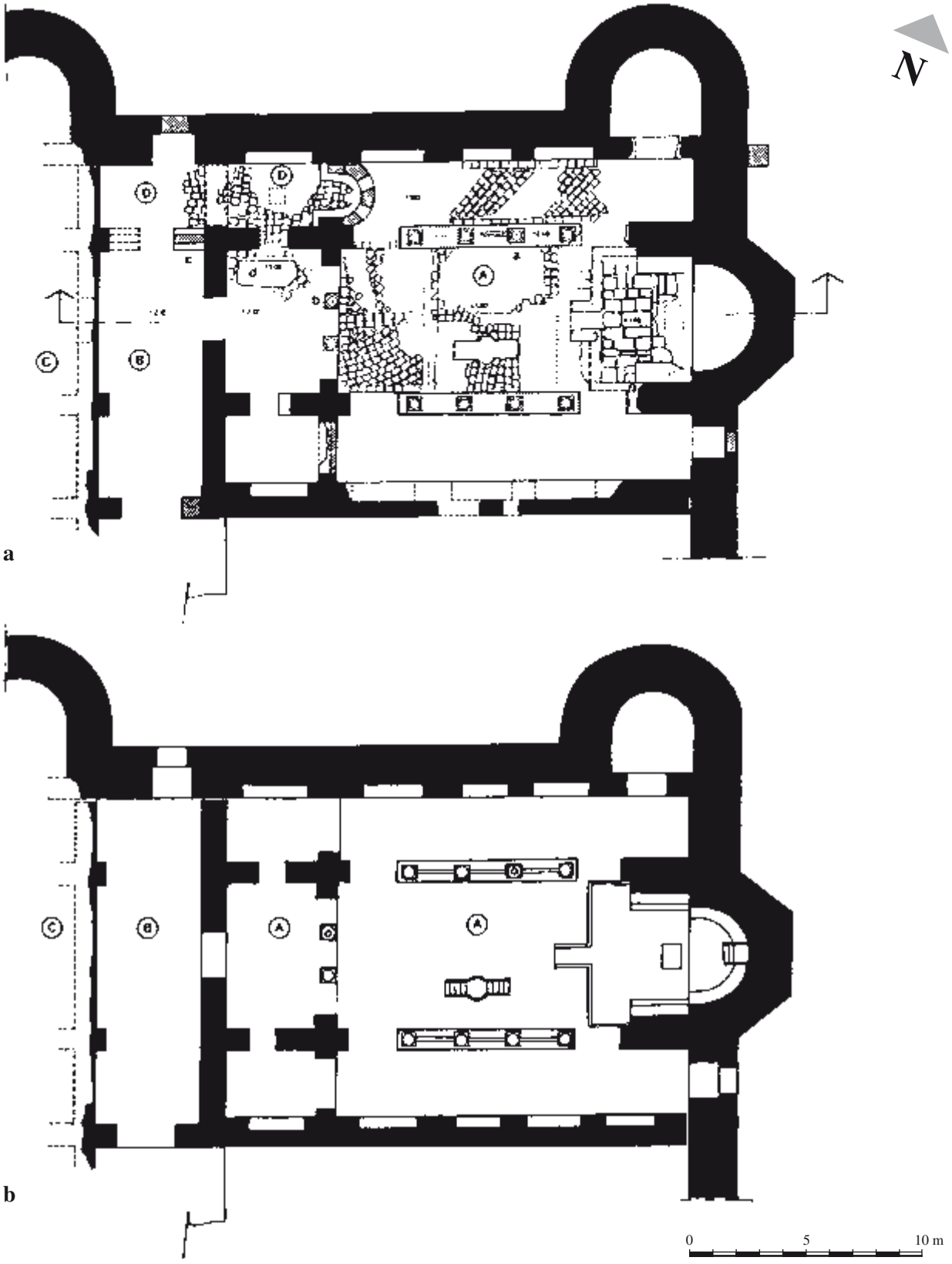

Fig. 3. Plan de la basilique : a) plan après reconstruction partielle ; b) plan originaire, restitué

Сл. 3. План базилике: а) план са делимичном реконструкцијом; b) реконструкција првобитног плана

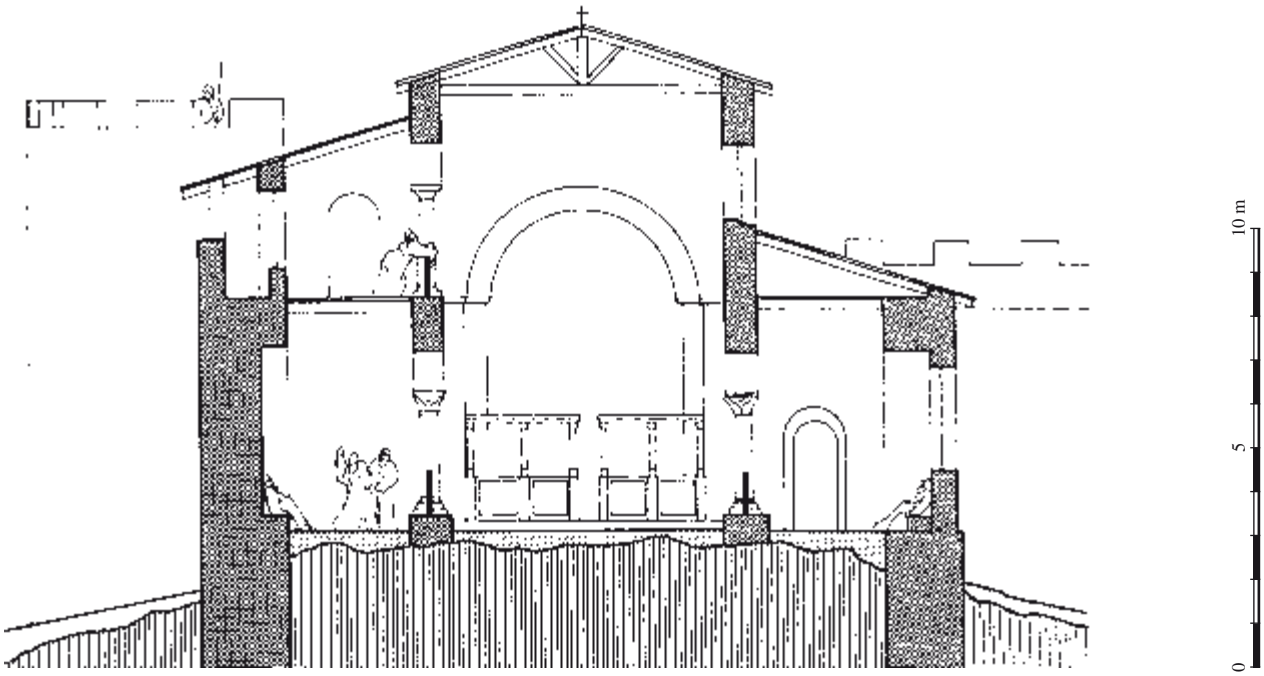

Fig. 4. Coup transversale restitué de la basilique

Сл. 4. Поūречни ūресек базилике, реконсūрукција М. Јеремића

Or, en plus de nombreuses découvertes de petit matériel (de la vie courante), on a recueilli un nombre considérable de pièces de sculpture architecturale en pierre. Il s'agit d'éléments aux usages variés que nous pouvons, selon la fonction, réunir en deux groupes principaux : 1) éléments de la structure et du décor de l'église, 2) éléments des installations liturgiques.

L'étude détaillée et la publication de la sculpture architecturale n'ont malheureusement pas suivi les rapports succincts sur l'architecture de l'église. Seuls quelques rares exemples ont été présentés à la communauté scientifique dès le début des recherches (en 1957), mais seulement dans le cadre d'un panorama de la sculpture décorative de l'époque pour l'ensemble de région sud-est de la Yougoslavie[10] Ce n'est que trente ans plus tard que M. Jeremić et M. Milinković ont publié les premiers rapports plus détaillés sur les fouilles du site de Bregovina,[11] où une partie de la sculpture architecturale a été traitée plus amplement. Le fait qu'une bonne partie du matériel n'a toujours pas fait l'objet d'une publications scientifiques a incité l'auteur du présent travail à présenter intégralement l'inventaire afin de compléter l'image des techniques de l'atelier, de ses caractéristiques stylistiques et de ses particularités typologiques. Cet inventaire a permis, en outre, d'améliorer les restituions possibles de l'élévation.

LES SUPPORTS

En plus des pièces retrouvées sur place, on ne doit pas négliger l'importance de celles identifiées (et en partie récupérées) qui avaient été dispersés dans les environs du site (dans les villages Bregovina et Zitni potok, ainsi que dans les hameaux environnants et qui appartiennent incontestablement à la basilique de Bregovina. Ainsi, lors de la construction de l'église du village Zitni potok (1924–1926) deux paires de bases de colonne ont été remployées, ainsi que des chapiteaux qui ont orné les supports de la tribune surmontant le narthex de la nouvelle église.[12] Pendant les campagnes archéologiques, certaines pièces avaient été recueillies et rapportées sur le site, notamment deux colonnes à chapiteaux ioniques-impostes entières et une autre colonne entière provenant de Žitni Potok, ainsi que trois bases et un chapiteau corinthien du type quadrilobé trouvé dans le village de Bregovina.[13] Tous les éléments de support sont faits en andésite locale de nuance rose ou verte.

[10] Николајевић-Стојковић 1957 : 56–57.
[11] Jeremić, Milinković 1995 : 214–219.
[12] Jeremić, Milinković 1995 : 212.

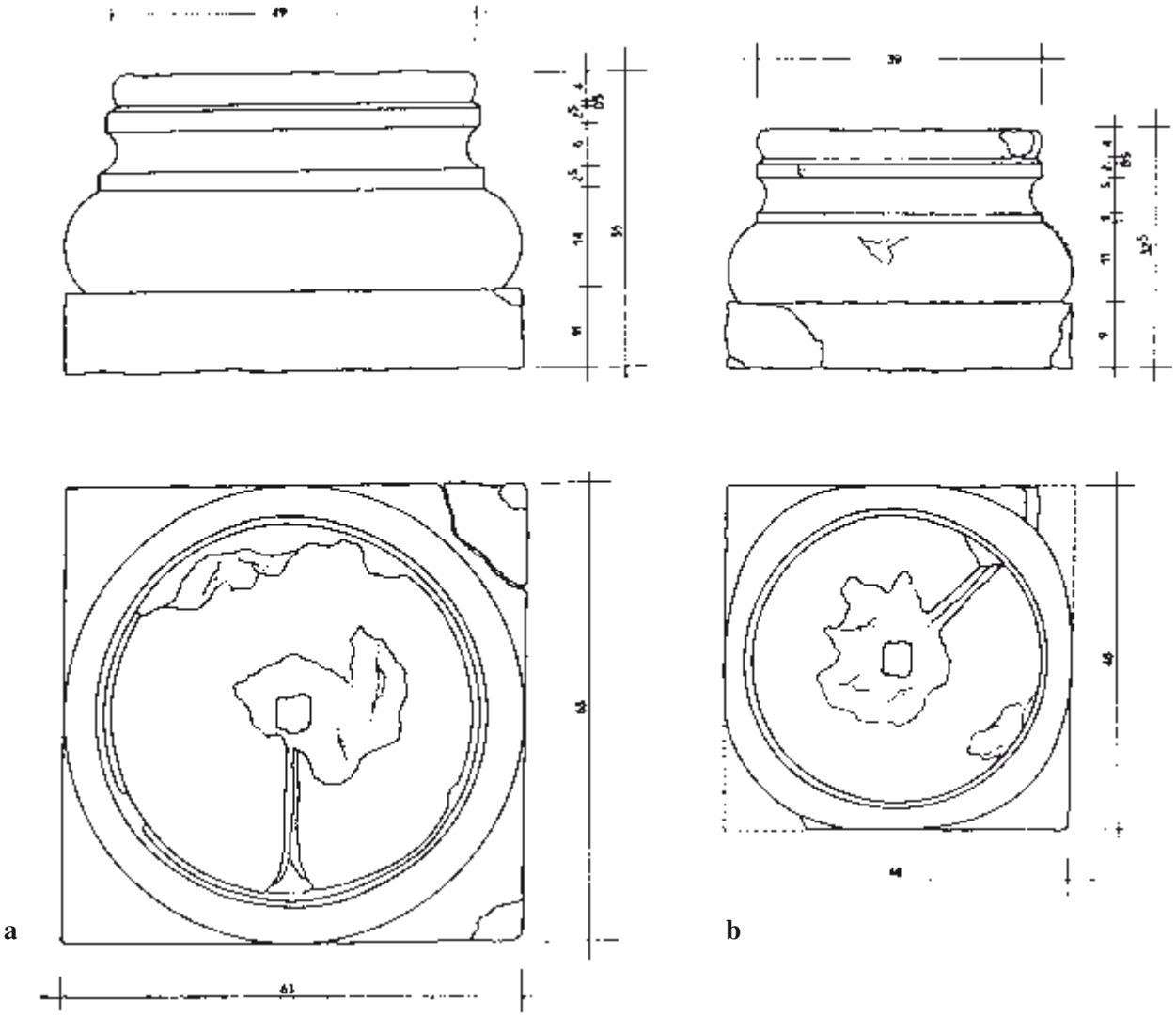

Fig. 5. a) base de la colonnade nord de la basilique et du narthex ; b) base de la tribune nord

Сл. 5. а) Тип базе северне колонаде базилике и нартекса; b) база северне галерије

Si on en juge d'après les bases jumelées, les colonnes ou le chapiteaux de dimensions et de typologie diverses, l'église a possédé une tribune surmontant le narthex et la nef latérale nord. Nous pouvons supposer que l'accès à la tribune passait par l'escalier de la tour semi-circulaire de l'angle nord-est.[14]

Les bases

Selon leurs dimensions, elles peuvent être divisées en deux groupes : les plus grandes appartiennnet aux colonnades de la nef centrale et du narthex (plinthe 63 x 63 cm, hauteur 35 cm et diamètre au lit d'attente 49 cm) ; les plus petites la tribune (plinthe 48 x 48cm, hauteur 32,5 cm, diamètre au lit d'attente 39 cm) (fig. 5 a et b).

[13] Jeremić, Milinković 1995. à la fin de la campagne archéologique de 1962, on a envisagé une reconstitution partielle de la basilique. Dans ce but, les membres de l'équipe archéologique ont entrepris de recueillir des élements d'architecture provenant de la basilique dans les villages et hameaux environnants. Dans les cours des maisons villageoises des exemplaires bien conservés des chapiteaux, colonnes ou bases, ainsi que certaines parties des installations intérieures, en particuliers du chancel, furent alors recuillis. On peut encore voir aujourd'hui sur le chemin d'accès au village de Bregovina des chapiteaux quadrifoliés de la basilique, posés à l'envers (avec abacue en bas) servant de supports aux piedroits de la porte d'entrée dans la cour).

[14] Cependant, il ne faut pas exclure la possibilité d'un escalier construit en bois situé soit dans le narthex, soit dans les pièces latérales. Voir : Stričević 1959 : 64–65.

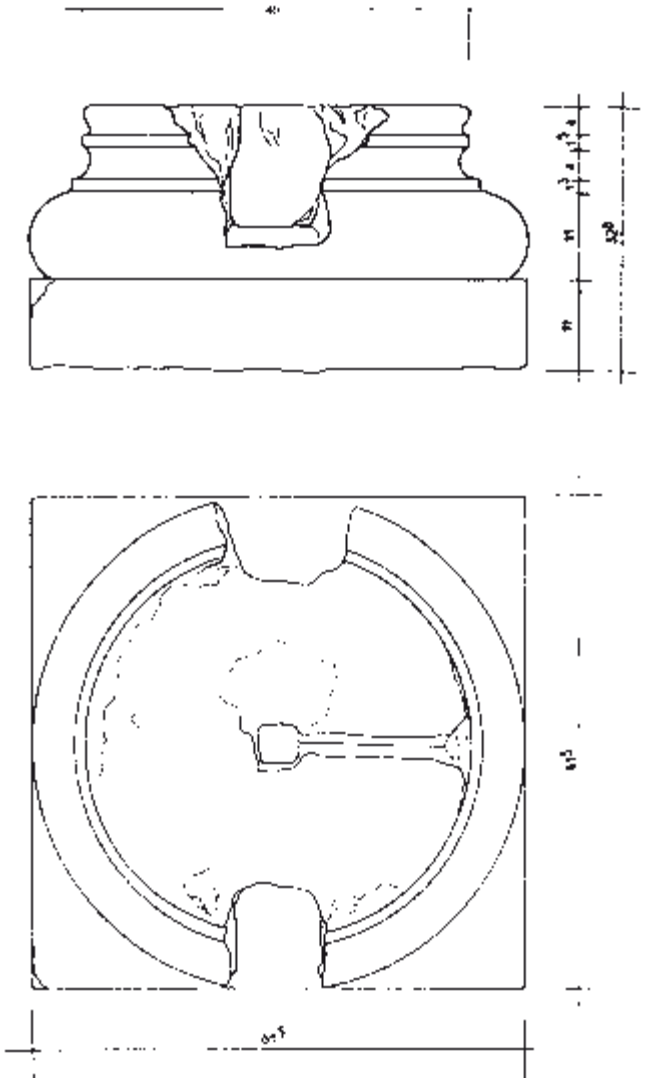

Fig. 6. Base avec des rainures pour les chancels de la colonnade nord de la basilique
Fig. 7. Base de la tribune

Сл. 6. База са усецима за парапетне плоче северне колонаде базилике
Сл. 7. База са колонаде галерије

Certains exemplaires, comme celles trouvée *in situ* sur le stylobate de la colonnade nord de la basilique, comportent des échancrures destinées à recevoir les plaques du parapet (fig. 6).

Le profil des bases est classique. Comme I. Nikolajević l'avait déjà remarqué, le type le plus particulier présente un tore inférieur épais et une plinthe haute (fig. 7), caracteristiques communes à d' autres sites archéologiques dans les environs proches (Caričin Grad et Kurvin grad),[15] mais aussi dans des régions plus éloignées (Zavratnoc en Arménie).[16]

À mon avis, il s'agit d'une illusion d'optique due aux dimensions relativement réduites des bases : un profil standard fait pour de grandes bases aurait été appliqué sans égard aux dimensions en plan. D'ailleurs, on trouve les mêmes dimensions (du moins pour la plinthe et le tore inférieur) aussi bien pour le grands bases que pour des petites. À Caričin Grad voisine, les dimensions de la plinthe comme du tore sont identiques à celles des exemplaires de Bregovina. Mais les tores et les plinthes des bases de Caričin Grad ne donnent pas l'impression d'être aussi lourdes en raison des dimensions considérables en plan.[17] On remarquera en passant qu'à Caričin Grad, le profil des bases (du moins en ce qui concerne la partie située au-dessus du tore) est considérablement simplifié par rapport aux exemples de Bregovina.[18] Le type des bases de Bregovina correspond, par exemple, à celui des bases de la basilique d'Heraclea Lynkestis.[19]

Les colonnes

Comme nous l'avons déjà mentionné, les colonnes de l'église de Bregovina ont été trouvées par paires (fig. 8). Celles du rez-de-chaussée (fig. 9 b) étant plus

[15] Des exemples au tore gonflé et à plinthe élevée existent dans les basiliques A (épiscopale) et B (de la Ville basse) de Caričin grad. Un exemple proche de celui de Bregovina a été signalé dans la localité *Kurvin grad* près de Niš par Dj. Bošković, V. Korać, N. Petrović et V. Stričević. La hauteur du tore de la base (trouvée parmi les vestiges de l'église protobyzantine) est de 13 cm et la hauteur de la plinthe est de 11,5 cm. La découverte n'a pas éte publiée jusqu'à présent.

[16] On trouve une similitude frappante avec les exemples de Bregovina (où le profil est dominé par le tore) dans l'église aux bases qudrifoliées de Zavrtanoc en Arménie (milieu du VIIe siècle). Voir : Krautheimer 1965 : 230, pl. 132.

[17] Pour les bases de la basilique épiscopale de Caričin Grad, par exemple, la hauteur de la plinthe (mesurant en plan 80 x 80 ou 76 x 81 cm) varie de 11 à 13,5 cm et la hauteur du tore de 10 à 11 cm.

[18] La sculpture décorative de la Basilique épiscopale de Caričin Grad (avec celle du baptistère) sera publiée dans le volume *Caričin grad* III (sous presse).

[19] Николајевић-Стојковић 1957 : fig. 121.

Fig. 8. Colonnes trouvées par paire dans le bas-côté nord

Сл. 8. Стубови сверне колонаде наоса и ґалерије, откривени у северном броду базилике

Fig. 10. Chapiteau corinthien quadrifolié de la nef centrale
Fig. 11. Chapiteau ionique-imposte de la tribune

Сл.10. Четворолисни коринтски капител из колонаде централноґ брода базилике
Сл. 11. Јонски импост-капител са колонаде северне ґалерије

grandes que celles de la tribune (fig. 9 a). Les grandes colonnes (toutes incomplètes) auraient pu mesurer, d'après la restitution graphique, 209 cm pour un diamètre de 44 cm au lit de pose et 41 cm au lit d'attente (fig. 9 b).

Les petites colonnes, conservées intégralement, ont une longueur de 189 cm, pour un diamètre de 36–37 cm au lit de pose), et de 34 cm au lit d'attente (fig. 9 a).

Il n'y a pas d'entablement et les colonnes se terminent par une moulure en astragale de hauteur identique (6 cm) qui fait une saillie à peine perceptible par rapport au nu de la colonne. Les colonnes au profil aussi simplifié sont fréquents sur de nombreux sites protobyzantins. Pour ne mentionner que les plus proche : Cariçin Grad[20] et la basilique de Philippes *extra muro.*[21]

Les chapiteaux

Tout comme les bases et les colonnes, les chapiteaux ont également été trouvés par paires, avec, cependant, des différences typologiques très sensibles. En effet, les colonnades du niveau inférieur et le narthex de l'église (au premier niveau) possédaient des chapiteaux corinthiens, tandis que les chapiteaux ioniques étaient réservés à la tribune (fig. 15). Pour les deux types, aussi bien les chapiteaux corinthiens à quatre feuilles que les chapiteaux ioniques-impostes, on n'a trouvé dans la fouille que des fragments plus ou moins grands. Deux exemplaires ayant appartenu à l'église se trouvaient sur un site voisin (fig. 10 et 11).[22]

[20] Le profil des colonnes de l'atrium de la basilique à crypte de Caričin Grad est identique à celui des exemplaires de Bregovina. Voir : Спремо-Петровић 1952–1953 : 172, fig. 6.

[21] Hoddinott 1963 : Pl. 10/a.

[22] Jeremić, Milinković 1995 : 212.

Les chapiteaux corinthiens quadrifoliés

D'après les mesures des exemplaires complets, les chapiteaux corinthiens quadrifoliés avaient une hauteur de 42 cm, le diamètre au lit de pose était de 40 cm et l'abaque mesurait 64 x 64 cm (fig. 12 a–d).

D'après les exemplaires entiers, le décor complémentaire des feuilles d'acanthe varie, ainsi que la qualité de la sculpture. Il existe même des différences entre les faces d'une même pièce. Mais les feuilles d'acanthe sont exécutées plus ou moins de la même manière, aussi bien pour le tracé que pour la qualité de la taille.

Pour les autres éléments décoratifs, nous pouvons distinguer trois variantes : les chapiteaux sans volute ni hélice (fig. 12 d), ceux pourvus de volutes mais sans

Fig. 9. Les colonnes provenant : a) de la tribune – b) de la colonnade nord de la nef centrale et du narthex.

Сл. 9 Стубови који потичу са: а) галерије; b) северне колонаде централног брода базилике и нартекса

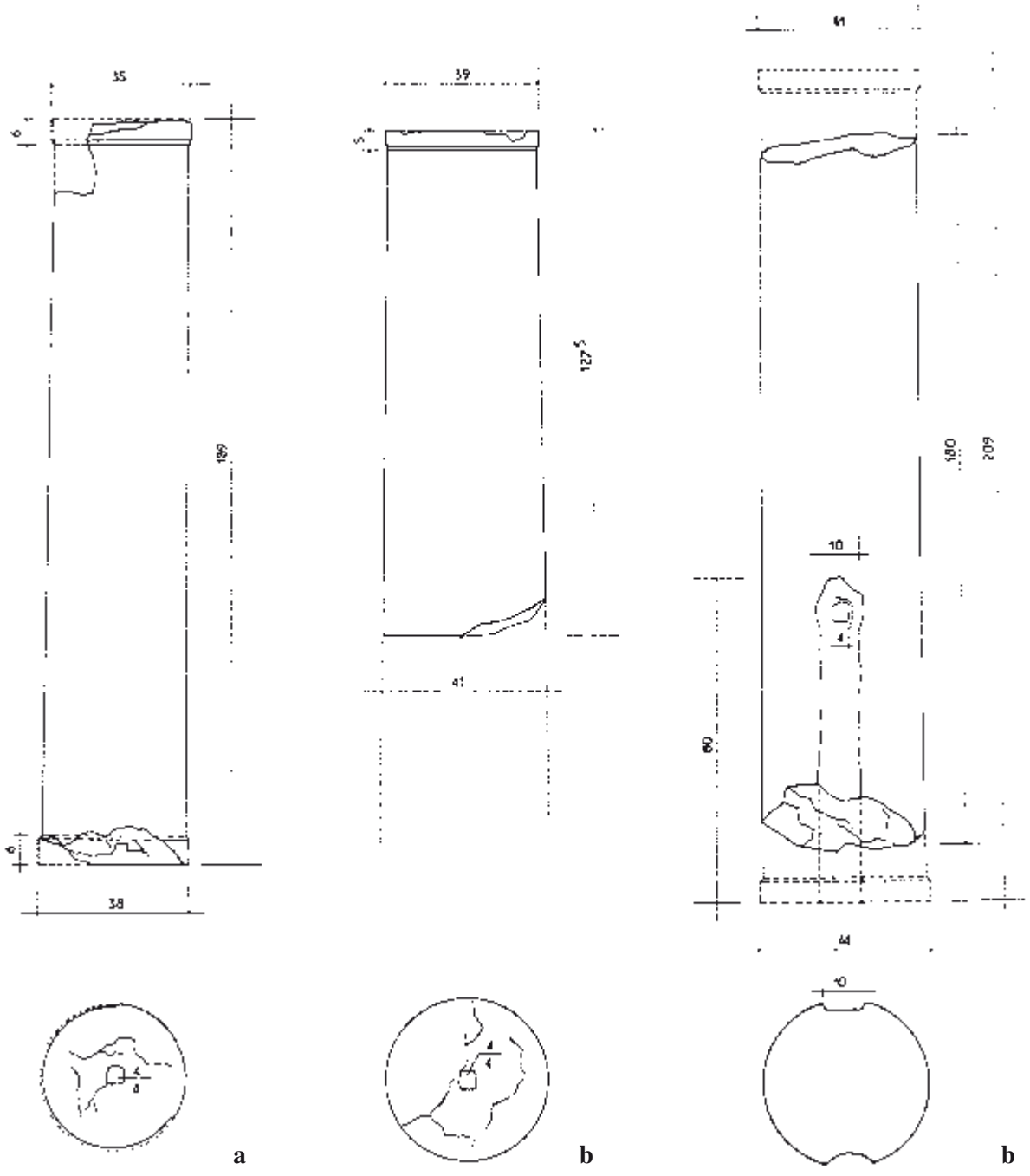

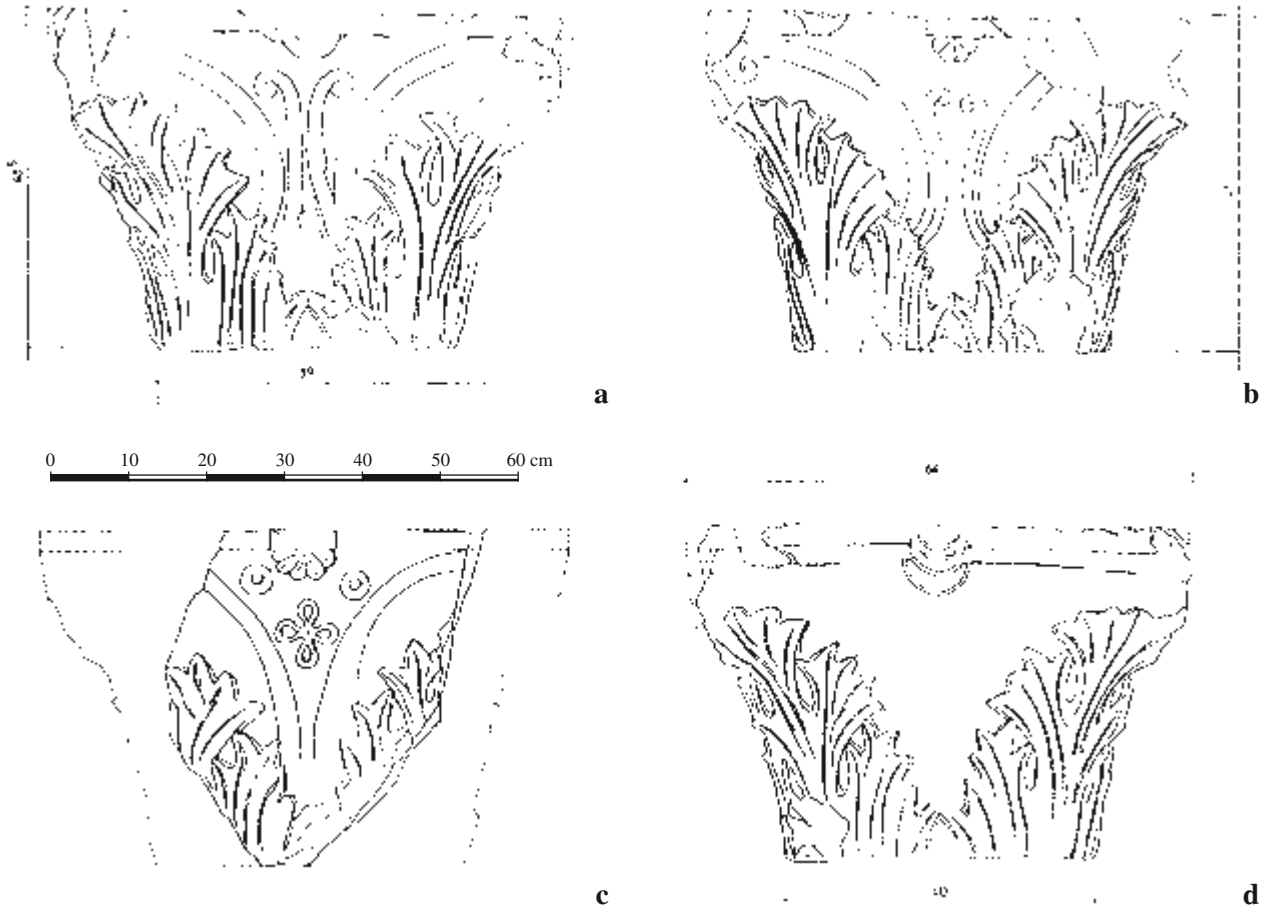

Fig. 12. Les chapiteaux de la nef centrale et du narthex

Сл.12. Капители централног брода и нартекса

hélices (fig. 12 c) et, finalement, les chapiteaux comportant hélices et volutes (fig. 12 a–b). Les deux dernières séries ont en commun que volutes et hélices (ou les volutes seules) n' apparaissent que sur deux faces opposées. Autrement dit, les volutes ne sont visibles que sur un côté de l'abaque du chapiteau.

Dans la première série (fig. 12 d), le seul élément décoratif s'ajoutant aux feuilles d'acanthe est constitué par une sorte de console, éventuellement de caractère floral, avançant immédiatement sous l'abaque dans la partie centrale du chapiteau. Cet élément est entouré d'une ligne tracée au ciseau sans trop de précision. Les quatre angles étant endommagés, on ne sait comment ils étaient traités.

Dans le second cas (fig. 12 c), où seules les volutes sont présentes sur la corbeille, l'espace entre les courbes de la volutes est garni de trois éléments décoratifs dont un ornement cruciforme (de caractère floral?) dans l'axe. Les rubans des volutes sont exécutés sans précision, de sorte que les différences sautent aux yeux. La moulure de l'abaque forme un seul bandeau du côté des volutes et deux sur les côtés sans volutes.

Dans le troisième cas (fig. 12 a–b), des hélices sont sculptées entre les volutes dans la partie centrale de la corbeille. Comme pour de l'exemple précédent, le manque de précision dans l'exécution des volutes et davantage encore dans celle des hélices, donne une impression d'asymétrie par rapport à l'axe vertical du chapiteau. Le profil de l'abaque est le même que dans le cas précédent, mais le bouton central est plus riche. Il est pris dans une sorte de rosette de caractère floral.

Dans tous les cas, on a l'impression que l'acanthe et les autres éléments décoratifs des chapiteaux sont l'œuvre de deux «mains» différentes. En tout cas, au regard des stéréotypes habituels, nous devons reconnaître aux exécutants, sinon la qualité de l'exécution, du moins l'originalité de l'expression artistique. S'il est difficile de trouver des parallèles aux exemples

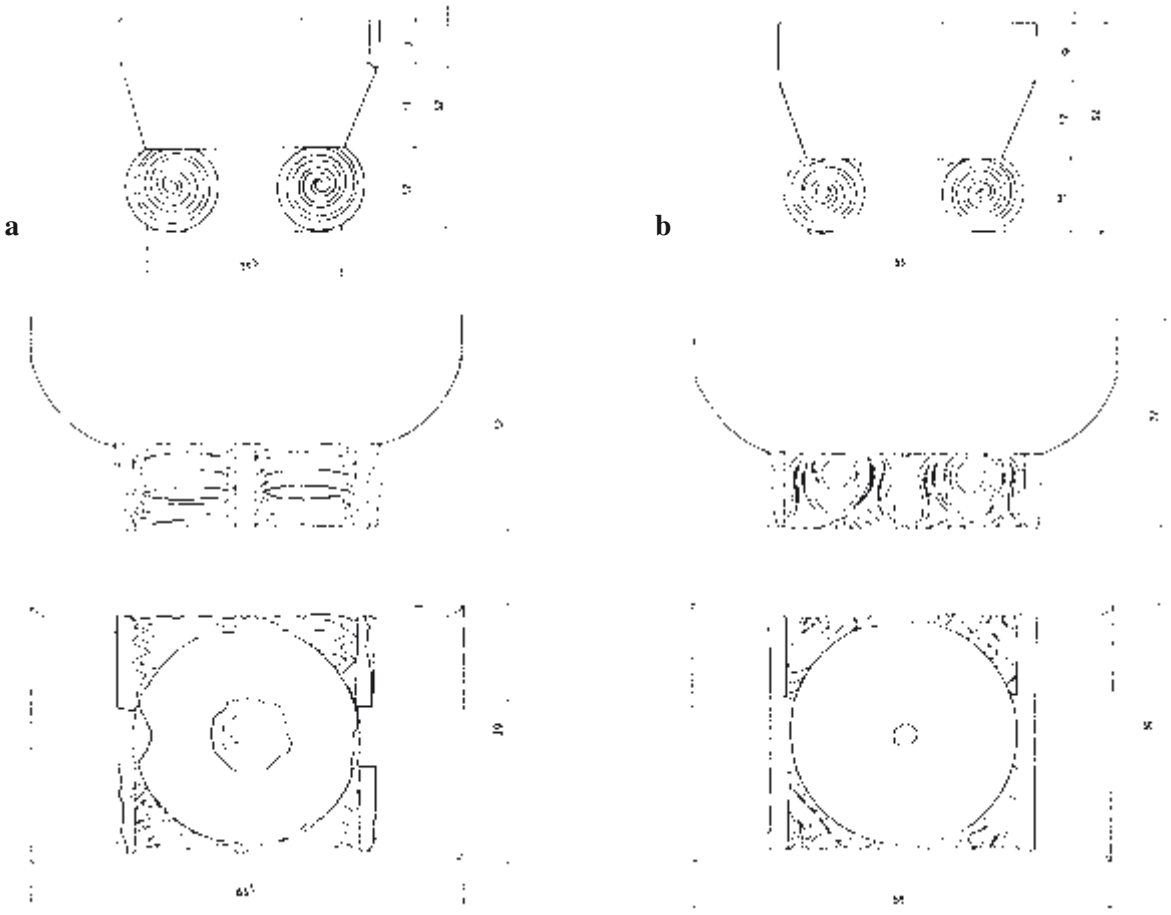

Fig. 13. Les chapiteaux ioniques-impostes de la tribune de l'église.

Сл. 13. Јонски импост-капители са северне галерије базилике

cités (au moins dans cette région), l'originalité dans l'interprétation des motifs et la disposition des éléments décoratifs rend de toute façon vaine la recherche de véritables analogies. Ceci concerne en particulier les hélices de la zone centrale du kalatos et les éléments floraux entre eux. Autrement dit, on peut les considérer en premier lieu comme des réminiscences des archétypes classiques (des tailleurs provinciaux), et point comme le fruit des changements évolutifs. Ainsi par exemple le chapiteau (fig. 12 a–b) tout en manifestant un haut degré de liberé d'interprétation des éléments décoratifs du kalatos, fait apparaître autant d'associations occultées aux modèles plus anciens, dont l'origine devrait être cherchée à l'époque du règne d'Hadrien.[23]

Les chapiteaux ioniques– impostes

Ces chapiteaux qui appartiennent à la tribune sont de dimensions plus réduites que ceux du groupe précédent. Même en tenant compte des fragments, ils étaient de toute façon moins nombreux que les chapiteaux corinthiens.

Si on en juge d'après les exemplaires entiers qui avaient été récupérés dans le village voisin (Zitni potok) et «rapatriés» sur le site), leur hauteur est de 32 cm (dont 20 cm pour l'imposte), le lit d'attente mesure 65,5 x 39 cm (fig. 13 a–b)

D'après les exemplaires entiers et les fragments, on peut distinguer trois variantes pour le reste du décor :

– dans la premier groupe (fig. 13 a) le long côté du «coussin» comporte une stylisation en gerbes de

[23] V. Deroche cite l'exemple du chapiteau de l'agora athénienne devant l'Hephasteion qui, comme l'auteur le constate, comporte des «volutes dégénérées». L'auteur considère ensuite que «le rais de coeur» du chapiteau du IV° ou du début du V° siècle est inspiré des exemples du II° siècle de n.e. Deroche 1987 : p. 436, fig. 20 et 437.

Fig. 14. Trois morceaux de chapiteau ionique-imposte avec «coussin» cannelée (trouvés avec un morceau d'architrave de chancel)

Сл. 14. Три фрагмента јонског импост-капитела са канелираним »јастуком« (нађени заједно са комадом архитрава канцела)

feuilles allongées. Les gerbes sont ceinturées par deux rubans étroits. En dehors des volutes, le long côté n'est pas ornementé ;

– dans le second cas (fig. 13 b) le «coussin» présente deux feuilles d'acanthe (avec les pointes en bas) séparées par un mince ruban double. Le restant de la surface du «coussin» à proximité du lit de pose est traité sous la forme de rubans cannelés ;

– dans le troisième cas (fig. 14), comme on peut le voir sur certains fragments, au lieu des gerbes de feuilles ou de feuilles d'acanthe, toute la surface du «coussin» est recouverte par des cannelures torsadées. Les marques de style des chapiteaux-impost ioniens de Beregovina ne font pas apparaître des changements visibles par rapport au stéréotype établi, mais par contre le niveau qualitatif de l'exécution artisanale est le même que celui des chapiteaux corinthiens.

Cependant, le problème du classement de certains éléments, tels les colonnettes (soit du cancel, soit du ciborium) ou des plaques de parapet (dans l'espace entre les colonnes de la nef et des nefs latérales ou de la colonnade de la galerie) aura inévitablement des solutions différentes dans les études théoriques.

La qualité de l'exécution est analogue à celle des exemples corinthiens. Les surfaces libres de l'imposte portent des traces visibles de ciseau. Le manque de précision de l'ornement (qu'il s'agisse des volutes ou des cannelures en torsades), ainsi que la rusticité de taille sont également caractéristiques de ce type.

LE MOBILIER LITURGIQUE

De nombreux vestiges des installations liturgiques ont été recueillis : des plaques de chancel ou parapets (dans la nef, à l'emplacement du bêma), des colonnettes (appartenant au chancel et au ciborium), des restes de l'ambon et des tables d'autel. Les fragments étaient dispersés lors de la fouille dans les environs de l'église et surtout au niveau du sol. L'emplacement varié de certains fragments d éléments ayant la même fonction semait parfois la confusion sur leur emplacement d'origine. Les informations les plus utiles concernent le bêma et le presbyterium. Cependant, le problème du classement de certains éléments, tels les colonnettes (soit du cancel, soit du ciborium) ou des plaques de parapet (dans l'espace entre les colonnes de la nef et des nefs latérales ou de la colonnade de la galerie) aura inévitablement des solutions différentes dans les études théoriques.

La nef centrale (naos)
Plaques constituant le parapet entre les colonnes du naos et celui de la tribune

Tout indique que le stylobate maçonné de la colonnade des nefs centrale et latérales servait de support à des plaques en marbre (fig. 17).[24] Dans chaque entrecolonnement (large de 1,8 à 1,85 m, une paire de plaques (aux dimensions approximatives de 86 x 90 x 9 cm)[25] étaient maintenues par un poteau. Les bord supérieurs des plaques étaient très probable-

[24] R. Krautheimer met en relation cette disposition avec l'influence de la liturgie de Constantinople qui réserve la nef centrale au clergé et limite les fidèles aux nefs latérales et aux tribunes ; Krautheimer 1965 : 76. Nous trouvons des exemples similaires (stylobat de blocs de pierre ou maçonné) sur les sites de Stobi, de Philippes et d'Aliki à Thassos. Voir : Wiseman 1984 : 307 et fig. 13 ; Lemerle 1945 : 348 et fig. 11 ; et 349 et fig. 12 et album : Pl.XXXVII–XXXVIII et Pl. LXIV–LXV. ; Sodini, Kolokotsas 1984 : 246 et fig. 185 ; p. 247, fig. 188 ; 250, fig. 189.

[25] Les données sur la longueur des plaques proviennent de l'espace de l'intrecolonnement et du pilier intermediaire, tandis que la hauteur est calculée d'après celledes martaise creuses sur les bases et les fûts de colonnes.

Fig. 15. Plaque de parapet en marbre, trouvée dans le village de Bregovina; maintenant dans Musée de Toplica à Prokuplje.

Сл. 15. Мермерна парапетна плоча нађена у селу Бреговина; сада у Музеју Топлице у Прокупљу

Fig. 16. Fragments de plaque de parapet en marbre (de la galerie nord ?) avec la coupe restituée. Le croix est représenté dans la forme de la chrisme étoillé

Сл. 16. Фрагменти мермерне парапетне плоче (са северне галерије?) са пресеком у реконструкцији. Крст је представљен у форми звездасте хризме

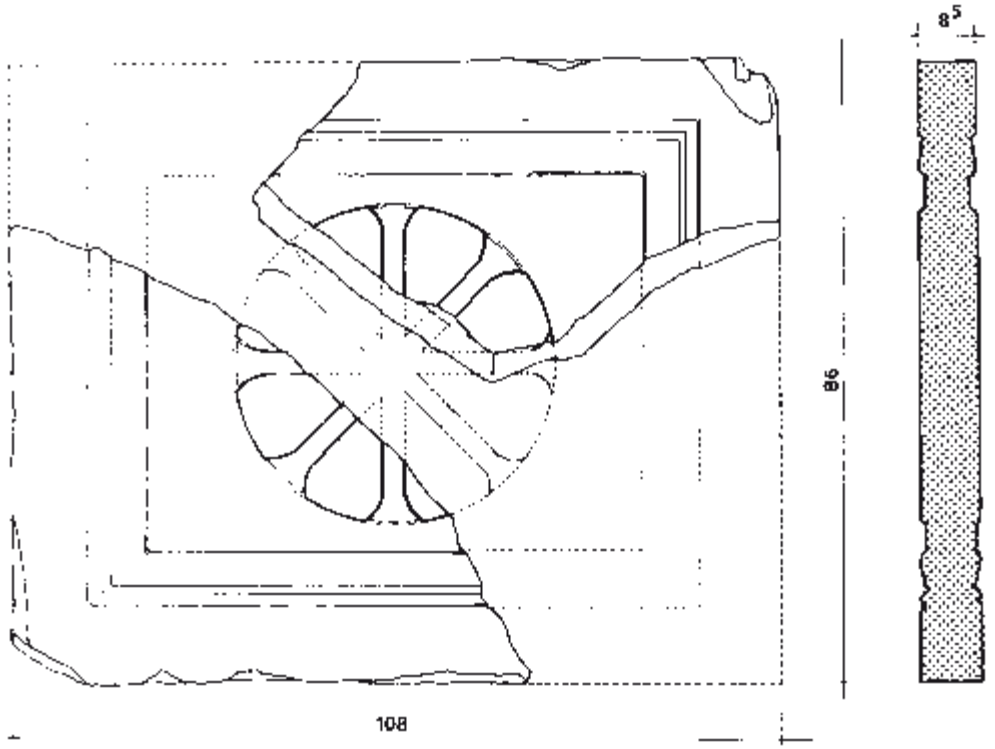

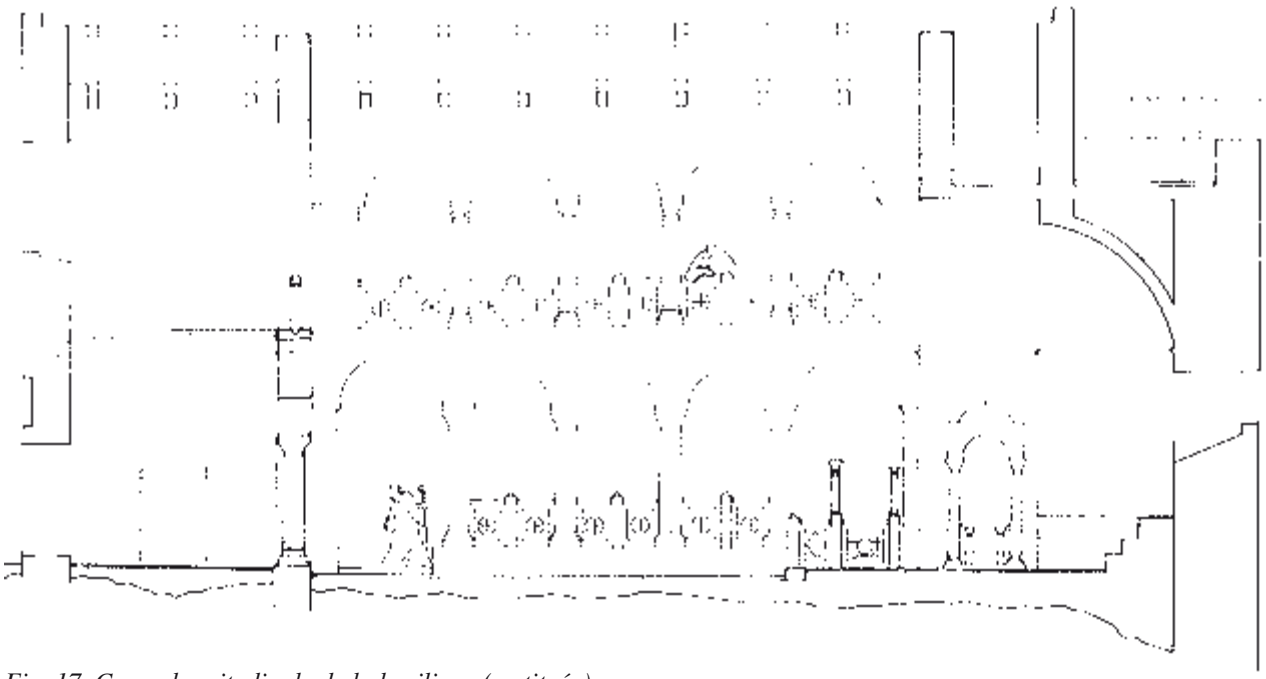

Fig. 17. Coupe longitudinale de la basilique (restituée).

Сл. 17. Подужни пресек базилике, реконструкција М. Јеремића

ment recouverts des bordures profilées pour server de main courante. Cependant, le problème du classement de certains éléments, tels les colonnettes (soit du cancel, soit du ciborium) ou des plaques de parapet (dans l'espace entre les colonnes de la nef et des nefs latérales ou de la colonnade de la galerie) aura inévitablement des solutions différentes dans les études théoriques.

Pour le décor, nous ne pouvons pas connaître l'ensemble des motifs, mais la plupart des fragments offrent une représentation de la croix dans un cercle ou une chrisme étoillé (fig. 15–16), motif habituel et souvent utilize. Nous pouvons donc choisir au hasard des exemples des églises aux plaques semblables dans le territoire plus vaste de l'ancien empire romain.[26] Le plaque de parapet en marbre trouvée dans la village Bregovina de dimension 110 x 86 x 8,5 cm, avec l'ornementation d'un croix en forme de chrisme étoillé (fig. 15–16), ne corresponde pas à l'intercolumnium de naos. Cependant, les plaques de même dimension et ornementation ont pu posée dans intercolumnium de la galerie nord. Il fault compter que les intercolumniums de la galerie sont en peu plus vaste que au rez-de-chaussée.

Dans la nef centrale, un nombre considérable de fragments des poteaux ont été recueillis. Les poteaux sont en andésite, c'est-a-dire faits du même matériau que les bases, les colonnes et les chapiteau du tribelon, du narthex et de la colonnade du naos, ainsi que de la tribune. On a identifié aussi des fragments de la main-courante, également en andésite (fig. 31 b), qui surmontait les plaques. Ils possèdent une rainure sur la face inférieure venant s'encastrer sur la plaque. Il est possible que l'utilisation de pierres de couleur différente (andésite rose ou verdâtre et marbre) ait été intentionnelle. Mais le désir d'économie laissant une large place à la pierre locale pour éviter des importations sauf pour les plaques les plus décoratives joue aussi.

L'ambon

Comme on le voit sur le plan de la basilique (fig. 3a–b) l'ambon, situé dans la moitié sud du naos, correspond à un type assez fréquent, avec deux escaliers dans l'axe et une plate-forme circulaire au milieu. Sa longueur totale est de 2, 25 m et sa largeur, de 60 cm. Au plus, il aurait pu exister trois marches des deux côtés, ce qui indique sa hauteur approximative de 80–90 cm au niveau de la base de la plate-forme.

En dehors de sa fondation *in situ* il n'existe plus guère de traces de la superstructure en dehors de quatre fragments de plaques en marbre (épaisses de 8 cm) (fig.

[26] Lemerle 1945 : 509, fig. 65 ; Guidobaldi 1992 : cat. : fig. 82, fig. 115 ; Mesesnel 1936 : p. 189, Abb. 128.

Fig. 18 Fragments d'une plaque d'ambon

Сл. 18. Фрагмент оградне плоче амвона

Fig. 19. Fragments des plaques d'ambon avec des rameaux de la vigne, des feuilles et d'une oiseau

Сл. 19. Фрагменти оградних плоча амвона са представом винове лозе, лишћа и птице

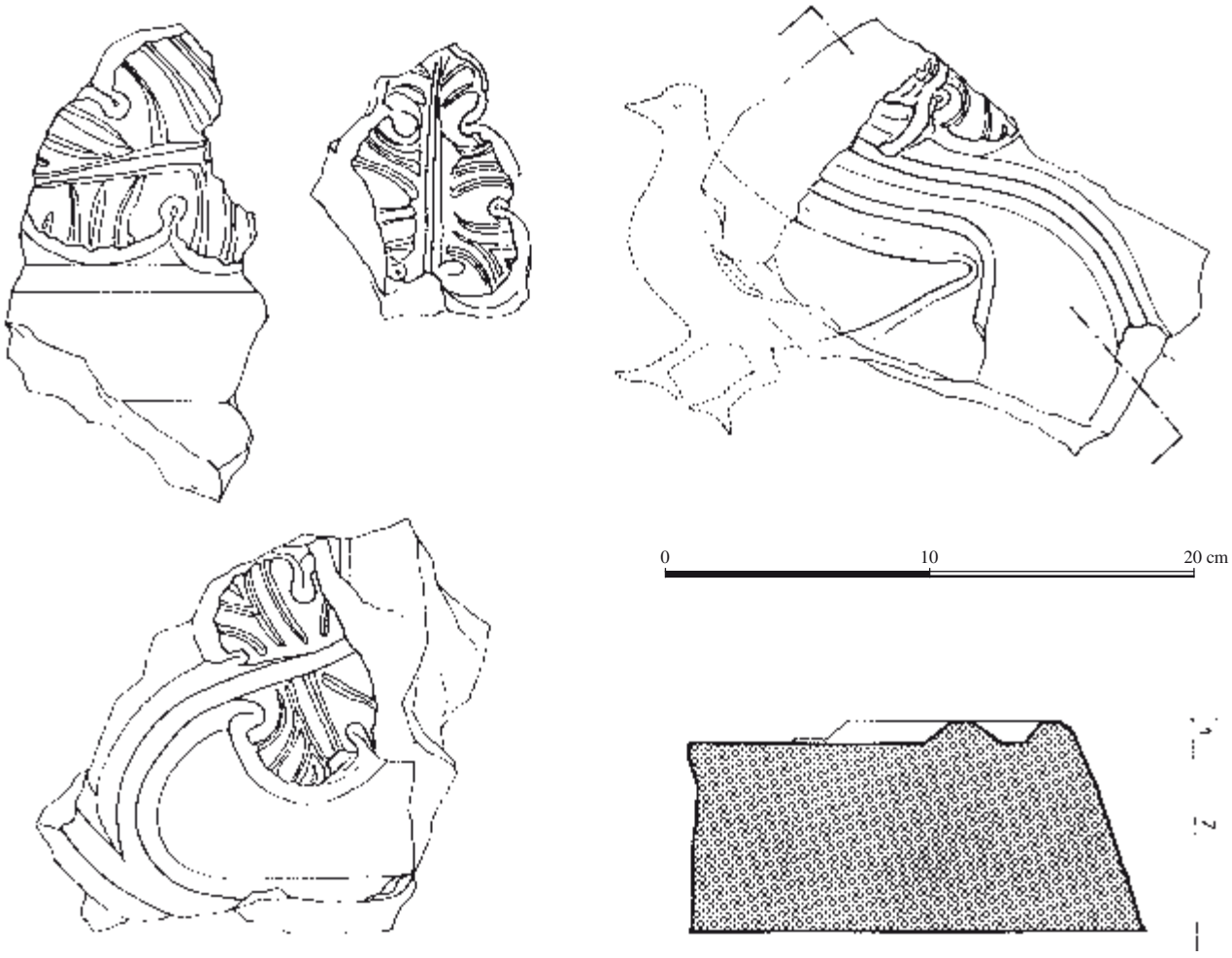

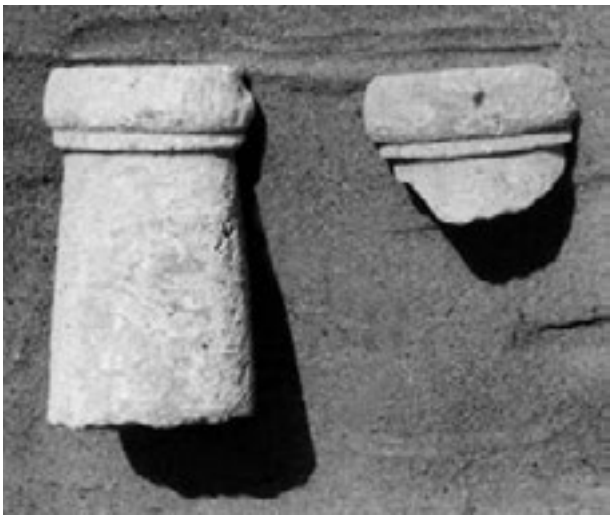

Fig. 20. Colonnettes de support d'ambon : a) fragments trouvés en place ; b) restitution
Fig. 21. Fragments de la partie supérieure des collonettes d'ambon

Сл. 20. Колонета-носач платформе амвона: а) фрагменти нађени током ископавања; b) реконструкција
Сл. 21. Фрагменти горње зоне стубића амвона

18–19) retrouvés à proximité immédiate de l'ambon.[27] Ils offre des morceaux de rameau de vigne et de feuilles. Le motif et le lieu de la découverte semblent indiquer qu'il s'agissait des vestiges des plaque trapézoïdales bordant l'escalier de l'ambon. La vigne avec des feuilles est un motif fréquent pour les rampes d'ambon. La plaque comportait-elle aussi des représentations figuratives zoomorphes ? on croit distinguer la queue d'un volatile (colombe ou paon ?) (fig. 19).[28]

À proximité de l'emplacement de l'ambon, on a trouvé des fragments de deux colonnettes en andésite (fig. 20–21) : elles rappellent par leur forme tronconique celles qui supportent les plates-formes d'ambon comme dans les églises de Philippes.[29]

Le sanctuaire *(bêma* et *presbyterium)*

Tandis que, dans le narthex, la nef centrale et les nefs latérales du mobilier liturgique en pierre et polychrome a été utilisé, seul le marbre blanc est en œuvre dans le sanctuaire. Des installations situées dans le chœur, aucun élément n'a été retrouvé *in situ.*

Heureusement, l'empreinte de stylobate du chancel est intégralement visible, y compris l'accès monumental situé dans l'axe de la nef centrale (fig. 3a) il est donc possible d'en envisager le reconstitution théorique. Les fragments des éléments du chancel (plaques de parapet, poteaux et colonnettes) ou du ciborium ont été retrouvés dans le chœur ou à proximité immédiate du stylobate du chancel du côté de la nef (fig. 22).

Le chancel

Un morceau du *stylobate* du chancel (fig. 23) a été découvert lors des fouilles archéologiques (en 1962) et un autre a été identifié dans la cour d'une maison du hameau Bregovina–Ravaniste, où il fat office de marche de la grange.[30] La largeur est de 42 cm, ce qui et correspond à la largeur de l'empreinte *in situ.* La longueur

[27] À en juger d'après l'ensemble, le socle de l'ambon était incisé dans le sol existant de la nef. Pour l'instant, la question de savoir si un ambon en bois plus ancien faisait partie de la construction reste posée. Une telle possibilité des exemples des églises en Achaïe et à Caričin Grad est proposée par : Sodini 1975 : 587 ; Duval, Jeremić 1984 : p. 121–123, fig. 120.

[28] Voir un exemple similaire dans : Sodini, Kolokotsas 1984 : 94, fig. 92.

[29] Kourkoutidou-Nikolaidou 1985 : p. 271, fig. 16 ; p. 272, fig. 17 ; p. 273, fig. 18.

[30] Il s'agit de M. Milan Milenković, dont la cour fut objet dès 1952 d'une reconnaissance archéologique de l'Institut d'Archéologie de Belgrade.

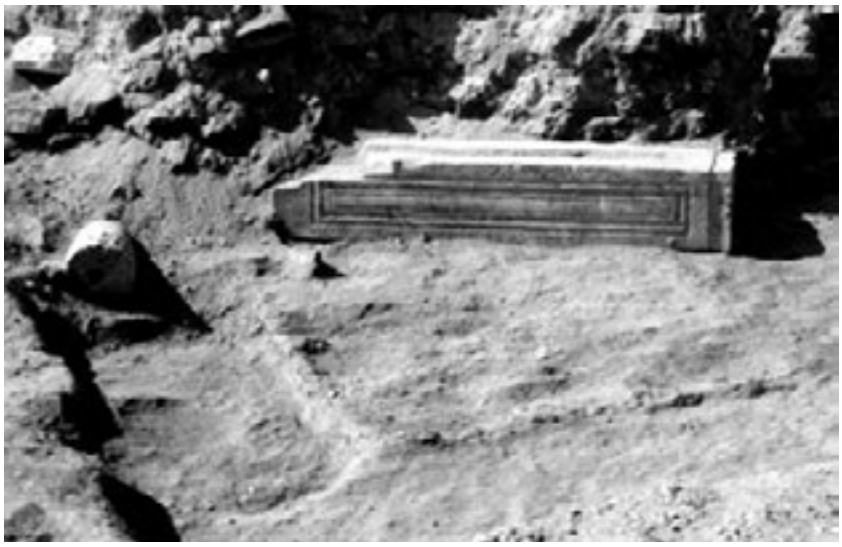

Fig. 22. Poteau de chancel, trouvé dans le sanctuaire. Au premier plan, on voit bien les traces du soubassement du chancel

Сл. 22. Стубић канцела нађен на простору презбитеријума. У првом плану, јасно се уочавају отисци стилобата канцела

du second morceau (provenant du village) est de 139 cm, ce qui pourrait indiquer qu'il appartenait à l'un des côtés, nord ou sud, du couloir d'accès axial. Le premier morceau, plus court, n'était ravalé que d'un côté, évidemment à l'extérieur (fig. 23). La largeur de la rainure supérieure (suivant l'axe longitudinal) est de 9–10 cm, ce qui correspond bien à l'épaisseur des plaques qui s'y encastraient. Le profil du bord du stylobate est classique, et analogue à celui qu'on peut observer pour de tels stylobates de la partie orientale de l'Empire, par exemple la basilique cruciforme de Thasos.[31]

Les morceaux des *plaques* trouvés à proximité immédiate du stylobate permettent de restituer des dalles mesurant 108 x 92 x 8 à 9 cm. La façade la clôture du chœur, comportait six plaques. D'après leur ornementation nous pouvons distinguer deux types :

– dans un cas (fig. 26), un chrisme étoilé est inscrit dans un cercle double, en forme de couronne stylisée. Deux autres croix latines isolées encadrent le cercle qu'elles touchent de leurs traverses. Leurs extrémité inférieures sont reliées par des rubans ondulants (lemnisques) se termiannt par des hederae, dont le «nœud» est situé dans l'axe de la plaque sous le cercle. Ce motif de lemnisques est un stéréotype fréquemment utilisé au VIe s. sur les plaques paléochrétiennes.[32]

– dans le second cas (fig. 24–25) le schéma est identique, mais la couronne contient un pannaeu presque carré orné d'un oiseau avec un rameau de vigne ressemblant à un des panneaux les plus courants dans les mosaïques (mais aussi sur les ambons de Ravenne). Ce motif-là est beaucoup plus rare sur des chancels.

Il ne nous est pas possible de restituer la répartition exacte des motifs pour l'nsemble du le chancel, mais nous pouvons supposer que, en façade à gauche et à droite de l'entrée avancée dans le bêma, une plaque chacun des deux types mentionnés était utilisée (fig. 25–26). Des fragments plus petits appartenant à la *main-courante* du chancel ont également été trouvés (fig. 31b).[33]

Le*s* poteaux de soutien du chancel qui étaient surmontés de colonnettes (*poteaux-colonnettes*) ne sont pas des pièces monolithes comme les poteaux-colonnettes de la Basilique d'Euphrasius, par exemple) (fig. 27).[34] Dans un tel cas, il est habituel que la colonnette du chancel est constituée de deux pièces : le pillier de cloison et la colonnette au chapiteau (en ensemble monolithe). Cependant, d'après les trouvailles sur place, il est possible que les colonnettes du chancel de Bregovina

[31] Hoddinott 1963 : Pl. 51d.

[32] Lemerl 1945 : p. 508, fig. 64 ; Dernet 1998: p. 15 ; Guidobaldi 1992 : fig. 117, fig. 225 ; Lilčik 2002 : 776.

[33] Voir des exemples analogues dans:Guidobaldi 1992 : fig. 364 et 365. Les auteurs citent plusieurs exemples de la région sud-est de l'empire de Justinien : Kos, Lesbos, Doljani, Istamboul, Philippi.

[34] Sur les poteaux de chancel d'une autre région (avec des comparaisons) voir : Michel 2001 : 52–53.

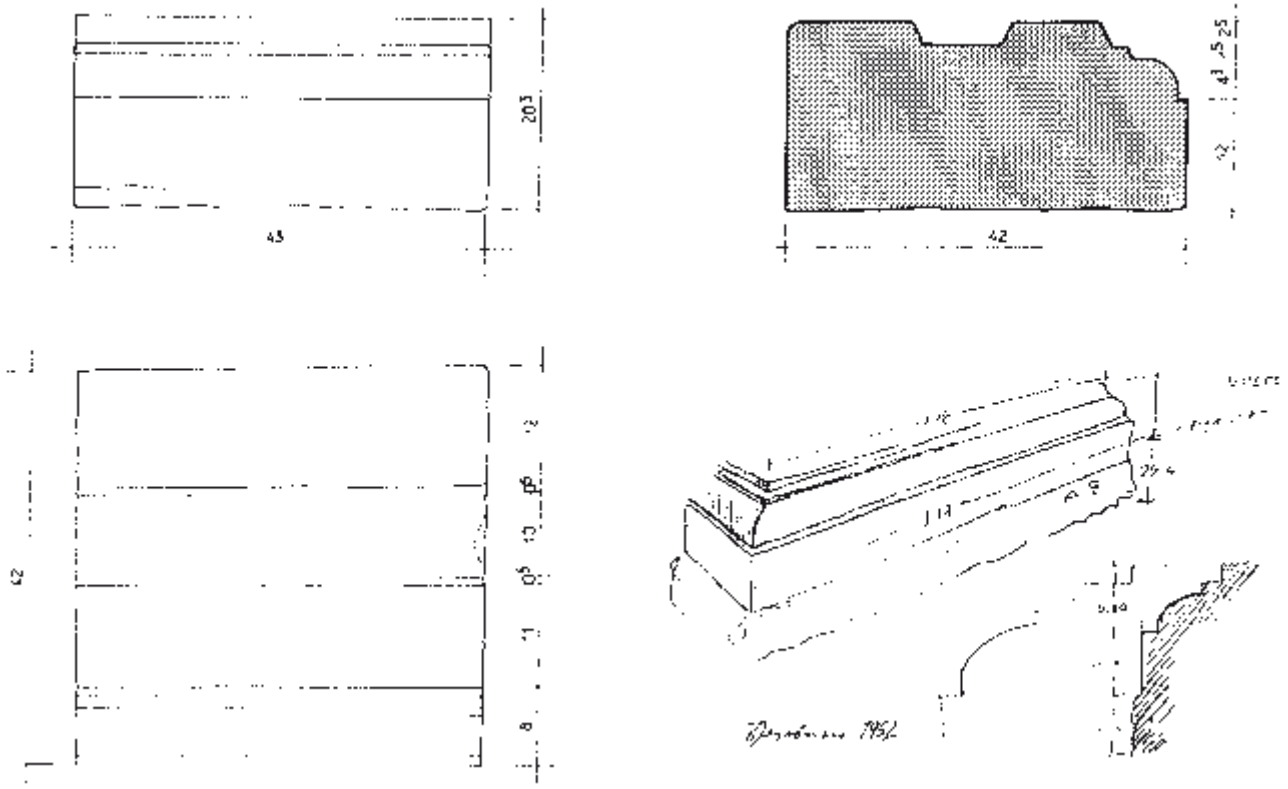

Fig. 23. Stylobate du chancel :
a–c) élévation, coupe et plan d'un morceau sur place ;
d) croquis de 1952 d'un élément réutilisé comme la marche d'une grange du hameau Bregovina–Ravaniste

Сл. 23. Стилобат канцела: а–с) изгледи и пресек комада нађеног на простору пресбитеријума;
d) скица из 1952 године добро очуваног комада стилобата канцела, који је искоришћен као степеник амбара у селу Бреговина–Раваниште

Fig. 24. Fragment de dalle de chancel avec représentation d'un oiseau et un rameau de vigne

Сл. 24. Фрагмент парапетне плоче канцела са представом птице и винове лозе

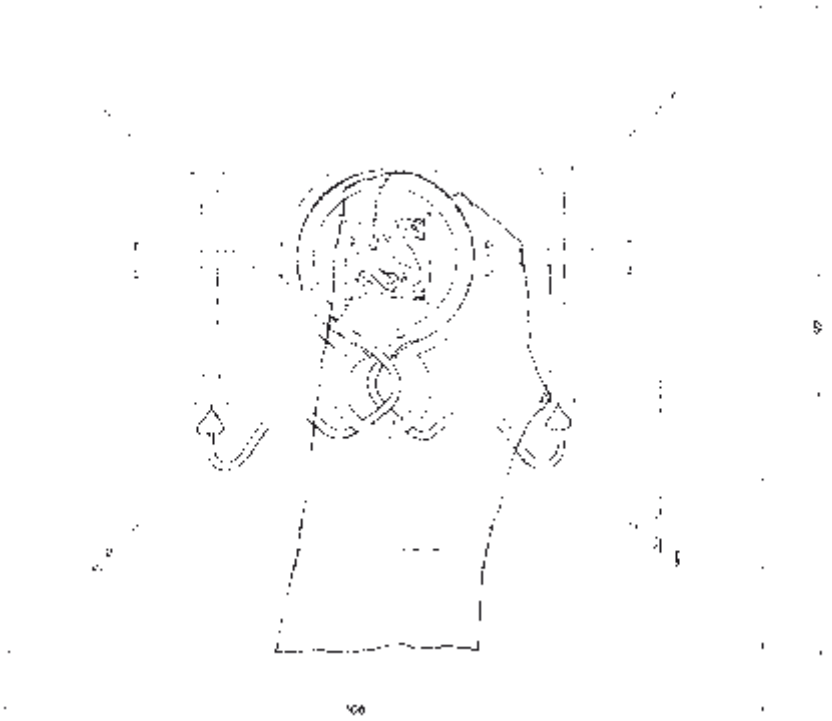

Fig. 25. Morceau de dalle de chancel avec représentation d'un oiseau et un rameau de vigne

Сл. 25. Фрагмент парапетне плоче канцела са представом птице и винове лозе

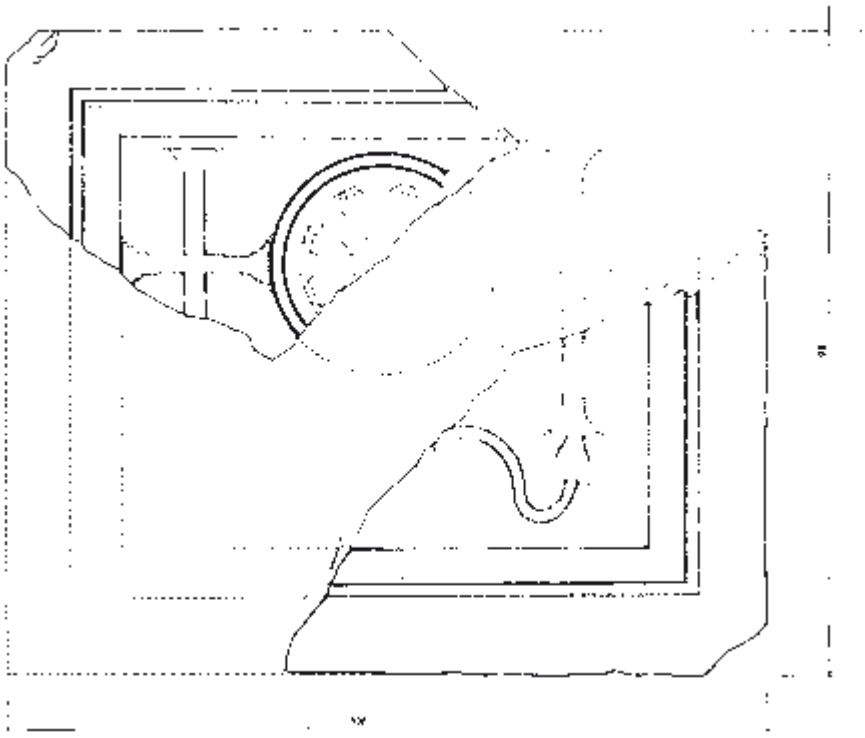

Fig. 26. Dalle de chancel avec la croix en forme de chrisme étoilé dans une couronne

Сл. 26. Парапетна плоча канцела са представом крста у форми звездасте хризме

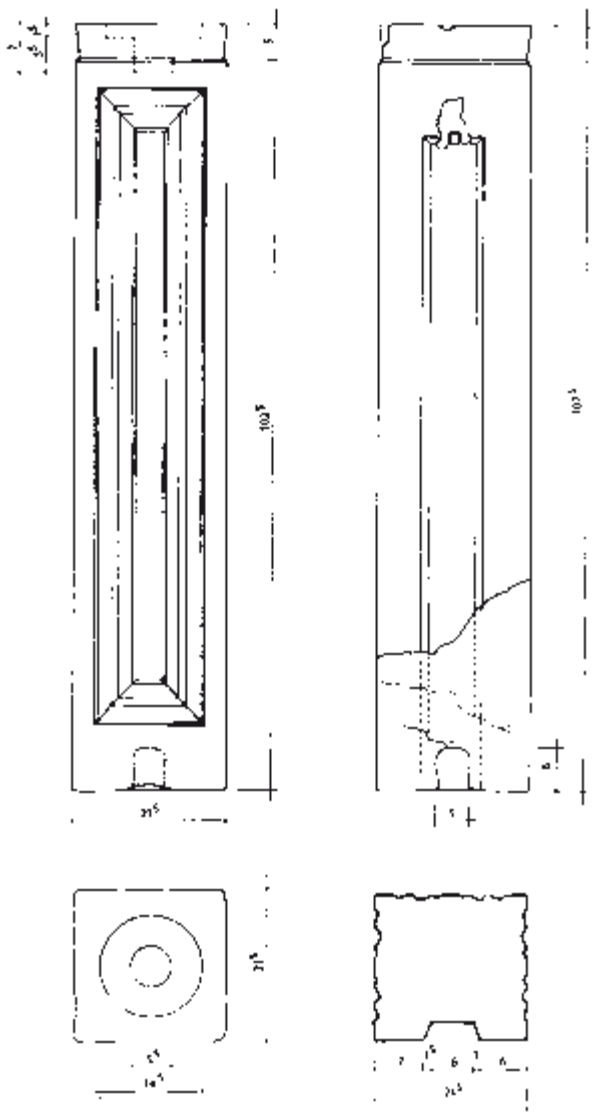

Fig. 27. Poteau de chancel en marbre, trouvée dans l' espace de presbiterium

Сл. 27. Мермерни стубић канцела, нађен на простору презбитеријума

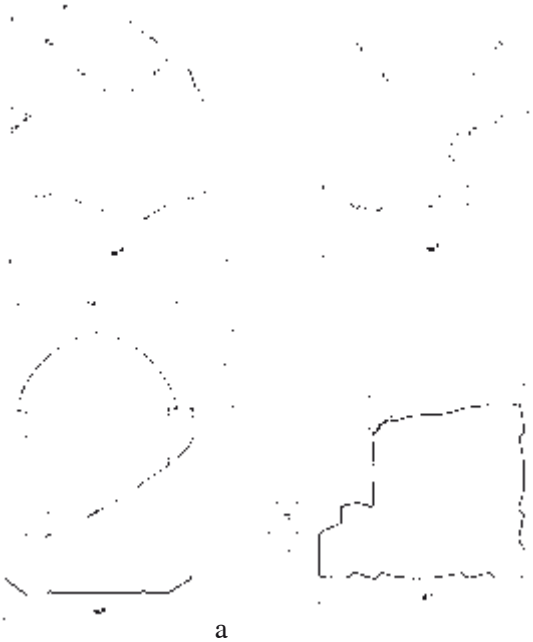

a b

Fig. 28. Différents types de poteaux de chancel, provenant de la colonnade de la nef centrale (a) ou de l'accès du bêma (b)

Сл. 28. Различити типови преградних стубића који потичу са преграда колонаде централног брода (a) и са улазног дела беме (b)

Fig. 29. Fragments des «poteaux-colonnettes» du chancel

Сл. 29. Фрагменти колонета канцела

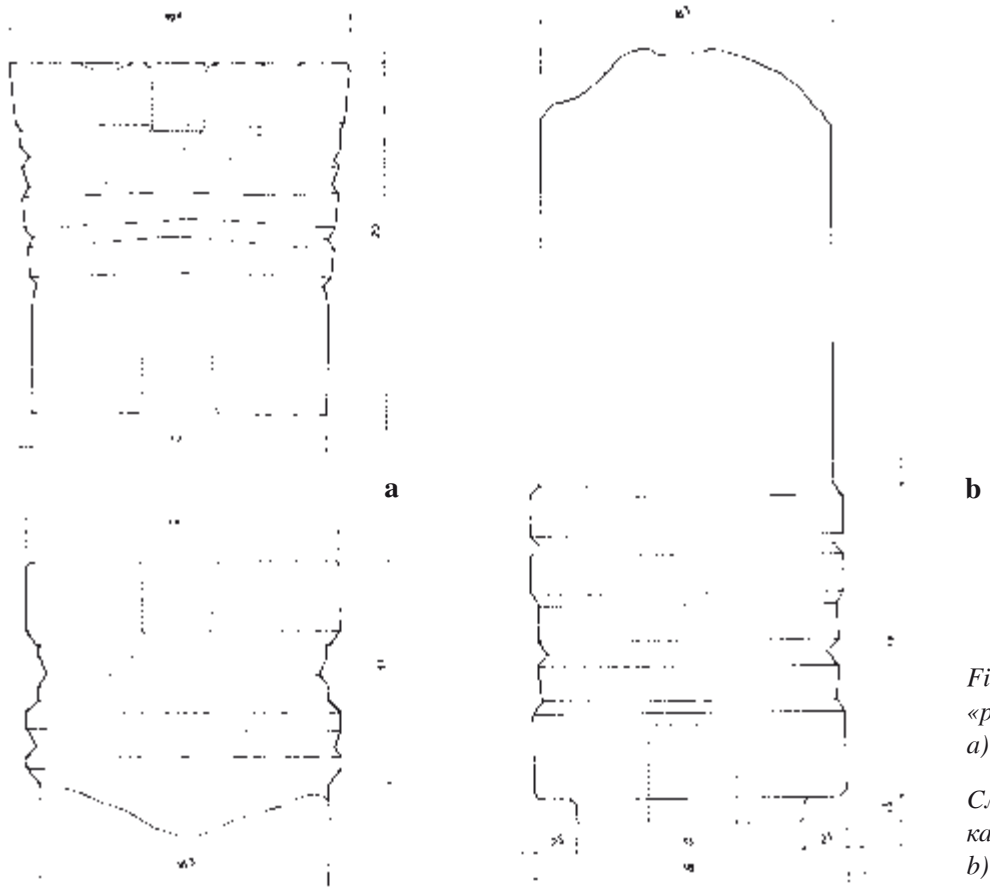

Fig. 30. Détails d'un «poteau-colonnette» : a) chapiteau ; b) base

Сл. 30. Детаљ колонете канцела: а) капител; b) база

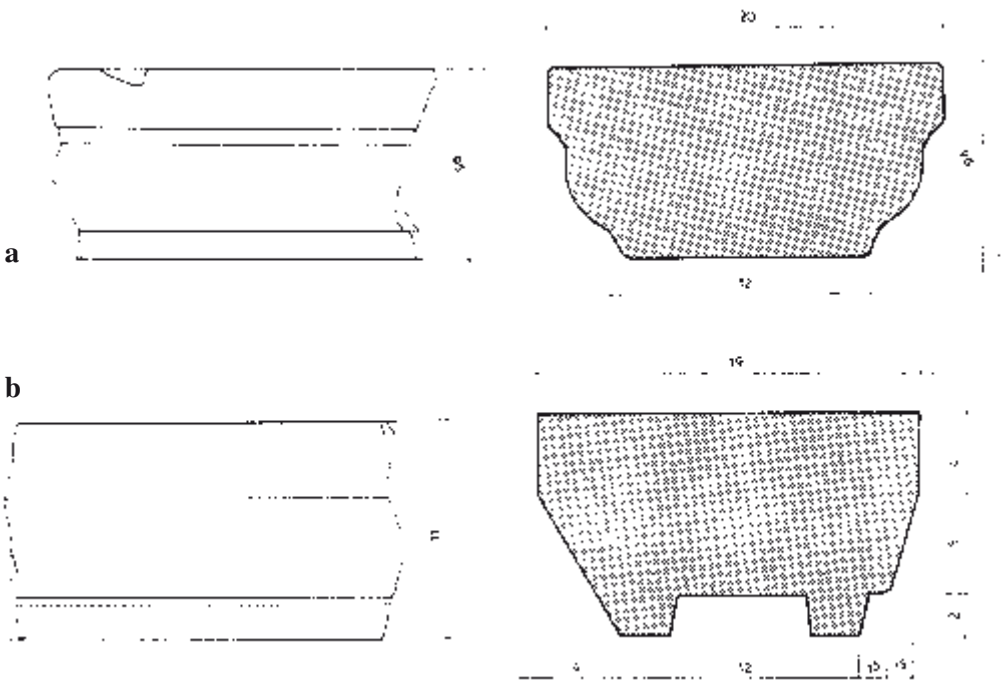

Fig. 31. a) Morceau de l'architrave du chancel ; b) Fragment de «main courante»

Сл. 31. а) Фрагмент архитрава канцела; b) Фрагмент рукохвата парапетне плоче

Fig. 32. Morceau d'une des quatre colonnettes en marbre (avec chapiteau) qui portaient de la table d'autel

Сл. 32. Комад једне од четири колонете (са капителом) олтара, од белог мермера

aient été constituées de trois pièces.[35] Elles étaient rendues solidaires par des goujons en métal. Le poteau quadrangulaire a un décor de moulures stéréotypées (dim. 21 x 21 x 112 cm : fig. 22). Le lit d'attente présente deux creux concentriques pour recevoir le fût de la colonette. Des traces du mortier rose de fixation de la colonnette sont encore visibles.

Parmi les fragments des poteaux, on distingue celui d'un poteau d'angle (fig. 28b) qui peut prendre place de part et d'autre du couloir central. Le type n'est pas rare.[36]

– Les *colonnettes,* d'un diamètre de 16,5 cm et de forme cylindrique (sans *entasis*), ne sont pas complètes (fig. 29). Par analogie avec des pièces entières provenant d'autres monuments, leur hauteur peut être estimée à 90 cm. Leurs extrémites sont décorées de tores plats mutiples, plus larges à la base (fig. 30b). Une surépaisseur au lit de pose est destinée à s'encastrer dans le creux au sommet du poteau.

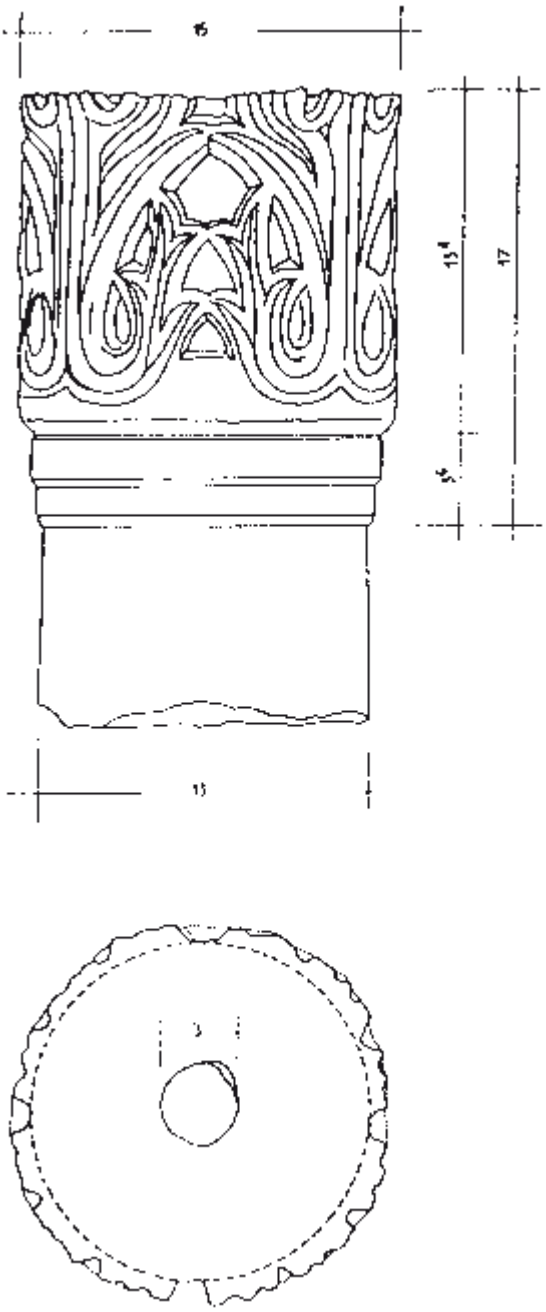

Fig. 33. Chapiteau de colonnette de la table d'autel

Сл. 33. Капител олтарске колонете

[35] La question qui reste ouverte, est de savoir si toutes les colonnettes étaient en trois pièces, ou bien s'agit-il des exemples particuliers où le chapiteau (en cas de réparation) aurait été refait en fonction du remplacement de la partie endommagée de la colonnette initiale monolithe.

[36] Lemerle 1945 : Pl. XXXI/35 (Album).

Fig. 34. Morceaux des quatre colonnettes (en grès rougeâtre) de l'autel de la deuxième phase (chapelle aménagée après la destruction

Сл. 34. Фрагменти четири олтарске колонете (од црвеног пешчара), из II грађевинске фазе базилике (капела, северно од нартекса)

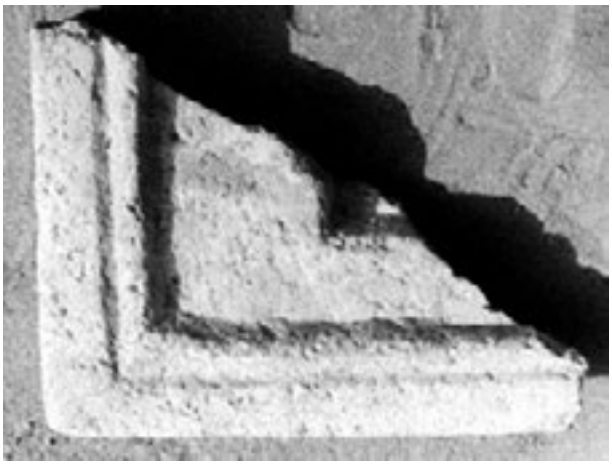

Fig. 35. Fragment de la table d'autel (en andésite) de la deuxième phase de la basilique

Сл. 35. Фрагмент олтарске мензе (од андезита) из II грађевинске фазе базилике

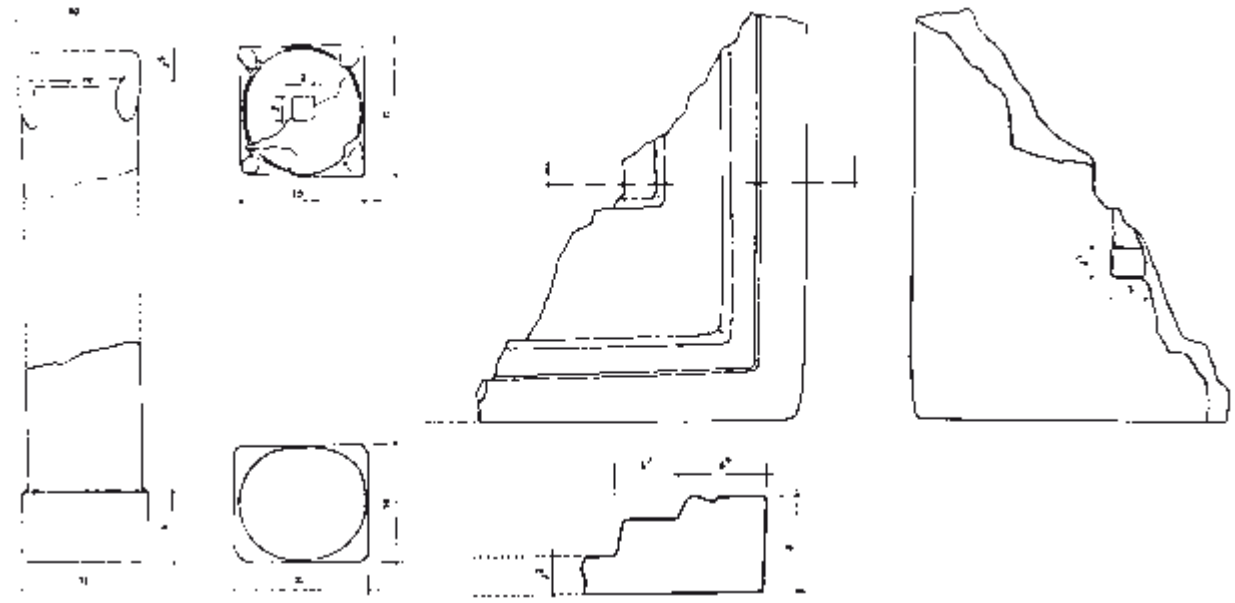

Fig. 36. Morceaux d 'une collonette avec un fragment de la table d' autel, de la deuxième phase de la basilique

Sl. 36. Fragmenti kolonete i oltarske menze iz vremena druge faze bazilike.

– *Les chapiteaux des poteaux-colonnettes,* (fig. 30a) à en juger d'après le seul exemplaire entièrement conservé, portaient la même mouluratiion horizontale que les colonnettes. Leur diamètre au lit de pose (17 cm) correspond à celui de la colonnette ; au lit d'attente, ils mesurent 20 cm, pour une hauteur de 20 cm : la hauteur totale du poteau-colonnette doit être de 2,20 m.

– Le chancel haut était coiffé par une *architrave* au profil stéréotypé, dont quelques fragments nous sont parvenu (fig. 31a).[37]

[37] Lemerl 1945 : Pl. LXXVI/1, 2 (Album).

L'autel et ciborium

De l'autel et du ciborium presque rien ne nous est parvenu. Cette partie de l'église, depuis le chancel jusqu'au synthronon occupant le fond de l'abside, a été gravement dévastée par les fouilles et les travaux agricoles réalisés dans le passé.

Il est hors de doute que la *table d'autel*, avec les colonnettes qui la portaient, était en marbre. C'est sans doute à l'une de ces quatre colonnettes d'autel qu'a appartenu un fragment de (de 13 cm de diamètre) terminé par un chapiteau orné de feuilles d'acanthe stylisées(fig. 32–33).

Les fragments d'andésite trouvés dans les fouilles ont permis de reconstituer quatre autres colonnettes (diam. 10 cm) supportant une table d'autel (fig. 34). Cependant, il est peu probable qu'elles aient appartenu à l'autel de la deuxième phase (fig. 36).

A l'intérieur de la basilique des fragments d'au moins trois types différents de tables (*mensae*) en andésite ont été trouvés. L'une, en andésite rougeâtre, a été trouvée dans la chapelle plus tardive, ou «petite église» aménagée dans le compartiment nord du narthex, avec une abside ajoutée ultérieurement (fig. 35). Il est très probable que les quatre colonnettes d'andésite rougeâtre citées ci-dessus appartenaient à cette phase de restauration qui a suivi la destruction de la grande église.

En ce qui concerne le *ciborium*, nous en sommes réduits aux hypothèses Nous ne pouvons que supposer que le fragment d'un petit chapiteau corinthien ainsi qu' un fragment de colonne en marbre de diamètre plus réduit que les colonnes de la nef retrouvés dans le chœur faisaient tous les deux partie de ce ciborium.

CONCLUSION

Nous devons souligner le fait que cette étude n'a été possible que grâce aux pièces presque entières dispersées avec le temps dans les cours des hameaux voisins qui s'ajoutent au matériel plus fragmentaire trouvé en fouille. Ainsi aussi paradoxale que cela puisse sembler, les fruits de l'ancienne dévastation de la basilique ont été mis au service de l'archéologie. Quoi qu'il en soit, c'est grâce à ce concours de circonstances que les résultats des recherches sur la basilique de Bregovina offrent des possibilités de reconstution plus importantes que pour n'importe quel autre site de la région, y compris Caricin Grad, pourtant fouillé depuis plusieurs décennies.

Au regard des caractéristiques typologiques et stylistiques de la sculpture architecturale de Bregovina ici analysées, il est possible d' affirmer qu'elle se rattache à la production du cercle de Thessalonique– Constantinople. Dans la région de Bregovina, naturellement, comme d'ailleurs dans tout le territoire byzantin du VIe siècle, certaines caractéristiques locales apparaissent soit dans les éléments constructifs, soit dans le mobilier liturgique.

En ce qui concerne Bregovina, nous pouvons constater que l'originalité du choix des motifs et la manière dont ils sont interprétés (ou mieux, le degré du décalage par rapport aux poncifs connus, tels qu'ils sont constants dans les églises des grands centres urbains) sont remarquables, notamment pour les chapiteaux corinthiens à quatre feuilles. Le charme de la spontanéité du trait et l'impression de caractère unique dans le traitement du dessin, qu'on retrouve aussi bien en textile qu'en bois sculpté, réflètent à un certain de degré l'art d'un folklore régional. Le profil des colonnettes du chancel et la manière dont ils sont agencés n'évoquent ils pas plutôt le travail du bois que celui de la pierre ? Rappelons-nous d'ailleurs que dans de nombreuses églises des débuts de la chrétienté le chancel était construit en bois avant que le chancel en pierre ne le remplace.[38] Des éléments en bois, en forme de colonnettes du chancel, existent encore dans l'architecture profane (construction des supports des auvents-galeries en bois des maisons, par exemple) comme des exemples de l'architecture traditionnelle folklorique dans un vaste cadre spatial et temporel en témoignent.

Dans d'autres milieux géographiques, Dalmatie, Bosnie, Asie Mineure ou Afrique du Nord, de petits ateliers locaux, loin des puissants centres urbains, copient dans une grande mesure des modèles repris (en vogue ou déjà démodés) en leur donnant leur cachet local. Dans ce sens, le répertoire de la sculpture de la basilique de Bregovina offre, dans un éventail allant du poncif rigoureux à la spontanéité inspirée, un exemple convaincant à la fois de l'unicité et de la diversité de l'Empire.

---

[38] Jeremić 1995 : p. 198, p. 196, fig. 5.

BIBLIOGRAPHIE:

Deroche V., 19870 – V. Deroche, L'acanthi de l'arc d'Hadrien et ses derives en Gréce proper, *BCH–CXI (etudes I),* Paris 1987, 424–435.

Duval N., 1984 – N. Duval, L'architecture religieuse de Tsarichin Grad. *Villes et peuplement dans Illyricum protobyzantin (Actes du colloque, Rome 1982)*, Rome 1984, 399–480.

Duval N., Jeremić M., 1984 – N. Duval, M. Jeremić, L' église J au sud de la ville, dite «Basilique á une nef», *Caričin Grad I (collection de L'École française de Rome 75,* Belgrade–Rome 1984, 146–191.

Guidobaldi F., Barsanti C., Guidobaldi A. G., 1992 – F. Guidobaldi, C. Barsanti, A. G., Guidobaldi, San Clemente, la scultura del VI secolo*, San Clemente Miscellany IV,2,* Roma 1992.

Hoddinot R. F. 1963 – R. F. Hoddinot, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia,* London 1963.

Jeremić M., 1995 – M. Jeremić, Balajnac, agglomération protobyzantine fortifiée, *Antiquite tardive 3* (édité par Brepols), 1995, 193–207.

Jeremić M., Milinković M., 1995 – M. Jeremić, M. Milinković, Die Byzantinische Festung von Bregovina (Sûdserbien) *Antiquite Tardive 3* (édité par Brepols), 1995, 209–225.

Јеремић М., 1999 – М. Јеремић, Рановизантијска базилика на локалитету » Бреговинско Кале« код Прокупља (научни скуп: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Прокупље 1995*), Прокупље 1999, 119–154.

Jeremić M., 2003 – M. Jeremić, The Architecture of early Christian Basilica at Bregovina, *Hortus Artium Medievalium 9,* Zagreb–Motovun 2003, 221–236.

Krautheimer R., 1965 – R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture,* Baltimore 1965.

Koukoutidou-Nikolaidou E., 1984 – E. Koukoutidou-Nikolaidou**,** Les ambons paléochrétiens Thessalonique et Philippes, XXXI *Corso di cultura sull arte ravennate e bizantina,* Ravena 1984, 255–275.

Lemerle P., 1945 – P. Lemerle, *Philipes et la Macédoine orientale (text et album)*, Paris 1945.

Lilčik V., 2002 – V. Lilčik, *Macedonian Stone for Gods, Christians and Afterlife II,* Skopje, 2002.

Mesesnel F., 1936 – F. Mesesnel, Die Ausgrabung einer altchristlichen Basilika in Suvodol bei Bitolj, *Actes du IV Congres international des études byzyntines (Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, tome X, 1936),* Sofia 1936, 184–194.

Милинковић М., 1999 – М. Милинковић, Рановизантијско утврђење код Бреговине (научни скуп: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку,* Прокупље 1995), Прокупље 1999, 87–93.

Николајевић-Стојковић И., 1957 – И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори,* Београд, 1957.

Nikolajević-Stojković I., 1984 – I. Nikolajević-Stojković, La décoration architecturale de Caričin Grad. *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Actes du colloque, Rome 1982)*, Rome, 1984, 483–499.

Michel A., 2001, A. Michel, *Les Églises d'epoque byzantine et Aumayade de la Jordanie,* Turnhout 2001.

Спремо-Петровић Н., 1953 – Н. Спремо-Петровић, Базилика са криптом на Царичином Граду, *Старинар 3–4*, Београд 1952–1953, 169–180.

Popović V., 1991 – V. Popović,Trois inscriptions protobyzantines de Bregovina, *Starinar XL–XLI (1989–1990)*, Beograd 1991, 279–290.

Sodini J. P., Kolokotsas K., 1984 – J. P. Sodini, K. Kolokotsas, *Aliki II, La basilique double,* Paris 1984.

Sodini J. P., 1975 – J. P. Sodini, Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Gréce et de Balkans: le tribelon et l'emplacement de l'ambon, *BCH–XCIX* **,** Paris 1975, 581–588.

Stričević Dj., 1960 – Dj. Stričević**,** Byzantine Archaeology in Yugoslavia 1955–1957. *Akten des XII internationalen Byzantinischen-Kongresses 1958,* München 1960, 589–560.

Стричевић Ђ., 1961 – Ђ. Стричевић, Бреговина–Кале (рановизантијско насеље). *Старинар XI (нова серија/1960),* Београд 1961, 248–249.

Стричевић Ђ, 1959 – Ђ Стричевић, Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама. *Старинар IX–X (нова серија /1958–1959),* Београд 1959, 59–65.

Wiseman J. R., 1984 – J. R. Wiseman, The City in Macedonia Secunda. *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Actes du colloque, Rome 1982)*, Rome 1984, 289–314.

Резиме: МИРОСЛАВ ЈЕРЕМИЋ, Археолошки институт, Београд

АРХИТЕКТОНСКА ДЕКОРАТИВНА ПЛАСТИКА ЦРКВЕ У БРЕГОВИНИ

Рановизантијска базилика на локалитету *Бреговина* (тачније, *Бреговинско кале*) код Прокупља (Сл. 1), претставља редак пример инкорпорације сакралног објекта у ткиво фортификације насеља (сл. 2 и сл. 3/a–b).Бројни фрагменти архитектонске пластике забележени су у овој базилици током археолошких ископавања у периоду од 1957. до 1962. године, али исто тако и не мали број добро очуваних комада, био је прикупљен из околних засеока, где су током времена били развучени. Тако су приликом градње сеоске цркве у Житном Потоку (од 1924–1926. године), са самог локалитета допремљена на градилиште по два пара стопа, стубова и капитела, где су употребљени као носећи елементи галерије над нартексом.

Елементи декоративне пластике, према својој намени сврстани су у две групе: 1) *Елементи конструктивног склопа* и 2) *Елементи литургијских инсталација.*

1) *Елементи конструктивног склопа*

Судећи по налазима носећих елемената у паровима, могло се закључити да је црква над нартексом и северним бочним бродом имала галерију (сл. 4 и сл. 17). Парови база и стубова међусобно су различити по димензијама, док су парови капитела сем различитих димензија имали и другачије типолошкие одлике.

a) *Базе* колонада наоса и галерије разликују се по димензијама али им је профилација идентична и изведена у оубичајеном класичном маниру(сл. 5). На појединим комадима налазе се уклесани усеци за фиксирање парапетних плоча (сл. 6). Профилација *база* је изведена у класичном маниру. Оно што их карактерише то су висока плинта и наглашен торус (сл. 7), што се може запазити и на примерима рановизантијских цркава из ближе околине (Царичин Град и Курвин Град), али и на онима са много удаљенијих простора (Завратноц у Јерменији на пример).

b) *Стубови* имају веома упрошћену профилацију, што је и уобичајено за период ране Византије. Ентазиса нема, а оба краја и мањих и већих стубова завршени су само са по једном траком, плитког рељефа(сл. 8 и сл. 9/a–b).

c) *Капители.* У колонадама наоса, заступљени су коринтски четворолисни капители (сл. 10 и сл. 12), а на галерији северног бочног брода, јонски (сл. 11 и сл. 13). Листови акантуса на капителима колонада наоса, свуда су мање-више уједначеног квалитета и са аспекта прецизности цртежа и са аспекта клесарске обраде. Што се тиче примене осталих декоративних елемената на калатосу капитела, можемо издвојити три варијанте: капителе без волута и хелиса (сл. 12/d), капителе са волутама без хелиса (сл. 12/c) и капителе са хелисама и волутама (сл. 12/a, b). У последња два случаја, заједничко им је то, што су волуте и хелисе (или пак само волуте) изведене само на наспрамним странама капитела. Другим речима, волуте се појављују само на једној страни оба угла абакуса капитела (сл. 10).

Гледајући све три варијанте у целини, има се утисак да су, с једне стране акантус, а с друге, све остале декоративне елементе капитела, радиле две различите »руке« (сл. 12/a). У сваком случају, у односу на стереотипне шеме на које смо навикли, клесарима морамо признати, ако не врхунски квалитет израде, а онда бар оригиналност уметничког израза. У овом моменту тешко је рећи, да ли за приказане примере има аналогија (бар на простору истог региона). Извесно је међутим, да оригиналност интерпретације мотива, као и диспозиција декоративних елемената на калатосу, искључују сврсисходност трагања за аналогијама по сваку цену.

2) *Елементи литургијских инсталација*

Поред конструктивних елемената цркве, регистровани су и бројни комади елемената литургијских инсталација: парапетних преградних плоча (било у наосу било на простору беме), колонета (канцела или циборијума), амвона и олтарске мензе. Њихови фрагменти, били су расути на ширем простору цркве, и то приближно на нивелети пода.

Наос

a) *Парапетне плоче* колонада наоса и галерије биле су (судећи по бројним фрагментима) исклесане у белом мермеру. С друге стране, рукохвати парапетних плоча (сл. 31/b), као и парапетни стубићи (сл. 28/a), били су изведени од андезита, дакле од истог материјала од кога су израђени стопе, стубови и капители трибелона нартекса и колонада наоса галерије над северним бочним бродом. Што се тиче орнаментике плоча, она је веома једноставна и своди се на представу крста у кругу (сл. 17).

b) *Амвон* има класичну шему са кружном платформом и два степенишна крака симетрично распоређена (сл. 3/a, b). Нажалост од читавог амвона, *in situ* је остао само отисак његовог постоља у поду наоса. Да ли је амвону од мермера предходио старији, дрвене конструкције, остаће за сада у границама нагађања. Горња зона амвона, заступљена је са четири фрагмента која потичу са мермерних оградних плоча степеништа. На њима се могу уочити мотиви винове лозе и лишћа, као и фрагментована представа птице (или патке) (сл. 18 и сл. 19). У близини отиска постоља амвона, нађени су и фрагменти два стубића (од андезита), који би се по својим пропорцијама и конусној форми могли идентификовати као носачи кружне платформе амвона (сл. 20–21).

Презбитеријум

Ако је ентеријер нартекса, наоса и бочних бродова решен у полихромном каменом материјалу различите врсте, презбитеријум је, судећи по налазима, био резервисан искључиво за употребу белог мермера. Од инсталација на простору беме, ниједан елеменат није нађен *in situ*. Срећом, сачуван је јасан отисак стилобата беме заједно са истуреним прилазним делом постављеним у осовини наоса (сл. 3 и сл.

22). Један добро очуван комад стилобата беме забележен је у суседном засеоку (сл. 23). Остали елементи канцела (преградне плоче, парапетни стубићи и колонете), нађени су у фрагментима, или на простору беме или непосредно уз стилобате.

a) *Парапетне плоче канцела* имале су (према графичкој реконструкцији) димензије 108 x 92 x 8–9 cm. Оваквих плоча, на фронталној страни наоса било је шест. Судећи по сачуваним фрагментима, орнаментика ових плоча била је раскошнија од оних из колонада наоса. Са аспекта избора њихових декоративних мотива, можемо разликовати две варијанте: 1) у двоструком кругу уписан је крст, у виду стилизоване хризме, а још два крста (латинског типа), постављена су симетрично са обе стране круга (сл. 26). Њихови доњи крајеви, повезани су вијугавим тракама, чија се »петља« налази испод круга у вертикалној осовини плоче; 2) у другом случају све је исто, сем што је у двоструком кругу, уписано правоугаоно поље са претставом птице (пауна?) (сл. 25).

b) *Колонете* канцела нису представљене јединственим монолитним комадима, већ са најмање два монтажна дела (сл. 30/a, b). Парапетни стубић и колонете монтиране су у једну целину по принципу везивања дрвених елемената. Њихова веза додатно је осигурана гвозденим можданицима утопљеним у олово. Орнаментика оба елемента је уобичајена и препознатљива (сл. 29).

c) Од *Олтара и циборијума* скоро да ништа није остало. Читав простор (где су ови елементи били својевремено постављени) па све до синтроноса у апсиди, тешко је девастиран помним прекопавањем у прошлим временима. Можда би једној од четири олтарске колонете могао припадати фрагмент колонете од белог мермера чији је горњи крај (у функцији капитела) украшеним стилизованим акантусовим лишћем (сл. 32 и сл. 33). Десетак фрагмената олтарских колонета (сл. 34), као и фрагменти олтарске мензе од андезита (рустичне израде) (сл. 35), припадали су без сумње каснијој фази обнове цркве (сл. 36).

На крају можемо констатовати, да се оригиналност избора мотива и начин њихове интерпретације (или боље рећи, степен одступања од познатих клишеа, какви се понављају у црквама великих урбаних центара), у највећој мери запажа на примерима коринтских четворолисних капитела. Шарм спонтаности потеза и утисак о непоновљивости цртежа и клесарског третмана орнамента, указује у извесном смислу и на уметност регионалног фолклора. Не можемо се такође отети утиску и да профилација колонета канцела бреговинске цркве (као и начин њихове монтаже) не асоцира и на традиционално градитељство у дрвету.

И у другим географским срединама, Далмацији, Босни, Малој Азији или Северној Африци, мале локалне радионице, далеко од моћних урбаних центара, у великој мери опонашају преузете, већ демодиране моделе, дајући им успут и свој локални печат. У том смислу, репертоар примењених мотива као и клесарски третман, у распону од строгог стереотипа до надахнуте импровизације, осведочени су на примеру бреговинске базилике на веома убедљив начин.

УДК 903/904 (497.115)

ВОЈИСЛАВ С. ЈОВАНОВИЋ
Филозофски факултет, Београд

Пријатељу Владиславу Поповићу
у спомен

УТВРЂЕНО НАСЕЉЕ ВЕЛЕТИН

Апстракт. – Остаци утврђеног насеља Велетин налазе се на истоименом брду код Јањева, на Косову, у области богатој рудама метала. Археолошка ископавања показала су да је Велетин био насељен у праисторији, римском периоду и у средњем веку. Тврђава се састојала из три појаса зидова који су се са врха брда спуштали по његовим терасастим падинама. Велетин се први пут спомиње 1321. године, а на једној географској карти из 1689. године, означен је као порушена тврђава.

Кључне речи. – град, тврђава, насеље, план, зид, керамика.

Остаци утврђеног насеља Велетин налазе се на истоименом вулканском брду (слика 1) око 1,5 km северозападно од варошице Јањево, односно 4 km југоисточно од манастира Грачанице, на Косову. На приложеној топографској карти 1:25000, секција Липљан (152–3–4), и секције Јањево (152–4–3), кота Велетина није назначена, али се према најближој коти (900) забележеној у подножју брда, уз еквидистанције од 10 метара, може израчунати да његова висина износи око 970 метара (слика 2).[1]

Велетин се први пут помиње у повељи краља Стефана Уроша II Милутина за манастир Грачаницу, издатој 1321. године.[2] Реч је о селима дарованим манастиру, чија међа је ишла »од Оштрог врха на Велетјен међу Сушицу и међу Гуштерицу, по дјелу право на брод како дјел нестајет, и од брода путем велим по пољу право на пут који води из града у Приштину путем на први белег право у Жупан студенц«: **и о(дь) [wстрога вьрха] на велетѣнь. мегю соушицѫ и мегю гоушеричю по дѣлоу п(р)аво на бродь. како дѣла нестаютъ. и w(дь) брода поутемь велимь по полю. право на поутъ кои гре(де) изъ гра(да) оу прицииноу. поутемь на прьвыи бѣлѣгъ. право оу жѫпань стоуденьць.**[3]

Села Сушица и Гуштерица постоје и данас под истим именима. »Брод« је газ преко реке Грачанке на источној ивици села Лапље; »Жупан студенац« могао би бити стари бунар на источном ободу села Чаглавица. Према томе, »Вели пут« у повељи може бити део пута који је са југа, преко Липљана, водио за Приштину.[4] Спомен Велетина односи се на брдо са градом, који своје име дугује овом ороними, са

---

[1] Према подацима у извештају Еди Шукриу, који ће доцније бити детаљно разматран, висина Велетина је 969 m. На карти Јањева и околине коју је објавио Атанасије Урошевић, 1935, 187, Велетин је погрешно забележен на коти 874, северозападно од његовог стварног положаја, а западно од Оштрог врха. На истој карти означен је и положај Старог Јањева. Скрећемо пажњу да је у Босни постојала средњовековна тврђава истог имена. Њени остаци су на положају Градина у близини брда Велетин, уз саму десну обалу Неретве, у области Загорје, између Горње Неретве и Дрине. Тврђава се помиње као castrum Vellentin (1442. године), затим Veletin Vsagorie castello con contrato (1444), castrum Welletin (1448), али и као civitate Velletino cum castris et pertinentiis suis (1454), што указује на постојање подграђа, и најзад као Velletino (1465). Видети М. Динић, 1940, 216–217; 1978, 234).

[2] Fr. Miklosich, 1858, 562–566; М. Павловић, 1928, 105–141 (са претходном литературом); Б. Тодић, 1988, 63–68; факсимил повеље израдио је у цртежу Б. Живковић, 1989, 83. У погледу датовања већина аутора сматра да је црква завршена 1321. године, укључујући и живописање, као и израду повеље на пергаменту, в. С. Ћурчић, 1988, 20–21; Б. Тодић, 1988, 20–21; Податке о Велетину из Грачаничке повеље наводе Ђ. Даничић, 1863, 106 код речи **велетѣнь** и М. Стојковић, 1972, 694, код речи Veletên. Оба аутора помињу село под тим именом код Приштине; А. Урошевић, 1975, 22, бележи »Велетин – брдо више варошице Јањева«.

[3] Fr. Miklosich, 1858, 563; М. Павловић, 1928, 127; Б. Тодић, 1988, 65; Б. Живковић, 1989, 83.

[4] Г. Шкриванић, 1955, 391.

Сл. 1. Брдо Велетин, општи изглед са северозапада (Б. Костовски, 1967; из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе. Приштина)

Fig. 1. Veletino hill, general appearance from the northwest (B. Kostovski, 1967; from the documentation of the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments, Priština)

којим је већ веома дуго представљао део локалног историјског пејзажа. Данас је тешко судити о изгледу тврђаве и насеља на Велетину у време издавања Грачаничке повеље. Тада је рударство на овом подручју било у успону, те је могућно да је на Велетину постојала тврђава са мањом посадом ради заштите рудника и одговарајућих насеобина. То се за насеље не би смело рећи, јер се оно не спомиње у средњевековним изворима. Јањево се, међутим, више пута јавља у изворима, о чему ће још бити речи, и, после Новог Брда постаје други привредни центар области, те претпостављамо да је становништво Велетина прешло у то оближње перспективније место. У Јањеву тврђава није постојала, тако да је његовим житељима, у случају ратне опасности, Велетин могао служити као најближе прибежиште (слике 2 и 3). У наставку повеље наводи се и град, али без имена, из којег је водио пут за Приштину. Гавро Шкриванић сматра да је тај пут (»из града у Приштину«) водио из Врања, (такозвани Врањски пут) највероватније, преко Кончулског теснаца, источно од Гњилана, за Ново Брдо и даље за манастир Грачаницу и Приштину.[5] Чини се да је Врање сувише удаљено да би могло бити град о коме је овде реч. Радије помишљамо на један од ближих градова: Ново Брдо, Јањево или Велетин. Осим Новобрдске тврђаве, »Врањански пут« надгледала су још најмање три утврђења: Прилепац, југоисточно од Новог Брда,[6] Подграђе, у долини Биначке Мораве, југоисточно од Гњилана,[7] као и једна велика кула, звана Тамница, чији су остаци откопани 1995. године, поред цркве из XIV–XV века, у селу Ајновце на десној обали Криве реке код Косовске Каменице.[8] Траса ове саобраћајнице није детаљније истраживана.

Захваљујући свом повољном геостратешком положају и близини важних путева брдо Велетин је, како ће се видети, било насељено и утврђено место још у праисторијско доба, а затим у антици и средњем веку, раздобљу које нас овде посебно интересује. Тврђава је добила на значају од тренутка када је на овом подручју започело рударење, јер је тада

[5] Г. Шкриванић, 1974, 95, 108–109; В. С. Јовановић, 1991, 298.

[6] В. С. Јовановић, 1991, 299.

[7] И. Здравковић, 1975, 72–75.

[8] За податак дугујем захвалност Светлани Хаџић, сараднику Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини; в. М. Бирташевић, 1958, 209–220.

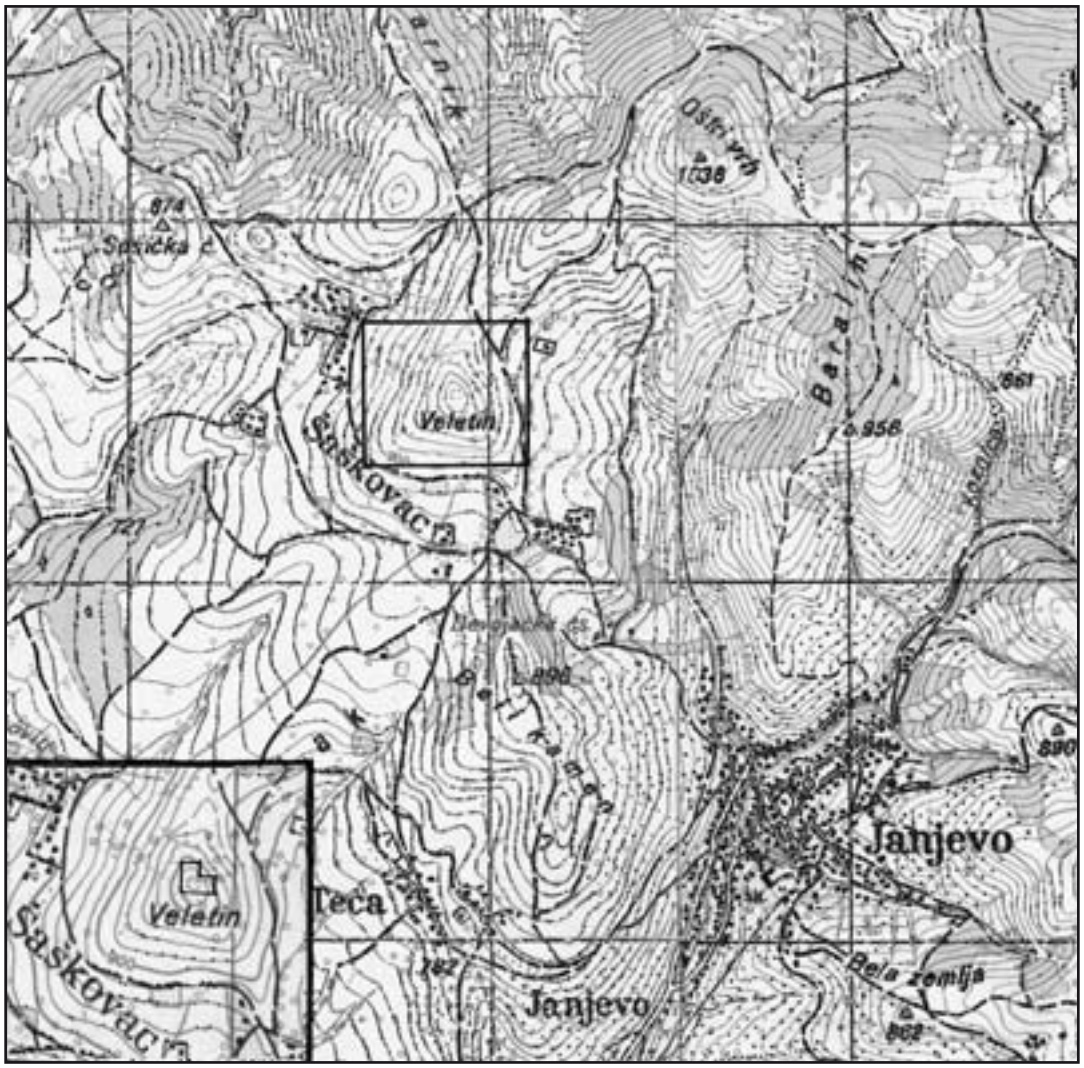

Сл. 2. Положај Велетина на делу топографске карте Јањева и околине. Секција Липљан и секција Јањево, размер 1: 25000

Fig. 2. Location of Veletino on part of the topographic map of Janjevo and surroundings. Section Lipljan and section Janjevo, scale 1:25000

она преузела заштиту рудника и рударских насеља. Када се то могло десити данас је тешко просудити. Можда већ у касно бронзано доба, али свакако у периоду римске власти. Почетке рударства у Јањеву Василије Симић датује у античко доба, и раније, при чему римско рударство документују новци нађени око рудишта, као и неки рударски радови на брду Цеове, који могу бити римски. Интензивно рударење у средњем веку уклонило је трагове римских радова. Симић уочава огромну диспропорцију између обима рударских и топионичарских радова у Јањеву и писаних докумената о јањевском рударству.[9] Слободан Душанић допушта могућност да се неки од подземних ходника јањевског басена вежу за римско рударство, и да је сличан случај са Новим Брдом и Лецама. Он прихвата хипотезу да је Ulpiana (Justiniana Secunda) у суседству Јањева, настала због близине рудника, и да је као муниципијум, у II веку, можда постала центар администрације јањевско-новобрдских metalla, а вероватно и читавог дарданског тракта.[10] У овом крају рударство свој врхунац доживљава тек у првој половини XV века.

[9] В. Симић, 1951, 229.
[10] С. Душанић, 1980, 29–30.

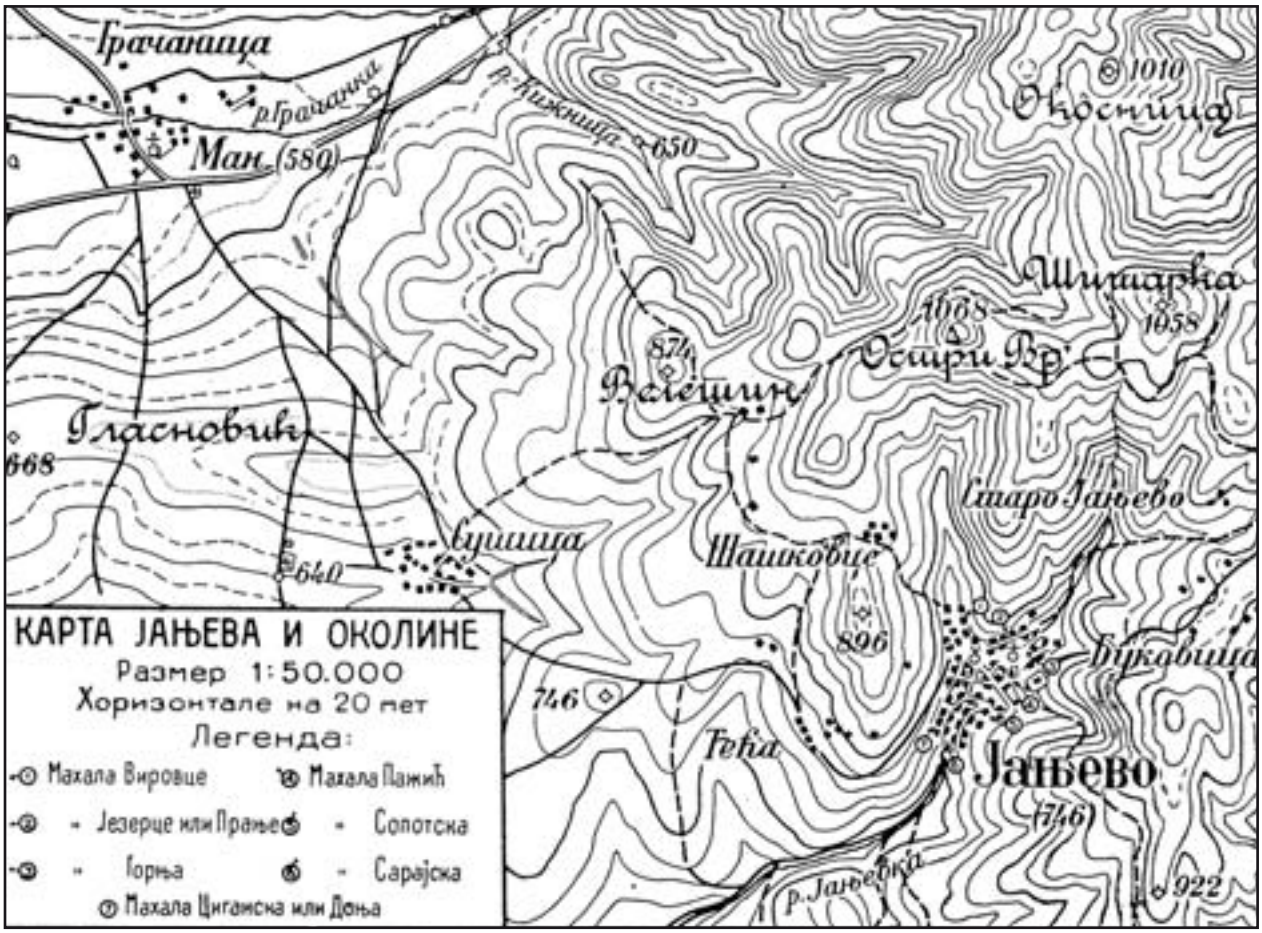

Сл. 3. Јањево и околина на топографској карти 1:50000. Велетин је погрешно означен на коти 874, од које је удаљен око 1 km југоисточно. На карти је дат и положај Старог Јањева

Fig. 3. Janjevo and surroundings on the topographic map 1:50000. Veletino is incorrectly marked on the peak elevation 874, about 1 km to the southeast. The location of Old Janjevo is also given on the map

Године 1488., за владавине султана Бајазита II, донети су посебни прописи за јањевске руднике, који садрже мноштво занимљивих података о организацији рада, почев од вађења сребрне руде, до њене коначне обраде. Ови прописи сведоче о важности рударства јањевске области у првим деценијама турске власти.[11]

За разлику од Јањева, које се у изворима први пут посредно помиње 1303. године, а тек почев од 1346. године, више пута изричито,[12] о Велетину, како ће се видети, располажемо само са три касна картографска податка од којих је први с краја XVI , други с почетка, а трећи из средине XVII века.

У путописној литератури спомени Велетина веома су ретки и оскудни. На свом путовању од Приштине до Гњилана, преко Јањева, 1861. године, Јохан Георг вон Хан забележио је и брдо Weletin, на чијој западној страни је Текија Јањево, а на северној Градина са рушевинама два кастела за одбрану уског стеновитог пролаза.[13] Ако је Хан мислио на место Јањево, данашњу варошицу, оно се налази

[11] N. Beldiceanu, 1960, 239–242; Б Храбак, 1984, 63–64.

[12] Наиме, 1303. године у писму папе Бенедикта XI барском архиепископу Марину, уз остале католичке парохије у Србији, помиње се и парохија у Грачаници (Grazaniza). Она је наведена уместо Јањева због тога што су први дубровачки колонисти били смештени близу села Грачанице, око ушћа Кижнице у Грачанку, на месту главних јањевских рудника, одакле су доцније пришли ближе Јањеву. Јањево (Janeva) се први пут изриком помиње у писму папе Климента VI, краљу Стефану Душану, 1346. године; в. К. Јиречек, Ј. Радонић, 1952, 91, нап. 34; А. Урошевић, 1935, 188; Д. Ковачевић, 1952, 121; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, 2002, 42.

[13] J. G. von Hahn, 1861, 165.

Сл. 4. Део карте Илирика у Атласу В. М. Коронелија (1689), где је Велетин забележен као порушена тврђава »Valetino rouin« (ato)

Fig. 4. Part of the map Ilirik in the Atlas of V. M. Coronelli (1689), where Veletino is marked as a ruined fortress: »Valetino rouin« (ato)

југоисточно од Велетина, док је уски пролаз на његовој северној падини. Остаје нејасан помен другог утврђења, јер овде, колико нам је познато, постоји само једна утврда – Велетин. Почетком XX века Бранислав Нушић пише: »Данашње Јањево лежи под Велетином на врху којега постоје још развале некаквог градића… На двадесет минута северно од данашњег Јањева лежи мала равница, која припада цркви као чифлук и та се равница зове *Старо Јањево* (слика 3). На том месту су данас само три куће црквених чипчија. По том се пољу находе цигле и опеке, трагови темеља, а находило се, веле, кадгод и оружје. На том је месту, кажу била стара *кузница«*. Нушић помиње и трагове некадашњег рударства: напуштена окна и растурену шљаку.[14] Према Јовану Цвијићу, првобитна варош Јањево налазила се између брда Борелина и Сурњевице, на месту које се сада зове *Старо Јањево*. Расељено је крајем XVII или почетком XVIII века због зулума арнаутских пљачкаша. Становништво је прешло на данашње место, где су се налазиле куле бегова Спахијића, који су га штитили.[15]

У непосредној близини Велетина био је развијен и духовни живот. Наиме, изнад села Шашковце, у

[14] Б. Нушић, 1903, 235. *Кузница* је ковница новца, топионица, ковачница, в. Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Х, САНУ, Београд 1978, 770.

[15] Ј. Цвијић, 1911, 1271; В. Радовановић, 1928, 126–127; А. Урошевић, 1935, 189, 194.

Сл. 5. Стеновита литица Велетина, изглед са севера (В. Јовановић 1994)

Fig. 5. Rocky cliff of Veletino, appearance from the north (V. Jovanović, 1994)

Сл. 6. Велетин, изглед са северозапада (В. Јовановић, 1994)

Fig. 6. Veletino, appearance from the northwest (V. Jovanović, 1994)

подножју некадашњег града, налазе се остаци средњовековне цркве Св. Петке и Ћелије Шашковачке. Ова црква, у којој су често боравили српски патријарси, спомињала се све до краја XVII века.[16] На северним падинама Велетина налазио се манастир Војсиловица са црквом посвећеном Св. Василију Великом или Рођењу Богородице, из XIV века. Што се тиче мишљења да су после напуштања манастира, 1762. године, католици из Јањева са порушене (православне) цркве пренели камење за зидање цркве Св. Николе,[17] може бити речи само о обнови те јањевске богомоље, јер је Десанка Ковачевић показала да се у једном документу Хисторијског архива у Дубровнику од 31. јула 1441. године спомиње »presbiter Andreas plebanus sancti Nicolai de Agneva«, чиме је потврђено да је црква Св. Николе у Јањеву далеко старија и да је била католичка.[18] Вест Милоша С. Милојевића да је »још краљ Владислав вадио рудачу злата из планине Велетин код Грачанице«,[19] нема потврде у изворима и не може се прихватити. Већ је Јован Рајић истицао заслуге краља Владислава на откривању златних, сребр-

[16] М. Ивановић, 1987, 546.

[17] П. Костић, 1910, 36–40; Ј. Цвијић, 1911, 1272; В. Петковић, 1950, 34; М. Ивановић, 1987, 479.

[18] Д. Ковачевић, 1952, 126, са нап. 67, где је наведен извор.

[19] М. С. Милојевић, 1871, 144; Б. Храбак, 1984, 2, нап. 1.

Сл. 7. Врх Велетина, изглед са запада (В. Јовановић, 1994).

Fig. 7. Veletino peak, appearance from the west (V. Jovanović, 1994)

Сл. 8. Велетин, изглед са истока (В. Јовановић, 1994)

Fig. 8. Veletino, appearance from the east (V. Jovanović, 1994)

них и других руда у Србији, али притом Велетин није поменуо.[20]

Посебну пажњу привлаче спомени тврђаве Велетин у картографским изворима XVII и XVIII века. Први је у познатом Атласу Винченца Марије Коронелија, издатом 1689. године у Венецији.[21] Део те карте у чијем средишту је Косово поље (CAMPO CASSOVO), које нас овде посебно привлачи (слика 4), исцрпно је анализовао Сима Ћирковић.[22] На том делу карте је и Велетин, убележен као рушевина – »Valetino rouin« (ato), што показује да је ова тврђава била запамћена као важно војно упориште. Карта обилује нетачностима у погледу положаја и просторних односа бројних топонима и хидронима, што је С. Ћирковић добро уочио, али је Велетин смештен доста реално према Јањеву (Iagneuo) са његове западне стране. У непосредној близини је и црква Св. Николе (S. Nicolo), позната католичка богомоља Јањева, затим оближња села Гуштерица (Gusteriza) и Враголија, настањена Турцима и Грцима (Vragolia habitata da Turchi, e Greci) и други

[20] Ј. Рајић, 1794, 382–383; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, 2002, 6.

[21] V. M. Coronelli, 1689, Tav. 48; С. Ћирковић, 1984, 73. Аутор скреће пажњу да је карта репродукована у прилогу књиге: A. Pertusi, 1981, tav. 33.

[22] С. Ћирковић, 1984, 73–74.

Сл. 9. Поīлед на део исīочне īадине Велеīина; у īозадини лево Јањево (В. Јовановић, 1994)

Fig. 9. View of part of the east slope of Veletino; in the background, left, Janjevo (V. Jovanović, 1994)

занимљиви топоними и хидроними. Јањевско језеро (Lago di Iagneuo) и још неки објекти унети су приликом компилације карте Илирика, када су појединим објекти удвостручени. Реч је о Сврчинском језеру (Lago di Suarsegno o Suersigno), које је још једном погрешно уцртано далеко на североистоку, између Ибра и Мораве, а које се некад налазило код Урошевца, око 35 km јужно од Приштине.[23]

Други помен Велетина (Valetino) је на Карти средњег тока Дунава… немачког картографа Јохана Баптиста Хомана, израђеној између 1707. и 1724. године у Нирнбергу.[24] Положај града у односу на Јањево и оближње језеро одговара Коронелијевој карти.

Трећу појаву Велетина (Valetino) срећемо на Новој карти Далмације, Хрватске, Славоније, Босне и Србије… објављеној пре 1758. године од стране Хомановог ученика Матијаса Зојтера (1678–1756) који је имао картографску радионицу у Аугзбургу.[25] Велетин, Јањево и оближње језеро у истом су међусобном положају као на претходној карти.

То би били сви нама познати примери помена тврђаве Велетин у картографским изворима.

О паду Велетина под власт Турака, као и о тадашњој судбини Јањева нема података у изворима. Међутим, захваљујући вестима о неким другим тврђавама и насељима у ближој и даљој околини, у могућности смо да приближно одредимо време тих догађаја. При томе мислимо на поход султана Мехмеда II Освајача, започет у рано пролеће 1455. године, који се убрзо завршио коначним освајањем Косова и Метохије. Шта се збивало са Велетином у годинама после косовске битке и у доба Деспотовине, када су се повремено водиле љуте борбе са променљивом срећом око Новог Брда, Призренца, Приштине и других места, може се само нагађати. Појава првог турског кефалије у Звечану, 1399. го-

[23] Исто.
[24] Г. Томовић, 1990, 51 и сл. 5 на стр. 50.
[25] Иста, 1990, 52 и сл. 6 на стр. 51.

дине[26] тумачи се важним стратешким положајем ове тврђаве. У то време Турци су запосели и тврђаву Јелеч на Рогозни,[27] а у рударском месту Глухавици имали су кадију већ 1396. године.[28] Трепча је такође морала бити под њиховом контролом. Године 1436. помиње се турски »склав« у Трепчи. А 1448. тамо постоји турско насеље (»Triepza turcha«).[29] Уколико је Велетин у време похода Мехмеда II на Србију функционисао као тврђава, он је морао доживети судбину осталих градова на овом подручју. Ново Брдо Турци су освојили 1. јуна, а недалеки Призренац 9. јуна 1455. године. После дванаест дана, 21. јуна, пали су »Призрен стари« и Бихор у Загорју.[30] По Францу Бабингеру, после заузимања Новог Брда, Караџа-бег, који је био одређен да пљачка и пустоши, у року од неколико дана освојио је целокупан југозападни део Деспотовине, док је Иса-бег запосео руднике у ближој и даљој околини Новог Брда.[31] То би значило да су чете Иса-бега освојиле Јањево, а свакако и Велетин, убрзо после пада Новог Брда, дакле почетком јуна 1455. године. Према казивању Ашик-паше Заде, трупе Мехмеда II, после заузећа Новог Брда отишле су у град Трепчу и освојиле му Таш-Хисар (»Камено утврђење«).[32] Таш-Хисар могао би бити Трепчански град, који се назива и Рашански град или Ћутет (Ћитет), а налази се на врху оштрог гребена (кота 851), изнад Смрековничке реке, јужно од данашњег рудника Трепче.[33] Податак Ашик-паше Заде да је у том утврђењу затечено велико благо и богатство[34] може се довести у везу са оближњим рудником. На другом месту, међутим, Ашик-паша уместо Трепче помиње Бихор,[35] као и наши летописци,[36] те би у том случају Таш-Хисар требало тражити у горњем Полимљу, што је мање вероватно. По мишљењу Ф. Бабингера, Таш-Хисар (»Камени замак«) могао би бити Каменица, североисточно од Новог Брда, или једно од два мала утврђења – Прилепац и Призренац.[37]

При оцењивању улоге и значаја Велетина морамо имати у виду да је оближње Јањево било једно од најважнијих рударских насеобина средњовековне Србије, најстарији рудник у Новобрдском басену, чији први, додуше посредан помен, потиче, како је речено, из 1303. године. Из јањевских рудокопа добијале су се велике количине сребра, гламског сребра (са примесама злата) и олова. Трагови старог рударства захватају простор од око 12 km². До сада је снимљено преко 650 старих рударских радова (свртњева). Топоними као што су Глама и Плаканичка, брдо Цеови, поток Кижница и други, о којима ће бити речи, сведоче о старом рударству.[38] Вредно је напоменути да се богатство ових рудника златом посебно истиче у два документа с краја XVI века. Први је писмо визитатора Александра Комуловића папи Гргуру III, од 30. новембра 1584.

---

[26] Љ. Стојановић, 1934, бр 801, стр. 219–220; К. Јиречек, Ј. Радонић, 1952, 332; М. Динић, 1960, 26; 1978, 172–173.

[27] М. Орбин, 1968, 103, 131; К. Јиречек, Ј. Радонић, 1952, 333, нап. 27; М. Динић, 1960, 26; 1978, 172.

[28] М. Пуцић, 1858, 4–5, бр. 7; К. Јиречек, Ј. Радонић, 1952, 333–334; М. Динић, 1960, 26; 1978, 172–173.

[29] К. Јиречек, Ј. Радонић, 1952, 330–333; М. Динић, 1960, 27; 1978, 175–176; исти, 1967, 4–5; 1978, 401–402.

[30] Љ. Стојановић, 1927, 238, бр. 700а, 700б.

[31] Ф. Бабингер, 1968, 108.

[32] Г. Елезовић, 1932, 76; М. Динић, 1962, 34.

[33] И. Здравковић, 1970, 100–109; М. Ивановић, 1973, 464; И. Здравковић, 1975, 15–17; В. Јовановић, 1987, 368.

[34] Г. Елезовић, 1932, 76.

[35] Исто.

[36] Љ. Стојановић, 1934, бр 801, стр. 219–220.

[37] Ф. Бабингер, 1968, 108. Бабингерова »Каменица« је, несумњиво, порушен и затрпан град на брду Кулина–Градиште, око 2 km северно од Косовске Каменице, јер у ближој околини, осим недавно откопане велике усамљене куле, зване Тамница, у атару села Ајновце, о којој је већ било речи, нема других средњовековних утврда. Међутим, поменуто брдо није каменито и стога се не би могло везати за Таш–Хисар, а осим тога веома је удаљено од Трепче, где се, зацело, тај град налазио. »Каменица« се, како ће се одмах видети, може изједначити са Призренцем, једном од две мање тврђаве које су, према мишљењу К. Јиречека, штитиле рударске и топионичарске насеобине око Новог Брда (К. Јиречек, 1959. 269). Прву убикацију Призренца предложио је Атанасије Урошевић, поистовећујући га са рушевинама непознатог града на поменутом брду Кулина или Градиште (кота 564) изнад десне обале Криве реке (А. Урошевић, 1950, 19, 29). По свему судећи, Урошевић је у праву. Наиме, обиласком остатака града на брду Кулина–Градиште закључили смо да би се, уколико је овде заиста био Призренац, успешан отпор његове посаде током вишемесечне турске опсаде 1427. године могао објаснити веома повољним геостратешким положајем града (о опсади в. М. Динић, 1962, 48; Ј. Калић, 1983, 16–17). Знатно је неповољнији положај порушеног града непознатог имена на брду Кулина или Каљаја (кота 856), код села Брасаљце, око 10 km северозападно од Гњилана, који је И. Здравковић изједначио са Призренцем, и стога се ова убикација Призренца не би могла прихватити (И. Здравковић, 1975, 76–77). Пре обиласка Кулине–Градишта код К. Каменице, делили смо мишљење И. Здравковића (В. С. Јовановић, 1991, 268–269). За разлику од Призренца, убикација Прилепца није спорна, јер испод брда званог Ходжин камен (кота 914), где су остаци града, протиче Прилепничка река, а у близини је и село Прилепница; то је једина тврђава на овом простору (видети В. С. Јовановић, 1991, 295–302, са претходном литературом). Врх Хоциног камена је стеновит, те би стога одговарао Таш–Хисару (»Камени замак«), али то место је, такође, веома удаљено од Трепче, где се Таш–Хисар, највероватније налазио.

[38] В. Симић, 1951, 228–230; Д. Ковачевић, 1952, 121–126; S. Rizaj, 1968, 161–162; Б. Храбак, 1984, на више места, особито 62–66; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, 2002, на више места, особито 42–43.

године, у коме се за Јањево, поред осталог каже да је »terra ricca per le miniere d'oro et argento«.[39] Други документ је писмо које су српски калуђери Дамјан и Павле упутили крајем 1597. године папи Клименту VIII, у коме траже помоћ за борбу против Турака. За нас је важан део писма у коме се истиче богатство косовских рудника: **и ново брьдо и трепча и ꙗниево и тꙋ сꙋ мноꙁи маидани сребрьни и ꙁлати**.[40]

У оба случаја, међутим, неће бити речи о издвојеном злату, већ, како је речено, о посебној врсти руде сребра са већим примесама злата, која је везана за ову планинску област и која је због свог квалитета била добро позната и ван граница тадашње Србије. То је чувено »гламско сребро«, које је прославило новобрдске руднике, а у дубровачкој архивској грађи бележено је као »argentum de glama« или »argentum in oro« и слично.[41] Пошто у саставу руде новобрдских и јањевских рудника није било осетне разлике, извесно је да се и на подручју Јањева добијало »гламско сребро«. »Глама«, једна од јањевских махала, које је забележио Ј. Цвијић,[42] има своју паралелу у имену једног брда северно од Гњилана.[43]

Разложно је претпоставити да је рударско место са високо развијеном производњом племенитих метала, какво је Јањево, било заштићено одговарајућом тврђавом, која је у средњем веку своју пуну важност добила, највероватније, тек за владавине кнеза Лазара, када су почели први упади турских акинџијских одреда. Остаци тврђаве постоје, али – како је већ наглашено – о њој нема вести у изворима, изузев поменутих картографских података од којих је најстарији у Коронелијевом атласу из 1689. године, када је Велетин већ био порушен. На основу чињенице да се тврђава не спомиње у турским изворима може се претпоставити да је у ранијем периоду османлијске власти она имала малобројну посаду, а да је, доцније, могућно много пре 1689. године, била напуштена. Занимљиво је истаћи да је у дефтеру санџака Вучитрн за 1566–1574. годину, из времена султана Селима II, забележено село Велетин, које је имало четири куће и тројицу неожењених житеља, а припадало је нахији Старо село.[44] Село Велетин данас не постоји, нити је познат његов некадашњи топографски положај.

Већ је речено да је о Велетину писано веома мало. Док се за Јањево, живо занатско и трговачко место, може рећи да и данас привлачи пажњу путника, судбина Велетина је сасвим другачија. Тврђава је порушена пре 1689. године, касније није обновљена, те је време учинило своје. Оронули зидови, као и код других напуштених градова, у дугом протоку времена коришћени су као лако доступан грађевински материјал за потребе житеља Јањева и других околних насеља, све док нису сравњени са земљом. Када је рушење било завршено не може се знати. Чини се да је већ до почетка XIX века Велетин био до те мере порушен да упркос свом истакнутом положају није могао привлачити пажњу путника. На његове развалине први је скренуо пажњу Јован Цвијић 1911. године, помињући и »многе старине« које се налазе не том месту, нарочито стари новац. Чак се богатство многих мештана оближњег Јањева у народу објашњава налажењем већих количина старог новца на Велетину.[45]

За положај тврђаве Велетин одабрано је купасто брдо које је у стратешком погледу господарило широм околином (слика 1, 5–8). Са његовог врха пружају се панорамски видици ка југозападу, западу и северозападу, на оближње делове Косова поља и путеве који су га пресецали. Посматрајући рељеф Велетина, стиче се уверење да је његов положај још веома давно морао привући пажњу човека који је у овом природном окружењу тражио најпогодније место за становање и одбрану. То потврђује и археолошки материјал нађен на Велетину.

Основа тврђаве била је максимално прилагођена земљишту. Наиме брдо Велетин се већим делом са северне (слика 5) а мањим делом са источне (североисточне) стране, завршава окомитим стеновитим литицама, тако да је тврђава са тих страна била у потпуности природно заштићена. На тим деловима града данас нема остатака зидова, али се претпоставља да је нека заштита могла постојати, било сухозид, било палисада. Падине на осталим странама брда, мада нису изразито стрме, пружале су повољне услове за одбрану, те су бедемски зидови грађени на терасастом земљишту по изохипсама, при чему је, несумњиво, према потреби, земљиште на одређеним местима заравњивано копањем или насипањем.

Прве податке о Велетину у археолошкој литератури дао је Емил Чершков у свом прегледу римског споменичког наслеђа на Косову и Метохији 1969. године. »Градиште« на Велетину, изнад

---

[39] E. Fermendžin, 1892, 339; Б. Храбак, 1984, 65.
[40] K. Horvat, 1909, br. 58, str 58; Б. Храбак, исто.
[41] И. Воје, 1970, 15–43.
[42] Ј. Цвијић, 1911, 1271.
[43] А. Урошевић, 1950, 26.
[44] S. Pulaha, 1984, 701–702.
[45] Ј. Цвијић, 1911, 1272, нап 1.

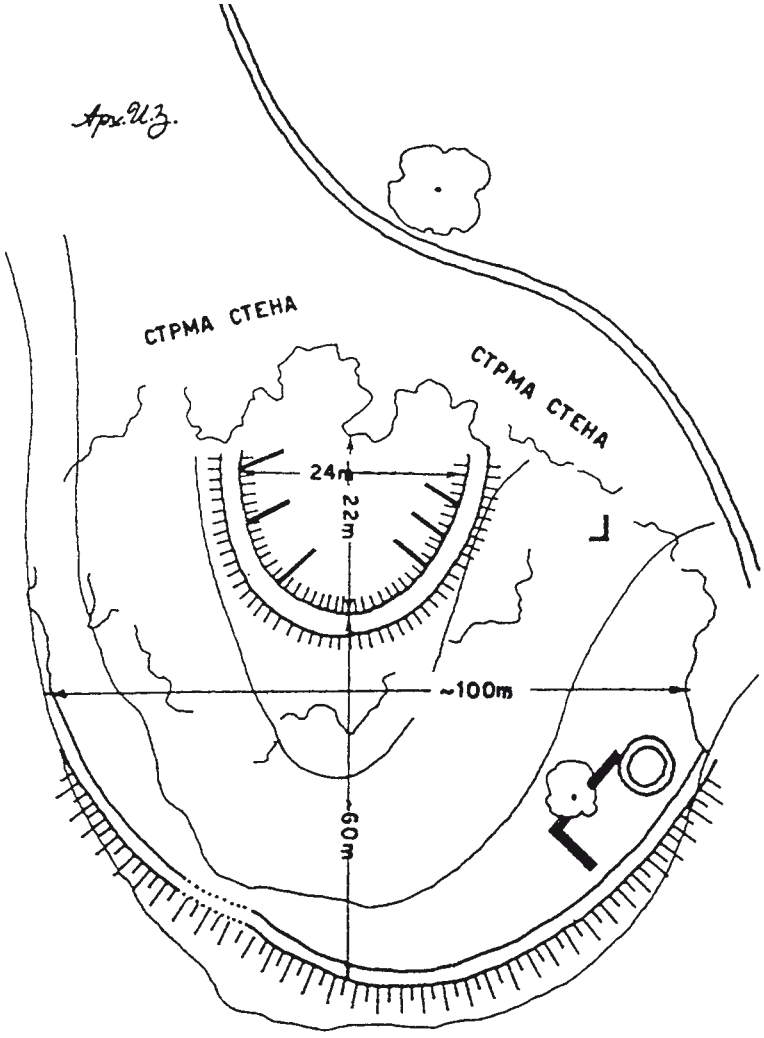

Сл. 10. Тврђава Велетин, основа (И. Здравковић, 1970)

Fig. 10. Veletino Fortress, foundation (I. Zdravković, 1970)

Јањева, он сврстава међу »градине«, утврђена насеља са краја културе бронзаног доба и почетка »халштатске« цивилизације, закључујући да су сва та утврђења саграђена у рударским ревирима оловно-сребрне руде, где постоје бројни трагови старог рударства.[46]

Први опис остатака Велетина дао је Милан Ивановић у свом извештају *Велетин, стари град изнад Јањева*, од 30. IX 1966. године. Извештај није објављен, а чувао се у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе у Приштини.[47] Садржи низ занимљивих података, с обзиром на околност да су прикупљени у време када су се остаци тврђаве још колико-толико држали. Помињу се старе рударске јаме – »шахте«, око 100 m источно од села Доње Шашковце, и оближња чесма – »Појила«, где су откривене две керамичке водоводне цеви. На западној падини Велетина, око 500 m источно од села, налазе се две просторије укопане у падину брда, са зидовима висине 1,80–2,00 m. М. Ивановић претпоставља да су просторије припадале подграђу Велетина, допуштајући могућност да је реч о ћелијама манастира у атару села Доње Шашковце, у воћњаку Х. Битића (М. Ивановић, у једном свом доцнијем раду, на овом месту спомиње остатке цркве Св. Николе у којој су боравили српски патријарси; в. нап. 16 нашег текста). На источној падини Велетина, непосредно уз плато на којем је цитадела, са северне стране, на њиви С. Битића, аутор је уочио три терасасте падине са градским зидинама. Ту је, приликом орања, откривен зид неке зграде који су сељаци срушили и однели материјал. М. Ивановић је видео трагове малтера и зида, опеке дебљине 5 cm,

[46] E. Čerškov, 1969, 15–16.

[47] Колега М. Ивановић дозволио ми је да објавим податке из његовог извештаја на чему му и овом приликом захваљујем.

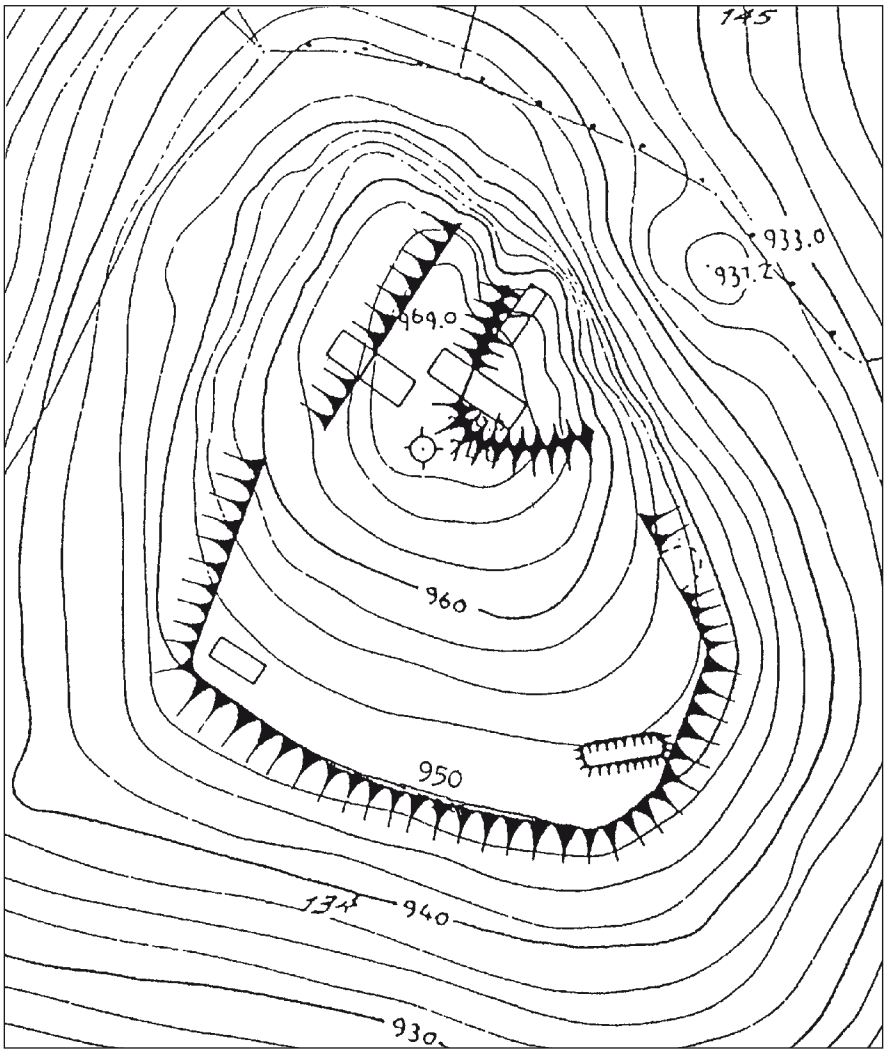

Сл. 11. Тврђава Велетин, основа (Е. Шукриу, 1988)

Fig 11. Veletino Fortress, foundation (E. Šukriu, 1988)

делове ћерамиде и керамике (груби ћупови са дршком). Прилаз Горњем граду је са јужне стране. На заравни потковичастог облика су остаци бедемских зидова дебљине 4–5 метара. Пречник платоа, у правцу исток-запад износи око 25 m, а у правцу север-југ око 30–40 m. С унутрашње стране видни су остаци преградних зидова правоугаоних зграда, које се у низу надовезују једна на другу, почев од ивице стене са источне стране, па дуж целе источне и јужне стране. Северна страна је одсечена окомитом стеном висине до 20 m. У доњем појасу Горњег града, на јужној страни јасно се оцртавају основе неколико кружних и четвртастих зграда. Горњем граду прилазило се са јужне стране, путем који се прелама у цик-цак окуке а и данас служи околним сељацима за изношење камена са зидина. М. Ивановић сматра да је Велетин представљао важну стратегијску тачку у римском, византијском и каснијем средњевековном раздобљу.

Не много доцније, Милан Ивановић објављује први опис остатака Велетина у свом прегледу средњевековних споменика Косова и Метохије, 1973. године.[48] То је сасвим кратак текст без плана и фотографије тврђаве. Аутор сматра да ја Велетин византијски град који је штитио источни део Косова поља, као што је Звечан бранио његов северни део. Указујући на вишеструку стратешку улогу Велетина, Ивановић бележи да је био опасан јаким зидинама од тесаника и ломљеног камена, везаних чврстим кречним малтером, местимично високим два до три метра. У тврђави је видео остатке темеља цркве или какве друге зграде, а помиње се и приступни пут са југозападне стране. Скреће пажњу и на некадашњу рударску делатност, бројна стара рударска окна свуда наоколо, бележећи карактери-

[48] М. Ивановић, 1973, 438.

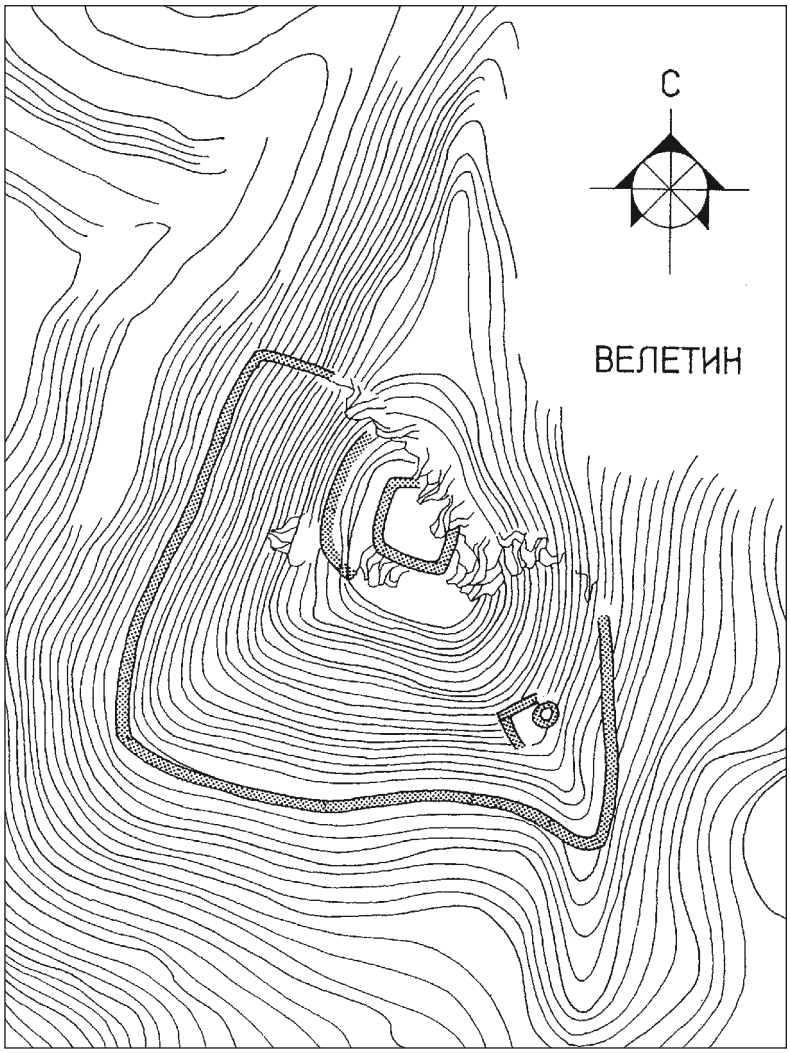

Сл. 12. Тврђава Велетин, основа (рад непознатог аутора; из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Приштина)

Fig. 12. The Veletino Fortress, foundation (work of an unknown author; from the documentation of the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments, Priština)

стичне рударске топониме: Шашковац, Кижница, Рупе, Граб, Плакаоница, Веље коло и остала окна брда Борелина и Сурњевице.[49]

Следећи приказ Велетина дао је арх. Иван Здравковић 1975. године, у оквиру прегледа кратких теренских података о косовским градовима и дворима.[50] Остатке Велетина Здравковић везује за период византијске власти сматрајући да би се археолошким истраживањима могла потврдити претпоставка да је град постојао и у античко доба, као и кроз читав средњи век, када је служио као стратегијски центар ове веома богате рударске области.[51] Аутор је приложио скицу основе утврђења, у ствари први план Велетина (сл. 10). План је рађен без геодетског инструмента и оријентисан је у правцу север-југ, али смо га, ради боље прегледности при поређењу са друга два плана, о којима ће бити речи, преусмерили на правац југ-север. Основа тврђаве оцртава облик неправилне елипсе, чија дужа оса, правца запад–исток, износи око 100, а краћа оса, правца југ–север, око 60 метара. Северна, а добрим делом и источна страна заравњеног врха брда, завршавају се стеновитим литицама, што је већ речено, док се остале стране спуштају доста равномерно. Тврђава је обухватала два дела, Горњи и Доњи град. Горњи град оцртава полукружну основу, при чему обимни зидови затварају простор дим. 24 (запад-исток) × 22 m (север-југ). Оба крака полукружног зида допиру до саме литице, где се тај део тврђаве и завршава. С обе унутрашње стране лучних зидова назначене су по три закошене паралелне линије које, несумњиво, означавају зидове просторија, чији су се обриси разазнавали у време

[49] Исто.
[50] И. Здравковић, 1975, 15–17.
[51] Исти, 1975, 15.

Здравковићевог обиласка Велетина, што је раније уочио М. Ивановић. Потоњи истраживачи, међутим, нису могли да запазе те зидове. Доњи град обухвата далеко већи простор, чија дужина износи око 100, а ширина око 60 метара, што је већ речено. У југоисточном делу градског дворишта налазе се остаци два зида који заклапају прав угао, и остаци објекта кружне основе који су вероватно припадали једној грађевини већих размера, прислоњеној уз југоисточни градски зид. Источно од Горњег града, поред литице, уочавају се два зида, можда остаци мање правоугаоне грађевине.

Други план Велетина објавила је Еди Шукриу 1988. године (сл. 11).[52] Реч је о геодетском плану са прецизно извученим изохипсама, при чему је тврђава нешто другачије, свакако тачније, оријентисана у односу на Здравковићеву скицу. Горњи град слично је обликован. Потребно је нагласити да овај план не садржи ниједан мерни податак, али се дужина бедема и терасастих доњих међубедемских простора може одредити према Здравковићевој скици. и димензијама највише терасе (I), које Е. Шукриу наводи у тексту свог извештаја, где су дате и димензије сонди. На плану тврђаве овог аутора терасе нису обележене, али из текста јасно проистиче да се тераса I налази на врху, док су терасе II и III на падинама брда. На истом плану зидови Доњег града формирају неправилан полигон. Западни зид почиње од литице у непосредној близини Горњег града, на изохипси 963, издиже се до заравни на коти 969, и спушта у правцу југозапада, са једним прекидом, до изохипсе 950. Ту скреће под правим углом и као јужни зид пружа се даље, скоро по равној тераси ка југоистоку, где скреће и наставља као источни бедем у правцу североистока, пратећи исту изохипсу. Затим се ломи и наставља да се пружа ка северозападу и Горњем граду, до којег, међутим, не допире. С унутрашње стране источног бедема уцртана је грађевина правоугаоне основе, чији положај одговара грађевини са округлим објектом на скици И. Здравковића. На плану Е. Шукриу означено је и неколико археолошких сонди које је она поставила приликом свог истраживања 1987. и 1988. године, о чему ће још бити речи.

Трећи план Велетина налази се у документацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини (сл. 12). Није објављен нити је познат његов аутор. Рађен је на геодетској подлози. Могли смо да користимо његову фото-копију на којој бројке уз изохипсе нису довољно читке. Трећи план је сличан другом плану. Очигледно је да његове изохипсе показују нешто другачији рељеф земљишта, што је условило и другачију трасу бедемских зидова. Оријентација се не поклапа са претходним планом. Горњи град овде није полукружан, већ приближно полигоналан, и више је сачуван. Доњи град обухвата већи простор, али се због недостатка мерних података не може ништа поуздано рећи о димензијама тврђаве. Вредно је нагласити да је само на овом плану назначен део северног бедемског зида који затвара простор између северозападног угла Доњег града и литице северозападно од Горњег града. Осим тога, западни градски зид није прекинут, као на претходном плану, већ се пружа непрекидно од севера ка југозападу. Скрећемо пажњу да је зид који је штитио нижу терасу (терасу II) са западне стране, накнадно уцртан на овом плану, о чему ће још бити речи. Пратећи изохипсу, јужни градски зид оцртава криву линију и југоисточно од остатака правоугаоне грађевине са кружним објектом (који су на већем одстојању него на Здравковићевом плану) нагло скреће ка северу, такође по изохипси, и као источни градски зид допире скоро до литице, где му се губи траг.

Сасвим кратак опис Велетина дала је Еди Шукриу у рукопису своје докторске дисертације *Helenizovana keramika starijeg gvozdenog doba u SAP Kosovo*, одбрањеној 1989. године у Приштини.[53] Приложила је нови геодетски план тврђаве. То би био четврти план Велетина, који је веома сличан претходном плану, не пружа нове податке, те нема разлога да буде овде разматран.

Приликом наше кратке посете Велетину 1994. године, нисмо били у могућности да детаљније упоређујемо планове тврђаве са рељефом земљишта.[54] То ће бити један од задатака будућих истраживача. Тачан план биће могуће израдити тек онда када буду обављена археолошка истраживања остатака тврђаве. Вредно је нагласити да смо тада, западно од Горњег града, уочили да се почев од северозападног дела литице, дуж друге терасе, у благој лучној траси приближног правца север.југ, у дужини од око 50 m, оцртавају остаци једног до сада

---

[52] E. Shukriu, 1990, 104–106.

[53] Библиотека Археолошког института у Београду, инв. бр. 13380, стр. 161, план 5.

[54] У обиласку Велетина учествовали су и арх. Никола Дудић, из Београда, мр Александар Бачкалов, Кемајл Љуци и Хација Мехметај, археолози музеја у Приштини. И овом приликом изражавам им захвалност на успешној колегијалној сарадњи.

незапаженог затрпаног зида. Чини се да је он скретао ка југоистоку, али даље се није могао пратити (сл. 12). Реч је, несумњиво, о остацима бедемског зида, који је, бранећи другу терасу (Средњи град), штитио прилаз трећем, посебно брањеном простору, на самом врху брда (Горњи град), где је било и последње упориште посаде. Ранији истраживачи нису уочили овај зид и зато он није приказан на претходним плановима тврђаве. Велетин је, према томе, био брањен са три зида, што је убедљиво сведочанство о његовом значају.

Прва археолошка ископавања на Велетину била су сондажна, а извела их је Еди Шукриу, 1987. и 1988. године.[55] Радовима су обухваћене све три терасе које се спуштају јужно, југоисточно (и југозападно) од врха брда и које су, према наводима аутора, биле заштићене зидовима,[56] при чему зид који је штитио другу терасу, није назначен на приложеном плану. Е. Шукриу је на падини испод тераса, дакле испод града, открила остатке још два зида за које претпоставља да су били одбрамбени.[57] Њихови остаци, међутим, нису уцртани на плану. Могућно је да је реч о зидовима који су штитили подграђе у коме случају би били важни за одређивање величине насеља. Није искључено да су у питању остаци већих стамбених или сакралних објеката. На тераси I и на југозападном углу терасе III, одбрамбени зидови били су дебели 2,40 m, а грађени су од камена средње величине, обрађеног само са спољне стране, док је језгро зида било испуњено малим камењем помешаним са кречним водонепропустним малтером. Одбрамбени зид терасе II био је дебео само 0,80 m.[58]

Тераса I, највиши, али и најмањи простор у тврђави, оцртава неправилну правоугаону основу дим. 35 × 38,2 m. Тамо су отворене четири сонде, све дим. 5 × 2 m. Културни слој био је сачуван само на југозападном делу терасе, али је знатно оштећен.[59]

На тераси II отворене су две сонде, обе дим. 2,5 × 2 m. Судећи према плану Е. Шукриу (план II) једна сонда постављена је уз западни зид терасе I, у продужетку сонде отворене с унутрашње стране истог зида на тераси I, док је друга сонда постављена с унутрашње стране наспрамног зида, који Е. Шукриу сматра одбрамбеним зидом терасе II, наводећи да се пружа ка северу у дужини од 11,5 m.[60] Уколико је то зид уцртан на плану II западно од терасе I, он је далеко дужи и, можда би пре био спољни зид терасе III, тј. спољни тврђавски зид. Потребно је напоменути да зидови терасе II (Средњи град) нису уцртани на плану I као ни на плану III, и да је на плану III уцртан само западни зид терасе II, чији су остаци уочени на лицу места 1994. године, што је већ речено. Такође треба напоменути да западни зид терасе II, на плану II, није повезан са зидом који затвара југозападни део терасе III, тј. тврђаве. Оба зида не прате изохипсе, што није случај са западним зидом тврђаве на плану III. Е. Шукриу спомиње и одбрамбени зид који се пружа према западу у дужини од 55 m али он није назначен на њеном плану II. Реч је, несумњиво, о зиду који је штитио терасу II са јужне стране. Најзад, она констатује да између зида ове терасе и јужног зида терасе I, као и зида терасе III, није уочена веза.

На тераси III отворена је само једна сонда, дим. 5 × 2 m код југозападног угла градског зида.[61]

Из извештаја Еди Шукриу проистиче да је насеље на Велетину формирано на терасама I и II у периоду енеолита, при чему археолошки материјал носи одлике културе Бубањ-Хум.[62] Током гвозденог доба (VIII век и доцније) насеље се ширило на тераси III, а налази показују карактеристике групе Сува Река, чији су носиоци Дарданци. Са поменутих тераса насеље се ширило и ка јужном и југоисточном подножју Велетина током преурбане фазе Дарданаца, од VI до IV века, на шта указује археолошки материјал из сонди 1, 2 и 3. Остаци темеља кућа откривени код сонди 1 и 2 изведени су од необрађеног камена средње величине техником сухозида. Ту су нађени делови опека елипсоидног облика рађених од глине помешане са плевом, фрагменти керамике рађене на витлу, према грчким узорима, и уломци увезене атичке црнофигуралне керамике из VI–V века[63] (сл. 13/1,2). С обзиром на то да су ови уломци сасвим мали, и на околност да је један оштећен и нејасан, на њима се не можемо задржавати. Међутим, скрећемо пажњу на далеко боље сачуване делове увезених грчких ваза црнофигуралног стила из VI века нађене у Пећкој Бањи, о чему ће још бити говора. На Велетину је Е. Шукриу открила и две лучне фибуле са и без дискоидног додатка у центру (сл. 13/3,4), које датује у V–IV век пре

[55] E. Shukriu, 1990, 104–106.
[56] Иста, 1990, 104.
[57] Исто.
[58] Исто.
[59] Исто.
[60] Исто.
[61] Исто.
[62] Исто.
[63] Иста, 1990, 105.

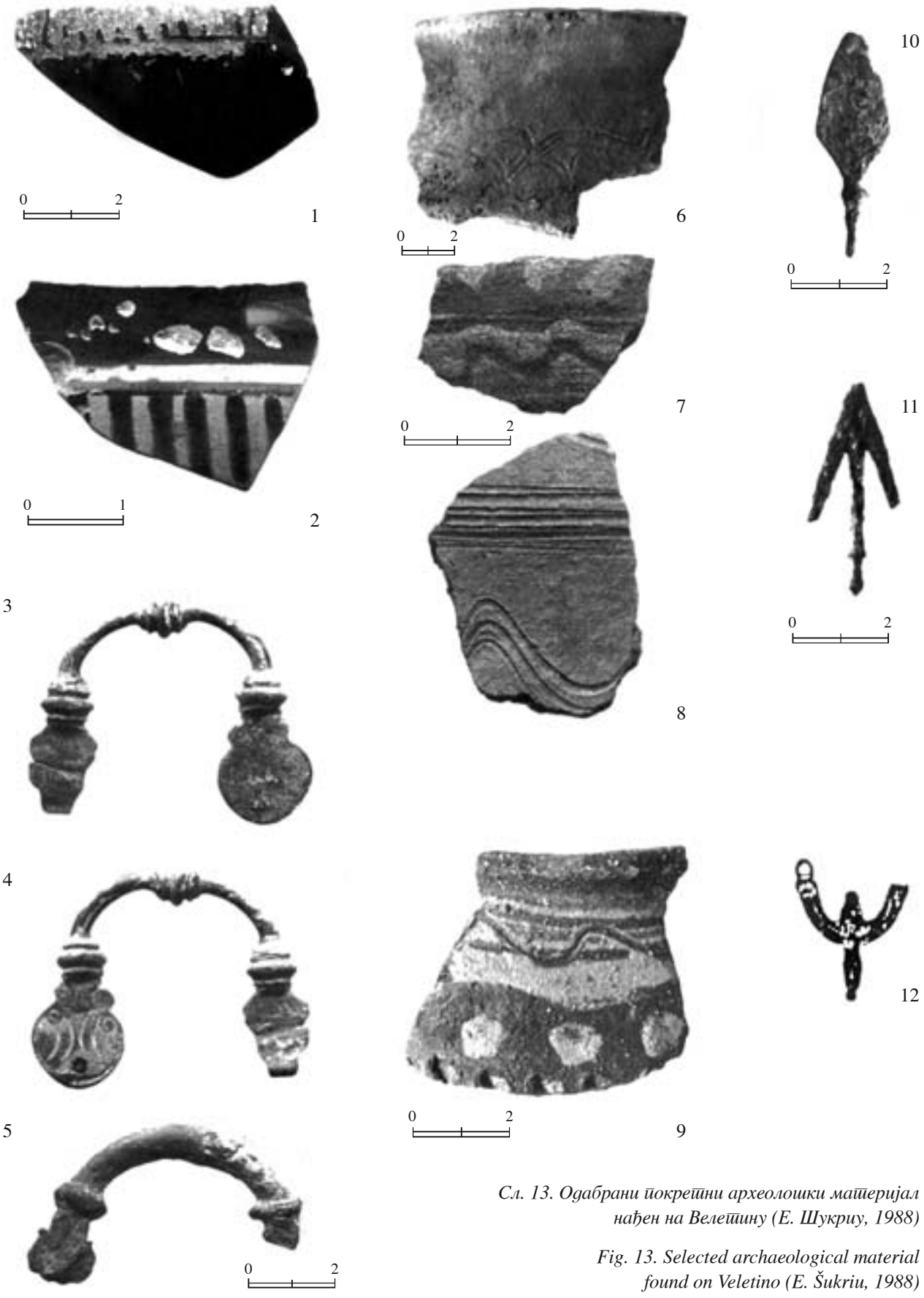

Сл. 13. Одабрани покретни археолошки материјал нађен на Велетину (Е. Шукриу, 1988)

Fig. 13. Selected archaeological material found on Veletino (E. Šukriu, 1988)

Христа и сврстава у тип IIa,[64] несумњиво по класификацији Растка Васића,[65] коју, међутим, не наводи. Овај аутор је недавно поново објавио обе фибуле са Велетина у оквиру своје обимне студије о фибулама централног Балкана.[66] Он их сврстава, како је већ речено, у тип фибула са шарниром (Scharnierfibeln) и у њима препознаје две варијанте овог накита. Наиме, фибулу без средишњег дискоидног додатка сврстава у варијанту са два украсна члана (»коленца«) на крајевима лука и датује оквирно већ од краја V века и у IV век.[67] Фибуле друге варијанте, са три украсна члана, датује у раздобље од друге половине V до средине IV века.[68] Р. Васић је објавио и две шарнирске фубуле са звездоликим украсима на луку, из приближно истог времена, нађене на градини Чечан, код Дубовца, близу Вучитрна, не сувише удаљене од Велетина.[69]

Еди Шукриу напомиње да насеље на Велетину археолошки није потврђено у доба хеленизма, али је наставило да живи у касној антици, када су изграђени одбрамбени зидови I, II и III (на плану II уцртана су само два зида, а бројке нису назначене). Податак да се на североисточној страни зида III, при чему несумњиво мисли на спољни зид тврђаве, налазе остаци куле, чији је спољни облик био полукружан,[70] односи се, свакако, на југоисточни део града, где су са унутрашње стране зида III, приказани остаци округле куле и два зида једне правоугаоне грађевине (планови I, II и III). На плану II Е. Шукриу, на том месту уцртана је издужена правоугаона грађевина, без куле. У сондама постављеним на све три терасе нађен је велики број касноримских тегула дебљине 3–3,5 cm. Откривени су и уломци стаклених посуда, као и гвоздени ексери. Поред неолитске и гвозденодобске керамике рађене руком, прикупљена је и керамика од глине помешане са калцитима, израђена на витлу, танких зидова, скоро црне боје печења, и украшена урезаним таласним линијама карактеристичним за касноримско стварање (сл. 13/5–7). Прикупљен је и велики број уломака средњовековних посуда, зелено глеђосаних, често у комбинацији са мотивима изведеним жутом бојом, које аутор датује у време вероватно старије од XIII–XIV века,[71] (сл. 13/8), мада је, судећи по приказаном фрагменту, реч о посуди XIV–XV столећа. На релативно равном земљишту северно од Велетина, где је пролаз за планинско залеђе, 150 m од његовог каменог врха, отворене су сонде 4 и 5, али нису уцртане на ауторовом плану. Ту је откопан јужни део друге правоугаоне грађевине, која се према југу сужава прелазећи у мању правоугаону

Сл. 14. Наушница бјелобрдског типа и други предмети са Велетина (Е. Шукриу; из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Приштина)

Fig. 14. Earring of the Bjelo Brdo type and other objects from Veletino (E. Šukriu; from the documentation of the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments, Priština)

просторију са апсидом? (такође није означена на плану II). Том приликом откривена је и већа количина касноримских тегула дужине 29, а дебљине 5–6 cm. Нађена су и два фрагмента фресака.[72]

---

[64] Иста, 1990, 104 и 106, легенда уз сл. 7.

[65] R. Vasić, 1985, 125, сл. 4. Према ауторовој подели фибуле са Велетина припадале би групи II, односно њеним варијантама a и b.

[66] Исти, 1999, 105, Taf. 52/917; 106, Taf, 53/944.

[67] Исто, 1999, 105.

[68] Исто, 1999, 106–107.

[69] Исто, 1999, 110, Taf. 54/976, 977.

[70] E. Shukriu, 1990, 105.

[71] Исто.

[72] Исто.

Сл. 15. Део оштећеног источног бедемског (?) зида (В. Јовановић, 1994)

Fig. 15. Part of the damaged east rampart wall (V. Jovanović, 1994)

У извештају се спомињу и две гвоздене стреле, али не у тексту, већ само у легендама уз илустрације (сл. 13/9,10). За једну стрелу, чије сечиво је двобридно, делтоидног облика, а са доње стране се завршава трном, наведена је припадност гвозденом добу, док другу, чије сечиво подсећа на ластин реп, и која такође има трн, аутор хронолошки не одређује.[73] Овом врстом оружја недавно се опширно позабавио Марко Поповић, сумирајући исходе својих дугогодишњих археолошких истраживања утврђења на Градини, изнад Пазаришта, код Новог Пазара, коју поистовећује са тврђавом Рас.[74] Аутор оцењује да су стреле делтоидног облика са трном на нашем подручју биле у употреби, оквирно узевши, у XII веку, и да се у различитим варијантама срећу у другим балканским земљама, веома су честе у Панонији, као и на тлу некадашње Русије.[75] Друга стрела са Велетина, у литератури се спомиње као »двопераста«, слична ластавичијем репу, и као »медитерански тип«. На тлу Србије, суседних балканских земаља и некадашње Русије, стреле овог типа, било са трном или тулцем, много су ређе. Примерци са трном били су заступљени у наоружању византијске војске, а они са тулцем чешће су налажени на Медитерану, као и у западној и средњој Европи.[76] »Двопераст« тип стреле био је веома дуго у употреби. М. Поповић је објавио три такве стреле са тулцем нађене у касноантичким слојевима у подграђу споменуте тврђаве,[77] као и три примерка са тврђаве и подграђа који припадају периоду од краја XI до првих деценија XIII века. Један је са тулцем, а два су са трном, и нешто другачије обликованим врховима, од којих један, нешто већи, може бити врх кратког копља.[78]

---

[73] Иста, 1990, 106, легенда уз сл. 5.

[74] М. Поповић, 1999.

[75] Исти, 1999, 256 и сл. 215/1–8 на стр. 254.

[76] Исти, 1999, 257 и сл. 219/1–3 на стр. 256.

[77] Исти, 1999, 112–113, сл. 59/1–3, и стр. 316, бр. 86–88.

[78] Исти, 1999, 257–258, сл. 219/1–3 на стр 256, и стр. 352–353, бр. 458–460.

Сл. 16. Обрађени камени блок, део прага градске капије (?) или неког другог већег објекта

Fig. 16. Cut stone block, part of the threshold of the town gate (?) or some other big object

На почетку свог извештаја, Еди Шукриу наводи да је на Велетину нађена и једна наушница XI века, али не спомиње друге податке, и не прилаже одговарајућу илустрацију, те је нејасно о каквој наушници је реч.[79] Међутим, својевремено, из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, достављена ми је копија фотографије (аутор Еди Шукриу) на којој се, међу неколико предмета са Велетина (фибула, врх стреле, три новца, прстен, итд.) налази и наушница са гроздоликом привеском бјелобрдског типа, из X–XII века (сл. 14). Разложно претпостављамо да је то наушница XI века споменута на почетку извештаја Еди Шукриу. Појава бјелобрдске наушнице, за сада само једне, на Велетину значајна је, пре свега као прво сведочанство о животу у овој тврђави у X–XII веку, у време када се овај накит оквирно датује, али и као нов податак о продору бјелобрдске културе далеко на југ Србије, с обзиром да је матична област ове културе Карпатска котлина, и да су на тлу Србије примерци накита бјелобрдског типа налажени у великом броју само у приобалном појасу на десној страни Дунава.[80]

На крају свог извештаја Еди Шукриу констатује да је Велетин био насељен у енеолиту и да је насеобина доживела процват између VI и IV века, а нарочито у касноримско доба, када су подигнути одбрамбени зидови. Насеобина је, несумњиво, била у вези са оближњим градом Улпијаном (Justiniana Secunda) и живот у њој настављен је у средњем веку.[81]

Излагање Еди Шукриу често је непрецизно и недоречено, али њен извештај пружа низ нових, значајних података. Наиме, сондажна ископавања која је обавила на Велетину потврдила су важност овог места, наслућену већ по његовом геостратешком положају. Показало се да и сасвим скромни остаци, односно трагови једне прастаре тврђаве, ко зна колико пута рушене и обнављане, а у новије време безброј пута пљачкашки прекопавани, могу да сачувају неочекивана материјална сведочанства о њеном дугом трајању. Ако налази врхова стрела сведоче о ратним сукобима на Велетину, фрагменти сликане керамике увезене из Грчке, указују на ране трговачке и културне везе његових житеља са југом. Појава лучних фибула са шарниром доказује да је ова популација већ у V–IV столећу поседовала квалитетан, естетски дотеран, накит. Чести налази великог броја старог новца на Велетину, што је још Јован Цвијић забележио, сведоче о важности и карактеру насеља. Наиме, наведени подаци уверавају да Велетин није био само тврђава, већ и насеље са стамбеним, културним и другим објектима, бар у неким фазама свог развојног лука. Најзад, непосредна близина богатих рудника метала дала је житељима утврђеног насеља могућност да се баве занатством и трговином. Будућа археолошка истраживања пружиће, несумњиво, много више материјала и омогућити да се, поред споменутих, упознају и друга раздобља живота на Велетину, и на тај

[79] E. Shukriu, 1990, 105–106.

[80] О бјелобрској култури в. J. Brunšmid, 1903–1904. 30–97; S. Ercegovic, 1958, 165–184; М. Ђоровић-Љубинковић, 1951, 21–56; Z. Váňa, 1954, 51–104; J. Filip, 1966, 122–123; Д. Минић, 1969, 165–174; C. Balint, 1991, 159–193; S. Ercegović-Pavlović, 1975 (рукопис).

[81] E. Shukriu, 1990, 105–106.

начин потпуније сагледа његова прошлост и тачније оцени његов значај.

Остаци Велетина и даље су озбиљно угрожени честим прекопавањем која врше околни житељи трагајући за »скривеним благом«, или прикупљајући камен за своје потребе. Ова давно започета активност нанела је непроцењиву штету локалитету и још увек траје. Тако је у новије време оштећен део источног бедемског (?) зида (сл. 15), а у непосредној близини откривен је оштећени обрађени камени блок, вероватно део прага градске капије, или прага неког другог већег објекта (сл. 16). На самој површини земљишта 1994. године није било видљивих остатака зидова, а степен њихове очуваности под земљом показаће археолошка ископавања уколико претходно не буду уништени.

На крају излагања потребно је нагласити да би даља систематска истраживања градина на Косову и Метохији обогатила нашу археологију новим сазнањима која би, несумњиво, потврдила важност ове територије за изучавање етнокултурних кретања и материјалне културе древних популација од праисторије до средњег века. Прве кораке у том правцу учинила је Еди Шукриу припремајући своју докторску дисертацију. Наиме, она је, осим на Велетину, вршила сондажна ископавања на још пет градина: Белаћевац, западно од Приштине, Церница, западно од Гњилана, Дубовац (Чечан) југозападно од Вучитрна, Гадимље код Липљана, и Хисар, код Суве Реке. Поред тога, радила је на Карагачу у близини К. Митровице (насеље и некропола), у Прчеву–Бока, код Клине (тумули), у Пећкој Бањи (два тумула са кнежевским гробовима у којима су, поред осталог, нађене грчке вазе црнофигуралног стила из VI века ст. ере), Ромаји поред пута Призрен–Ђаковица (тумули), и на висоравни Широко код Суве Реке (тумули). Премда је реч о почетним, сондажним истраживањима, о чијем могућем наставку немамо података, на споменутим локалитетима откривен је нов, не толико бројан, колико вредан археолошки материјал, заступљен скоро редовно са више фаза живота у широком хронолошком распону, често од енеолита, најчешће до V–IV, каткад до III–II века, ст. ере, а у случају Велетина и до средњег века.[82] Скрећемо пажњу на већ поменуту градину Чечан код Дубовца, близу Вучитрна, налазиште које је Е. Шукриу сумарно обрадила интересујући се само за старије периоде, а које се показало као изузетно богато, са неколико културних хоризоната. Наиме, тамо је последњих деценија XX века случајно нађено преко 150 разноврсних предмета и споменика из праисторије, антике и средњег века, а током мањих ископавања откривени су и грађевински остаци. Мањи број налаза је публикован.[83] Овој групи налазишта припада и градина Кулина-Тенеш Дол, североисточно од Приштине, где је откривен археолошки материјал из периода од гвозденог доба до касног средњег века.[84] За проучавање градина на Косову, са становишта историјске географије, незаобилазна је студија Р. Новаковића.[85]

У вези са реченим, вредно је још указати на новооткривену археолошку грађу са обновљених археолошких ископавања градине Кале, у селу Кршевици, код Бујановца у непосредном суседству Косова. Реч је о акрополи с подграђем, при чему најстарије насеље потиче из касног бронзаног доба (XIII–XII век), а најбоље очувани слојеви из IV–III века ст. ере. Међу многобројним покретним налазима посебну пажњу привлаче фрагменти луксузних керамичких посуда украшених фигуралним представама, увезених из атичких или северноегејских радионица. Најмлађи хоризонт карактерише келтска керамика, која се везује за присуство Скордиска при њиховим походима на Македонију и Грчку у II и I веку ст. ере.[86] Једну шарнирску фибулу са Кале–Кршевице публиковао је Р. Васић.[87]

---

[82] Иста, 1989, 157–162, и одговарајуће илустрације.

[83] R. Vasić, 1999, 110, Taf. 54/976, 977; V. Jovanović, 1976, 123–145; Г. Томовић, 1990, 5–19.

[84] H. Mehmetaj, 1990, 96–99.

[85] R. Novaković, 1984, 99–112.

[86] Подаци су преузети са изложбе *Кале–Кршевица, археолошки локалитет*, одржане током децембра 2003. и јануара 2004. године у Народном музеју, у Београду. Извештај о ископавању на овом локалитету објављују П. Поповић, М. Јеремић и Н. Радојчић у овој свесци Старинара LIII/LIV.

[87] R. Vasić, 1999, 104, Taf. 51/886.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Бабингер Ф., 1968 – Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, превео Т. Бекић, Нови Сад 1968.

Balint C., 1991 – C. Balint, *Südungarn in 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

Beldiceanu N., 1960 – N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans conservés dans les manuscripts turcs de la Bibliothèque nationale à Paris* I, Paris – La Haye, 1960.

Brunšmid J., 1903–1904 – J. Brunšmid, Hrvatske sredovječne starine, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n.s.* VII, Zagreb 1903–1904, 30–97.

Coronelli V. M., 1689 – V. M. Coronelli, *Raccolta di tavole geografiche* I, Venezia 1689.

Цвијић Ј., 1911 – Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* III, Београд 1911.

Ћирковић С., 1984 – С. Ћирковић, Владарски двори око језера на Косову, *Зборник за ликовне уметности* 20, Нови Сад 1984, 67–83.

Ћирковић С., Ковачевић-Којић Д., Ћук Р., 2002 – С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Нови Сад 2002.

Ћурчић С., 1988 – С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина, 1988.

Даничић Ђ., 1863 – Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина* 1, Београд, 1863.

Динић М., 1940 – М. Динић, Земље херцега светог Саве, *Глас СКА* 182, Београд 1940, 151–257 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178–269).

Динић М., 1960 – М. Динић, Област Бранковића, *Прилози КЈИФ* 26, Београд 1960, 5–30 (= *Српске земље у средњем веку*, 148–177).

Динић М., 1962 – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.

Динић М., 1967 – М. Динић, Трепча у средњем веку, *Прилози КЈИФ* 33, 1967, 3–10 (= *Српске земље у средњем веку*, 400–409).

Душанић С., 1980 – С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1980, 7–55.

Елезовић Г., 1932 – Г. Елезовић, Турски извори за историју Југословена, *Братство* XXVI, Београд 1932, 51–125.

Ercegović S., 1958 – S. Ercegović, Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda, *Starohrvatska prosvjeta* III, sv. 6, Zagreb 1958, 165–184.

Ercegović-Pavlović S., 1975 – S. Ercegović-Pavlović, *Pojava bjelobrdske kulture i njeni uticaji na Balkanu* (докторска дисертација одбрањена у Београду 1975. године, рукопис).

Fermendžin E., 1892 – E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiatica cum incertus editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum* 1752. Zagrabiae 1892.

Filip J., 1966 – J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas* I, Prag 1966.

Hahn J. G. von, 1861 – J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien 1861.

Храбак Б., 1984 – Б. Храбак, Дубровчани у рударству и увозно-извозној трговини Косова 1455–1700, *Врањски гласник* XVII, Врање 1984, 1–132.

Ивановић М., 1973 – М. Ивановић, Средњовековни споменици Косова, у: *Косово некад и данас*, Београд 1973, 389–466.

Ивановић М., 1987 – М. Ивановић, Црквени споменици XIII–XX век, у: *Задужбине Косова*, Призрен–Београд 1987, 386–547.

Јиречек К., 1959 – К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, превео Ђ. Пејановић, *Зборник Константина Јиречека* I, Београд 1959, 207–303.

Јиречек К., Радонић Ј., 1952 – К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба* II, Београд 1952.

Jovanović V., 1976 – V. Jovanović, Über den Frühmittelalterliche Scmuck von Čečan auf Kosovo, *Balcanoslavica* 5, Prilep 1976, 123–145.

Јовановић В., 1987 – В. Јовановић, Косовски градови и дворци XI–XV век, у: *Задужбине Косова*, Призрен–Београд 1987, 365–384.

Јовановић В., 1991 – В. Јовановић, Прилепац код Новог Брда. Прилог проучавању средњовековних градова, *Старинар* н.с. XL–XLI (1989–1990), Београд 1991, 295–302.

Калић Ј., 1983 – Ј. Калић, Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427), *Историјски часопис* XXIX–XXX, 1982–1983, Београд 1983, 7–20.

Костић П., 1910 – П. Костић, Нешто о бившем манастиру Војсиловица на Косову и цркви Св. Николе у Јањеву, *Споменик СКА* XLIX, Београд 1910, 36–40.

Ковачевић Д., 1952 – Д. Ковачевић, О Јањеву у доба средњовековне српске државе, *Историски гласник* 1–4, Београд 1952, 121–126.

Mehmetaj H., 1990 – H. Mehmetaj, Kulina a Vogël/Teneshdoll (Kulina Tenešdol), Vendobanim shumështresor (Multistrata Settlement), *Arheološki pregled* 29 (1988), Ljubljana 1990, 96–99.

Miklosich F., 1858 – F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858.

Милојевић С. М., 1871 – С. М. Милојевић, *Путопис дела Праве–Старе–Србије*, Београд 1871.

Новаковић Р., 1984 – Р. Новаковић, О проблему проучавања градина на Косову, *Гласник музеја Косова* XIII–XIV, Приштина 1984, 99–112.

Нушић Б., 1903 – Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа II*, Нови Сад 1903.

Орбин М., 1968 – М. Орбин, *Краљевство Словена*, превео З. Шундрица, Београд 1968.

Павловић М., 1928 – М. Павловић, Грачаничка повеља, *Гласник Скопског научног друштва* III, Скопље 1928, 105–141.

Pertusi A., 1981 – A. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, Roma 1981.

Петковић В., 1950 – В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

Popović M., 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Пуцић М., 1858 – М. Пуцић, *Споменици српски* I, Београд 1858.

Pulaha S., 1984 – S. Pulaha, *Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek XV–XVI (Studime dhe dokumente)*, Akademia e shkencave e rps të shqipërisë, Instituté e historisë, Tiranë 1984.

Радовановић В., 1928. – В. Радовановић, Народна енциклопедија II, Загреб 1928, 126–127.

Рајић J., 1794 – J. Рајић, *Историја разних словенских народов, најпаче Болгар, Хорвата и Сербов* II, Беч 1794.

Rizaj S., 1968 – S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.

Simić V., 1951 – V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.

Стојановић Љ., 1934 – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, Београд – Ср. Карловци 1934.

Stojković M., 1972 – M. Stojković, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, sv. 85, Zagreb 1972, 694.

Шкриванић Г., 1955 – Г. Шкриванић, Мрежа путева према Светостефанској (1313–1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђелској (1348–1352) повељи, *Историски часопис* V, Београд 1955, 387–397.

Шкриванић Г., 1974 – Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

Shukriu E., 1990 – E. Shukriu, Veletin. Vendbanim shumështresor (Multistrata Settlement), *Arheološki pregled* 29 (1988), Ljubljana 1990, 104–106.

Shukriu E., 1989 – E. Shukriu, *Helenizovana keramika starijeg gvozdenog doba u SAP Kosovo* (докторска дисертација одбрањена у Приштини 1989. године, рукопис).

Тодић Б., 1988 – Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд–Приштина, 1988.

Томовић Г., 1990 (1) – Г. Томовић, Одјеци косовске битке на старим картама, Округли сто *Косовска битка у историографији*, Историјски институт, Београд 1990, 41–58.

Томовић Г., 1990 (2) – Г. Томовић, Глагољски натпис са Чечана, *Историјски часопис* XXXVII, Београд 1990, 5–19.

Урошевић А., 1935 – А. Урошевић, Јањево, антропогеографска испитивања, *Гласник Скопског научног друштва* XIV, Скопље 1935, 187–200.

Урошевић А., 1950 – А. Урошевић, Новобрдска Крива река, *Насеља и порекло становништва*, св. 32, Београд 1950, 5–176.

Урошевић А., 1975 – А. Урошевић, *Топоними Косова*, Београд 1975.

Váňa Z., 1954 – Z. Váňa, Mad'ari a Slované ve světle acrheologických nálezů X–XII století, *Slovenská archeologia* II, Bratislava 1954, 51–104.

Vasić R., 1958 – R. Vasić, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, *Godišnjak* XXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, sv. 21, Sarajevo 1958, 121–155.

Vasić R., 1999 – R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde*, Abteilung XIV, 12. Band, Stuttgart 1999.

Здравковић И., 1970 – И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци у Србији*, Београд 1970.

Здравковић И., 1975 – И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975.

Живковић Б., 1989 – Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989.

Summary: VOJISLAV S. JOVANOVIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade

FORTIFIED SETTLEMENT VELETIN

Remnants of the fortified settlement Veletin are located on a hill of the same name (map marking 969) near the small town Janjevo, in the vicinity of the Monastery Gračanica in Kosovo, in a region rich in metal ore (pic. 1–3).

Veletin is mentioned for the first time as a landmark in King Milutin's charter for the Monastery Gračanica issued in 1321. Namely, the boundary of villages donated to the monastery ran »from Oštri vrh on Veletjen between Sušica and between Gušterica«. Villages of Sušica and Gušterica still exist under the same names. The mentioned Veletin refers to the hill with a fortified settlement or fortress at the top. In the past the hill and the fortress were for a long time a characteristic part of the historical landscape.

Thanks to its favourable geostrategic position, vicinity of important roads and above all to the nearness of rich silver mines, the hill of Veletin was settled and fortified in pre-historic time, then in antiquity and in the middle ages. It is supposed that the Roman town Ulpiana (Justiniana Secunda), near the Monastery Gračanica, developed because of the vicinity of silver mines and that as a municipium became a center of administration of Janjevo – Novo Brdo metals in the II c. Mining reached its peak in this area only in the first half of the XV c., during the reign of Serbian despots. When this part of Serbia fell under Turkish rule in 1455, mining began to decline. In 1488, during the reign of Sultan Bajazet II, special regulations were made for the organization of work in Janjevo silver mines, which testify about their importance.

It is hard to form an opinion about the appearance of Veletin at the time the Gračanica Charter was issued. Mining was growing at that time and it is possible that there was a fortress with a small crew to protect Janjevo and other nearby mining settlements. Veletin is explicitly mentioned as a fortress only in three cartographic sources of a later date. The first was the Atlas by V. M. Coronelli, published in 1689 in Venice (pic. 4). In the part of the map in the center of which is Kosovo Field (Campo Cassovo), Veletin is marked near Janjevo (Iagneuo) as a ruin: »Valetino rouin.« (ato), as evidence of its earlier importance. The second mention of Veletin is made in the Map of the central course of the Danube etc., by Johann Baptist Homan, prepared in Nuremberg between 1707 and 1724. Veletin appears for the third time in the New map of Dalmatia, Croatia etc., published by Mathias Seuter in Augsburg before 1758. From the time Veletin was destroyed it was never renovated as far as we know and time took its toll. The walls of the fortress and other buildings were used by local inhabitants as a source of building materials, until they completely disappeared, what apparently happened in the 70's of the XX c.

Remains of the walls whose shape can be discerned under the soil, show that the foundation of the fortress was adjusted to the configuration of the ground. That is to say, the hill of Veletin ends in sheer rock on northern and north-eastern sides and is completely inaccessible (pic. 5), while on other sides there are moderately steep terraced slopes (pic. 6–9), on which rampart walls were built following topographic relief (plans 10 and 11). Two plans of the fortress Veletin were published until now (pic. 10, 11). The third plan, the most accurate, was not published. It shows that the fortress had the form of an irregular polygon, and that it was defended by three perimeters of walls forming the Upper, the Middle, and the Lower town (pic. 12). In the south-eastern part of the Lower town are remnants of a rectangular and of a round building.

Archeological probes on Veletin were performed by Edi Shukriu in 1987 and 1988. Archeological material shows that the oldest settlement was formed in Neolithic period, belonging to the Bubanj–Hum culture. The younger settlement is from the Iron Age and is connected to the Suva Reka group. Finds of fragments of Attica ceramics of black-figure style points to connections with Greece in the VI c. (pic. 13/1,2), while curved fibula with charniere shows that the inhabitants of Veletin in V–IV c. possessed jewelry of high quality and aesthetically embellished (pic. 13/3,4). There are yet no material remains from the Hellenistic period. Rampart walls were built in the late classical period and numerous finds of tiles and ceramics could be dated to the same period (pic. 13/5–7). Also found were fragments of medieval ceramic vessels (pic. 13/8), two iron arrows (pic. 13/9,10), and an earring of bjelobrdo type dating from X–XII c. (pic. 13/11 and pic. 14).

Destruction of remains of Veletin is continuing to this day. In more recent times part of the eastern rampart (?) wall (pic. 15) was damaged, while in the vicinity part of a threshold of the town gate or of some other larger building was discovered (pic. 16).

UDC 553.53 : 903.2 »634« (497)

BOBAN TRIPKOVIĆ
Faculty of Philosophy, Belgrade

OBSIDIAN DEPOSITS IN THE CENTRAL BALKANS? TESTED AGAINST ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE

Abstract. – Finds of obsidian artefacts on sites distant from the presumed primary source have often received a romantic note in the history of archaeology, manifested in the idea about local exploitation as a form of procurement and archaeologists' search for as yet undetected deposits of this raw material. In due course, such concepts have found their way into Serbian archaeology as well. The main objective of this contribution, therefore, is to reconsider the current knowledge about obsidian in the central and north Balkans, to test how well founded the idea about the use of local sources is, as well as to indicate some possible directions for future research.

Key words. – obsidian, Neolithic, central and north Balkans, chipped stone industry

SOURCES AND DISTRIBUTION ZONES. ROLE AND IMPORTANCE OF OBSIDIAN

Since the beginning of the twentieth century, when the importance of obsidian for the prehistory of Europe only began to be recognized, obsidian studies have taken on an increasingly interdisciplinary character and now constitute a discipline in its own right. Interest in this raw material has been reinforced by its exotic origin and the small number of potential sources, mostly limited to the areas of past volcanic activity. The formation of obsidian mainly depends on conditions that are not directly connected with those leading to a volcanic eruption. Central to its formation is the lava containing over 65 percent silica and a specific rhythm of its cooling.[1] As a result, obsidian deposits are restricted to a small number of locations. In the Near East, Anatolia and Europe – areas showing wide cultural contacts in the Neolithic and Eneolithic (Chalcolithic) as the period of the widest and the most significant distribution of obsidian finds – its natural occurrences are limited to few locations (Fig. 1):

1. Central and east Anatolia. A few significant sources of obsidian are known to have been exploited and the raw material distributed over great distances through an exchange network.[2] In recent times new deposits have been detected, but the research still being in its initial stage, their role and importance in the life of prehistoric communities are as yet unknown.[3]

2. The Aegean. Obsidian deposits occur in the islands of Antiparos, Giali and Melos, but Neolithic populations exploited only the high-quality obsidian from Melos, some 100 km off the coast of mainland Greece.[4] The obsidian from Antiparos is of exceptionally low quality and was not used in the Aegean; the obsidian from Giali, being of inferior quality, was used for tools only in the islands in the proximity of the deposits, where easy access and regular supply was possible.[5]

3. The Central Mediterranean. Obsidian sources occur in the islands of Palmarola, Pantelleria, Sardinia

* I am thankful to my colleagues Vera Bogosavljević-Petrović, Josip Šarić and Vesna Dimitrijević for their comments on the original version of this text and helpful information; all responsibility for the ideas and conclusions herein proposed is, of course, entirely mine.

[1] Cann, Dixon & Renfrew 1969: 580.

[2] Renfrew & Bahn 1991: 325–326; Cann, Dixon & Renfrew 1969: 588.

[3] Özdogan 1994.

[4] Renfrew, Cann & Dixon 1965: 225; Torrence 1986; Perles 2001.

[5] The obsidian from the island of Giali containing white spherulites is aesthetically pleasing and was used particularly during the Bronze Age not only for knapping tools but also for carving vases and seals (Betancourt 1997; Warren 1969: 135–136)

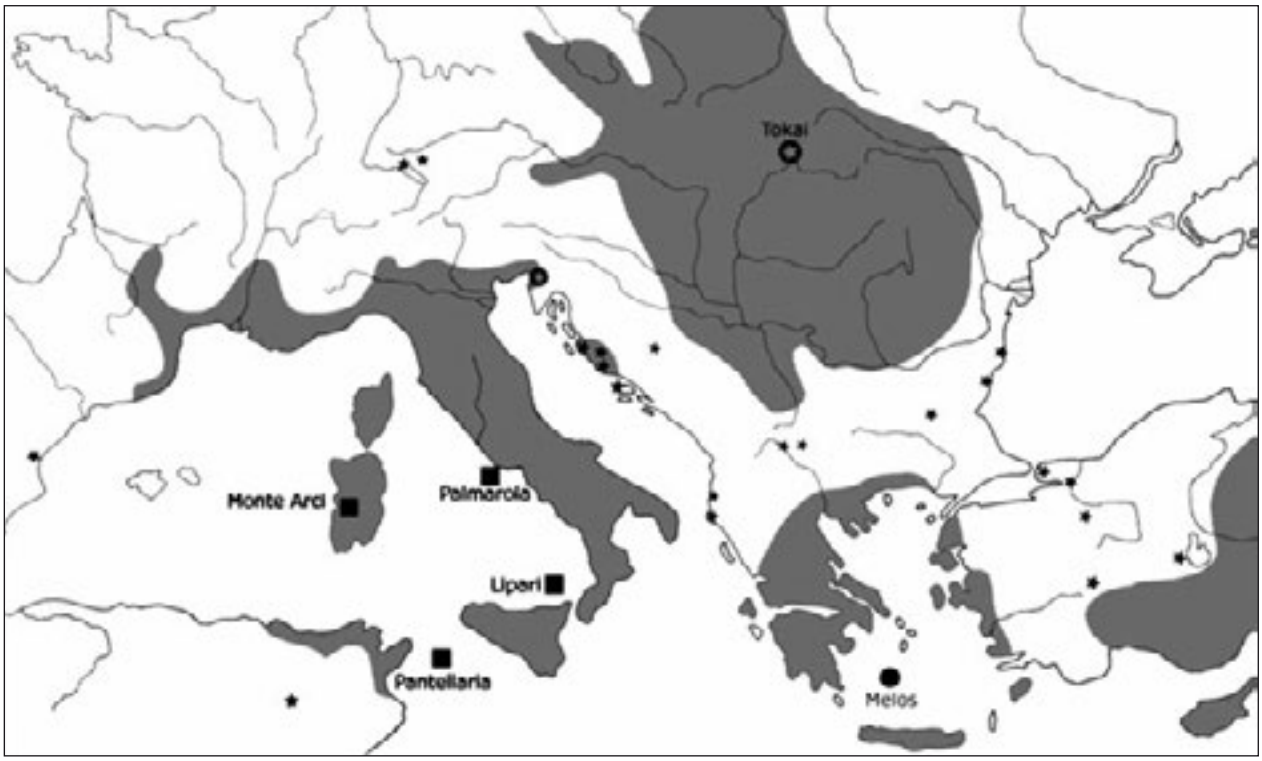

Fig. 1. Obsidian sources (■ ● ✪) *and distribution zones in Europe and Anatolia;*
★ *– non-characterized obsidian (after Willms 1983)*

Сл. 1. Извори и зоне дистрибуције опсидијана у Европи и Анадолији. ■ ● ✪ *– извори опсидијана;*
★ *– некарактерисани опсидијан (према Willms 1983)*

and the Lipari. These obsidians are widely found in the central and west Mediterranean, but their distribution zones are different. Thus the best-quality obsidian from the Lipari is found throughout the region, while that from other sources was channelled towards the narrower or wider source area.[6]

4. The Carpathian Basin. Deposits occur in southeast Slovakia and northeast Hungary, in the Tokaj–Prešov area. Obsidian from both sources is found in the same territory but, being of better quality, the Slovakian is much more frequent.[7] Interestingly, characterization of certain pieces has not shown the chemical composition specific to the known Carpathian deposits, which has led to the assumption about some as yet undetected sources.[8]

In all obsidian distribution zones, regularity in artefact concentrations is observable: the highest occur in areas adjacent to a source and their frequency tends to decrease as the distance from the source increases. Generally speaking, that would mean that populations regulated their need for a lithic industry mainly at the level of the availability of resources. In terms of individual sites, however, such a generalization would certainly need to be modified given that the aforementioned regions have yielded relatively frequent sites where the obsidian component is not proportional to the distance from the source. Such situations only show that the procurement and use of obsidian was sometimes motivated by reasons other than strictly practical and that its value may have been defined and maintained in different ways.

Given the number of studies dealing with obsidian in the past hundred odd years, its importance and role can best be judged from the epithets applied to it by archaeologists. Speaking of the deposits and distribution of obsidian in the Late Neolithic of the Carpathian Basin, K. Biró describes it as the »Hungarian most famous raw material«.[9] In order to explain its role and value R. Tykot

[6] Tykot 1996: 42–43.

[7] Biró 1988: 272; Biró 1998a; Williams-Thorpe, Warren & Nandris 1984: 194–195.

[8] Biró, Poszgai & Vladár 1986: 272; Biró 1998a: 71.

[9] Biró 1988.

makes use of the metaphor »black gold« as the most appropriate term.[10] These metaphors coined by members of the archaeological community in fact contain paradigms of understanding obsidian in a cultural context wherein it is seen either as an exotic, highly prized and prestigious commodity[11] or as a raw material intended for everyday use only.[12]

These paradigms stem from an approach imposed by obsidian studies themselves, through looking at obsidian in isolation from specific chronological or cultural contexts and a simplified understanding of its role as remaining unchanged over time. Such an approach, however, is not in correlation with some basic analytical parameters – the continuity and extent of use. Namely, once it came into use in an area, obsidian remained in use, with varying degrees of frequency, almost to the end of prehistory. The fact that in some areas this continuity means tens of thousands of years is a major obstacle to understanding obsidian and the attitude of prehistoric communities towards this raw material. Therefore a prerequisite for understanding its role is to perceive its exploitation, processing and distribution according to specific cultural and historical sequences, and particular local contexts.[13] Analysis of the sociohistorical context of its use in the Neolithic has led to the conclusion that its role cannot be seen as simple. It may have been manifold: the utility value was emphasized through the quality and technical characteristics facilitating the processing of the raw material; its economic value was defined through exchange where obsidian represented both the means and the end; its social value was defined through conveying the message about unknown lands and different times.[14]

The widest distribution of obsidian takes place during the Neolithic; obsidian finds occur widely around a source, sometimes at a distance of nearly one thousand kilometres. If prehistoric communities did not have direct access to one of the nearest sources, the mechanism of procurement was limited to their participation in an exchange network, where multiple interactions arise naturally: between man and a raw material/artefact, man and the environment, and man and man. In that sense, the importance of obsidian, as a means of cultural integration of distant territories, is indisputable. On the other hand, in the history of archaeology obsidian finds on sites distant from the presumed primary source have often received a romantic note, manifested in the idea about local exploitation as a form of procurement and archaeologists' search for as yet undetected deposits of this raw material.[15] In due course, they have found their way into Serbian archaeology as well. The main objective of this contribution therefore is to reconsider the current knowledge about obsidian in the central and north Balkans, to test how well founded the idea about the use of local sources is, as well as to indicate some possible directions for future research.

OBSIDIAN IN THE CENTRAL BALKANS: THE ISSUE OF ITS ORIGIN

Obsidian finds in the central Balkans were first observed as early as the late nineteenth and early twentieth centuries, when Neolithic sites began to be excavated.[16] Its source was usually looked for in Melos, one of the Cyclades or, as it was believed at the time, in the Bükk Mountains in Hungary.[17] Today, some hundred years later, a detailed study of the obsidian finds has not been made yet. The accumulated evidence has served merely to mark out the approximate zone of their distribution.[18]

During the Early and Middle Neolithic obsidian artefacts are found mostly on settlement sites in the Danube Basin (Fig. 2). And yet, in the flint industry of Starčevo settlements they occur in low percentages and can by no means be regarded as a relevant feature of the Starčevo culture (Table 1). Lack of statistical analyses has little influence on this inference, because recent research shows that the presence of obsidian is weak even on the sites whose chipped stone industry has been studied in detail.[19] Only on two sites is this percentage relatively high (Golokut – 18.51 %, and Livade – 6.45 %), which, as the author himself observes, is likely the result of an unrepresentative sample.

The occurrence of obsidian in the central and north Balkans changes to an extent in Late Neolithic and

---

[10] Tykot 202.

[11] Gopher, Barkai & Marder 1998; Balkan-Atli *et al*. 1999; Ammerman & Polglase 1993; Renfrew & Bahn 1991.

[12] Özdogan 1994.

[13] Tripković 2003; Tripković: forthcoming.

[14] Трипковић 2001; Tripković: forthcoming.

[15] Kunov *et al*. 2003.

[16] For a detailed history of archaeological research into Neolithic sites in the central and north Balkans, see Srejović (ed.) 1988.

[17] It is certain today that the island of Melos is the main source of obsidian in the Aegean, but it is also certain that the source of obsidian for Central Europe is the Tokaj–Prešov region rather than the Bükk Mountains. The misapprehension has stemmed from associating the name of the Bükk culture with obsidian sources.

[18] Chapman 1981; Greif 1995; Willms 1983.

[19] Шарић 1992; Šarić 2002.

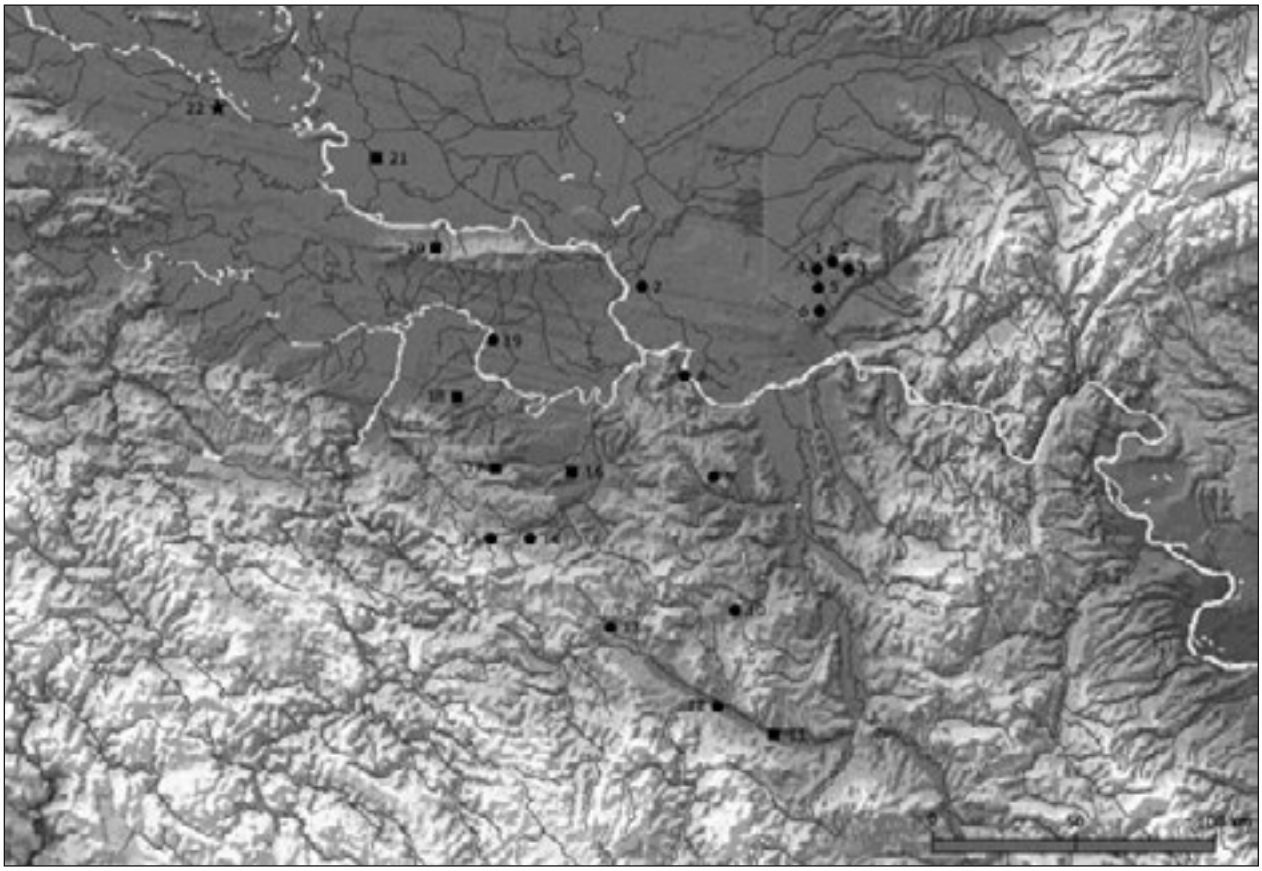

Fig. 2. Sites with obsidian finds in the central and north Balkans;
■ – Starčevo culture; ● – Vinča culture; ★ – Sopot–Lengyel culture;
1) Mesić Kanal; 2) Westrand; 3) Kozluk; 4) At; 5) Potporanje Granice; 6) Potporanj; 7) Opovo; 8) Vinča; 9) Selevac; 10) Divostin; 11) Blagotin; 12) Divlje Polje; 13) Trsine; 14) Petnica; 15) Anatema; 16) Livade; 17) Simića Strana; 18) Popovića Brdo; 19) Gomolava; 20) Golokut; 21) Donja Branjevina; 22) Šamatovci

Сл. 2. Локалитети са налазима опсидијана на централном и северном Балкану;
■ – старчевачка култура;● – винчанска култура; ★ – сопотско-ленђелска култура;
1) Месић канал; 2) Westrand; 3) Козлук; 4) Ат; 5) Поторање границе; 6) Поторањ; 7) Опово; 8) Винча; 9) Селевац.; 10) Дивостин; 11) Благотин; 12) Дивље поље; 13) Трсине; 14) Петница; 15) Анатема; 16) Ливаде; 17) Симића страна; 18) Поповића брдо; 19) Гомолава; 20) Голокут; 21) Доња Брањевина; 22) Шаматовци

Vinča times. The distribution zone expands and the finds tend to concentrate on sites in the Tisa Valley, the south Banat and the Morava Valley (see Fig. 2).[20] By comparison with Starčevo settlements, there is also a significant change in the number of obsidian finds. Their proportion in the chipped stone industry now varies drastically from total absence to exceptionally strong presence (Table 2). On some south-Banat sites (Potporanjske Granice, Potporanj, At) significant assemblages of obsidian finds were collected as early as the first half of the twentieth century.[21] On the site of Belo Brdo at Vinča, in the period represented by the layer of occupation at a depth of 9–7 m (Vinča A–B1), obsidian accounts for almost 70 percent of its chipped stone industry. Then it abruptly decreases and in the overlying levels, above 5 m, obsidian is almost absent from the settlement.[22]

[20] Greif 1995: 102.

[21] The lithic assemblages were not obtained by systematic excavation, but the number of obsidian finds is by no means negligible (Milleker 1938: 131).

[22] Срејовић & Јовановић 1957: 257; Радовановић *et al*. 1984; Трипковић 2001. At Vinča, the youngest obsidian artefact is recorded at a depth of 3.8 m; above that point, in later layers, no obsidian finds have been reported (Willms 1983: 338).

Site	Chipped stone industry	Obsidian	Reference
Golokut, Vizić	27	18.51 %	Šarić 2002
Blagotin, Trstenik	2349	0.08 %	Šarić 2002
Livade, Kalenić	31	6.45 %	Šarić 2002
Simića Strana, Čučuge	45	2.22 %	Šarić 2002
Popovića Brdo, Zablaće	933	0.32 %	Šarić 2002
Donja Branjevina, Deronje	838	0.47 %	Šarić 2002

Table 1. Proportion of obsidian in the chipped stone industry of the Starčevo culture

Significant obsidian assemblages have only been recovered from a few Vinča sites. On some well-explored sites such as Divostin, Selevac or Gomolava, the structure of chipped stone industry does not reveal a marked tendency towards the procurement and use of this raw material. At Divostin, in the layer corresponding to the culture's final phase only 17 obsidian pieces have been found, which accounts for no more than about 1 percent of its chipped stone industry, while Gomolava has yielded only two finds. It is only at Selevac that the procurement of obsidian is more dynamic, varying over time but never exceeding 5 percent of the chipped stone industry in a single building level. It is clear therefore that obsidian does not form part of the usual cultural picture in the central Balkans, and that large assemblages known from south-Banat sites or Vinča are as a rule absent from many well-investigated sites. It is conspicuous, however, that variations in the frequency of obsidian occur between sites that share the same environment and belong to the same cultural variety, and therefore cannot be ascribed simply to the site's remoteness from the raw material source.

The frequency of obsidian finds on some Vinča sites is not without significance for it directly suggests the possibility of local supply and the presence of obsidian deposits somewhere in the central Balkans. It is even more significant in that it occurs in a territory which, after the detection of Carpathian and Aegean deposits, has from force of habit been perceived as a zone lacking such sources. Thus the use of local obsidian deposits during the Neolithic suggested by some archaeologists and geologists in the second half of the twentieth century has passed relatively unnoticed in the scholarly community. These suggestions were usually expressed in a hypothetical form, but in a few cases possible obsidian sources were identified:

– In an analysis of the raw-material structure of chipped stone industry from the site of Banjica it has been suggested that its few obsidian finds probably came from Avala, a nearby mountain of volcanic origin, where obsidian is presumed to be associated with local rhyolitic veins.[23] The site of Banjica belongs to the Vinča culture and is generally dated to a period of the late Vinča-Turdas to Vinča-Pločnik phases.[24]

– On the site of Ilića Brdo near the village of Čučuge, obsidian has been found and its source detected at the bottom of Mt Cer.[25] The settlement belongs to the Vinča culture and is generally dated to the period of the Gradac to Vinča-Pločnik I phases.

– On the site of Simića Strana near the village of Čučuge obsidian finds have been reported and attention drawn to its deposits in the valley of the Onjeg, a small local stream on the slopes of Mt Rudnik.[26] The settlement belongs to the Starčevo culture.

– From a detailed study of the raw-material structure of the Early and Middle Neolithic chipped stone industry J. Šarić infers (pointing also to the presence of obsidian pebbles in the Onjeg) that in some areas of the central Balkans obsidian may have occurred in the form of smaller deposits which are now inaccessible or had already been exhausted during the Neolithic.[27]

The data and assumptions about local occurrences of obsidian are very inspiring, especially in the light of evidence confirming that the central Balkan uplands (e.g. Avala and Rudnik) harboured exploitation centres for various important raw materials in the Neolithic.[28] The dynamic of Neolithic communities, where mobile economies and impermanent settlement continued to

[23] Симић & Костић 1961: 68.
[24] Тодоровић & Церамановић 1961.
[25] Анђелковић-Деспотовић & Рецић 1992: 96.
[26] Јеж 1998: 34, gives notice that the information about obsidian deposits in the Onjeg valley comes from S. Čitaković, a geologist with the Nemetali mine. In the following years, the archaeologist Željko Jež has occasionally found obsidian pebbles himself (personal communication).
[27] Šarić 2002.
[28] Chapman 1990: 41.

Site	Obsidian	%	Reference
Vinča	1488	Up to 69.5 %	Radovanović et al. 1984
Divostin	17	0.7 %	Tringham 1988
Selevac	No data*	Up to 5 %	Voytek 1990
Gomolava	2	0.8 %	Kaczanowska & Kozlowski 1986
At	517	No data	Milleker 1938
Potporanjske Granice	3677	33.5 %	Milleker 1938
Potporanj	1126	No data	Milleker 1938
Mesić Kanal	90	No data	Milleker 1938
Kozluk	20	No data	Milleker 1938
Westrand	2	No data	Milleker 1938
Opovo	1469**	over 6 %	Tringham *et al*. 1992

*Table 2. Proportion of obsidian in the chipped stone industry of the Vinča culture; * – almost 8000 flint artefacts discovered; ** – total number of knapped artefacts*

play an important part, undoubtedly enabled visual control of a vast territory, the recognition of the environment's resource potentials and the exchange of the acquired knowledge and experience.[29] Human recognition of accessible obsidian deposits may have come as a result of some of these practices. It should be noted, however, that the chemical elements in the composition of an obsidian deposit occur in a proportion which is specific to a single source and therefore differentiates it from any other source in the world. Therefore characterization and comparison of finds (deposits and artefacts) identifies the origin of each artefact and establishes a reliable connection between the extraction site and the place of the artefact's final deposition.[30] As the only reliable method, it has been applied to certain obsidian finds from the central Balkans; in all cases, the results directly point to the Carpathians as their source.[31]

Generally speaking, the data obtained by characterization in a way discourage any further search for local sources, suggesting that the dilemma »local origin or import« is definitively resolved. Viewed merely from the aspect of the technique of analysis, however, it should be remembered that it is based on a small sample and that the results obtained relate to the analyzed samples rather than the complete assemblages from these sites. Characterization of larger numbers of samples practised for other cultural zones (the central and west Mediterranean) has shown an extensive circulation of obsidian where the proximity of one source does not rule out its procurement from other sources.[32] This adds weight to the dilemma about the possible existence of local deposits and requires further reconsideration. Was, then, obsidian from some as yet unidentified local source in use in the central Balkans?

ARCHAEOLOGY AGAINST GEOLOGY

In areas adjacent to a source, obsidian is normally a predominant or significant component in the raw-material structure of chipped stone industry. It is, therefore, the central Balkan zones of volcanic activity that may be expected to yield a larger number of obsidian finds. The geomorphology of the central Balkans does not contradict that possibility, the mountains being mostly of volcanic origin and particularly prominent in the western and eastern portions of present-day Serbia.[33] Analysis of the frequency and distribution of obsidian shows, however, that its source might have been either in the south Pannonian Plain (Great Hungarian Plain), which is incompatible with the region's relief and geological past, or much farther north, in the Carpathians, as indicated by the characterized samples.

---

[29] Kaizer & Voytek 1983; Chapman 1981; Bailey 1997.

[30] Renfrew & Bahn 1991: 314.

[31] Obsidian subjected to characterization, according to the published data, comes from the sites of Vinča (4 pieces), Potporanj (1), Potporanj/Kremenjak (1), Selevac (2), Divostin (1), Veliki Popović (10), Banjica (1), Grnčar Bara (1), Beljin–Ravnice (2), Balta Sarata (1) and Ruginosu (1). No further information about the characterized pieces has been offered (Williams-Thorpe, Warren & Nandris 1984, fig. 8; Greif 1995: 89).

[32] Tykot 1996.

[33] Петровић 1982: 40.

That a strong obsidian component in the lithic assemblages from Neolithic sites does not necessarily implies its local origin is shown by many sites in the south Banat. Their chipped stone industry is largely based on obsidian, but their location in an eolian relief and non-volcanic mountains rules out the possibility of local sources.[34] On the other hand, sources south of the Sava and Danube rivers would certainly have moderated drastic variations in the frequency of obsidian in the central and north Balkans. They would even have prevented the sites in that region, mostly with little or no obsidian, from being in an inferior position to those in south Pannonia. Accordingly, if the small number of known sites and, generally, an inadequate degree of investigation may account for the lack of obsidian of local origin in some areas (e.g. east Serbia), such an explanation cannot be applied to sites in the Iron Gate area (including those of a Mesolithic date), where obsidian is limited to one or few pieces,[35] or in the Južna (South) Morava Valley or Kosovo, where obsidian has not even been registered in the Neolithic.[36]

That obsidian may be a little more frequent in the areas of volcanic activity is shown by the site of Selevac near Smederevska Palanka, gravitating towards the Kopaonik–Rudnik zone of volcanic relief, and Vinča near Belgrade, situated at its northern edge. To the inhabitants of these and nearby settlements most of the necessary raw materials were available in a broader settlement area and they indeed were obtained mostly within 50 km.[37] Consequently, potential obsidian deposits on the nearest volcanic formations, for example on Rudnik, Bukulja, Kosmaj and Avala, might have been exploited, if they were known. At Selevac, however, the frequency of obsidian never exceeds 5 percent, and on the adjacent sites is even reduced to isolated finds. Obsidian is much more frequent at Vinča, but its presence is strictly limited to the initial phases of occupation. From about 70 percent, its proportion in the chipped stone industry abruptly decreases and in later periods becomes reduced to isolated finds or is completely absent.

At this point it seems interesting to draw attention to the sites of Banjica, Simića Strana and Ilića Brdo, explicitly presumed to possess obsidian from local sources. From a monograph on Banjica follows that obsidian participates in its chipped stone industry with »a few small pieces«,[38] and this proportion does not seem to alter in subsequent excavations.[39] It may be inferred therefore that obsidian does not exceed a few percent at Banjica. The settlement sites of Simića Strana and Ilića Brdo are in the village of Čučuge near Ub and likely to have exploited the same obsidian source, if there was any. The lithics from Simića Strana result from a survey, and among the collected artefacts only one obsidian blade is reported, or a total of 2.22 percent.[40] The situation at the site of Ilića Brdo is somewhat different. Its raw-material structure cannot be deduced with precision from the published report, but it makes an important reference to »a large number of flint tools, cores and flakes« and »a few larger obsidian cores«.[41]

It is certain that the lithic assemblages from central Balkan Neolithic sites confirm neither a source exploited in an organized manner nor the raw material distributed further to other settlements through an exchange network. But, on the other hand, they do not negate the possibility of a local origin for some finds, especially because the discovery of obsidian pebbles in the brook Onjeg and the detection by geologists of obsidian deposits on Mt Cer must not be ignored. A solution to this dilemma probably lies in the elucidation of »regularity« in obsidian distribution; in the Neolithic it primarily depends on the quality of the raw material, its suitability for tool production and the utility of the tool itself. That is the case in the Carpathian Basin where the Slovakian better-quality obsidian was much more in use than the second-class Hungarian; that is the case in the central Mediterranean where the best-quality obsidian from the Lipari had the widest distribution. In the Aegean, the low-quality obsidian from Antiparos was not used, and that from Giali, also hardly suitable for tools, was barely used in the Neolithic. Consequently, if the knapping of obsidian produces inadequate tools, its use will be of local significance and on a negligible scale, or such obsidian will simply not be used at all.

The frequency of obsidian finds, on the other hand, is not a reliable method for marking out the raw material's source area. Their frequent presence needs not necessarily be understood in terms of a nearby source, just as isolated finds need not necessarily be an import.[42] From a geological and archaeological perspective,

---

[34] Бугарски 1989: 30–32.
[35] Радовановић 1992:288–289; Шарић 1997: 178.
[36] Глишић 1968.
[37] Voytek 1990: 440–444; Tringham 1988: 205.
[38] Тодоровић & Церамановић 1961: 50–52.
[39] In her monograph *Predmeti od kosti, roga i kamena*, S. Perišić published only 10 flaked stone artefacts without specifically referring to obsidian (1984: 10).
[40] Јеж 1998: 34; Шарић 1999: 166; Šarić 2002: 15.
[41] Анђелковић-Деспотовић & Рецић 1992: 96.
[42] Šarić 2002: 22.

obsidian deposits somewhere in the central Balkans are by all means possible, but that implies:

– a deposit of limited quality, which was not exploited or was exploited only to an extent; regardless of the intensity of exploitation, such obsidian is completely absent from the exchange network and its finds are restricted to sites near the source, or

– minor primary occurrences whose size does not lead to intense cultural manipulation; by virtue of its exclusivity, such obsidian is included in the exchange network along with other prized commodities, but is manifested only in isolated finds and, possibly, specific contexts.

There is yet another possibility for the sites with a small number of obsidian finds. It concerns the capacity to recognize the raw material itself and amounts to the question: is macroscopic identification of obsidian always enough? In most cases it certainly is, because obsidian's glassy structure and colour allows easy recognition, sometimes even its association with a particular source.[43] But this is not a rule, because it has been shown in practice that some volcanic glasses and other raw materials of a predominantly siliceous composition and darker colour can be mistaken for obsidian.[44] Misidentification of obsidian is possible and it poses a problem mostly for sites with isolated finds, that is, if the finds were recognized as obsidian before the development of obsidian studies. There are even examples that the characterization of »obsidian« carried out in order to identify the source has contested the original identification.[45] With no intention to imply that characterization of finds from some Vinča and Starčevo sites might show that obsidian is absent or poorly present, we shall make use of a few examples to simply call attention to the possibility of confusing obsidian with some other raw materials.

In addition to obsidian, finds other volcanic glasses are known from the central Balkans. Such artefacts were found on the site of Trsine near Čačak and they were not in association with obsidian.[46] The site yielded only local raw materials, and the source of the volcanic glass was identified in the settlement's immediate vicinity.

A few artefacts greatly similar to obsidian have recently been discovered at Vinča.[47] During the last excavation campaign (2003), in Vinča D layers, which had not yielded obsidian thus far,[48] a flake was registered whose transparency and colour may be indicative of obsidian, but also of »smoky« quartz; similarly to obsidian, the latter is of good quality but, by contrast, it certainly is of local origin. In this particular case macroscopic identification was not sufficient.[49]

Perhaps the best example is offered by the Vinča settlement at Banjica near Belgrade. Obsidian finds from this site with its five occupation layers were reported sporadically and in low percentages by comparison to the rest of the chipped stone industry.[50] On the floor of House 6 in Level 3 a few »obsidian pieces« were discovered. However, macroscopic analysis by petrologists showed that the material, at least in the case of two end-scrapers, was »siliceous rocks of a predominantly opalian composition«.[51]

CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT OF THE USE OF RAW MATERIALS IN THE CENTRAL AND NORTH BALKAN

The possibility of obsidian sources or the use of imported obsidian in the central Balkans need not necessarily be assessed only through comparing the frequency of obsidian and the region's geological past. The answer may be found in a roundabout way, through analyzing the contents that directly indicate the potential for the procurement of obsidian. Were the Neolithic settlements in the central and north Balkans involved in an exchange network? Is the employed range of raw materials dominated by imported or local products? Can a settlement showing a clear tendency to rely on local resources be expected to yield obsidian as a known »local« resource? What is the relation between obsidian and other kinds of imported or local raw materials? In this respect, it is important that the whole problem may be viewed in the context of a site whose chipped stone industry shows no evidence of obsidian.

The chipped stone industries of the Vinča and Starčevo cultures show artefacts manufactured both from local and imported raw materials, occurring in varying ratios (Table 3). The use of local resources as a rule takes place as confirmation of man's familiarity with the local environment, but the intensity of their use and

---

[43] The obsidian from the islands of Giali and Pantelleria is identifiable macroscopically.

[44] Šarić 2002: 23; Williams & Nandris 1977: 216.

[45] Biró, Poszgai & Vladár 1986: 270.

[46] Богосављевић-Петровић 1991: 7.

[47] The latest phase of excavation at Vinča has been going on since 1998. It is directed by Dr. N. N. Tasić on behalf of the Archaeological Committee of the Serbian Academy of Sciences and Arts.

[48] Radovanović *et al*. 1984: 14, Fig. 6.

[49] I would like to thank V. Bogosavljević-Petrović for imparting this information to me.

[50] Тодоровић & Цермановић 1961.

[51] Babović 1984: 166.

Site	Chipped stone industry*	Availability of raw materials	Mode of procurement	Obsidian
Opovo	Chert, chalcedony, opal	No resources in the immediate vicinity, supply zone at a distance of 30–45 km	Direct access and/or exchange	over 6 %
Vinča	Siliceous rock varieties	Deposits in a wider area around the site	Transport from a distance**	up to 69.5 %
Gomolava	Flint, radiolarite	No nearby deposits, the nearest at a distance of 40 km	Use of secondary deposits and transport from considerable distances	0.8 %
Divostin	Chert, flint	Primary deposits within 25 km, secondary deposits in nearby streams	Exploitation of deposits and collecting of river pebbles	0.7 %
Selevac	Various cherts, chalcedony	Primary deposits within 45 km, secondary deposits in the form of fluvial deposits	Locally obtained raw materials, mostly from stream deposits	up to 5 %
Divlje Polje	Opal, light white stone, chalcedony	In the surrounding area	Extraction from deposits, collecting of fluvial deposits	–
Trsine	Magnesite, opal, flint	Sources in the immediate vicinity, the farthest at a distance of 20 km	Exploitation of deposits, collecting of stream deposits	–
Petnica	White opal varieties	No data	Exploitation of local deposits***	–
Anatema	Magnesite, jasper, low-quality brown flint	In the surrounding area	Locally obtained raw materials	–

*Table 3. Comparative review of the most frequent raw materials in the Neolithic of the central and north Balkans, the availability of deposits and the percentage of obsidian in lithic assemblages (Vinča – Kaczanowska, Kozlowski & Pawlikowski 1984; Babović 1984; Gomolava – Kaczanowska, Kozlowski & Pawlikowski 1986: 15; Divlje Polje – Bogosavljević-Petrović 1992: 9–12; Petnica – Radovanović 1985; Trsine – Bogosavljević-Petrović 1991: 6–10; Divostin – Tringham 1988: 204–205; Selevac – Voytek 1990: 440–441; Opovo – Tringham, Brukner & Voytek 1985: 438–439; Tringham et al. 1992; Anatema – Mihailović 2001.); * predominant raw materials, obsidian excluded; ** presumed from the variability of raw materials and the predominance of blades within the assemblage; *** presumed from the continuous exploitation of the same raw materials from the Neolithic to Iron Age.*

their proportions in the chipped stone industry mostly depended on the quality of raw materials and the possibility of obtaining alternative, better-quality raw materials. The chipped stone industry of the Vinča settlements at Divlje Polje, Trsine, Petnica, Divostin and Anatema is based on local resources. Is it indicative that this fact is also manifested in the total absence or negligible presence (Divostin) of obsidian? The current archaeological evidence from the sites of Belo Brdo at Vinča and Opovo, where most raw materials were supplied from distant areas, reveals no similarity to the aforementioned sites. Therefore, in solving the problem of the origin of obsidian in the central and north Balkans it is not irrelevant that it is on those sites that obsidian constitutes a significant portion of their lithic assemblages.

The supply of larger quantities of obsidian to the central Balkans is certainly related to the operative mechanisms of exchange. This may also be seen from the finds of imported raw materials or artefacts such as those manufactured from *Spondylus*, a mussel of Mediterranean or Black Sea origin.[52] During the Starčevo

[52] Seferiades 1995; Todorova 2000.

and Vinča cultures artefacts made of *Spondylus* shells are imported into the central Balkans, but with varying intensity.[53] They are not a characteristic feature of the Starčevo culture, occurring as individual finds and on few sites. The situation changes during the Vinča culture, when such finds become part of the standard cultural picture and occur in large numbers on some sites.

It is not irrelevant that the most intense distribution of obsidian in the central and north Balkans coincides with the widest spread of the exchange network, as additionally evidenced by the presence of other kinds of exotic goods. Therefore, an explanation for the low frequency of obsidian in the Starčevo culture resides in understanding the geographical and historical background of its occurrence and the relationship between central- and north-Balkan Early Neolithic communities and the neighbouring, Carpathian, cultures. Namely, as a raw material of exotic provenance, obsidian was obtainable either through direct access to a source or through participating in exchange. The direct access option is likely to be dismissed because at the time the Starčevo culture emerged and lived the north of the Carpathian Basin with its obsidian deposits had not yet been Neolithized and no traces of Neolithic outposts have been discovered in their vicinity. In that period, the sources were beyond the reach of the Neolithic cultures and it seems much more likely that they obtained obsidian through contacts with Mesolithic communities in the Middle Tisza Valley which were familiar with and employed this raw material.[54]

The circulation of obsidian in the central Balkans was at its peak in a period of intense contacts with the cultures of the Carpathian Basin. It may be seen from the exchange of exotic goods, but also from the appearance of the Tisza pottery on Vinča settlement sites in the southeast Pannonian Plain.[55] The most serious obstacle to accepting the idea about a local origin of obsidian, however, is a discontinuity in its use. It is observable not only from the shift in its occurrence from isolated finds in the Starčevo culture to a very high frequency at the beginning of the Vinča culture, but also from drastic oscillations marking the Late Neolithic. After the initial phases of the Vinča culture (Vinča A–B1), when obsidian occurs in large quantities on some sites, it seems reasonable to expect that cultural continuity should also be manifested in the continuous use of best-quality raw materials such as obsidian. By contrast, in later Vinča phases, when chipped stone industry depends mostly on local resources, obsidian is not in use any more. Therefore it seems almost impossible that obsidian deposits, if there were any around a settlement, were not known and exploited.

The lack of imported obsidian in the central Balkans south of the Sava and Danube rivers in the Vinča-Pločnik phase certainly does not imply the region's isolation or expulsion from the exchange network. In the past decade a systematic study of the excavated assemblages, archaeological prospecting for surface finds and the collecting of lithics have provided ample data about the complex relationship between large settlements in the valleys of major rivers and a series of smaller Neolithic outposts on the fringe of mountain massifs. They have been interpreted as an indication of the interdependence of Vinča settlements at regional level, from outlying extraction or production sites in the vicinity of a raw material source to large and long-lived Neolithic centres in agricultural areas at lower altitudes.[56] To judge from their frequency, raw materials such as white opal (chipped stone industry) and light white stone (chipped and polished stone industries) were extracted from primary deposits, providing a significant supplement to the use of pebbles collected from riverbeds.[57] Their presence on a number of settlement sites in a wider or narrower area around the source and their significant proportions in the relatively invariable range of raw materials used in that period confirm the assumption about an organized procurement, processing and exchange of raw materials at regional level.[58]

Some of these raw materials were in use sporadically even in the previous period, and it is interesting that they sometimes occur in association with obsidian. For instance, it has been observed that on Starčevo settlement sites south of the Sava and Danube rivers light white stone and obsidian are relatively often found in association.[59] Both raw materials usually account for a very low percentage of the chipped stone industry. The presence of light white stone flakes on

---

[53] Dimitrijević & Tripković 2003.

[54] Kertesz 1996; Makkay 1996.

[55] Chapman 1981; Garašanin 1979.

[56] Bogosavljević-Petrović 2001b; Богосављевић-Петровић 1998.

[57] Богосављевић-Петровић 2001a:143.

[58] Voytek 1990; Voytek 1996: 291; Богосављевић-Петровић 1998.

[59] Šarić 2002: 23. The terms used interchangeably are magnesite, diatomaceous earth, porcellanite, soft white stone, white stone of different origins etc. For more details about the presence of this raw material in chipped and polished stone industries, see: Антоновић 1997; Антоновић 2001; Богосављевић-Петровић 2001a; Šarić 2002.

some of these settlement sites has been explained by the process of polished tool production where they occur as by-products.[60] It is unclear, however, whether this association of obsidian with light white stone is to be seen as interdependence. Extensive studies of the raw-material structure show that light white stone was not a prominent characteristic of Starčevo sites in the central Balkan Neolithic. Its use in chipped and polished stone industries is much more intense in the later stage of the Vinča culture,[61] when obsidian is no more found in the central and north Balkans.[62] In that period (latter half of the fifth millennium BC), Late Vinča settlements obtained most of the necessary raw materials in their immediate surroundings, by extracting from nearby deposits or collecting from secondary stream deposits. For that reason, at this point obsidian and light white stone cannot be seen as interdependent, even on the sites where their association has been attested.

From the analyzed data it is clear that obsidian reached the central Balkans from the Carpathians by exchange. Why is it, then, that it does not occur in the later phases of the Vinča culture? Could that, as in the case of the Starčevo culture, be explained by the geographical and historical context where the control of access to resources plays the most important part? In the Carpathian Basin, at a time when obsidian ceases to play a part in the raw-material structure of Vinča settlements, a cultural and territorial reconfiguration is taking place, affecting, among other things, the exploitation and exchange of this raw material. It has been observed that after the end of the Bûkk culture in the north Carpathian Basin, the amount of obsidian drastically decreases on Tisza sites in Pannonia, occurs in low percentages in southeast Pannonia and almost entirely disappears on Vinča settlement sites south of the Sava and Danube rivers.[63] The territorial expansion of the Lengyel culture and new settlement in the vicinity of the Carpathian sources should undoubtedly be seen as factors initiating the coming change. The new settlements are specialized sites for the extraction and processing of obsidian, and they are directly responsible for the diverted route of its distribution.[64] Obsidian is now mostly directed towards other Lengyel settlements, especially towards Transdanubia, where it occurs in larger quantities for the first time. From that point onwards, the changed socioeconomic setting and the introduction of a new obsidian route are reflected in the significantly reduced amounts of obsidian in the Tisza culture area and southeast Pannonia. Thus most Vinča communities, especially those to the south of the Danube and the Sava, are denied the opportunity to procure it through the exchange network functioning for centuries. For central- and north-Balkan communities it certainly does not entail the end of involvement in the interregional exchange network. Exotic raw materials and artefacts, the procurement of which is not affected by the changes in the Carpathian Basin, continue for a long time to form part of the usual cultural picture both in Pannonia and in the central Balkans.[65] Only obsidian is missing. It remains to be seen if, and to what extent, Vinča communities of the period were able to obtain obsidian via the Sopot–Lengyel settlements between the Sava and the Drava. Some of the latter, such as Šamatovci near Osijek (Croatia), are very rich in obsidian, and extensive cultural and commercial contacts between the two cultures form part of the traditional interpretation of their relationship.[66] There is no doubt, however, that the progressive use of other raw materials, copper above all, and the introduction of new technologies now render obsidian less attractive as a raw material than it was before.

OBSIDIAN DEPOSITS IN THE CENTRAL BALKANS? WHY AN AFFIRMATIVE ANSWER IS NOT ENOUGH.

There are many volcanic mountains in the central Balkans, but the adjacent sites have yielded no obsidian; the characterized obsidian finds suggest a Carpathian origin, but the sample is not representative; geologists have drawn attention to »local« sources, but sites show little or no obsidian. These statements constitute a sort of double evidence and in fact have no bearing to the solution to the dilemma. It has been shown, however, that the dilemma is not as obvious when it comes to understanding the dynamic of the cultural and economic setting in the Carpathian Basin. Obsidian disappears from central Balkan settlements at a time when new territorial and economic relations begin to be established

[60] Šarić 2002: 20.

[61] Antonović 2003: 20–21; Antonović 1997; Богосављевић-Петровић 2001a; Bogosavljević-Petrović 2001b: 37.

[62] Tripković 2001.

[63] Williams-Thorpe, Warren & Nandris 1984: 187; Sherrat 1987; Takács-Biró 1991: 34; Biró 1998a; Biró 1998b.

[64] Takács-Biró 1991: 34; Biró 1998a; Biró 1998b.

[65] Dimitrijević & Tripković 2003.

[66] Regenye 1996: 167–168; Benac 1990; Dimitrijević 1968: 59–61; Dimitrijević 1969: 53–54; Dimitrijević 1979: 298.

in the Carpathian Basin, with the exchange network, originally orientated towards central and southeast Pannonia, somewhat ebbing away.

What appears to be the conclusion?

Minor primary occurrences of obsidian in the central Balkans, as originally presumed, are not to be ruled out. The fact, however, must not be overlooked that reliable identification of sources is possible and that the deposits registered so far are not the only ones. Still, a definitive answer is expected to be provided by geology, while archaeology may considerably contribute indirectly, by characterizing as many samples as possible and by prospecting for artefacts whose chemical composition would not match any known source. Considering that such obsidian finds have been registered in certain areas, the discovery of as yet unknown sources may certainly be expected. Experiences from Hungary, Romania and Turkey are quite instructive in that respect, and such discovery is the objective to be pursued in the future. And yet, regardless of the final outcome, the question: Are there obsidian deposits in the central Balkans? Should doubtless be rephrased into the only one of interest to archaeology: Which obsidian deposits were known to man and how extensively were they exploited? From the cited examples it may be seen that the availability of resources and Neolithic man's awareness of it were not the exclusive motive for their exploitation. The quality of a raw material, mainly measured in terms of its suitability for tools, determined the intensity of exploitation of certain resources. Let us remember that in the central Mediterranean, the Aegean and the Carpathian region good-quality obsidian (from the Lipari, Melos and Slovakia) was predominantly in use in contrast with that of poorer quality or with obsidian that was not even exploited (Antiparos). Hence we undoubtedly should accept that possible obsidian deposits in the central Balkans were either unexploited or exploited on a negligible scale by Neolithic communities. Such a picture cannot be modified significantly by future research; it may be modified to an extent only for poorly investigated areas such as east Serbia, a prospect contradicted by the finds from that area and west Bulgaria.[67]

[67] Шарић 1997; Gatsov 1993.

BIBLIOGRAPHY:

Ammerman, A. A., Polglase, C., 1993. – New Evidence on the Exchange of Obsidian in Italy, in C. Scarre & F. Healy (eds.) *Trade and Exchange in Prehistoric Europe*, Oxbow Monograph 57, Oxford: Oxbow Books, 101–107.

Анђелковић-Деспотовић, З., Рецић, М., 1992. – Археолошка ископавања неолитског локалитета Илића Брдо у селу Чучуге, *Зборник Народног Музеја XIV–1*, Београд, 93–102.

Antonović, D., 1997. – Use of Light White Stone in the Central Balkan Neolithic. *Starinar* 48, 33–39.

Antonović, D., 2003. – *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*. Beograd: Arheološki institut.

Бабовић, М., 1984. – Петрографске анализе камених сировина из збирке Одсека за праисторију Музеја Града Београда, у: С. Перишић, *Предмети од кости, рога и камена*, Београд: Музеј Града Београда, 165–177.

Bailey, D. W., 1997. – Impermanence and Flux in the Landscape of Early Agricultural South Eastern Europe, in J. Chapman and P. Dolukhanov (eds.) *Landscapes in Flux: Central and Eastern Europe in Antiquity*, Colloquia Pontica 3, Oxford: Oxbow Books, 41–58.

Balkan-Atli, N. et al., 1999. – Obsidian: Sources, Workshops and Trade in Central Anatolia, in M. Özdogan (ed.), *Neolithic in Turkey*: Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, 133–145.

Benac, A., 1990. – Vinča et les cultures contemporaines à l'ouest de l'Yugoslavie. *Vinča and its World*, in D. Srejović and N. Tasić (eds.), Beograd: SANU, 17–24.

Betancourt P. P., 1997. – The Trade Route for Ghyali Opsidian, in R. Laffineur and F. P. Betancourt (eds.) *AEGAEUM 16*–Proceedings of the 6th International Aegean Conference/ Philadelphia, Temple University, 18–21 April 1996, Liege: Universite de Liege, 171–175.

Biró, K., 1986. – Electron beam microanalyses of obsidian samples from geological and archaeological sites. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38, 257 – 278.

Biró, K., 1988. – Distribution of lithic raw material on prehistoric sites, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XL*, Fasciculi 1–4, Budapest: Academiai Kiado, 251–274.

Biró, K., 1998a. – *Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period*, Budapest: Hungarian National Museum.

Biró, K., 1998b. – Stones, Numbers – History? The Utilization of Lithic Raw Materials in the Middle and Late Neolithic of Hungary. *Journal of Anthropological Archaeology* 17, 1–18.

Biró, K., Pozsgai, I., Vladár, A. 1986. – Electron Beam Microanalyses of Obsidian Samples from Geological and Archaeological Sites, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica* 38, 257–278.

Богосављевић-Петровић, В., 1991. – Камена окресана индустрија са неолитског насеља Трсине, *Зборник Радова Народног Музеја XXI*, Чачак: Народни Музеј, 5–36.

Богосављевић-Петровић, В., 1992. – *Окресана камена индустрија са насеља Дивље Поље*. Краљево: Народни Музеј.

Богосављевић-Петровић, В., 2001a. – Винчанска кремена индустрија Проблем употребе и дистрибуције сировина са осврtом на долину Западне Мораве, у: Н. Тасић, Е. Радуловић (ур.) *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац–Београд: Народни Музеј Крушевац и Балканолошки институт САНУ, 139–150.

Bogosavljević-Petrović, V., 2001b. – New Results of the Study of Chipped Stone Industry of the Vinča Culture, *Viminacium* 12, 35–50.

Бугарски, Д., 1989. – Вршац, у *СР Србија IV*, Београд: Књижевне новине, 30–37.

Cann, J. R., Dixon, J. E., Renfrew, C., 1969. – Obsidian Analysis and the Obsidian Trade, u D. Brothwell and E. Higgs (eds.) *Science in Archaeology*, London: Thames and Hudson, 578–591.

Chapman, J., 1981. – *The Vinča culture of South-East Europe: Studies in chronology, economy and society*, BAR International Series 117, Oxford: British Archaeological Reports.

Chapman, J., 1990. – The Neolithic in the Morava-Danube Confluence Area: A Regional Assessment of Settlement Pattern, in R. Tringham and D. Krstić (eds.) *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Monumenta Archaeologica 15, Los Angeles: The Institute of Archaeology, University of California, 57–213.

Dimitrijević, S., 1968. – *Sopotsko-Lenđelska kultura*. Zagreb: Filozofski fakultet, Arheološki institut.

Dimitrijević, S., 1969. – *Neolit i eneolit u Slavoniji*. Vukovar: Gradski muzej.

Dimitrijević, S., 1979. – Sjeverna zona. *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II – *neolit*, Sarajevo: Centar za balkanološka istraživanja, 229–362.

Dimitrijević, V., and Tripković, B., 2003. – New Spondylus Findings at Vinča – Belo Brdo: 1998–2001 Campaigns and Regional Approach to Problem. *Starinar* 54, 47–62.

Gatsov, I., 1993. – Neolithic Chiped Stone Industries in Western Bulgaria, Krakow.

Garašanin, M. 1979. – Centralnobalkanska zona, u A. Benac (ur.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja* 2, Sarajevo, 79–212.

Глишић, J., 1968. – Економика и социјалноекономски односи у неолиту подунавско-поморавског басена, у: Л. Трифуновић (ур.) *Неолит централног Балкана*, Београд: Народни Музеј, 21–61.

Gopher, A., Barkai, R., and Marder, O., 1998. – Cultural Contacts in the Neolithic Period: Anatolian Obsidians in the Southern Levant. *ERAUL* 85: 641–650.

Greif, T., 1995. – Obsidian v neolitiku na območju med centralnim Balkanom in vzhodno jadransko obalo, *Balkanica XXVI*, Beograd: Balkanološki Institut, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 75–108.

Јеж, Ж, 1998. – Најстарији трагови седелачког живота на подручју Колубаре, *Колубара 3*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 27–42.

Kaczanowska, M., Kozlowski, J.K., 1985. – Chipped stone industry from Golokut, *Rad Vojvođanskih Muzeja 29*, Novi Sad: Vojvođanski Muzej, 27–31.

Kaczanowska, M., Kozlowski, J.K., Pawlikkowski, M. 1984. – Raw materials analysis, in Radovanović et al. *The Chipped Stone Industry from Vinča*, Beograd: Filozofski Fakultet, Centar za arheološka istraživanja, 8–18.

Kaczanowska, M., Kozlowski, J.K., 1986. – Gomolava-chipped stone industries of Vinča culture, *Prace Archeologiczne* 39, Warszava–Krakow: Uniwersytet Jagiellonski.

Kaizer, T., Voytek, B., 1983. – Sedentism and Economic Change in the Balkan Neolithic, *Journal of Anthropological Anthroplogy 2*, 323–353.

Kunov et al., 2003. – The Bulgarian obsidian: myth or reality? The view of geologists and archaeologists, in Ts. Tsonev and E. Montagnari-Kokelj (eds.) *The Humanized Mineral World: Toward social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in South Eastern Europe*, ERAUL 103, Liege–Sofija: Études et Recherches Archèologiques de l Universitè de Liège, 71–76.

Milleker, F., 1938. – Vorgeschichte des Banats, *Starinar XIII*, Beograd, 102–166.

Михаиловић, Б., 2001. – Окресана камена индустрија са локалитета Анатема. *Зборник Народног Музеја* 17–1, 37–51.

Özdogan, M., 1994. – Obsidian in Anatolia: an Archaeological Perspective on the Status of Research, *Archaeometry 94,* Ankara, 423–431.

Перишић, С., 1984. – *Предмети од кости, рога и камена*, Београд: Музеј Града Београда.

Perles, C., 2001. – *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.

Петровић, Д., 1982. – Стари вулкански рељеф, у *СР Србија* I, Београд: Књижевне новине, 40–46.

Radovanović, I., 1985. – On chipped stone industries of Petnica (Valjevo–Western Serbia). *Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe*, International Symposium Krakow–Mogilany, October 1985, Archaeologia Interregionalis, Warszav, Cracow: Warszav University, Jagiellonian University, 95 – 105.

Radovanović, I., 1987. – On chipped stone industries of Petnica, u J. K. Kozlowski i S. T. Kozlowski (eds.) *Chipped stone industries of the early farming cultures in Europa*, Warszaw: Wydownictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 95–106.

Radovanović, I., 1992. – *Mezolit Đerdapa*. Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski Fakultet.

Radovanović, I., Kaczanowska, M., Kozlowski, J.K., Pawlikowski, M., Voytek, B., 1984. – *The chipped stone industry from Vinča*, Beograd: Centar za arheološka istraživanja, Filozofski Fakultet.

Regenye, J., 1996. – Die Sopot-Kultur in Transdanubien und ihre südlichen Beziehungen, in F. Drasovean (ed.) *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*, Timisoara: The Museum of Banat, 163–174.

Renfrew, C., Cann, J. R., Dixon J. E., 1965. – Obsidian in the Aegean*, The Annual of the British School at Athens* 60, London: The British School at Athens, 225–247.

Renfrew, C., Bahn, P., 1991. – *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, London: Thames and Hudson Ltd.

Sherratt, A., 1987. – Neolithic Exchange Systems in Central Europe, 6000–3500 B.C., in A. Sherratt (ed.) *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 320–332.

Seferiades, M. L., 1995. – Spondylus Gaderopus: The Earliest European Long Distance Exchange System, *Porocilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 22, 238–256.

Srejović, D. Jovanović, B. 1957. – Pregled kamenog oruđa i oružja iz Vinče, *Arheološki Vestnik VII*, Ljubljana: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, 256–296.

Takács-Biró, K., 1991. – Lithic Industries in Hungary During the Existence of Vinča Culture, *Banatica* 11, 33–36.

Todorova, H., 2000. – Die Spondylus-Problematik heute, in S. Hiller und V. Nikolov (hrsg.), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien: Phoibos, 415 – 422.

Тодоровић, J. Цермановић, A., 1961. – *Бањица, насеље винчанске културе*, Београд: Музеј Града Београда.

Torrence, R., 1986. – *Production and Exchange of Stone Tools*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tringham, R., 1988. – The Flaked Stone Industry from Divostin, u A. McPheron and D. Srejović (eds.) *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Ethnology Monographs 10, Pittsburgh: Department of Arhaeology, University of Pittsburgh, 203–224.

Tringham, R., Brukner, B., and Voytek, B., 1985. – The Opovo Project: A Study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic. *Journal of Field Archaeology* 12 (4), 425–44.

Tringham, R. Stevanović, M 1990. – Field Research, u R. Tringham and D. Krstić (eds.) *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, 57–213, Monumenta Archaeologica 15, Los Angeles: The Institute of Archaeology, University of California.

Tringham, R. et al., 1992. – Excavation at Opovo, 1985–1987: Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic. *Journal of Field Archaeology* 19 (3), 351–386.

Трипковић, Б., 2001. – Улога опсидијана у неолиту: Утилитарни предмети или средство престижа, *Гласник српског археолошког друштва* 17, 21–42.

Tripković, B., 2003. – The Quality and Value in Neolithic Europe: an Alternative View on Obsidian Artifacts, in Ts. Tsonev and E. Montagnari-Kokelj *Humanized Mineral World: Toward a Social and Symbolic Evaluation of Prehistoric Technologies*, Proceedings of ESF Workshop, Sofia 3–6 September 2003, ERAUL 103, 119–123.

Tripković, B. (у штампи) – Role of Obsidian in the Neolithic. A Symbolic Expression of Human Domestication? *Paper presented at XIVth UISPP Congress, held in Liege, Belgium,* 2–8 *September* 2001.

Tykot, R.H., 1996. – Obsidian Procurement and Distribution in the Central and Western Mediterranean, *Journal of Mediterranean Archaeology 9.1*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 39–82.

Tykot, R. H., 2002. – Chemical Fingerprinting and Source Tracing of Obsidian. The Central Mediterranean Trade in Black Gold, *Accounts of Chemical Research* 35, No. 8, 618 – 627.

Voytek, B. 1984. – Microwear analysis of chipped stone artifacts from Vinca, u I. Radovanović et al. *The chipped stone industry from Vinča*, Beograd: Centar za arheološka istraživanja, Filozofski Fakultet, 54–58.

Voytek, B., 1990. – The Use of Stone Resources, in R. Tringham and D. Krstić (eds.) *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Monumenta Archaeologica 15, Los Angeles: The Institute of Archaeology, University of California, 437–494.

Voytek, B., 1996. – The Organization of Technology and the Study of Stone Tools: Cases from the Mediterranean Basin, *Proceedings of the XIII Congress of UISPP,* Volume 3, held in Forli, 8–14 September, 289–294.

Шарић, J., 1997. – Старчевачка кремена индустрија са локалитета Ушће каменичког потока, Књепиште и Велесница, у М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Београд: Центар за археолошка истраживања, 177–188.

Шарић, J., 1999. – *Кремена индустрија најстаријих земљорадничких култура на тлу Србије*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски Факултет.

Šarić, J., 2002. – Stone as material for production of chipped artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia. *Starinar* 52, 11–26

Warren, P., 1969. – *Minoan Stone Vases*. Cambridge: The Universitty Press.

Williams, O., and Nandris, J., 1977. – The Hungarian and Slovak Sources of Archaeological Obsidian: an Interim report on Further Fieldwork, with a Note on Tektites. Journal *of Archaeological Science* 4, 207–219.

Williams Thorpe, O., Warren, S. E., & Nandris, J. G. 1984. – The Distribution and Provenance of Archaeological Obsidian in Central and Eastern Europe. *Journal of Archaeological Science* 11: 183–212.

Willms C., 1983. – Obsidian im Neolithicum und Äneolithicum Europas, *Germania* 61(2), 327–352.

Резиме: БОБАН ТРИПКОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

ЛЕЖИШТА ОПСИДИЈАНА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ? ТЕСТ КРОЗ АРХЕОЛОШКЕ ПОДАТКЕ

Налази опсидијана на налазиштима која су удаљена од примарно претпостављеног извора су, у историји археологије, често добијала романтичарску ноту, кроз идеје о локалној експлоатацији као начину снабдевања, и кроз потрагу археолога за непознатим лежиштима ове сировине. Током времена, оне нису заобишле ни српску археологију. Стога је основни циљ овог рада преиспитивање постојећих сазнања о опсидијану на централном и северном Балкану, провера утемељености идеја о употреби локалних извора као и трасирање могућих праваца за даља изучавања.

Извесно је да збирке окресане индустрије са неолитских налазишта централног Балкана не потврђују постојање извора који је организовано експлоатисан, а сировина даље кроз мрежу размене дистрибуирана до других насеља. Оне, међутим, не негирају могућност локалног порекла појединих налаза, нарочито због тога што се налази опсидијанских облутака у потоку Оњег и сазнања геолога о постојању лежишта на планини Цер не смеју занемарити. Фреквентност опсидијанских налаза, са друге стране, не представља поуздану методу за генерисање изворног подручја сировине. Њихова учестала појава не мора нужно бити схваћена кроз постојање извора у окружењу, исто као што ни изоловани налази не морају нужно представљати импорт. Из геолошке и археолошке перспективе, постојање лежишта опсидијана негде на централном Балкану је свакако могуће, али подразумева:

– лежиште редукованог квалитета, које није експлоатисано или је експлоатисано само до одређеног степена; без обзира на ниво експлоатације овај опсидијан је потпуно искључен из мреже размене, а његови налази су ограничени на налазишта у близини извора, или

– примарне појава малих размера чија величина не доводи до интензивне културне манипулације; због своје ексклузивности, овај опсидијан у мрежи размене партиципира са другим вредним робама, али се манифестује искључиво појединачним налазима и, могуће, специфичним контекстима.

Код налазишта са малим бројем опсидијанских налаза постоји још једна могућност**.** Она се дотиче степена препознатљивости саме сировине и садржана је у питању – да ли је макроскопска идентификација опсидијана увек довољна? У највећем броју случајева свакако јесте, јер стакласта структура и боја опсидијана омогућавају лако препознавање, понекад чак и повезивање са одређеним извором. Ипак, то није правило, јер је у пракси доказано да се нека вулканска стакла као и друге сировине претежно силицијског састава и тамније боје могу погрешно идентификовати као опсидијан. Погрешна идентификација опсидијана је могућа, и као проблем се поставља углавном код локалитета са изолованим налазима, односно ако су налази као опсидијан препознати у време када опсидијанске студије још нису биле развијене. Познати су чак и примери да је карактерисање »опсидијана«, извршено ради утврђивања извора, негирало првобитну идентификацију сировине.

О постојању извора на централном Балкану или употреби импортованог опсидијана не мора се нужно судити само кроз поређење фреквентности опсидијана и геолошке прошлости подручја. До одговора се може доћи и посредним путем, кроз анализу садржаја који директно указују на потенцијал за набавку опсидијана. Да ли су неолитска насеља на централном и северном Балкану учествовала у мрежи размене? Да ли у употребљаваном сировинском спектру доминирају импортовани или локални производи? Да ли се, у случају насеља код кога је јасно изражена тенденција употребе локалних ресурса, може очекивати и појава опсидијана, као познатог »локалног« ресурса? Какав је однос опсидијана са другим врстама импортованих и локалних сировина?

Најинтензивнија циркулација опсидијана на централном Балкану забележена је у време када су постојале интензивне везе са културама Карпатског басена. То се, сем кроз размену егзотичних добара, уочава и у појави керамичког материјала Тиса културе на винчанским насељима у југоисточној Панонији. Највећи проблем за прихватање идеја о локалном пореклу опсидијана представља, међутим, дисконтинуитет његове употребе. Он се не види само у прелазу од појединачних примерака у старчевачкој култури до изузетне фреквентности почетком винчанске културе, већ је приметан и у драстичним осцилацијама које карактеришу касни неолит. Након почетних фаза винчанске културе (Винча А–В1), када се на појединим локалитетима уочавају велике количине опсидијана, нереално је очекивати да се културни континуитет не манифестује и континуитетом употребе најквалитетнијих локалних сировина каква је опсидијан. Насупрот томе, у каснијим фазама винчанске културе, када је окресана индустрија примарно усмерена на њену локалну базу, опсидијан се више не употребљава. Због тога, изгледа готово невероватно да лежишта опсидијана, ако су постојала у окружењу насеља, нису била позната и коришћена.

Из анализираних података директно се види да је опсидијан на подручје централног Балкана доспевао разменом из Карпатске области. Зашто, међутим, није заступљен и у касним фазама винчанске културе? Да ли се то, као у случају старчевачке културе, може објаснити географско-историјским контекстом у коме контрола приступа изворима игра најзначајнију улогу? У Карпатском басену се, у време када опсидијан више не учествује у сировинској структури винчанских насеља, дешава културно-територијална реконфигурација која, између осталог, утиче и на експлоатацију и размену ове сировине. Уочено је да се, након гашења Бик културе у северном делу Карпатског басена, количина опсидијана на локалитетима Тиса културе у Панонији драстично редукује, да се у југоисточној Панонији јавља у невеликом проценту и да готово у потпуности ишчезава из насеља

винчанске културе јужно од Саве и Дунава. Територијална екстензија ленђелске културе и оснивање, у близини карпатских извора, нових насеља свакако се морају посматрати као иницијатори наступајућих промена. Нова насеља су представљала специјализоване локације за експлоатацију и обраду опсидијана и директно су одговорна за измену трасе његове дистрибуције. Опсидијан је сада усмераван претежно ка другим насељима ленђелске културе, нарочито ка Трансданубији, где се сада први пут јавља у већим количинама. Од тог тренутка, измењени друштвено-економски амбијент и установљење новог опсидијанског пута рефлектују се и на подручје Тиса културе и југоисточну Панонију кроз битно умањене количине опсидијана. Највећи број винчанских заједница, нарочито оне јужно од Саве и Дунава, на тај начин је ускраћен за његову набавку кроз постојећу, вековима одржавану мрежу размене. То за заједнице на централном и северном Балкану свакако не значи и престанак партиципирања у интеррегионалној мрежи размене. Сировине и предмети егзотичног порекла, чија набака није афектована променама у карпатском басену, још дуго времена представљају део уобичајене културне слике и у Панонији и на централном Балкану. Једино опсидијан недостаје. Остаје да се будућим истраживањима види да ли су, и у којој мери, винчанске заједнице опсидијан могле добављати преко насеља ленђелске културе у савско-дравском међуречју. Нека од њих, на пример Шаматовци код Осијека, веома су богата опсидијаном, а значајан културно-економски саобраћај део је традиционалних интерпретација односа две културе. Несумњиво је, међутим, да прогресивна употреба других сировина, пре свега бакра, и нове технологије његове обраде, које сада ступају на историјску позорницу, не чине опсидијан више тако атрактивним материјалом.

Недостатак импорта опсидијана на централном Балкану, јужно од Саве и Дунава у фази Винча–Плочник, свакако не сведочи о издвојености или изопштености тог подручја из мреже размене. Систематска обрада постојећих збирки, површинске проспекције и прикупљање окресаних артефаката изнедрили су, током последње деценије, низ података о комплексном односу великих насеља у долинама значајних речних токова и низа мањих неолитских станица, лоцираних на ободима планинских масива. Они су интерпретирани као индикација непосредне међузависности винчанских насеља на регионалном нивоу, од постојања помоћних насеља радиоличког или рударског карактера, у близини извора сировине, до великих и дуготрајних неолитских центара у агрикултурним подручјима, на нижим надморским висинама. Судећи по заступљености, сировине као бели опал (у окресаној индустрији) и лаки бели камен (у окресаној и глачаној индустрији) екстраковани су рударењем из примарних депозита и представљају значајну допуну употреби облутака из речних корита. Њихова појава на низу насеља у ближој и широј околини лежишта, и значајно учешће у релативно униформном сировинском спектру периода, потврђују претпоставку организованог прибављања, обраде и размене сировина на регионалном нивоу

Појаве опсидијана примарног типа и мањих размера, онако како је првобитно претпостављено, на централном Балкану свакако не треба искључити. Не сме се, ипак, прећи преко чињенице да је поуздано одређење извора могуће као и да до сада евидентирана лежишта и нису једина постојећа. Дефинитиван одговор, очекује се, ипак, од геологије, а археологија може да пружи значајан допринос посредно, карактерисањем што већег броја узорака и очекивањем да се појаве артефакти чија хемијска композиција не одговара неком од познатих лежишта. С обзиром да су у неким подручјима такви примерци опсидијана уочени, у будућности се свакако може рачунати на откривање нових извора ове сировине. Искуства из Мађарске, Румуније и Турске су у том смислу довољно инструктивна и њихово откривање је циљ коме у будућности треба тежити. Ипак, без обзира на начин на који овај проблем буде решен, постављено питање »Да ли се лежишта опсидијана налазе на централном Балкану« свакако се мора преформулисати у оно једино значајно археологији: »Која су лежишта опсидијана била позната човеку и у којој су мери експлоатисана«. Из наведених примера се видело да доступност лежишта и знање неолитског човека о његовом постојању нису били искључиви разлог експлоатације. Квалитет сировине, мерен, пре свега, погодношћу за израду алатки одређивао је степен искоришћености појединих ресурса. Да подсетимо да на централном Медитерану, у Егеји и Карпатској области у употреби преовлађује квалитетнији опсидијан (са Липара, Мелоса и Словачке), насупрот коришћењу мање квалитетних сировина и оних које чак нису ни експлоатисане (Антипарос). Због тога би свакако требало прихватити да потенцијално постојећа лежишта опсидијана на централном Балкану неолитске заједнице нису користиле, или су их користиле у незнатној мери. Нова истраживања не могу, у времену које следи, овакву слику битније изменити; делимично је могу променити једино у слабо истраженим областима, нпр. у источној Србији, чему се противе досадашњи налази у овом и подручју западне Бугарске.

УДК 7.042:598.2] : 903.2 »637/638« (497)

ВОИСЛАВ ВАСИЋ, Природњачки музеј Београд
РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт Београд

ИДЕНТИФИКАЦИЈА ПТИЧЈИХ ПРЕДСТАВА У ПРАИСТОРИЈИ

Апстракт. – У раду је реч о идентификацији птичјих представа у праисторији и покушају да се на тај начин утврди које су врсте птица најчешће биле приказиване у том периоду, за које птице је човек тог времена највише био везан, какав је однос имао човек према птицама, и такође да се сазна нешто више о социо-економским, религиозним и уметничким аспектима живота праисторијских људи, нарочито у бронзано и гвоздено доба, када су птице веома често биле приказиване у материјалној култури. Коначно, да се покаже до ког степена је могућа сарадња две различите науке, орнитологије и археологије.

Кључне речи. – праисторија, бронзано доба, гвоздено доба, орнитологија, птице, религија, сунце.

Птичје фигуре и птичји протоми приказивани су доста често у бронзаном и гвозденом добу у Европи. Птице су обично представљане као амулети, вазе и делови ваза, делови сложених предмета или композиција и чиниле су један од најраспрострањенијих симбола у то доба који се односе на култ, магију и митологију. О овој теми до сада је доста расправљано, постоје бројне претпоставке о улози различитих приказа птица у духовном животу ондашњег човека, које се још увек не базирају на сигурним основама.[1] Наш циљ у раду на овој тематици није да говоримо о овим претпоставкама, мање или више прихватљивим, него да обратимо више пажње на извођење птичјих фигура и глава и утврдимо у којој мери међу овим бројним представама орнитолошки могу да се препознају (идентификују) поједине птице и карактеристике њихове морфологије и начина живота.

Наиме, ако је тачно полазиште да су корисници тих орнитоморфних предмета, као и мајстори који су их правили, морфолошки и биономски разликовали врсте, тачније таксономске групе врста (породице, подпородице, племена, родове) птица, у мери у којој су те различитости изражене у већини класичних језика лексички (номенклатурно), онда се покушај да се начини корак даље у орнитолошкој идентификацији мотива тих предмета може сматрати изгледним. У случајевима када се чини да нам детаљи на предмету и њихова комбинација могу да послуже за излазак на релативно чврши терен идентификације, узимамо слободу да спекулишемо са културно-економском вредношћу препознатих птица.

До сада се у традиционалној археолошкој литератури оперисало махом са општим појмом »птице« или »барске птице« где се мислило највише на патке и није се обично упуштало у анализу којој врсти или групи врста припадају приказане птице. То је разумљиво јер се најчешће срећемо са стилизованим представама код којих је тешко одредити ближе карактеристике врсте. Ипак, у неким случајевима може се са више сигурности рећи која би врста била у питању. Стога смо одлучили да анализирамо овде и у другим радовима[2] један број карактеристичних представа птица из бронзаног и гвозденог доба на Централном Балкану и суседним подручјима, с циљем да се на основу њих каже више о птицама које су приказане, као и о мајсторима-занатлијама који су их направили. На основи овог материјала, покушали смо да изнесемо и понеки општији закључак. Чак и када су јако стилизоване, те представе могу имати очуване и истакнуте неке од

[1] Kossack 1954, 11 sqq.
[2] Vasić/Vasić 2000; Vasić/Vasić 2000a; Vasić/Vasić 2003.

идентификационих карактера. Свестан избор специјес-специфичног орнитоморфног мотива може да садржи дакле сасвим одређену поруку, која је можда везана за маћијско или симболичко значење појединачне врсте птице, односно да бар посредно вуче порекло од њега.[3] И Никола Тасић[4] сматра да се не ради о случајним појавама, већ да фигуралне представе чине део идејног концепта заснованог на значају представљених животиња и птица у животу и култури људи тога времена.

Први корак представљала је идентификација врста (група врста) тражењем оних препознатљивих својстава која су и поред стилизације задржала верност са мотивом из природе. При том су посматрана следећа својства:

1. Општи изглед, пропорције, покрет и положај. Понекад орнитологу са искуством у посматрању живих птица, већ општи утисак сугерише одређену птицу (нпр. тзв. пловност патке, агресивност орла, и сл.). Међусобни углови осовина кљуна/главе, врата и тела, или тежишне линије, односно покрети, могли су да помогну у тумачењу експресије птице. За поређење коришћен је врло богат избор илустрација, фотографија и таксидермијских препарата птица из библиотеке и збирки Природњачког музеја, а за барске птице су нарочито биле корисне фотографске студије за ликовне уметнике.[5]

2. Дијагностички карактери. Постојање одређених морфолошких својстава и њихових комбинација упућује на одређену групу врста, односно елиминише остале. Нпр. »пачији кљун« (пљоснат, широк на врху), указује на подпородицу патака *Anatinae*, а дуг, танак, сигмоидан врат, у комбинацији с кратким кљуном, упућује на лабудове рода *Cygnus*. Орнаментација предмета понекад, поред своје декоративне функције, може да упути на могућност да је мајстор имао у виду сасвим одређене птице карактеристичних шара (распореда боја). Међутим, ниједног тренутка не треба губити из вида да приликом израде орнитоморфних предмета мајсторима није био циљ да постигну верност узору и омогуће тачну идентификацију мотива, већ су са пуно слободе мењали и комбиновали облике и пропорције. У додуше невеликом броју случајева било је могуће препознати делове различитих птица и других бића, чије су комбинације резултирале фантастичним створењима, као што су рогате птице, какве се јављају у другим подручјима, нпр. бронзана ваза из Чичаровце.[6] Једна од таквих раних комбинација је патка (савршено анатомски верна) али са људском главом и чудним хемисферама на њој, позната као Хајд-ваза из Винче.[7] Понекад, такође ретко, поједини карактери су деформисани до гротескних облика, али су и тада, по правилу задржавали свој идентитет, или га чак наглашавали. Има међутим и примера таквих деформација у служби функције дела неког предмета, које чине илузорним сваки покушај идентификације узора, као што је нпр. случај са халштатском чашом из Мартијанеца у Славонији, чија је дршка у облику енормног повијеног птичјег кљуна.[8]

Овде ће бити речи само о три примера птичјих представа из бронзаног и гвозденог доба Централног Балкана, од којих су два врло позната, помоћу којих ћемо покушати да демонстрирамо овај нов начин сарадње археологије и орнитологије. Надамо се да ће такав нов приступ показати сву своју корисност у будућности. Понекад, поглед »из другог угла«, на поједине археолошке проблеме може да пружи значајне резултате, не само у односу на саму идентификацију птичјих представа, него и као пут ка разумевању ширег културног односно социо-економског значења дотичног праисторијског периода.

ДУПЉАЈСКА КОЛИЦА

У бронзано доба долази до битних промена у веровањима становника Европе па и Централног Балкана. Од тада Сунце и птице представљају главне елементе новог култа. Један од најпознатијих предмета овог веровања са наше територије, који је иначе чувен широм Европе, јесу Дупљајска колица.[9]

Двоја колица од керамике нађена су у селу Дупљаји у јужном Банату почетком XX века. Данас су једна, читава, са птицама, у Београду, док су друга, без птица, у музеју у Вршцу. Сматра се да ова колица представљају култне предмете, пре свега намењене поштовању Сунца као врховног бога. Првобитна претпоставка да је овде приказан претеча бога

---

[3] V. Vasić 1997.

[4] Tasić 1991, 239 sqq. У истом контексту у вези са птицама на Басараби керамици, cf. Eibner 1996, 107 Taf. 2,2.3.6; 5, 6–8; 6, 3.9.10.16.19–21.

[5] Burk 1976.

[6] Kossack 1954, T.5,11,

[7] M. Васић 1932, 60 sqq., sl. 109.

[8] K.Vinski-Gasparini, y: PJZ 1987, T. 20,17.

[9] Milleker 1930; Petrović 1930; Kossack 1954, 11 sq. T. 1; Sprockhoff 1954, 67 sqq. T. 7; M. Гарашанин 1973, 347, T. IV (у боји); исти, y: PJZ 1983, 531 sq. T. 83–84, itd.

Аполона који, на својим колима која вуку лабудови, путује из земље Хиперборејаца у Делфе, у науци је највећим делом одбачена.[10]

Фигурина и колица се везују за дубовачко-жутобрдску групу средњег бронзаног доба, распрострањену у Средњем Подунављу, где је земљана пластика била посебно развијена. Неке разлике у фигури у односу на остале жутобрдске статуете и необичан изглед колица довели су у сумњу аутентичност предмета. Како је мање више сигурно да су остаци двојих колица заиста нађени у Дупљаји, највероватније ће бити да реконструкција, изведена на основу нађених фрагмената, не одговара у потпуности оригиналном изгледу колица.[11] Колица су, међутим, уз неке ограде, прихваћена у науци па се и ова анализа стога базира на њиховој реконструкцији.[12]

Колица имају три точка и у њих су упрегнуте три птице, две које вуку и трећа нешто иза и мања, која би могла представљати кочијаша. Птице возе божанство које је, по уобичајеној реконструкцији, постављено на округлу колску платформу иза птица. Две предње (погонске) птице су симетрично изведене на функционалној виљушци предњег точка. Тела су им хоризонтална у леђној линији, бочно спљоштена (да би се постигла механичка чврстина), а од груди им се висина постепено смањује, тако да се трбушна линија пење према репном делу. За разлику од треће птице, крилни и репни делови тела нису изведени, као ни ноге, већ су задњи делови тела масивно усађени у оквир колица. Вратови су скоро кружног пресека, дуги, забачени уназад у благом луку, тако да горњи део врата стоји под углом од око 55°. На врату је сасвим одређено изведена огрлица у виду три прстенаста жљеба. Кљунови су типично пачији, дорзо-вентрално спљоштени, заобљене предње ивице, благо узвијени и под углом од 90° у односу на врат. Птице појединачно, а нарочито у групи, делују тријумфално, у одмереном покрету, као у свечаној процесији. Овај положај се у варијантама појављује на многим предметима читаве епохе и распрострањен је у Средњој Европи, мада ретко у тако лепом и свечаном облику. Најлепше паралеле парадних поза, могу се видети на птичјој хералдици на бронзаном лиму у североисточној Мађарској, где је поносито држање птица потенцирано стрмијим челима него на дупљајским птицама, а понекад и гривастим ћубама.[13] Кљунови су одозго означени браздама. Обе птице имају браздом јасно означену клинасту границу између чела покривеног перјем и кљуна покривеног рамфотеком, али је на левој птици клин усмерен ка врху кљуна, а на десној ка челу. Друкчија структура рамфотеке у односу на перје чела означена је гравираном орнаментацијом која је на левој птици у виду паралелних уздужних линија, а на десној у виду паралелне нерватуре под углом од 45° на медијалну линију кулмена. Обе птице имају крупне очи у виду два концентрична кружића постављена на бочним странама главе.

Трећа птица је око два пута мања и постављена централно, односно на предњем рубу чинијастих кола. За разлику од предњих птица, у масу кола усађена је вентралним делом (ногу нема), тако да је репни део слободан и изведен у виду високе крме. И хоризонтална леђа су, ослобођена функционалних захтева локомоције, изведена »на две воде« са гравираним паралелним падајућим линијама под углом од 45° на медијалну линију, које сугеришу пера леђа и крила. Врат и глава су по истом типу као код предњих птица, сем што је, због мањих димензија, изостављена орнаментација кљуна, а очи су представљене једноставним, а не двоструким кружићем.

Дијагноза: Општи облик и положај све три птице је карактеристичан за *Anseriformes* (пловке), нарочито сугестиван у случају треће птице са »уздигнутом крмом«. Облик кљуна је диференцијалан за подпородицу правих патака *Anatinae*, и искључује све остале птице. Трострука огрлица предњих птица јако асоцира на црно-белу огрлицу мужјака дивље патке глуваре *Anas platyrhynchos*.

Коментар: Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је најважнија патка уопште, и може се сматрати да није случајно одабрана као мотив на дупљајским колицима. То се може извести из следећих општих чињеница:

– Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је кроз цело историјско време најуспешнија врста реда *Anseriformes* (пловки) Северне полулопте. Зато је она у зоолошкој номенклатури типска врста рода дивљих патака *Anas*, који је опет тип племена површинских патака *Anatini*, подпородице правих патака *Anatinae*, и целе породице пловки *Anatidae*.

– Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је у еколошком смислу опортунистичка врста, која је у

[10] D. Garašanin 1951; Sprockhoff 1954, 67. Уп. Pescheck 1972, 54.

[11] Уп. М. Васић 1954, 376 sqq.; Bošković 1959, 41–45, n. 1.

[12] Jockenhövel 1997.

[13] Kossack 1954, 45 sqq., T. 8, 15–17.

Сл. 1. Дупљајска колица из Народног музеја у Београду (фото Народни музеј Београд)

Fig. 1. Dupljaja Cart from the National Museum in Belgrade (photo National Museum, Belgrade)

стању да користи све врсте водених станишта и најразноврснију храну, и отпорна је на промене животне средине. Величина њене данашње светске популације мери се десетинама милиона примерака, и она је најбројнија и најраспрострањенија врста у свом реду. Нема разлога да се верује да је њен статус био друкчији у време настанка дупљајских колица.

– Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је крупна пловка, просечне тежине око једног килограма и високе палатабилности меса и јаја, тако да је свуда омиљена и најчешће најважнија барска ловна дивљач, а и сакупљање јаја је локално допунски извор хране чак и у данашње време.

– Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је селица са израженим регионалним променама бројности које имају цикличну фенолошку правилност, нарочито у умереним континенталним подручјима. Одлазе (нестају) почетком зиме с првим замрзавањем стајаћих вода, а појављују се чим се лед истопи. У јужним и приморским деловима умереног појаса с јесени се појављују стотине хиљада патака са Севера, које презимљавају, а одлазе у пролеће. У сваком случају, неспорно је њихово календарско понашање које се стереотипно понавља са сменама годишњих доба.

– Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је исходна врста свих пасмина домаћих патака Старог света.[14] Одабирањем јој је повећана тежина, а по природи се лако припитомљава, лако се екстензивно гаји, и у стању је да на сеоским барицама у топло доба године сама нађе скоро сву потребну храну. Врло је плодна (носи и до 20 јаја по леглу).

– Дивља патка глувара *Anas platyrhynchos* је лепа птица, складних пропорција. Мужјак је врло атрактивног декоративног свадбеног перја. Нарочито су му карактеристични сјајна (»металик«) зелена глава и тамнокестењасте (»чоколадне«) груди, међусобно

[14] Ives 1947; Wood-Gush 1985.

одвојене белом огрлицом. Женка је криптичних боја. Оба пола имају на крилима тзв. огледало (специјес-идентификационе ознаке) у виду бело-црно-металноплавољубичасто-црно-беле траке дуж секундарних вила, тако да неки аутори сматрају да је глувара заправо утва златокрила класичних српских епова.

Стојећа фигура (»божанство«) на колицима је привидно орнитоморфне главе, с израженим конично-пирамидалним, нешто дорзо-вентрално спљоштеним и мало узвијеним рострумом. На потиљку је видљива шрафирана, кратко подшишана »фризура.« Да се не ради о глави птице, указују парне ноздрве с доње стране рострума (код птица су на горњој), очи на предњем делу горње стране главе (код птица су обично са стране) и уста испод рострума. Таква глава асоцира на неког сисара који живи јазбинама (јазавац нпр.) или, што је много привлачнија варијанта, на рибу моруну *(Hucho hucho),* с обзиром да је моруна миграторна риба огромне социо-економске важности и са чврстим цикличним сезонским појављивањем. Иначе, тело је на први поглед антропоморфно, са диференцираним торакалним делом, одвојеним појасом на уском струку од доњег дела, који је скривен испод широке »сукње« или доњег дела свечане украшене хаљине (орната?). На торзу су бочно постављене необичне, кружно-полукружне пљоснате руке, а шаке су раширених прстију притиснуте на трбух. Донекле слична решења јављају се у вези с представама птица и на неким фибулама.

Читава композиција асоцира одмерено свечано уједначено кретање. Највероватније изгледа да се ради о виртуелној представи пловидбе, на шта указује и положај тела патака (да би патка ходала на позади усађеним ногама, груди би морале да буду подигнуте) као и неприказивање ногу и крила.

ПОЗАМАНТЕРИЈСКА ФИБУЛА СА ТРИ ПТИЧЈЕ ФИГУРЕ ИЗ СЕЛА ДОБРИНЦИ У СРЕМУ

Фибула, дужине 11 cm, нађена је у остави из Добринаца са 128 бронзаних предмета, која се датује у касно бронзано доба, односно у фазу На1 по Рајнекеу. Припада типу позамантеријских фибула али је због пластичног приказивања птица уникат који нема паралела. Формално припада типу В позамантеријских фибула са представама стилизованих птица.[15]

Три птице су постављене у низу (»гушчији поредак«), свака са хоризонталним телом засвођених леђа и равне доње стране на масивној високој нози, помереној нешто уназад у односу на тежиште. Предња и задња птица имају вертикални врат и хоризонтални кљун (90º), Средња птица има привидно положај главе и врата сличан дупљајском типу али је врат тако савијен да изгледа да је накнадно силом искривљен. Карактеристично је да свака од три птице има друкчији кљун и неке друге одлике, што као да указује да композиција треба да представља различите врсте птица (диверзитет). Све три птице имају релативно дуге вратове. Ноге су усађене на почетак (ужи крај) масивне пљоснате подлоге срцастог облика, окренуте горњим крајем уназад. Око птица је (било) распоређено шест (једна недостаје) симетрично постављених хоризонталних спирала, које асоцирају на површину воде на којој се појављују вртлози приликом кретања (птица?). Међутим, и поред сугестивности такве интерпретације, треба рећи да се бронзане спирале на фибулама (и другим предметима) јављају у том периоду у великом броју и у комбинацијама с птицама и без њих.

Предња птица има карактеристичан спатуласт кљун (дорзо-вентрално пљоснат, узан при основи, широк при врху, подужи) и неистакнуто теме. Врат је прав и целом дужином једнаке дебљине.

Средња птица има карактеристичан троугласт, бочно спљоштен кљун, чија је доња ивица усађена ниско на горњем делу врата. Теме је истакнуто, ћубасто. Врат је искривљен уназад тако да је глава забачена, а кљун који заузима прав угао у односу на горњи део врата, и сада стоји под око 45º према хоризонталној основи.

Задња птица има краћи, аморфан кљун, нема истурено теме, али на задњој страни врата има извучен брид сличан шишаној коњској гриви, која је дужа у горњем делу врата него у доњем. Та »грива« престаје на потиљку, тако да је глава без ћубе или истуреног темена.

Дијагноза: Предња птица, по пропорцијама главе, врата и кљуна, а нарочито по облику кљуна, готово недвосмислено указује на кашикара *Platalea leucorodia* подпородице *Plataleinae* (из породице ражњева *Threskiornithidae*). Ниједна друга птица нема такав кљун.

---

[15] Д. Поповић, у: Оставе 1994, 15, Т. 14,1; R. Vasić 1999, 47 sq. T. 4,47.

Сл. 2. Позаментеријска фибула из Добринаца (фото Н. Борић, Археолошки институт Београд)

Fig. 2. Posamenterie Fibula from Dobrinci (photo N. Borić, Archaeological Institute, Belgrade)

Средња птица по пропорцијама главе, врата и кљуна, а нарочито по облику кљуна готово недвосмислено указује на несите рода *Pelecanus*, при чему је јасно видљив горњи део кљуна усађен у предњи део главе, и опуштена »кеса« поткљувља која се спаја са гушом. Ниједна друга птица нема такав кљун. За идентификацију једне од двеју европских врста несита *(P. crispus / onocrotalus)* нема довољно индиција.

Задња птица нема ниједан довољно јасан диференцијални карактер. Може се ипак претпоставити да је требало да и она да има свој идентитет, будући да се налази у друштву двеју одређених птица. Такође би се можда могло очекивати да и то буде једна од птица водених станишта. »Гривица«, односно проширен врат у горњем делу у комбинацији са кратким неспљоштеним кљуном упућује међутим на дропљу из породице *Otididae*, али таква идентификација није тако сигурна као у случају првих двеју птица. Поготово нема довољно индиција за идентификацију једне од двеју европских врста дропљи.

Коментар: Неуобичајена композиција трију птица различитих врста окружених представом водених (барских) станишта, по данашњем начину мишљења асоцира на намеру да се прикаже богатство и разноврсност птичјег света.[16] Обе предње птице (кашикар и несит), које можемо с великом вероватноћом сматрати идентификованим, имају упадљиво бело перје, крупне су и прави су симбол бујних барских екосистема, богатих рибом и другим ресурсима. Добринци се налазе на подручју некадашњих поплавних и ритских станишта (Јарчина) и недалеко од старих токова Саве, која је текла нешто северније него данас (остатак тог тока је данашња Обедска бара, чувена по птицама), тако да се може сматрати да је некадашњим становницима Добринаца, призор великих белих барских птица био не само познат већ је могао имати и нарочито значење. Дропља, за коју се не може са сигурношћу рећи да је идентификована, припада напротив сувљим, степским стаништима, каквих је такође могло бити у том делу Срема. И то је упадљива птица, позната по свадбеном шепурењу петлова.

ГЛАСИНАЧКА КОЛИЦА СА ПТИЧЈИМ ФИГУРАМА

Гласиначка колица, дужине 17 cm, начињена од бронзе са гвозденим главчинама на точковима, нађена су у једној од четири хумке истражене приликом првих ископавања на гласиначкој висоравни

[16] Vasić/Vasić 2000a.

1876.[17] Припадају типу *Kesselwagen*, колица са судом, које често али не увек вуку птице. Њихова улога је могла бити повезана са сунчевим култом или су служила за зазивање кише у сушним периодима. *Kesselwagen* се јављају од млађег бронзаног доба по целој Европи.[18]

Колица су датована са сигурношћу у старије гвоздено доба, највероватније у VII век пре н.е. Мада не припадају некој затвореној гробној целини, с њима су заједно нађени једна бронзана ојнохоа, импортована са југа, богато украшене двоструко прекрштене масивне наруквице, затим наочараста фибула, кружна појасна копча са латицама са стране, као и делови раног астрагалног појаса – материјал који би највероватније припадао другој половини VII и првој половини VI века пре н.е.[19] Тако би наша колица била најмлађи и најјужнији налаз овог облика колица. Вероватно је да су колица начињена на гласиначкој висоравни мада мотив птице није карактеристичан за Гласинац, што је довело до комбиновања различитих елемената у приказивању птица. Извесни детаљи на колицима могу поредити са елементима на другим колицима у Подунављу и Карпатској котлини тако да је у њиховом настајању свакако постојала извесна веза са Севером.

Гласиначки комад има две веће птице – једну која као да вуче кола и другу возара, док се на обе осовине налази још по једна мања птица, а са стране седла су обешена два привеска са птичјим главама. На основу пажљивог прегледања фотографија, добијених од Преисторијског одељења Природњачког музеја у Бечу, чини се да се структура и композиција колица може описати на следећи начин:

1. *Велика птица* (18,8 × 6,3 cm)

Може се сматрати јахаћом или вероватније теглећом, постављена је цилиндрично-вретенастим постољем на централну плочу рама (шасије) колица. Од опреме за презање на птици се види упреден ам у облику руба који с обе стране птице полази од груди до корена репа. На грудима се налази остатак неке бронзане омче која је оштећена, а могла је служити за привезивање узице за повлачење колица ради стављања у покрет. Са леђа, низ оба бока висила је вероватно по једна бронзана стремена омча на којој са десне стране висе два привеска у виду птичјих протома (на левој страни недостају). Испред те омче, на десној страни се види остатак (патрљак) још неке структуре, која није сачувана. У угловима уста (кљуна) причвршћене су са сваке стране кратке, готово хоризонталне правоугаоне плочице, које штрче под правим углом на уздужну осу птице и могу се само протумачити као слободни крајеви ђема, а никако као уши (говеђе) или рогови, како је то мислио О. Зевалд.[20] Ти патрљци су могли служити за причвршчивање оглава, уомчавање главе опутом или канапом (узде) или/и као граничници за неку капуљачу (капицу). У том смислу је карактеристично да очи нису ни назначене, као да се сматрало да нису потребне (ако се иначе не виде испод неке надградње?).

Птица има тркачки став, напред нагнути врат који указује на кретање у односу на подлогу (тле). Кљун је сразмерно мали, раван, дорзо-вентрално спљоштен, дебљи, а нешто ужи при основи него на крају, на врху готово равно одсечен, и косо назубљених бочних ивица. Кљун је дубоко усађен, а чело је у виду оштрог прамца брода. Глава је висока и уска, врло стрмог чела, релативно праве линије темена и јако заобљене линије потиљка, који се надноси иза задње линије шије, што је Хохштетера навело да у том облику види кокошију (*Henne*, *sic!* а не петловску, *Hahn*) кресту.[21] Карактеристично је да очи нису назначене. Врат је шупаљ, релативно дебео, благо се сужава од тела према глави, од које је знатно тањи у бочној пројекцији, а дебљи по попречној. Осовина врата заузима угао од приближно 45° у односу на хоризонталу, а његова предња и задња линија у благом луку прелазе у облине груди, односно леђа. Доња половина тела је флуидодинамична, у облику дубље овалне барке, широко заобљена у грудном делу и издужено сужена у подрепном, с најдубљим делом између груди и трбуха, тако да је тежиште нешто испред места где је усађена нога (стубић који се ослања на плочу шасије). То потенцира утисак кретања птице унапред. Горња половина тела је плића, истог облика хоризонталне пројекције, највиша у корену врата, а најнижа на надрепку, где се потпуно стапа с пљоснатим репом. Леђа су једва приметно испупчена и покривена седлом, испод кога се налази зашиљено овалан отвор (6,0 × 3,3 cm). Уздужне половине тела су спојене по потпуно хоризонталној оси, а на месту споја је перваз у виду упреденог ужета. Реп је релативно кратак, потпуно хоризонталан, благо лепезасто раширен и заобљеног краја који је назубљено зарезан.

[17] Hochstetter 1881, T.1; Seewald 1939, T. 1,1.

[18] Kytlicová 1991, 77 sqq.; Jockenhövel 1997, 268 sqq.

[19] Hochstetter 1881, 289 sqq.; за датовање уп. Б. Човић, у: PJZ 1987, 580 sqq.

[20] Seewald 1939, 8.

[21] Hochstetter 1881.

Сл. 3. Гласиначка колица (фото Naturhistorischesmuseum Wien)

Fig 3. Glasinac Cart (photo Naturhistorischesmuseum, Wien)

2. *Птица-јахач* (9,6 × 3,0 cm)

Може се сматрати возарем, чврсто је спојена са листастим седлом (7,5 × 4,2 cm), које је уједно и поклопац реципијента, ако се шупљина велике птице сматра вазом или урном. Нема опреме за презање као на великој, вучној птици, али и ова птица има ђем, који је готово исте величине као на великој, што ојачава претпоставку о функционалности тог детаља. Ако је претпоставка о ђему вероватна, онда се и овом птицом управљало, иако она није била теглећа. У корену репа, с горње стране види се округао отвор, који је такође могао служити за усађивање несачуваних структурних делова од мање трајног материјала.

На први поглед, мања птица је сасвим слична великој. Међутим, постоје и битне разлике. Општи положај птице одговара њеној релативној статичности у односу на велику вучну птицу (која је међутим у покрету у односу на своју подлогу). Глава и врат возарске птице су забачени уназад, у гордом положају, чије је тежиште тачно на средини седла. Уздужна оса тела косо пада према репу. Глава има сразмерно ниже теме, а потиљак се мање надноси над шију, тако да кљун, глава и врат заједно имају донекле сигмоидну линију (која се не препознаје на великој птици). Кљун је на врху полуотворен, што асоцира на вокализацију (насупрот ћутљивој великој птици). Реп је равно одсечен и назубљених бочних, а не испадне ивице. На задњем делу трбуха, где би се очекивале ноге, види се ожиљак који можда указује да је ту била нека одломљена структура. На седлу изнад стремена види се нешто што изгледа као глава клина. Може се замислити да је птица возар имала улогу постиљона и осим што је спроводила процесију, и гласом најављивала њен долазак, као што је постиљон, јашући на једном од предњих коња, дувањем у поштански рог најављивао поштанску кочију.

3. *Стремени привесци*[22]

Привесци су четвороугласти у пресеку, гротескно стилизованих глава и кљунова. Главе су необичне, пирамидалне, равног јако широког потиљка, равног троугластог темена, које напред прелази

[22] Seewald 1939, T. 3,2.

у ниско чело у облику оштрог прамца брода. Пљоснат, несразмерно широк и кратак кљун је дубоко али и широко усађен (са пљоснатим, заушним жвалама, »ушкама«) и нагло се шири према готово равном врху у виду весла.

4. *Птице пратиље*

Налазе се на пречкама шасије (осовинама?), на свакој по једна. Оне су минијатурне, мирно седе, предња окренута у смеру кретања колица, задња у супротном смеру. Таква оријентација птица пратиља као да указује на намену вожње колица у оба смера (попут трамваја), и карактеристична је за многа бронзана колица из (типа *Kesselwagen*) Средње Европе, нпр. она из Немачке, Данске и Румуније,[23] али не и за Дупљајска колица, која су искључиво једносмерна (све птице су окренуте у једном смеру). Положај птица пратиља је типично седећи, хоризонталног кљуна (и погледа), кратког скупљеног врата и тела које косо пада према репу. Обе птице су исто грађене, прилично грубо, с јаким кљуновима, високим уским главама са назубљеним теменим крестама. Кљунови су јаки, пљоснати али нису »пачији«, стањују се и сужавају према шиљастом и благо повијеном врху, одозго су попречно нарезани. Врат и предњи део тела су (бар код задње птице која се боље види на фотографијама) бочно спљоштени, тело се постепено шири у дорзо-вентрално спљоштен кратак, равно отсечен реп, ситно назубљене испадне ивице. Такав реп је карактеристичан за Гласинац, и не јавља се на другим средњебалканским бронзама. Разлике између предње и задње птице можда су ненамерне. Предња птица има косије чело и забаченију кресту, као да је повијена од ветра услед брзине кретања колица. Задња птица има у угловима кљуна проширења (»жвале«), које предња, како изгледа, нема. Птице пратиље, постављене на руде и осовине колица, понекад у јатима, познате су са низа предмета (нпр. из Розенфелда и Дросена).[24]

Интерпретација ових колица представља комплексан проблем. Чињеница да ниједна од птица нема ни назнаке крила, као и »пловност« погонске птице, наводи на помисао да се ради о представи кретања по води. Детаљи који потсећају на запрежну опрему, отварају могућност да се размишља не само о самоходним колицима са посудом у виду птице, већ и о евентуалном предњем елементу воза иза ког следе бар још једна колица са главним »путником«, као нпр. у случају Сунчевих кола из Трундхолма[25], или да су вукле колица са главном посудом без сопственог погона, нпр. као што су она из Милавче и Пекатела.[26]

Присуство мање реплике велике птице на њеним леђима, мотив је чије је значење загонетно, иако се редовно јавља на зооморфним колицима[27], понекад и у троструким (нпр. »оков« са три птичје фигуре из Радујевца)[28] и вишеструким варијантама[29], као нпр на *Kesselvagen* из Ораштија (Szászvárosszek)[30]. Као да је увек потребан међупосредник између централног субјекта ритуала и персонификације главног покретачког духа мита. Друга могућност тумачења може се тражити у идеологији годишње смене генерација, односно обреду преузимања владања новим сунчевим циклусом. Улога мање птице, сателита у земаљском обреду култа Сунца, који се виртуелно изводи на води, лако може да инспирише размишљање о малом циклусу обнове или подмлађивања месеца.

Дијагноза и коментар: Хохштетер је навео да птице имају тело и реп голуба *(Taube),* главу и њубу кокошке (*Henne*), а кљун патке (*Entenschnabel*).[31] Seewald[32] углавном понавља ову идентификацију: тело је као у голуба, има кокошју кресту и пачји кљун. Равне уши су сличне говечету, односно птица има рогове. Ти аутори су се определили за комбинацију најмање три различита рода птица, што, ако ништа друго, указује на сложеност идентификације мотива. У ствари, на гласиначким колицима имамо три различита птичја мотива, који се морају посебно дијагностификовати, јер су сасвим различите функције, стилизације и технике израде:

Велика и јахача птица имају заиста не само голубије тело и реп, већ и сразмерно врло малу главу, што већ на први поглед асоцира на голубове породице *Columbidae*, и то, по нежним пропорцијама, највише на грлицу *Streptopelia turtur*, нарочито јахаћа птица, која има и заобљен крај репа. И релативно дебео врат, који се испружен сужава према глави, а можда и дужина кљуна, као и његова усађеност у стрмо чело, највише указују на голубове, односно грлицу.

Међутим, облик кљуна дефинитивно није голубији. Његова ширина и угласт раван врх, заиста

[23] Kossack 1954, T. 4,7.
[24] Ibid., T. 4, 8.9.
[25] Jockenhövel 1997, 283.
[26] Ibid., 269.
[27] Seewald 1939, T. 3, 7–9.
[28] Vinski 1955, 39, sl. 29.
[29] Jockenhövel 1997, 271.
[30] Kossack 1954, T. 4,7.
[31] Hochstetter 1881, 295 sq.
[32] Seewald 1939, 8.

највише упућују на подпородицу патака *Anatinae*, иако му недостаје уобичајена узвијеност и већа проширеност врха. У прилог пловушама говори и општи положај тела, који је изразито флотантан, нарочито код велике птице.

Што се тиче кокошије кресте, изгледа да се она може из више разлога одбацити: не само да је тешко утврдити стварну сличност темена ових птица са дводимензионалном крестом, већ је још теже замислити да је као инспирација послужила безначајна креста кокошке уместо величанствене кресте петла.

У разрешавању проблема голуб или/и патка треба најпре поћи од вероватне чињенице да мајстор није имао намеру да направи химеричну комбинацију двеју различитих птица, јер би то по свој прилици онда наглашеније извео. Затим, имајући с једне стране у виду традицију мотива пловки који се тако упорно понавља у овој епохи, и с друге стране чињеницу да су гласиначка колица позни продукт овог типа обредних предмета, односно да је Гласинац на периферији географског подручја где се овај мотив јавља, разрешење дилеме се може потражити уз помоћ следеће слободне претпоставке:

Локални гласиначки мајстор је желео (наручено му је) да представи патку, у складу с каноном обреда развијеног у, од Гласинца удаљеним, средњоевропским мочварним низијама којима вијугају велике реке, и у чијим ритовима врви од патака (дивљих, а највероватније већ и домаћих). Међутим, на Гласинцу – забаченој висоравни усред динарског планинског подручја сиромашног водом – патке су одувек биле реткост. А можда је култ патке тек стигао до Гласинца, као далеки одјек једне традиције која је већ почела да замире у својој далекој колевци. Провинцијски гласиначки металац се довијао: поставио је пачији кљун (каквим га је замишљао, или по узору на предмете које је имао прилике да види), а тело је направио према њему познатим птицама – голубовима односно грлицама.

Стремене птице (привесци) имају недвосмислено пачије кљунове, али тако необично стилизоване, да је јасно да мајстор који их је радио не само да није исти који је правио велику и јахаћу птицу, већ таква стилизација делује сасвим аутохтоно, и нема паралела у другим крајевима.

Птице пратиље су, како се чини, иако грубо, највештије изведене. Мајстор није био оптерећен тешким захтевима да искује птице које не познаје. Моћан, сасвим благо закривљен и зашиљен кљун на крупној глави и снажном врату асоцира на вране породице *Corvidae*, можда најобичнију врану *Corvus corone*, или, због подигнуте перјане ћубе (не кресте!), на креју *Garrulus glandarius*, које обе имају равно отсечен реп. Врана и креја су обичне, познате и упадљиве птице које су се, нарочито врана, рано приближиле људским насељима.

ЛИТЕРАТУРА:

Bošković 1959 – Đ. Bošković, Quelques observations sur le char cultuel de Dupljaja, *Archaeologia Iugoslavica III*, 1959, 41–45.

Burk 1976 – B. Burk, *Waterfowl Studies*. New York: Winchester Press 1976.

Eibner 1996 – A. Eibner, Die Bedeutung der Basarabi Kultur in der Entwicklung des Osthallstattkreises, Der Basarabi-Komplex in Mittel und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin 1996. Bukarest 1996.

Гарашанин, Д. 1951 – Д. Гарашанин, Прилог проучавању Дупљајских колица, *Старинар НС 2*, 1951, 270 фф.

Гарашанин, М. 1973 – М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973.

Hochstetter 1881 – F. V. Hochstetter, Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien. *Mitt. d. Anthr. Gesell. Wien 10,* 1881, 289 ff.

Ives 1947 – P. P. Ives, *Domestic Geese and Ducks*. New York 1947.

Jockenhövel 1997 – A. Jockenhövel, Europäische Bronzezeit. In: R. Ohlig: *Von der Hohlenkunst zur Pyramide*, Kunst und Kultur 1, 230–286. Leipzig: Mannheim: F. A. Brockhaus.

Kossack 1954 – G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. Berlin 1954.

Kytlicová 1991 – O. Kytlicová, *Die Bronzegefässe in Böhmen*, PBF II,11 (Stuttgart 1991)

Milleker 1930 – F. Milleker, Preistorijska kolica iz Dupljaje. *Starinar 3r*. V, 1928–1930 (1930), 20.

Ostave 1994 – *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini II*, Beograd 1994.

Pescheck 1972 – Ch. Pescheck, Ein reicher Grabfund mit Kesselwagen aus Unterfranken, *Germania 50*, 1972, 29 sqq.

Петровић 1930 – Ј. Петровић, Вотивна колица из Дупљаје. *Старинар* 3. p. V, 1928–1930 (1930), 21–28.

PJZ 1983 – *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Sarajevo 1983.

PJZ 1987 – *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Željezno doba, Sarajevo 1987.

Seewald 1939 – O. Seewald, *Der Vogelwagen vom Glasinac*. Praehistorica 4, 1939, 1–12.

Sprockhoff 1954 – E. Sprockhoff, Nördische Bronzezeit und frühes Griechentum. *JbRGZM 1*, 1954.

Tasić 1991 – N. Tasić, Antropomorfne, zoomorfne i ornitomorfne figure na Basarabi keramici. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, ANUBiH, Posebna izdanja XCV, Odjelj. Društv. nauka 27, Sarajevo 1991, 239–245.

Васић М. 1932 – М. М. Васић, *Преисториска Винча* I, Београд 1932.

Васић, М. 1954 – М. М. Васић, Анализа дупљајских колица, *Жива Антика 4/2*, 376–380.

Vasić R. 1999 – R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF 14, 12,Stuttgart 1999.

Vasić, V. 1997 – V. Vasić, Odražavanje prirode: primena ili poruka? Beograd: Prirodnjački muzej: »*Odrazi prirode*« (katalog izložbe).

Vasić/Vasić 2000 – V. Vasić, R. Vasić, The origins of some »waterfowl cultures« on the Balkan peninsula, *SEHUMED 16*, Valencia, dicembre 2000, 131–138.

Vasić/Vasić 2000a – V. Vasić, R. Vasić, Preistorijske ptice iz Dobrinaca u Sremu, *Dnevnik,* 15, Novi Sad, 12. januar 2000.

Vasić/Vasić 2003 – R. Vasić, V. Vasić, Bronzezeitliche und eisenzeitliche Vogeldarstellungen im Zentralbalkan, *Praeh. Zeitschr. 78*, 2003, 156–189.

Vinski 1955 – Z. Vinski, »Tračko-kimerijski« nalaz Adaševci u Srijemu, *Rad Vojv.muz. 4*, 1955, 27 sqq.

Wood-Gush, D. G. M. 1985 – Domestification. In: B. Campbell & E. Lack: A *Dictionary of Birds* 1985, 152–154. Calton: The British Ornithologists' Union by T. & Poyser.

Summary: VOISLAV VASIĆ, Natural History Museum, Belgrade
RASTKO VASIĆ, Archaeological Institute, Belgrade

IDENTIFICATION OF BIRD REPRESENTATIONS IN PREHISTORY

Figures of birds and bird heads are frequently represented in the Bronze and Iron Age in Europe. Birds are usually represented as amulets, vases and parts of vases, parts of complex objects or compositions and are among the most wide spread symbols that are connected with cult, magic and mythology, of that time. There has been much discussion on this topic up to now. There are many assumptions concerning the role of different bird representations in the spiritual life of man of that period, which are still not firmly based. Our goal, in the study of this topic, is not to talk about these assumptions, more or less acceptable, but to pay more attention to the creation of bird figures and heads and to conclude to what extent it is possible to identify ornithologically, among these numerous representations, individual birds, characteristics of their morphology and way of life.

Namely, if the premise is correct, that the users of these ornithomorphic objects as well as their craftsmen, were able to differentiate bird types, morphologically and bionomically, or more correctly taxonomic groups of bird types (families, subfamilies, tribes, genuses), to the extent to which these differences are expressed lexicologically (nomenclatorilly), in the majority of classical languages, then the attempt to make a further step towards the ornithological identification of motifs of these objects can be considered possible. In cases when it seems that the details on an object and their combination can be used for a more convincing identification, we take the freedom to speculate about the cultural-economic value of the recognized birds.

Here we deal with three examples of bird representations from the Bronze and Iron Age of the Central Balkans. These are: the Dupljaja Cart, the Posamenterie Fibula from Dobrinci and the Bronze Cart from Glasinac, with the help of which we will try to demonstrate this new type of collaboration between archaeology and ornithology. We hope that this new approach will show all its usefulness in the future. Sometimes, a view »from another angle«, on some archaeological problems may provide valuable results, not only in identification of bird representations, but also as a means of understanding the wider cultural or social-economic significance of the prehistoric period in question.

УДК 903.23 »636/638« (497.11)

МИЛОРАД СТОЈИЋ
Археолошки институт, Београд

НОВИ НАЛАЗИ СА ПРАИСТОРИЈСКИХ ЛОКАЛИТЕТА У ОКОЛИНИ ЛЕСКОВЦА

Апстракт. – Археолошка грађа која се објављује у овом раду и подаци о топографији и диспозицији локалитета са којих она потиче употпуњују слику о развоју праисторијских култура у лесковачком крају, посебно у метално доба. У Лесковачкој котлини регистровано је најужниже налазиште костолачке керамике у Поморављу. Готово на сваком вишеслојном локалитету из металног доба, нађена је керамика ватинског типа, брњичка и то у великој количини, керамика из фазе Ланиште II – Басараби, керамика настала под грчким утицајем и она која одликује Скордиске. На два локалитета пронађена је врста керамика која карактерише гвоздено доба III у басену Велике Мораве, североисточни део централне Србије и средње Подунавље низводно од Новог Сада. Топографија и диспозиција насеља брњичке културне групе пружиле су података о организацији насеља ове заједнице унутар једне котлине.

Кључне речи. – нови налази, керамика, енеолит, бронзано доба, гвоздено доба.

Захваљујући активностима стручњака и спољних сарадника Народног музеја у Лесковцу последњих година прикупљена је значајна археолошка грађа са неколико праисторијских локалитета у околини Лесковца. На локалитету Кале у Грделици обављена су сондажна ископавања, којима су руководили Синиша Перић и Јулијана Пешић, кустоси Народног музеја у Лесковцу.[1] С. Перић је обавио рекогносцирање локалитета Јеричиште у Липовици и том приликом прикупио значајну археолошку грађу. Шћепан Туровић, спољни сарадник Народног музеја у Лесковцу, донео је велику количину грађе са локалитета Састанци у Бобишту, са платоа на локалитету Хисар у Лесковцу и из Горњег Губеревца.[2] Новица Јованчић из Гркиња пронашао је бројне уломке керамике на локалитету Пусто Семче у Семчу, а на локалитету у Гркињу пехар грчког типа и латенско гвоздено копље.[3]

ГРДЕЛИЦА, ЛОКАЛИТЕТ КАЛЕ

Сондажна ископавања на локалитету Кале 2000. године показала су да је културни слој на овом градинском насељу танак, а да је стратиграфија поремећена.[4] Са тих разлога археолошка грађа може се културно определити једино на основу аналогија. На тај начин, са овог локалитета идентификована је керамика из енеолита, бронзаног доба, гвозденог доба I–III и из млађег гвозденог доба.

Енеолитску керамику репрезентују коничне и биконичне зделе (Т. I/1–4). Поједини примерци коничних здела украшени су на рамену троугластим минијатурним удубљењима (Т. I/1). Унутрашња страна обода извесног броја коничних здела пластично је наглашена и заобљена (Т. I/2). Зделе имају типичан облик одговарајућих посуда културног комплекса Криводол–Салкуца-Бубањ.[5] У мањем

[1] Најлепше се захваљујем С. Перићу и Ј. Пешић на могућности да објавим археолошку грађу са археолошких ископавања на локалитету Кале у Грделици.

[2] Ш. Туровић је на локалитету Састанци такође сакупио археолошку грађу из римског периода и средњег века; према тврђењу овог сарадника на истом месту налажене се и праисторијске урне са нагорелим остацима костију, од којих се известан број налази код месног свештеника.

[3] Захваљујем се Новици Јованчићу који ми је дозволио да објавим археолошку грађу из његове збирке.

[4] Подаци из документације са ископавања.

[5] M. Garašanin, N. Đurić, 1983, Sl. 15–36; A. Radu, 2002, Pl. 21–37; о комплексу култура Бубањ–Салкуца–Криводол: Н. Тасић, 1995, 28–32; о керамици комлекса кулутра Бубањ–Салкуца–Криводол: Idem, 1979, 100–105.

броју заступљене су и веће посуде S профилације које су на прелазу врата у раме украшене низом кружних убода, а на трбуху имају вертикално бушну дршку (Т. I/5). Лонци су полулоптасти а посебно су карактеристични они који су на горњем делу украшени вертикалним зарезима у низу (Т. I/6–9).

Бронзано доба репрезентује фрагменат једне посуде благе профилације која на рамену има дршку пресека *ansa lunata,* а раме јој је украшено јамичастим удубљењима величине врха прста (Т. I/10). Дршка и поменути украс карактеристични су за ватинску културну групу, а најближе аналогије су у посуђу из великоморавске котлине.[6] Са овог локалитета је и елипсоидни камени предмет који на крајевима има по један отвор, слично предмету из некрополе у Мојсињу (Т. I/12).[7]

Најбројнија је керамика из гвозденог доба I, која припада брњичкој културној групи, као што су посуде најкарактеристичније врсте урни брњичке културне групе са пластичним ребром уз унутрашњу ивицу широког и разгрнутог обода (Т. I/13–18), затим посуде »са крагном« (задебљањем у виду узане траке уз спољну ивицу обода) – (Т. I/21), благобиконичне зделе чији је обод фасетиран (Т. I/19), а код извесног броја примерака додатно украшен вертикалним ребрима и жлебовима (Т. I/20). И на овом локалитету бројна је керамика црне боје, финије фактуре, која је украшена канелурама у стилу Белегиш II–Гава, односно у стилу гвозденог доба Ib у басену Велике Мораве, која је, такође, део инвентара брњичке културне групе.[8] Нађени су и бројни уломци питоса – великих посуда које су украшене различитим врстама пластичних трака (Т. II/8, 11–14). Вероватно из брњичког насеља потиче и фрагменат једне тордиране вертикално бушне дршке које су веома ретке у Поморављу (Т. II/9).[9] На једној дршци налази се мотив концентричних кругова који је изведен жигосањем (Т. II/10).

Неколико фрагмената украшено је тремолираним линијама у техници која је карактеристична за фазу Ланиште II – Басараби у Поморављу и многим другим регијама (Т. II/15–19).[10] Са овог локалитета раније је објављен један пехар из исте фазе.[11] Једна већа посуда украшена је на начин особен за гвоздено доба III у Поморављу (Т. II/20).[12] Фрагменат зделе S профилације репрезентује суд израђен је у традицији млађег гвозденог доба (Т. II/23).

На основу ових налаза може се закључити да је градинска локација Кале у Грделици била насељена у бакарно доба, средње бронзано доба, гвоздено доба I–IV. Насеље из бакарног доба припадало је носиоцима културе Криводол–Салкуца–Бубањ, оно из бронзаног доба – ватинској заједници; у гвоздено доба I у насељу су живели носиоци брњичке културне групе. Насеље из фазе Ланиште II–Басараби настањивали су чланови исте заједнице која је живела на простору српског Подунавља, Олтеније, северозападне Бугарске и Поморавља, а оно из гвозденог доба III највероватније Трибали, док су ову локацију у млађе гвоздено доба користили Скордисци.

ЛИПОВИЦА, ЛОКАЛИТЕТ ЈЕРИЧИШТЕ

Локалитет Јеричиште простире се на тераси од неколико десетина хектара уз старо корито Јужне Мораве, покрај некадашњег ушћа Чекминског потока. Сва керамика коју је пронашао С. Перић потиче из гвозденог доба. Најбројнија је керамика из гвозденог доба I, која културно припада брњичкој културној групи. Пронађена су и два фрагмента посуда грчког типа и неколико фрагмената латеноидних здела. Од раније са овог локалитета потиче керамика ватинског типа, бројна керамика брњичке културне групе и неколико примерака керамике из фазе Ланиште II и из фазе гвоздено доба Ланиште II – Басараби.[13]

У брњичкој керамици са овог локалитета заступљена је већина керамичких форми које су констатоване на локалитету Хисар у Лесковцу.[14] Једна здела благе S профилације украшена је у техници жигосања испод обода са два реда минијатурних о мотива, као примерци из Горње Слатине, локалитет Пркљевка, и Винарца, локалитет Слатина, затим са локалитета Хисар у Лесковцу (Т. III/1).[15] Дршка веће посуде украшена је уз спољне ивице таласасто

---

[6] M. Stojić, 1992, 214, Sl. 7.10.

[7] L. Nikitović, M. Stojić, R. Vasić, 2002. godine, 36, Tabla X/N°58.

[8] О керамици брњичке културне групе у Поморављу: M. Stojić M, 2001, 15–94; M. Stojić, A. Kapuran, 2001, 95–130; М. Стојић, 2000, 9–59.

[9] М. Стојић, 1986, Т. 4/3.

[10] М. Стојић, 1996, 122–123.

[11] М. Стојић, 2001a, 185–191.

[12] М. Стојић, 1986, 81–82, Т. 36/1–4, 6–9.

[13] M. Stojić, M. Jocić, 1993, 292, T. 3/1–3, T. 7/1–2, T/8/1–3, T. 9/1–5.

[14] О керамици брњичке културне групе у Поморављу: М. Стојић 2001, 15–94; М. Стојић, А. Капуран, 2001, 95–130; М. Стојић, 2000, 9–59.

[15] M. Stojić, M. Jocić, Ibid, T. 8/4–5, M. Stojić, 2000, T. VI/7, T. 3/18.

урезаним линијама. Једна здела са увученим ободом, који је обликован фасетирањем, декорисана је у једном делу лучним и вертикалним пластичним ребрима, слично поменутој здели са локалитета Кале у Кршевици.

Вертикално бушна дршка, кружног пресека, је са неког већег суда грчког типа. Пехару или крчагу грчког типа припадала је шупља конична нога која је веома лепо профилисана (Т. III/9–10). Латеноидну керамику репрезентују фрагменти здела S профилације, светло сиве боје, танких зидова, фине фактуре (Т. III/11–14).

СЕМЧЕ, ЛОКАЛИТЕТ ПУСТО СЕМЧЕ

Локалитет Пусто Семче налази се на једној дугој и узаној тераси на Сувој планини са које се види цело Заплање и Лесковачка котлина. На самом локалитету има више извора воде. Насеље на овом месту природно је заштићено стрмом падином планине. У керамици идентификовани су облици из енеолита, бронзаног доба, гвозденог доба I и гвозденог доба III.

Енеолитску керамику одликују танки зидови, фина фактура и језичасте дршке (Т. IV/1). На фрагменту једне посуде налази се дршка пресека *ansa lunata,* која је карактеристична за керамику ватинског типа (Т. IV/3).[16] Највећи део керамике са овог локалитета припада брњичкој културној групи. Поред керамичких форми које су регистроване на локалитету Хисар у Лесковцу, овде је пронађено и више фрагмената пехара и здела са вертикално бушним дршкама, које су иначе сразмерно ретке у брњичкој керамици у Лесковцу (Т. IV/4–10). Са овог места је и фрагменат трбуха посуде која је украшена талласасто урезаним линијама, слично дршци из Липовице (Т. IV/5). Нађен је и фрагменат велике посуде која је испод обода украшена Х урезаним мотивима, најкарактеристичнијим мотивом из гвозденог доба III у српском Подунављу низводно од Новог Сада, Поморављу, Браничеву (Т. IV/11).

БОБИШТЕ, ЛОКАЛИТЕТ САСТАНЦИ

Локалитет Састанци, површине од више хектара, простире се на неколико тераса уз напуштено корито Јужне Мораве. Могуће је да топоним Састанци значи ушће, односно ушће Ветернице у Јужну Мораву, или највероватније став Јабланице и Ветернице. Наиме, две реке које се код Лесковца уливају у Јужну Мораву, све до регулације непрекидно су мењале своје корито.

Судећи по налазима са рекогносцирања на овом месту налазило се вишеслојно насеље из неолита, енеолита, бронзаног и гвозденог доба, као и насеља из римског периода и средњег века. Постоје индиције да се овде, такође, налазе и некрополе из гвозденог доба I и из римског периода.

На локалитету Састанци пронађено је више фрагмената керамике старчевачке и винчанске керамике и неколико примерака винчанске пластике. Велике посуде старчевачке културне групе украшене су хоризонтално уређеним барботином. На ободу једног већег суда налазе се отисци врхова прстију; испод обода је пластична трака такође украшена отисцима врхова прстију; од те траке према дну суда изведен је низ удубљења такође величине врха прста. Овде је нађен и фрагменат минијатурног суда изразито дебелих зидова. Судећи по керамици која је украшена организованом барботин техником овде је заступљена нека одмакла фаза старчевачке културне групе.

Одавде потиче незнатно оштећана глава изразито велике винчанске фигурине (оштећена је лева страна темена), фигурина животиње и део – торзо антропоморфне фигурине. Лице монументалне фигурине је у облику ромба, нос и очи су пластично приказани (Т. V/1). На месту где се природно налазе уши начињен је мали отвор. Врат фигуре је изразито танак у профилу. Поставља се питање да ли ова монументална глава потиче са фигурине или пак са неког реципијента (жртвеника). Фигурина животиње је веома стилизована тако да се са сигурношћу не може утврдити коју животињу представља (Т. V/2). Торзо антропоморфне фигурине је изразито танак у профилу (Т. V/3). Део винчанске керамике је изразито фине фактуре, полиране површине, а украшена је финим канелурама (Т. V/4,7). Заступљене је и винчанска керамика средње фактуре, која је махом украшена урезаним мотивима (Т. V/5). Пронађено је и неколико изванредно лепо обрађених језичастих камених секира, за које се не може утврдити да ли припадају старчевачкој или винчанској култури (Т. V/8–9).

Енеолитска керамика која је релативно бројна, је разноврсних форми, фине је и средње фактуре, мрке

[16] О керамици ватинског типа јужно од Саве и Дунава: М. Стојић, 1998, 81–104.

и тамносиве боје, а украшена је различитим украсним техникама и мотивима (Т. V/10–35, Т. VI/1–21). По фактури, боји, облицима, техникама украшавања и украсним мотивима разликује се две врсте керамике. Коничне, биконичне и полулоптасте зделе и пехари наглашене S профилације чине прву групу (Т. V/10–22). Коничне зделе најчешће имају пластично наглашен обод, а украшене су на ободу шрафираним троугловима и метопама испуњеним косим или попречним жлебовима (Т. V/10–14). Биконичне зделе украшене су на горњем конусу узаним вертикалним канелурама (Т. V/19–21). За биконичне зделе карактеристичне су брадавичасте дршке, кат-кад и удвојене, на споју конуса, док су ређе оне зделе код којих се хоризонтално бушна дршка налази на доњем конусу (Т. V/19–20). Пехари наглашене S профилације углавном су мањих димензија и имају хоризонтално бушну дршку која повезује обод и раме (Т. V/33). Пехари нешто блаже S профилације су већих димензија, тањих зидова и фине фактуре, а украшени су на доњем делу дршке жлебовима, а на трбуху вертикалним жлебовима и површинама испуњеним јамичастим удубљењима (Т. V/34).

Керамика друге групе је углавном средње фактуре и мрке боје, а украшена је урезивањем, односно шрафирањем, затим косим убодима, минијатурним јамичастим удубљењима, урезаним линијама и у фурхенштих техници (Furchenstich) – (Т. V/23–29, 31 –32,35, Т. VI/1–21). Керамика која је украшена шрафирањем (широка хоризонтална трака на трбуху, вертикалне траке, вертикалне траке у комбинацији са цик-цак линијама) карактеристична је за фазу културне групе Остриковац Ib (Т. VI/1,3–12).[17] Керамика која је декорисана у фурхенштих техници и површинама испуњеним косим убодима одговара керамици из фазе Остриковац Ic, односно костолачкој керамици (Т. V/23–32, 35, Т. VI/16, 20–21).[18]

Керамика из прве групе по свим својим карактеристикама одговара керамици из фазе Бубањ I, док керамика из друге групе припада фазама Ib–c културне групе Остриковац.

Период бронзаног доба на овом локалитету репрезентује шест фрагмената пехара са двема тракастим дршкама (Т. VI/23–27). Један пехар је грубе фактуре и изразито благе профилације (Т. VI/23). Три пехара су, пак, фине фактуре, веома танких зидова, црне боје, полиране површине, дршке им незнатно прелазе обод и имају карактеристичан пресек типа *ansa lunata* (Т. VI/24–26). Са истог локалитета је и дршка неког већег суда такође типа *ansa lunata* (Т. VI/28). Пехар благе профилације, грубе фактуре, са тракастом дршком која не прелази обод карактеристичан је за културу двоухих пехара у Поморављу и српском Подунављу, док су оштро профилисани пехари фине фактуре, црне боје, полиране површине, са дршкама типа *ansa lunata,* карактеристични за ватинску културну групу.[19]

У прикупљеној археолошкој грађи, највећи део чини керамика брњичке културне групе: на десетине фрагмената најкарактеристичније керамичке форме брњичке кутурне групе – високе посуде уз чију се унутрашњу ивицу широко разгрнутог обода налази пластични прстен, затим посуде »са крагном«, бројна канелована керамика и друге керамичке форме ове културне групе (Т. VI/29–39, Т. VII/1–20, Т. VIII/1–29). Већ су сама рекогносцирања показала да је локалитет Састанци у Бобишту, који се налази надомак локалитета Хисар у Лесковцу, велико насеље брњичке заједнице. У овом раду презентоваће се само део керамике који би требало да укаже на разноврсност и друге карактеристике брњичке керамике са овог локалитета.

Иако је пронађен велики број карактеристично профилисаних обода најтипичније керамичке форме брњичке културне групе нису идентификована два иста примерка (Т. VI/29–39). Варијације постоје у ширини разгрнтог дела, профилу обода (углу који заклапа у односу на врат посуде) и наглашености пластичног прстена уз унутрашњу ивицу обода. Осим ове врсте посуда слично прифилисан обод имају и поједини примерци здела (Т. VII/1). Пронађено је и више примерака посуда »са крагном«, пехара, лонаца, питоса (Т. VII/13–19). За све њих карактеристично је задебљање у облику узане пластичне траке уз спољну ивицу обода, која је са доње стране оивичена урезаном линијом. Лонци су благе S профилације, мада су заступљени и лоптасти. На овом локалитету у великом броју налажена је и керамика која је украшена канеловањем: посуде типа урне, биконичне зделе чији је горњи конус украшен канелурама, пехари S профилације (Т. VII/8–10, Т. VIII/4,9). Сва та керамика је слична посуђу култура Белегиш II–Гава, односно канелованој керамици из гвозденог доба Ib у басену Велике Мораве.

---

[17] М. Стојић, (1996/1997) 1997, 354, Т. I/4–15, Т. II/1–17.

[18] М. Стојић, Ibid; о костолачкој керамици: Н. Тасић, 1979, 253–259, Д. Николић, 2000, Ј. Петровић, Б. Јовановић, 2002, 88–286.

[19] Стојић М, Никитовић Л, 1996, 205–212; М. Стојић, 1998, 81–104.

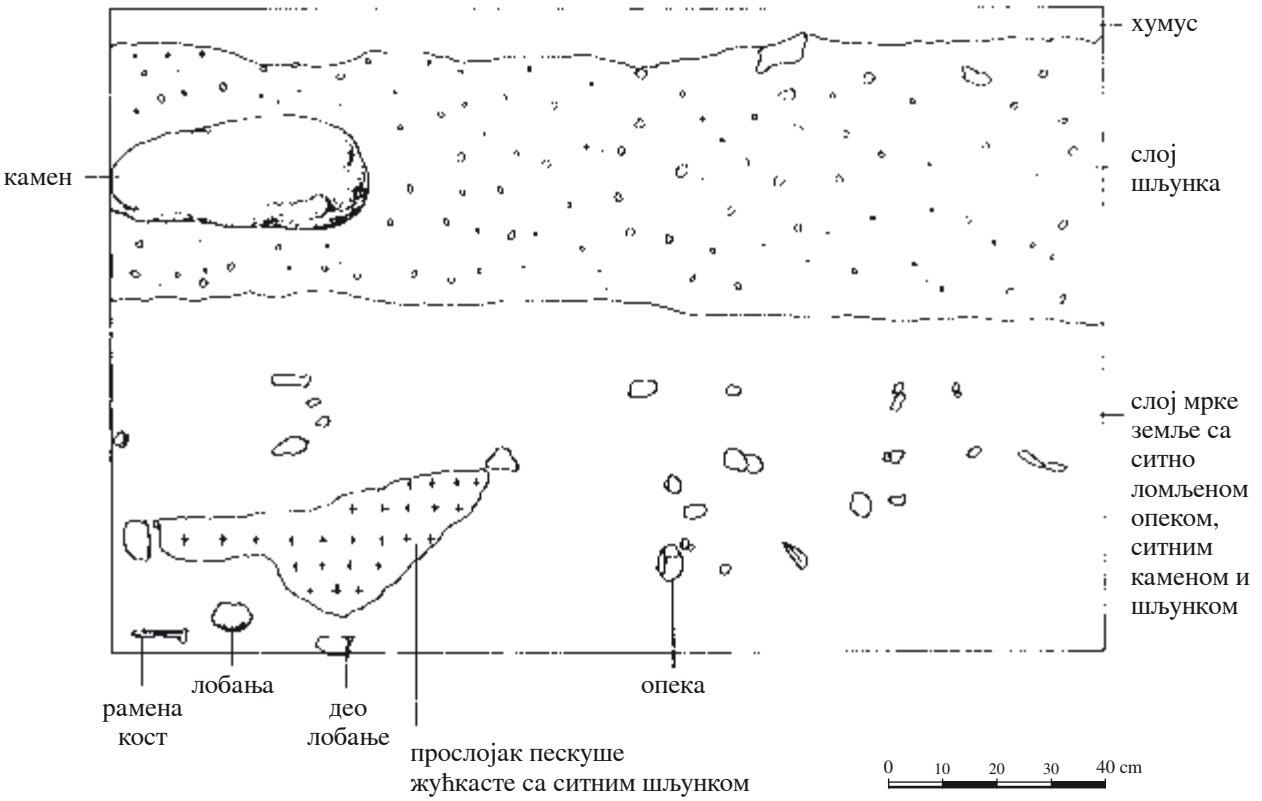

Сл. 1. Лесковац, локалитет Хисар-плато, технички снимак профила укопа из 1999. године

Fig. 1. Leskovac, site Hisar – plateau, technical photograph of a profile of excavation from 1999.

Бројне су и зделе, поготово коничне и благобиконичне, а у мањем броју заступљене су коничне и зделе S профилације (T. VIII/5–8). Поменута конична здела која има профилисан обод као најраспрострањенија форма брњичке керамике, на ободу је украшена низом минијатурних урезаних троуглова, а на рамену урезаном спиралом која је оивичена назубљеном линијом (T. VII/1). Код биконичних здела горњи конус је знатно мањи од доњег, а обликован је фасетама, или је украшен хоризонталним фасетама или канелурама. Једна здела S профилације украшена је на рамену хоризонталним низовима о жигосаних мотива (T. VII/17). Овде су нађене и две дршке великих коничних здела које су вертикално или благо искошено постављене на обод (T. VIII/22–23). Шоље су коничне или полулоптасте, а на горњем делу дршке имају биконичан пластични украс (T. VIII/18). Шољама или пехарима припадали су делови обода на којима се налази троугласто или удвојено троугласто проширење. Пехари су већином благе S профилације. Поједини примерци украшени су на рамену канеловањем, а један урезаном декорацијом слично такозавном мотиву у облику слова M, урезаним спиралама, урезаним спиралама оивиченим низом минијатурних троугластих удубљења, узаним тракама испуњеним низовима убода и линија (T. VII/6, T. VIII/3,10, 14–16).[20] Минијатурним троугластим удубљењима украшена је и једна дршка која је била постављена на обод велике зделе (T. VIII/22). Поједине посуде типа урне украшене су пластичном декорацијом – коничним испупчењима, о жигосаним мотивима, концентричним круговима (T. VIII/12–13, 17). Трбух једне посуде био је густо перфориран малим отворима (T. VIII/11). Пронађен је и фрагменат лонца са ложиштем (T. VIII/29). Са овог локалитета је и више дршки различитих врста посуда, посебно пехара (T. VIII/21, 24–27). Једна дршка има на свом лучном делу трапезасто проширење (T. VIII/25). Једна дршка, пак, подсећа на такозване R дршке које су по-

[20] О пехарима који су украшени урезаном и инкрустованом спиралом у Поморављу и Повардарју: M. Стојић, 1997, 53–61.

себно карактеристичне за басен Велике Мораве у гвоздено доба Ib–c (T. VIII/26).[21]

Са овог локалитета је фрагменат посуде благе S профилације који је на рамену украшен S жигосаним мотивима између две линије које су изведене назубљеним инструментом из гвозденог доба II (T. VIII/30). Керамика која је украшена на овај начин је ретко налажена у басену Јужне Мораве узводно од ушћа Нишаве. Иначе оваква керамика типична је за фазу Ланиште I у Поморављу.[22] Једна фрагментована вертикално бушна дршка неке веће посуде рађене на витлу и део трбуха пехара на коничној шупљој нози, такође рађеног на витлу, репрезентују керамику из раздобља VI–IV век пре н.е. (T. VIII/31–32), која је настала под грчким утицајем. Фрагменат зделе S профилације, танких зидова, фине фактуре, светлосиве боје, рађене на витлу, и фрагменат лонца који испод обода има хоризонтални жлеб карактеристични су за млађе гвоздено доба (T. VIII/33–34).

На основу археолошке грађе која је прикупљена са површине, може се закључити да се на локалитету Састанци у Бобишту налазило велико вишеслојно насеље из праисторије. Локалитет Бобиште је најужнија тачка у Поморављу у којој је до сада пронађена типична костолачка керамика. На основу керамике са овог локалитета значајно су проширена и сазнања о украсном репертоару брњичке културне групе. Наиме, на овом локалитету знатан део брњичке керамике украшен је урезаном декорацијом. По први пут управо је на овом локалитету нађен примерак типичне брњичке керамичке форме који је богато украшен урезаном декорацијом, као што је примерак зделе која је украшена урезаним троугловима и спиралом. У релативно великом броју налажена је керамика која је украшена урезаним спиралама, слично пехарима параћинске културне групе.

ЛЕСКОВАЦ, ЛОКАЛИТЕТ ХИСАР – ПЛАТО

Плато на брду Хисар је идеално место за праћење кретања у зони ушћа Ветернице и Јабланице у Јужну Мораве. У профилу војних ровова који су ископани 1999. године на платоу брда Хисар констатован је кутурни слој брњичке културне групе који је поремећен укопавањем покојника у каснијим периодима. У ископаној земљи нађена је већа количина керамике брњичке културне групе и један

Сл. 2. Гркиње; крчаī, īвоздено доба III (?)

Fig. 2. Grkinje; pitcher, Iron Age III (?)

фрагменат вертикално бушне дршке суда грчког типа. У брњичкој керамици најбројнији су фрагменти најраспрострањеније и најтипичније форме брњичког посуда – велике посуде са разгрнутим ободом које уз унутрашњу ивицу има пластични прстен (T. IX/1–6), судови »са крагном« (T. IX/7–10), велике зделе S профилације чији је трбух украшен широким косим или лучним канелурама (T. X/14–18), канелована керамика (T. XI/1–13), биконичне и коничне зделе чији је увучени обод обликован фасетама или је украшен канелурама (T. X/1–10), фрагменти лонаца са ложиштем (T. X/21), велике коничне зделе са троугластим дршкама постављеним вертикално или косо на обод (T. XII/11), бројне троугласте дршке које на горњем делу имају биконичан пластични украс (T. XII/10,12–13), дршке шоља које се на горњем делу трапезасто завршавају (T. XII/16–18), језичасте дршке које су вертикал-

[21] M. Стојић, 1986, T. 8/4, 11–12, T. 9/9,11, T. 10/7.

[22] О периодизацији гвозденог доба II: Стојић М, 1996, 119–124.

Сл. 3. Гркиње; īвоздено копље

Fig. 3. Grkinje; iron spear

но бушне или на горњој страни имају удубљење (Т. X/20–22) и канеловане дршке (Т. X/19). Поједине зделе чији је горњи део цилиндричан а доњи коничан украшене су назименично постављеним шрафираним троугловима, изнад којих се налази узана трака испуњена убодима (Т. X/12). Једна конична посуда је густо перфорирана на зидовима (Т. X/9). У релативно већем броју него на југоисточној падини брда Хисар налажена је керамика која је украшена урезивањем, жлебљењем, жигосањем и убадањем (Т. XII/1–9). Раме једног суда изразито фине фактуре украшено је густо урезаним паралелним линијама и спиралом (Т. XII/1). Раме пехара веома фине фактуре украшено је метопом испуњеном косим убодима (Т. XII/2). Овалним, већим косим убодима декорисан је трбух суда средње величине (Т. XII/3). На платоу Хисара нађен је фрагменат пехара који је украшен урезаном спиралом и жигосаним минијатурним троугловима у низу (Т. XII/4), слично керамици из Бобишта, која се такође објављује у овом раду.

Овде је нађена и једна језичаста дршка која на горњој страни има удубљење, што је карактеристично за параћинску културну групу. На платоу је пронађена и кружна назубљена коштана алатка која је вероватно служила за извођење украса на брњичкој керамици – »низа кратких косих зареза у низу«.

Дршка суда грчког типа је кружног пресека а потиче од великог суда танких зидова рађеног на витлу (Т. XII/25).

ГОРЊИ ГУБЕРЕВАЦ

Ш. Туровић је донео већу количине керамике из гвозденог доба са локалитета у Горњем Губеревцу. Изузимајући фрагменат дршке суда грчког типа, сва остала керамика припада носиоцима брњичке културне групе. Из Горњег Губеревца су делови посуда најраспрострањенијег облика урни брњичке културне групе (Т. XIII/1), зделе са увученим ободом које су на рамену украшене хоризонтално изведеним жлебовима (Т. XIII/2), пехара S профилације чији је трбух украшен финим узаним канелурама (Т. XIII/3), питоса који на рамену има пластичну траку прекривену јамичастим удубљењима величине врха прста (Т. XIII/4) и фасетиране и канеловане дршке (Т. XIII/5–6). Већа дршка грчког типа кружног пресека, која је хоризонтално била постављена на трбух суда, потиче са неког суда рађеног на витлу веома фине фактуре, мрке боје (Т. XIII/7).

ГРКИЊЕ

На локалитету Гркиње Н. Јованчић је пронашао мањи крчаг са једном дршком типа ојнахоа која значајно надвисује обод (сл. 2). Обод је тролисан, врат је коничан, трбух оштрије биконичан. Дно је пластично наглашено. Овај крчаг подсећа на грчке крчаге, али судећи по фактури, он је локални производ, а вероватно је из гвозденог доба III. На истом локалитету пронађено је савијено гвоздено копље (које је налазач исправио), са наглашеним ребром пресека у облику ромба и доста широким листом (сл. 3). Оваква копља карактеристична су за млађе гвоздено доба.[23]

[23] Ј. Тодоровић, 1968, 69–71, Т. VI/1, Т. VII/5, Т. XIV/1, 5, 7–8, Т. XXVII/5–7, Т. XXXI/10–12, Т. XXXIV/10–13, Т. XLII/8, Т. XLIII/2–3, 6–7,9, Т. XLV/1–2, Т. XLVIII/8, Т. XLIX/5,8; idem, 1972, 74–75, Т. X/7, Т. XII/8, Т. XIII/3, Т. XLI/2, Idem, 1974, 82–87, Нивес–Мајнарић-Панцић, 1970, Т. XIII/4, Т. XIV/1,8–9,12,17, Т. XV/1–2,8–9, Т. XIX/4, Т. XXIV/7, Т. XLIV/9, Т. XLVI/7.

ЗАКЉУЧАК

Нови налази, углавном керамике, употпуњују слику о развоју култура у лесковачком крају током праисторије. Керамика из енеолитског периода на локалитету Састанци у Бобишту указују да је Лесковачка котлина имала исти развој у бакарно доба као нишка котлина. Овај локалитет је, за сада, најужније налазиште костолачке керамике у Поморављу. Карактеристично је да се на сваком новопронађеном локалитету из металног доба на овом подручју наилази на керамику ватинског типа, затим на бројну и разноврсну керамику брњичке културне групе, потом ону из фазе Ланиште II – Басараби, као и керамику грчког типа и из млађег гвозденог доба. У керамици која се објављује у овом раду (Грделица и Семче) налази се и најтипичнија домородачка керамика из гвозденог доба III из Поморавља, источне Србије и српског Подунавља низводно од Новог Сада.

Нови локалитети брњичке културне групе у Лесковачкој котлини указују на густину насељености једне од регија ове заједнице и њену територијалну организацију. На основу броја, диспозиције и топографије локалитета може се наслутити не само бројност популације, већ и њена територијална организација. Наиме, очигледно је да су носиоци брњичке културне групе своју одбрану заснивали на насељима на узвишицама каква су она на платоима Хисара у Лесковцу, Скобаљић града, Кале у Грделици, Пусто Семче у Семчу и друга слична, док су насеља као она у Бобишту, Липовици, Горњој Грабовници и друга у равници пољопривредног карактера. Бројни локалитети у горњој Јабланици, у близини једног од највећих рудника злата и других метала у ревиру Лече, на којима је налажена згура, указују на рударску компоненту у привређивању. Гвоздени предмет у облику велике украсне игле, налази аморфног гвожђа и трагови металургије на падинама Хисара указују да је металургија гвожђа и бронзе заузимала важно место у привреди брњичке заједнице.

На овом подручју нема налаза калакача хоризонта (најјужнији у Поморављу су из нишке котлине), из почетне фазе гвозденог доба.[24] Малобројни су и налази из фазе Ланиште I. Насупрот томе на скоро свим регистрованим локалитетима из металног доба у релативно великом броју налажена је керамика из фазе Ланиште II – Басараби.

Бројни су и локалитети на којима је налажена керамика грчког типа. Слична је ситуација и у суседној, Нишкој котлини.[25] Севернije, у доњем делу Јужне Мораве и у басену Велике Мораве такви налази су малобројни.[26]

Веома вредан налаз са овог подручја је керамика која је украшена на начин који одликује басен Велике Мораве, српско Подунавље низводно од Новог Сада и Браничево у раздобљу VI–IV век пре н.е. Она указује на могућност да су на почетку гвозденог доба III ово подручје држали Трибали.

И налази керамике која је карактеристична за Скордиске на готово сваком вишеслојном налазишту доказује да су лесковачку котлину до доласка Римљана насељавали чланови ове заједнице.

---

[24] M. Stojić, M. Jocić, 2003
[25] Ibid.
[26] М. Стојић, 1986, Т. 35/6,10.

ЛИТЕРАТУРА:

Гарашанин М., Ђурић Н., 1983 – М. Гарашанин Н. Ђурић, *Бубањ и Велика хумска чука*, Ниш, 1983.

Стојић М., Капуран А., 2001 – М. Стојић, А. Капуран, Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар – југоисточна падина у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац 2001, 95–130.

Никитовић Л., Стојић М., Васић Р., 2002 – Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002.

Majnarić-Pandžič N., 1970 – N. Majnarić-Pandžič, 1970 *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci 1970.

Nikolić D., 2000 – D. Nikolić, *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije*, Beograd, 2000.

Petrović J., Jovanović B., 2002 – J. Petrović, B. Jovanović, *Gomolava, naselje kasnog eneolita*, Novi Sad–Beograd, 2002.

Radu A., 2002 – A. Radu, *Cultura Salkuta in Banat*, Resita, 2002.

Stojić M., 1986 – M. Stojić, *Gvozdeno doba u Pomoravlju*, Beograd–Svetozarevo, 1986.

Стојић М., 1992 – М. Стојић, Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу, Зборник Народног музеја, XIV–1, Београд, 1992, 213–220.

Stojić M., 1996 – M. Stojić, L'âge de fer du bassin de la Morava et problem da la culture Basarabi, *Der Basarabi-komplex in Mittel- und Südoesteuropa,* Bukurest, 1996, 119–124.

Stojić M., 1997 – M. Stojić, L'Enéolithe final dans le centre des Balkans, *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans*, Reports of Prehistoric Research Projects, Volume 1, Nos. 2–4, 2, Sofia, 1997.

Stojić M., 1997 – M. Stojić, Gobelets ornée du motif de spirale incrustée dans la vallée de Jagodina –Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des valée de Morava et Vardar, *Starinar*, XLVIII, Beograd 1997, 53– 61.

Stojić M., 1998 – M. Stojić, Lieux de trouvaille de la céramiques de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Bukarest, 1998, 81–104.

Stojić M., 2000 – M. Stojić, The Brnjica cultural group in the south the Morava basin, *Starinar* L, Beograd 2000, 9–59.

Стојић М., 2001 – М. Стојић, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, Генеза, развој и хронологија, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац 2001, 15–94.

Stojić M., 2001a – M. Stojić, Der Becher aus Grdelica und Problem der Keramik in Tremolo Stil, *Starinar* LI, Beograd 2001, 185–191.

Стојић М., Јоцић М., 1993 – М. Стојић, М. Јоцић, Метално доба у Лесковачкој котлини, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац, 1993, 291–298.

Стојић М., Јоцић М., 2003 – М. Стојић, М. Јоцић, *Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишком крају*, монографија у рукопису.

Stojić M., Nikitović L., 1996 – M. Stojić, L. Nikitović, Ada in Prijevor bei Čačak-Beitrag zur der Bronzezeit im Moravagebiet und serbischen Donaugebiet, *Starinar*, XLVII, Beograd, 1996, 205–212.

Tasić N., 1979 – N. Tasić, Kostolačka kultura, *PJZ* III, Sarajevo, 1979.

Tasić N., 1995 – N. Tasić, *The Eneolithic Cultures of the Central and West Balkans,* Belgrade, 1995.

Todorović J., 1968 – J. Todorivić, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 1968.

Todorović J., 1972 – J. Todorović*, Praistorijska Karaburma*, Beograd 1972.

Todorović J., 1974 – J. Todorović, *Skordisci*, 1974.

Summary: MILORAD STOJIĆ, Archaeological Institute, Belgrade

NEW FINDS FROM THE PREHISTORIC SITES IN THE SURROUNDING OF LESKOVAC

New finds, mainly pottery, provide a more complete picture of cultural development in the Leskovac region, during the prehistoric period (localities Kale in Grdelica, Jeremište in Lipovica, Pusto Semče in Semče, Sastanci in Bobište, Hisar-plateau in Leskovac, Gornji Guberevac and Grkinje).The pottery from the Aeneolithic period at the site Sastanci in Bobište, indicate that the Leskovac valley developed in the same way during the Copper Age as the nearby Niš valley. This site, for the time being, is the most southerly in the Morava valley where the Kostolac pottery can be found. It is characteristic that at every newly discovered Metal Age site in this region, pottery of the Vatin type, numerous and varied pottery of the Brnjica culture group, pottery of the phase Lanište II – Basarabi, as well as Greek type pottery and that of the Early Iron Age, is found. Among the pottery which is published in this study (Grdelica and Semče), the most typical autochthon pottery of Iron Age III from the Morava valley, east Serbia and the Serbian Danube valley, downstream from Novi Sad, is also included.

New locations of the Brnjica cultural group in the Leskovac valley point to the population density in one of the regions of this community and its territorial organization. On the bases of number, disposition and topography of the localities it is possible to presume not only the size of population, but its territorial organization as well. Namely, it is obvious that the people of the Brnjica cultural group based their defense on elevated settlements, like those on the plateaus of Hisar in Leskovac, Skobaljić Grad in Vučje, Kale in Grdelica, Pusto Semče in Semče and other similar sites, while the settlements like those in Bobište, Lipovac, Gornji Grabovac and others in the valley, had an obvious agricultural character. Numerous sites in Gornja Jablanica, near one of the biggest mines of gold and other metals in the Lece area, where slag has been found, point to the mining component in the economy. An iron object in the shape of a big decorative needle, amorphous iron finds and traces of metallurgy on the slope of Hisar indicate that metallurgy of iron and bronze had an important place in the economy of the Brnjica community.

In this area there are no finds of the Kalakača horizon (the most southerly in the Morava valley are those from the Niš valley) from the early phase of the Iron Age. There are also not many finds of the phase Lanište I. On the contrary, at nearly every registered site of the Metal Age, quite a large quantity of pottery from the phase Lanište II – Basarabi, has been found.

There are also numerous sites where pottery of the Greek type has been found.

There is a similar situation in the neighboring Niš valley. More to the north, in the lower part of the South Morava and in the basin of the Great Morava, such finds are not numerous.

Very valuable finds from this region is the pottery which is decorated as that characteristic of the Great Morava basin, Serbian Danube valley, downstream from Novi Sad and Braničevo in the period 6th– 4th century BC. It indicates the possibility that this territory was held by Tribali, at the beginning of Iron Age III.

And pottery finds, that are characteristic for Scordisci, on nearly every multi layer site, prove that, until the arrival of the Romans, the Leskovac Valley had been inhabited by members of this community.

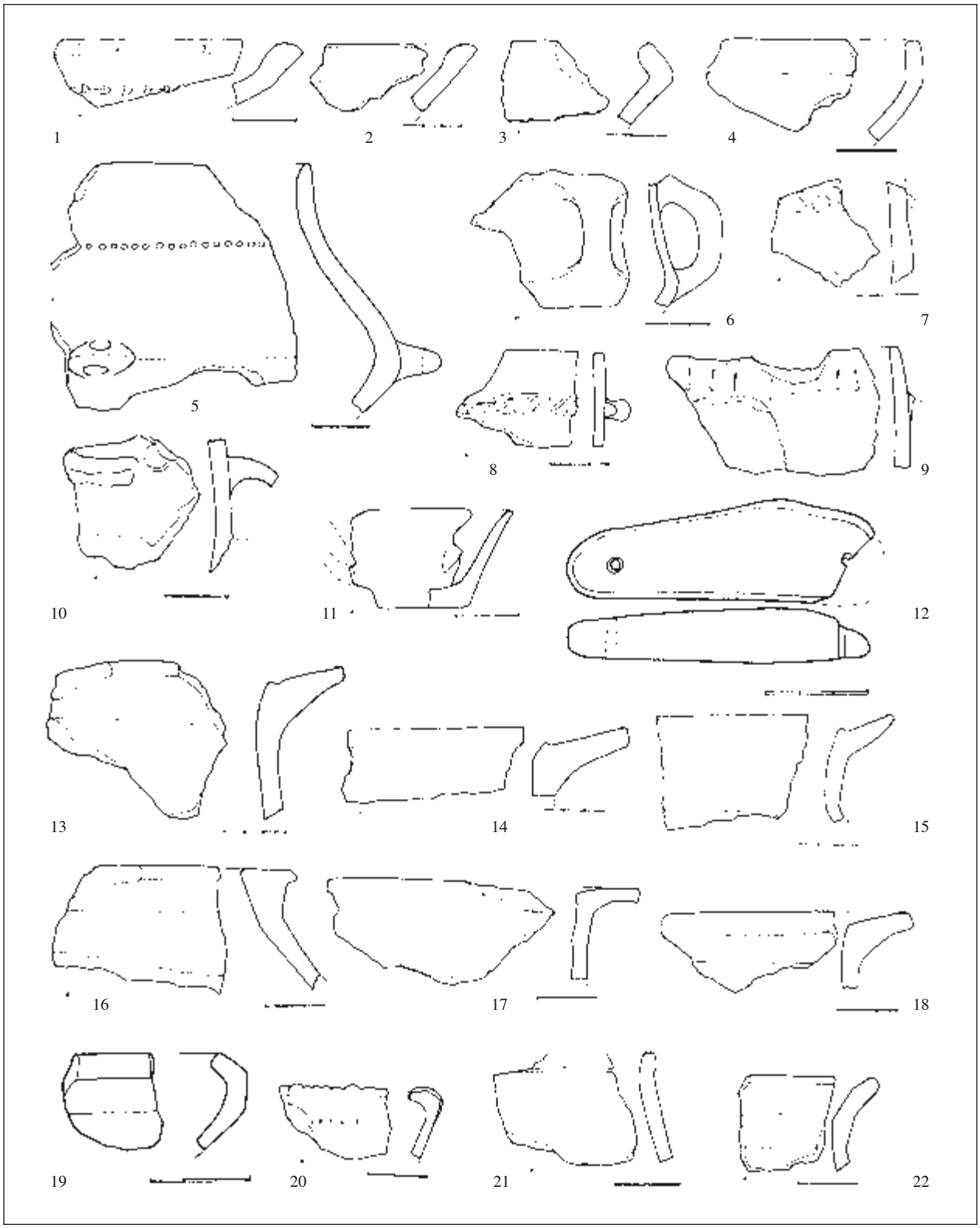

Т. I. Грделица, локалитет Кале, 1–9, керамика из бакарног доба; 10–12, керамика и предмет од камена из бронзаног доба, ватинска културна група; 13–22, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група

Pl. I. Grdelica, site Kale, 1–9, Copper Age pottery; 10–12, pottery and stone object from the Bronze Age, Vatin culture group; 13–22, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group

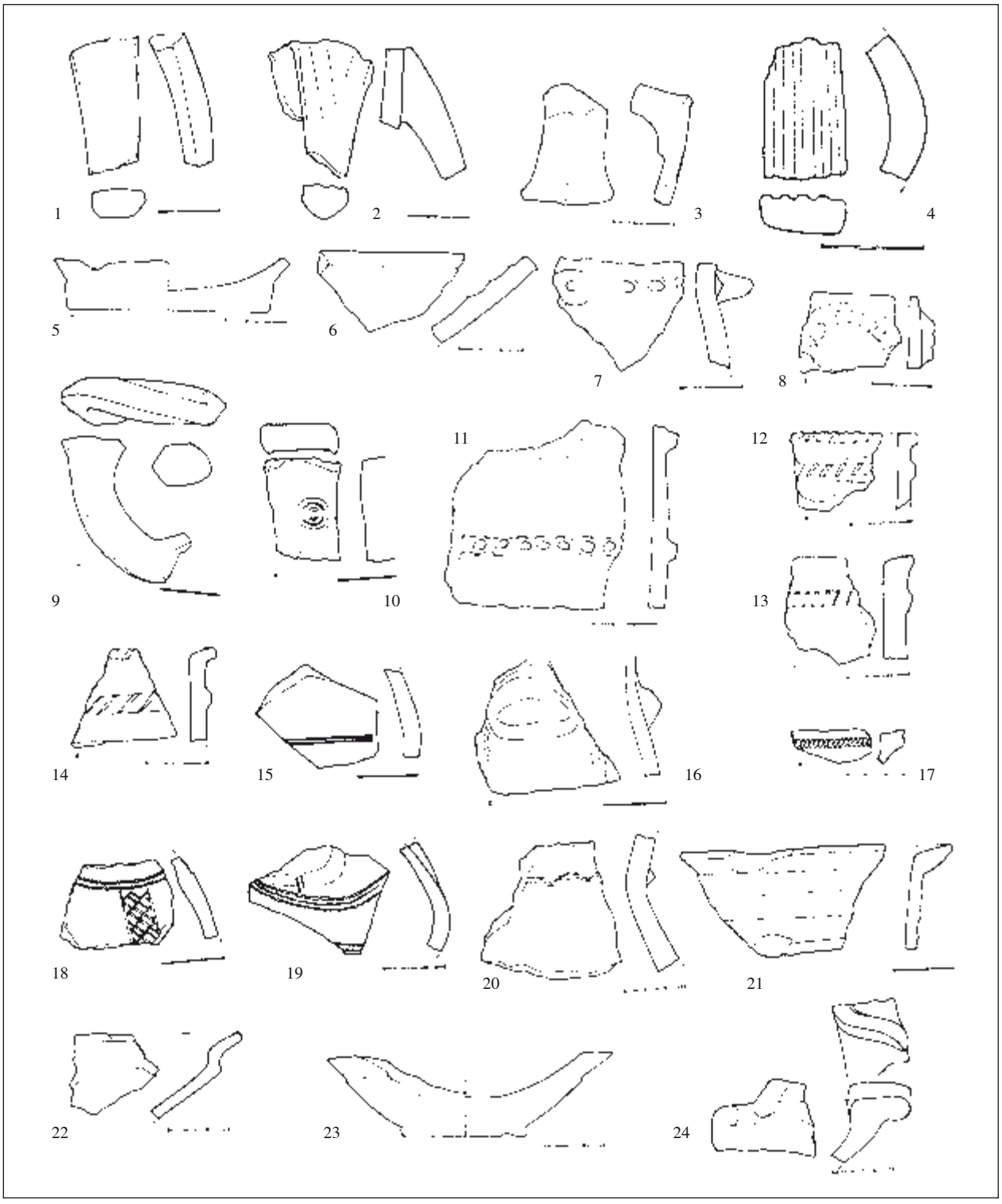

Т. II. Грделица, локалитет Кале, 1–14, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група; 15–19, керамика из гвозденог доба IIс, фаза Ланиште II – Басараби; 20, керамика из гвозденог доба III; 21–24, керамика рађена на витлу из млађег гвозденог доба (22) и римског периода (21, 23–24)

Pl. II. Grdelica, site Kale, 1–14, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group, 15–19, pottery from Iron Age IIc, phase Lanište II – Basarabi; 20, pottery from Iron Age III; 21–24, pottery made on the wheel from the Early Iron Age (22) and Roman period (21, 23–24)

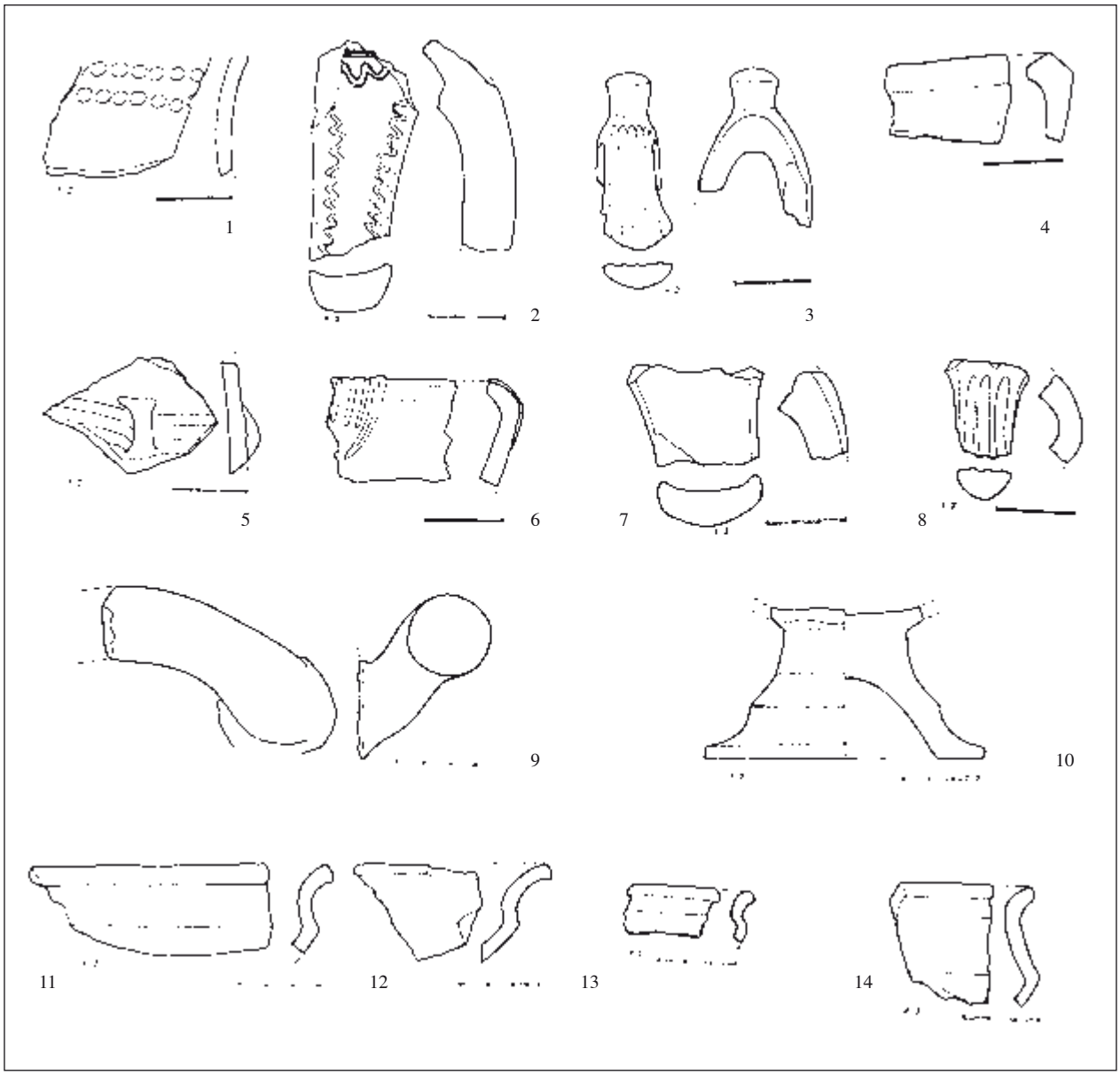

Т. III. Липовица, локалитет Јеричиште; 1–8, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група; 9–10, керамика из гвозденог доба III, израђена под грчким утицајем; 11–14, керамика из млађег гвозденог доба

Pl. III. Lipovica, site Jeričište; 1–8, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group; 9–10, pottery from Iron Age III, made under Greek influence; 11–14, pottery from The Early Iron Age

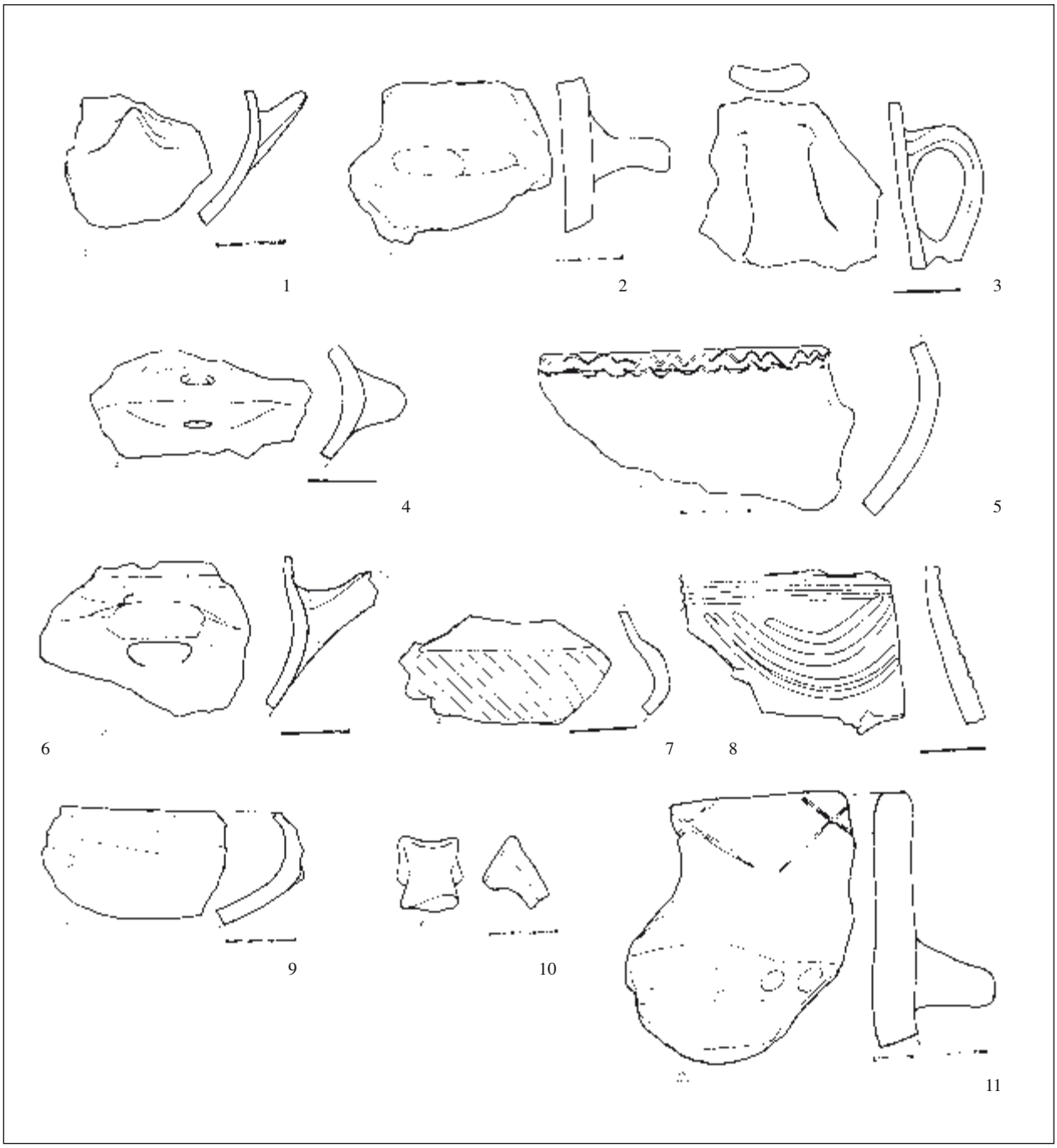

Т. IV. Семче, локалитет Пусто Семче; 1–2, керамика из бакарног доба; 3, фрагмент керамике из бронзаног доба, ватинска културна група; 4–10, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група; 11, фрагмент керамике из гвозденог доба III

Pl. IV. Semče, site Pusto Semče; 1–2, pottery from the Copper Age; 3, fragment of pottery from the Copper Age, Vatin culture group; 4–10, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group; 11, fragment of pottery from the Iron Age III

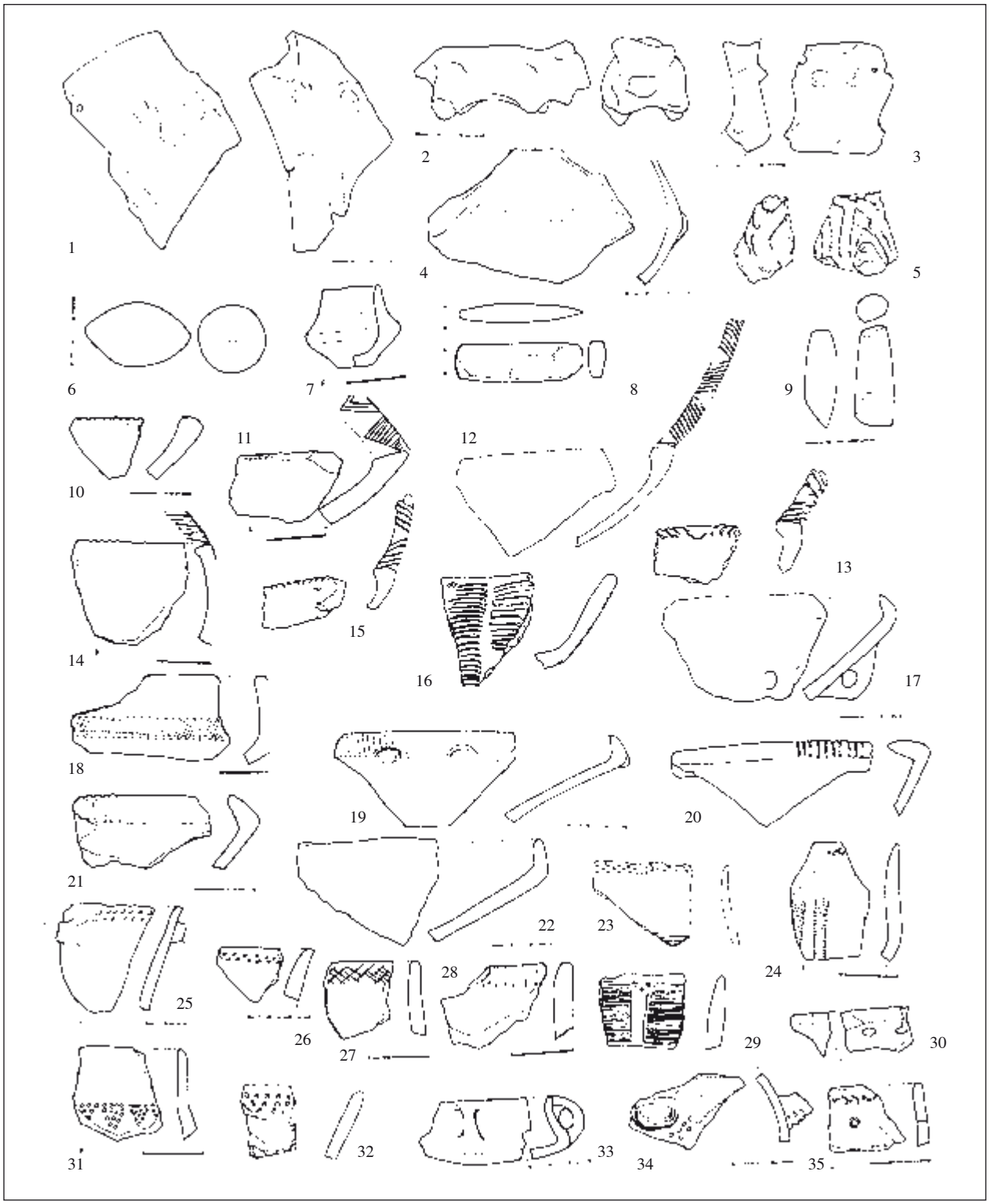

Т. V. Бобиште, локалитет Састанци; 1–9, археолошка грађа винчанске културне групе; 10–35, керамика из бакарног доба (17–22, 33–34, керамике културне групе Бубањ I; 23–29, 31–32, 35, керамика костолачке културне групе)

Pl. V. Bobište, site Sastanci; 1–9, archaeological material of the Vinča culture group; 10–35, pottery from the Copper Age (17–22, 33–34, pottery of Bubanj I culture group; 23–29, 31–32, 35, pottery of Kostolac culture group)

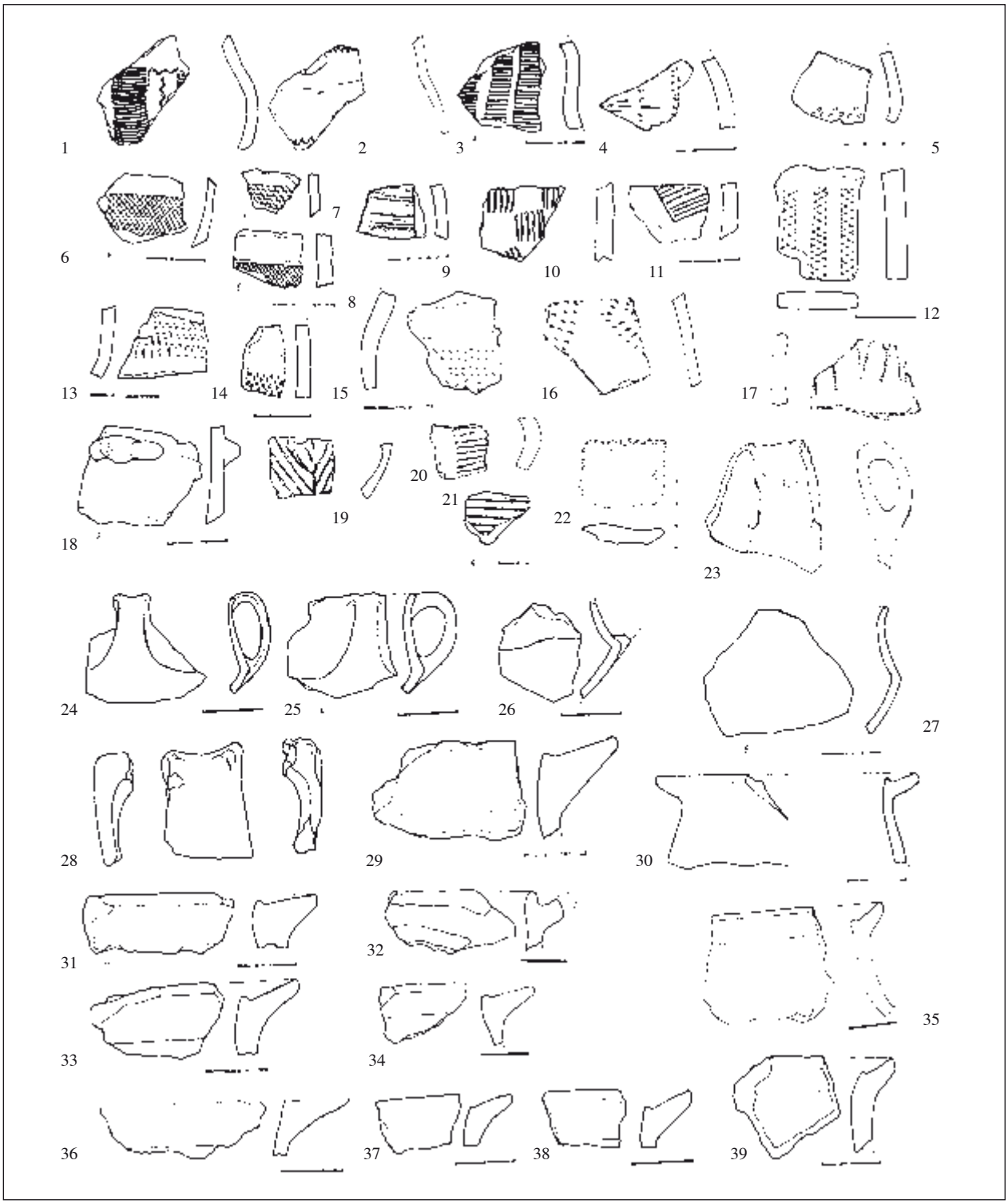

Т. VI. Бобиште, локалитет Састанци; 1–21, керамика из бакарног доба (1, 3–12, керамика из фазе Остриковац Ib; 2, 16, 20–21, керамика костолачке културне групе); 23–27, керамика из бронзаног доба, ватинска културна група; 29–39, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група

Pl. VI. Bobište, site Sastanci; 1–21, pottery from the Copper Age (1, 3–12, pottery from the phase Ostrikovac Ib; 2, 16, 20–21, pottery of Kostolac culture group); 23–27, pottery from the Copper Age, Vatin culture group; 29–39, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group

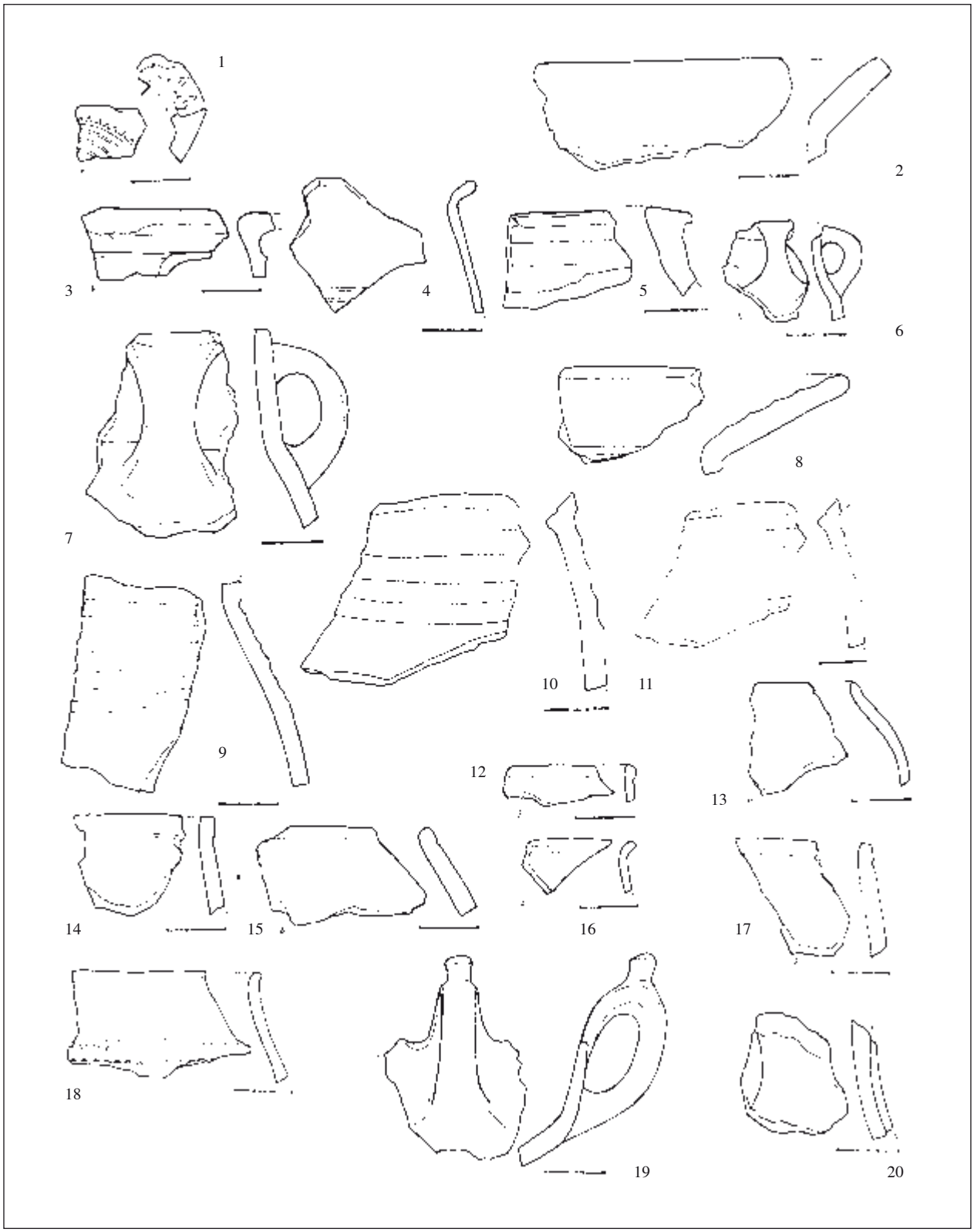

Т. VII. Бобиште, локалитет Саштанци; 1–20, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група

Pl. VII. Bobište, site Sastanci; 1–20, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group

Т. VIII. Бобиште, локалитет Саштанци; 1–29, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група; 30, фрагмент керамике из гвозденог доба IIb, фаза Ланиште I; 31–32, керамика израђене по грчким узорима; 33–34, керамика из млађег гвозденог доба; 35, фрагмент керамике из средњег века

Pl. VIII. Bobište, site Sastanci; 1–29, pottery from Iron Age I, Brnjica Culture group; 30, fragment of pottery from Iron Age IIb, phase Lanište I; 31–32, pottery made according to Greek patterns; 33–34, pottery from the Early Iron Age; 35, fragment of pottery from the Middle Ages

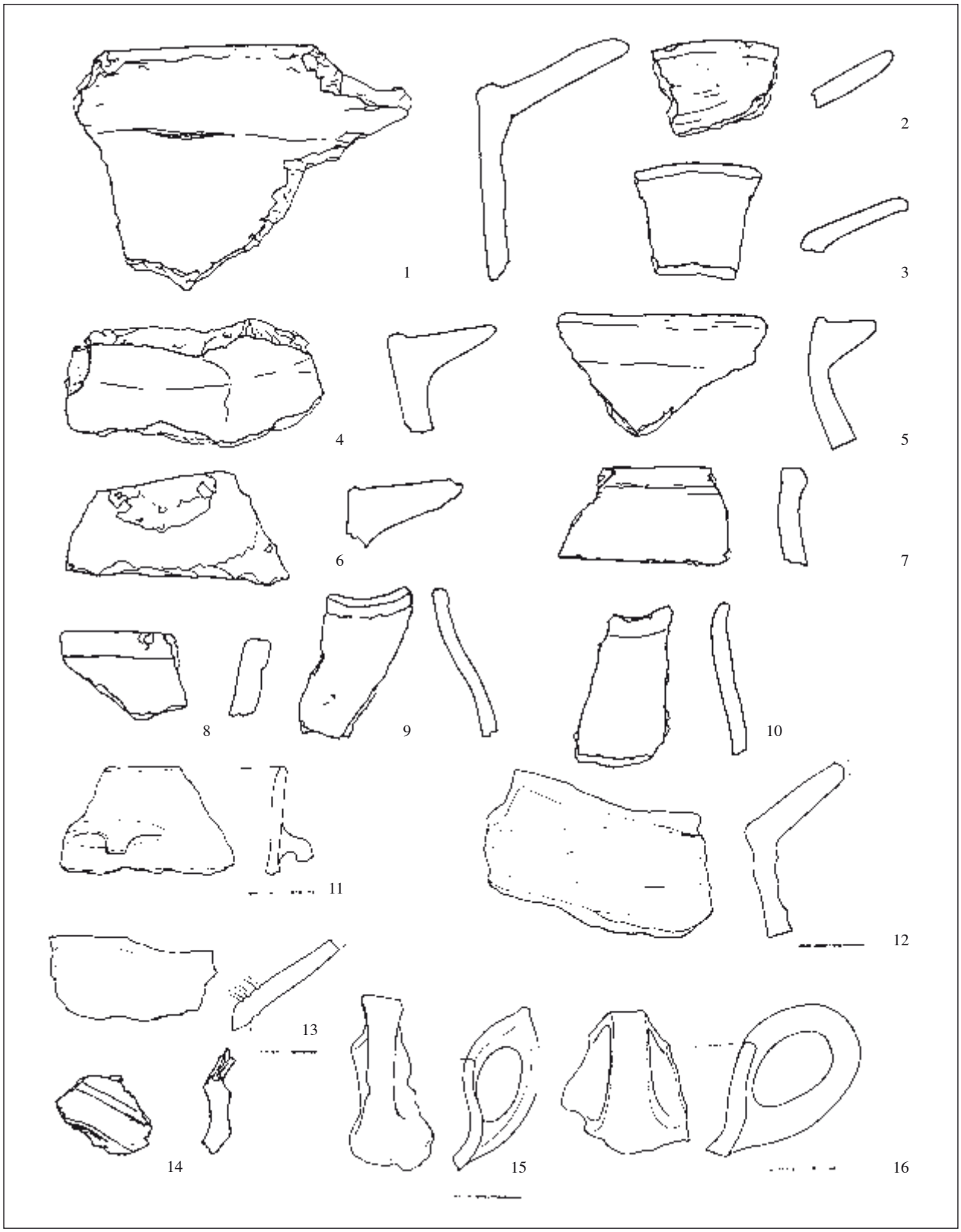

Т. IX. Лесковац, локалитет Хисар-плато; 1–16, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група

Pl. IX. Leskovac, site Hisar-plateau; 1–16, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group

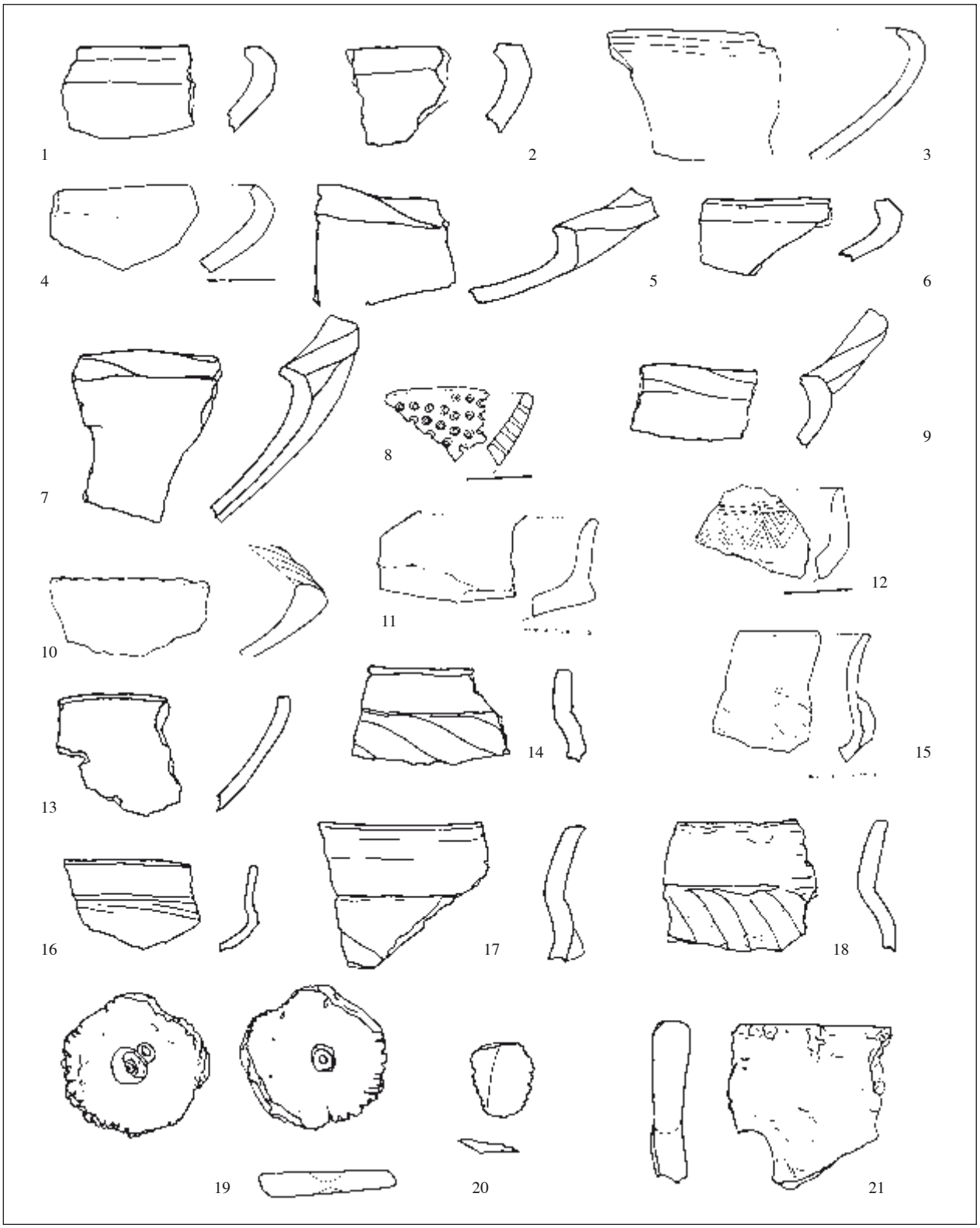

Т. X. Лесковац, локалитет Хисар-плато; 1–19, 21, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група; 19, керамички предмет; 20, кремени предмет

Pl. X. Leskovac, site Hisar-plateau; 1–19, 21, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group; 19, pottery object, 20, object made of flint

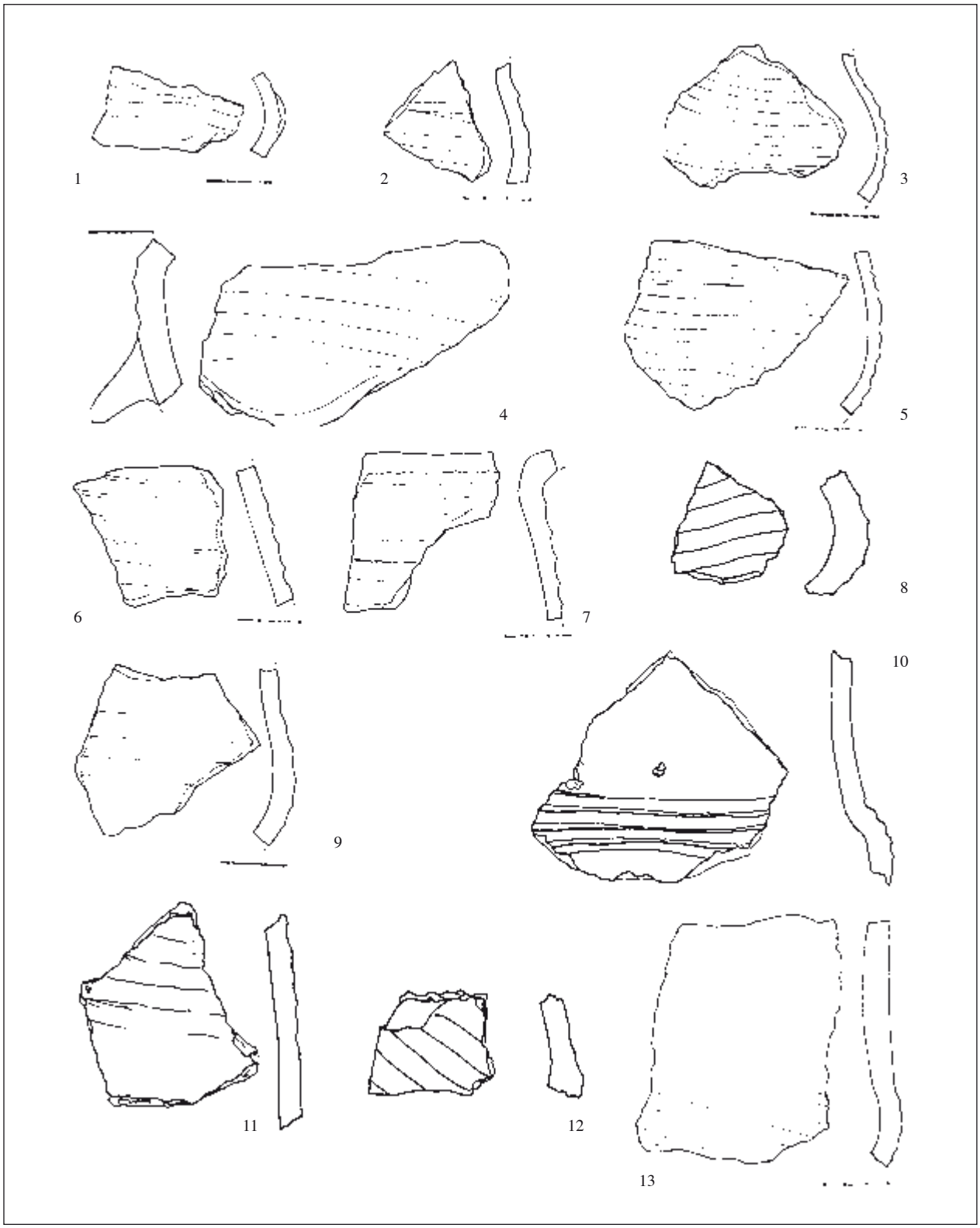

Т. XI. Лесковац, локалитет Хисар-плато; 1–13, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група (типа Белегиш II – Гава)

Pl. XI. Leskovac, site Hisar-plateau; 1–13, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group (of Belegiš II – Gava type)

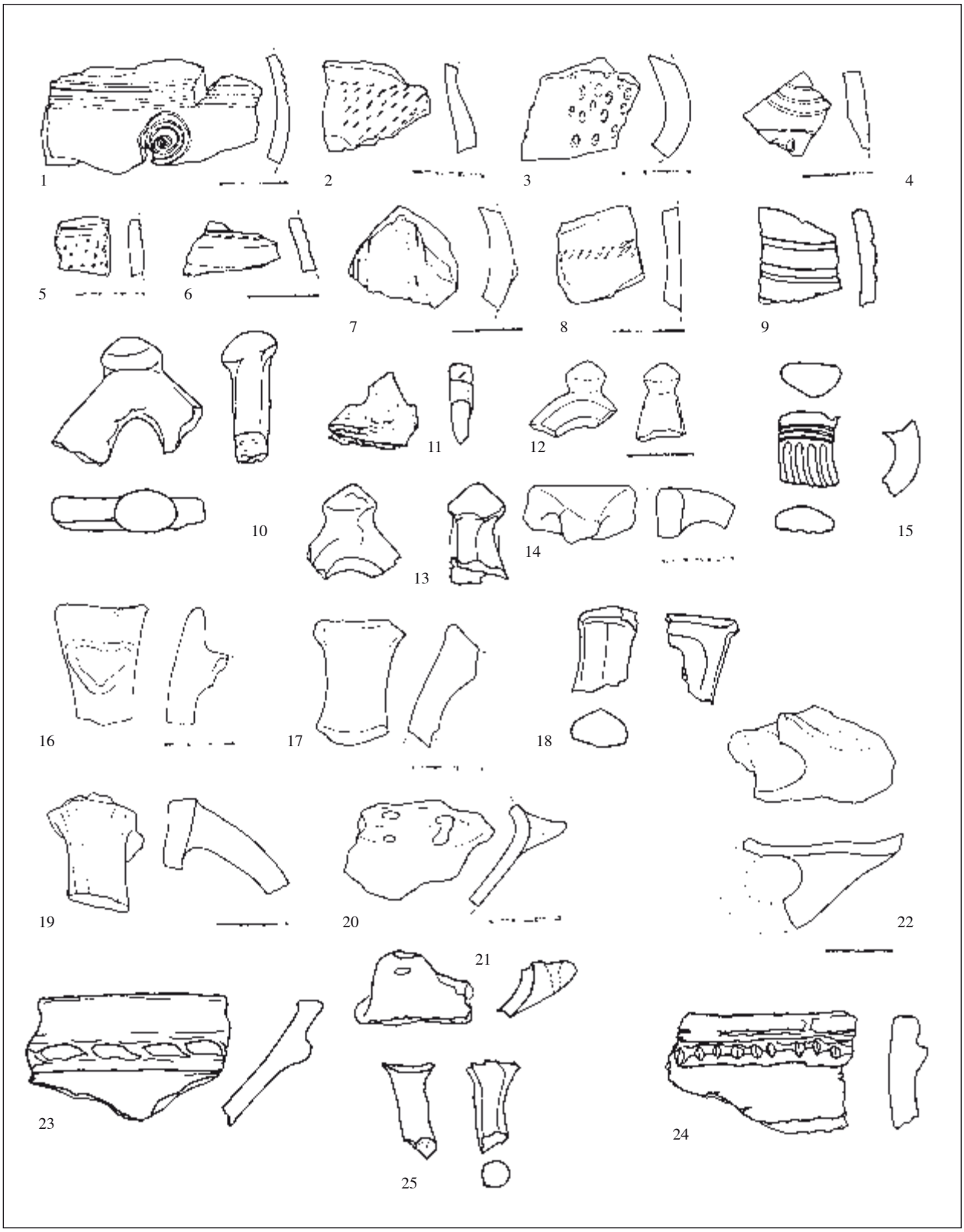

Т. XII. Лесковац, локалитет Хисар-плато; 1–24, керамика из гвозденог доба I, брњичка културна група

Pl. XII. Leskovac, site Hisar – plateau; 1–24, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group

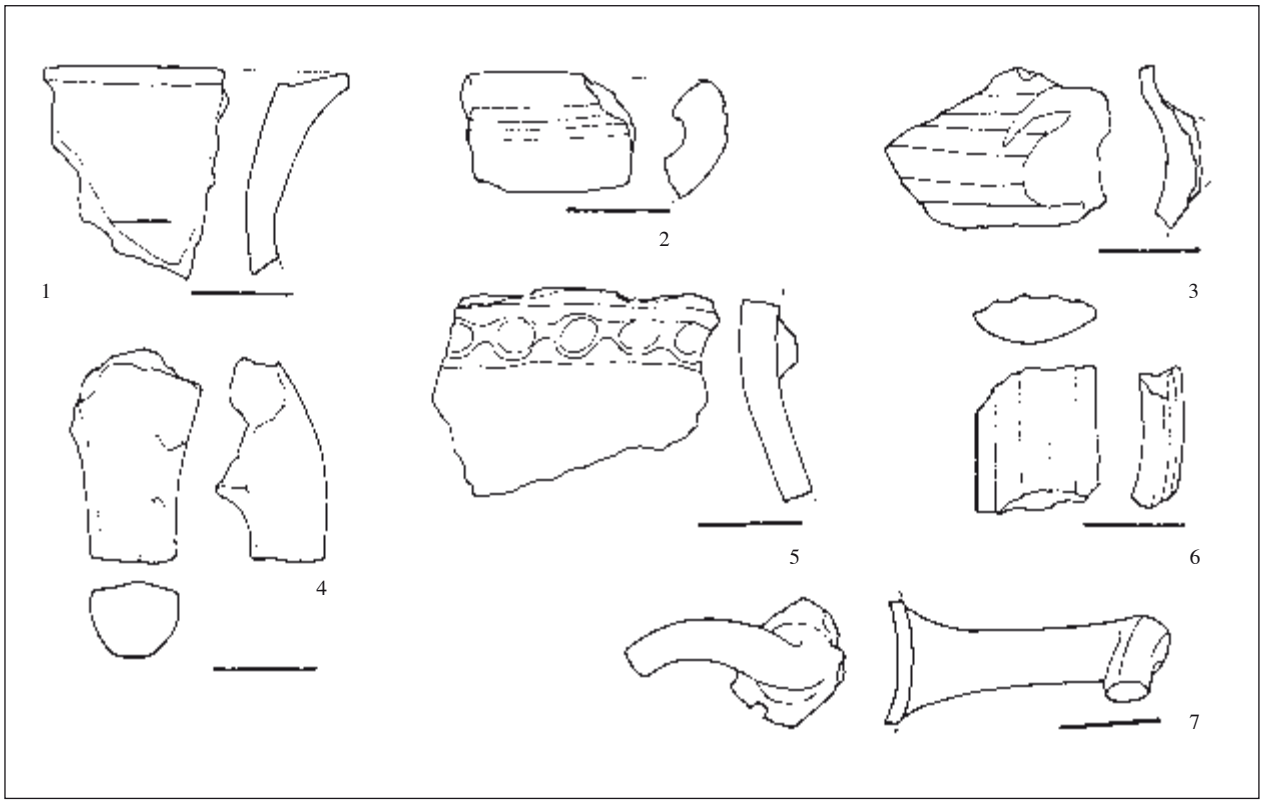

Т. XIII. Горњи Губеревац; 1–6, керамика из īвозденоī доба I, брњичка културна īрупа; 7, фраīменаш посуде која имиш̄ира īрчки узор

Pl. XIII. Gornji Guberevac; 1–6, pottery from Iron Age I, Brnjica culture group; 7, fragment of a jar that imitates Greek patterns

UDC 930.2:003.71=124'02 (497.11)

VLADIMIR P. PETROVIĆ
Institute for Balkan Studies, Belgrade

SACERDOS OF JUPITER DOLICHENUS FROM AN INSCRIPTION RECENTLY DISCOVERED IN THE VICINITY OF VIMINACIUM

Abstract. – The cult of Jupiter Dolichenus, of oriental origin, is evident in almost all the territory of the Roman Empire. The followers of the Dolichenus theology, such as soldiers, priests, tradesmen, miners and freedmen dedicated figural representations, as well as numerous inscriptions to the glory of the deity. In the Upper Moesia territory, particular frequency of dedication is noticed in the Danube border region, *limes*, from where the inscription, published in this study, originates. We provide detailed description of the inscription, solution and translation of the text, palaeographic characteristics, we point to close analogies, clarify geographic points concerning the origin of the dedicant and finally, propose a dating for the inscription.

Key words. – The cult of Jupiter Dolichenus, inscription, village Kličevac, dedication, priest *Aurelius Iulianus*

Before we start reading and discussing the inscription, which is the subject of this study and published for the first time in scientific literature, we think it is important to make a few notes concerning the cult of Jupiter Dolichenus, its origin, significance, representations and routes of expansion throughout the Roman Empire, and particularly in the province of Upper Moesia.

The Jupiter Dolichenus cult, as can be concluded from the names of the god, originates from the regions of North Syria and is usually connected with the Commagenian town of Doliche (Dülük in today's Turkey). In accordance with the interpretation of a number of inscriptions discovered in the west part of the Roman world and dedicated to the Dolichenus deity, his homeland has a significant meaning in itself. Namely, here we deal with an area rich in iron ore, which indicates the epigraphic formula *ubi ferrum nascitur*, that is *ubi ferrum exoritur*.[1] The traces of iron metallurgy are certainly evident in the Doliche itself, but the Anadolian plateau area, in general, rich in ore deposits in the past as it is today, should also be considered as a point of origin of the cult.[2]

The Dolichenian deity is, in fact, the local god Baal; the basis of the cult itself should be traced more deeply in Syrian religion and tradition of the pre-Roman period. The attributes and iconography of Dolichenus (bull, double axe and lightening), are based precisely on the elements of the autochthonous pantheon: The Aramic Hadad, Hurith Teshub, Sumerian Iskur, Acadian Adad.[3] The competence of Dolichenus speaks of the syncretism of different influences and, in general, refers to the Sky (Sun) and Earth.

Gradually, thanks to strong contacts with Roman culture, Dolichenus was connected and identified with Jupiter, which was also frequently the case with some other native cults, so in this way he enters the Roman

---

[1] Merlat P. 1952, no. 315: from the place *Nida* (Heddernheim); no. 170: *Statio Vetoniana* (Pfünz); no. 24: *Apulum*, formula *ubi ferrum exoritur* on the inscription; no. 241: *Roma*.

[2] Concerning the homeland of the Dolichenus cult, Dörner F. K. 1965, 1–7; Speidel M. P. 1977, 45.

[3] Though Baal is often identified as a completely defined solar deity, which influences fertility, in the Semitic tradition he is considered as »proprietor« of certain places or objects like: water, stone, mountain or sometimes Sun; Hadad was the god of lightening and thunder, earthquake, underground waters and war. He made the soil rich with water, but often caused floods. He was the protector of harvest, but also famous for his destructive powers. Later he was connected with the cult of the Sun. At the peak of Hetitian power Teshub represented the highest deity of the pantheon, together with his wife and son. Often with a long beard, he was represented wearing a tunic and conical Frigian cap with triple lightening and triple blade. He was presented above two priests or more frequently on the back of a bull, Merlat P. 1960, 54 ff.

pantheon under the name of *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*.[4] In sculptures and relifes the deity is represented as a man with a long beard and Frigian cap on his head, standing on the back of a bull.[5] In the right hand, he holds a double axe, *bipennis*, while in the left he holds a bundle of lightening. In accordance with the Syrian tradition, he is joined by a complementary female deity, *Iuno Regina*, often represented in a standing position, on a doe, while looking in the direction of Dolichenus. As well as this, epigraphic monuments were dedicated to the Jupiter Dolichenus cult, while sanctuaries, *dolichenia*, with special architecture and inventory for religious rituals were built too.[6]

The Dolichenus cult spread quickly over the Roman world. One should not expect to find the follower of the Commagenian deity only in one group of believers, primarily among soldiers, as it is usually thought, but also in social classes, like tradesmen or craftsmen of eastern origin.[7] As an example of the inclusion of different social groups, we will mention one somewhat particular type of Dolichenus dedicants, miners and together with them those who were directly or indirectly connected with the mining areas. As we have already mentioned the inscriptions states that the deity was created there where iron is born, *ubi ferrum nascitur* (*exoritur*).[8]

To this, we should also add representations of Castors[9], the divine escorts and assistants, confirmed on the inscriptions and iconographic monuments of the Dolichenus cult.[10] Here we actually deal with the interpretation and comprehension of another detail of Jupiter Dolichenus theology concerning the aspect of hardness and permanence represented, above all, in the insurance of stability in the mining layers.[11] Thus, it is absolutely right to conclude that the Dolichenus cult was particularly respected and widespread in mining areas, *territoria metallorum*, which examples like the one from *Ferrariae Pannonicae*[12] clearly show.

The intensive penetration of the Jupiter Dolichenus cult into the Upper Moesia province, is often connected, in scientific literature, with the Severan dynasty reign, thus, the end of 2nd and beginning of 3rd century AD.[13] Concerning the spreading of the Dolichenus cult over the Upper Moesia territory, two dates are particularly significant. Namely, in the year 198 AD, the emperor Septimus Severus, in the course of whose reign a significant number of Orientals complemented the army and administration, goes to Syria; this was an opportunity to become acquainted with the local cults and it seems especially with the cult of Jupiter Dolichenus. On his return from the East, in the year 202 AD, he passed through Moesia and *Viminacium* (Kostolac).[14]

However, it is difficult to give the precise *terminus post quem* for the establishing of the cult in the regions of Upper Moesia. The worshipers of Jupiter Dolichenus could have existed even earlier, that is before the Severan dynasty. In the past, there were certainly distinct ethnic intermingling and migrations, so that the newcomers from the East could be found among soldiers, as well as, among other social categories like tradesmen, craftsmen, miners, freedmen and slaves. It is known, for example, that, during the 1st century, the first cohort of Thracians from Syria, *cohors I Thracum Syriaca,* was situated in the Roman army camp in Ravna, *Timacum Minus,*[15] in the valley of the river Timok. From the discovered inscription, we learn not only about the tribune Vecelius Modestus, under whose command the cohort was moved from Syria, but also about the soldiers and veterans, who having finished military service settled in the surroundings of the *castrum*.[16] There may have been followers of the Dolichenus religion among them.

However, already in the second half of 3rd century AD, documents concerning the presence of the Jupiter Dolichenus cult in the region of Upper Moesia, become very rare. Many scholars agree with this general con-

---

[4] Concerning the cult of Jupiter Dolichenus, Zotović Lj. 1966, 37–52.

[5] The bull motif is characteristic of the Syrian religion; it has a positive and a negative aspect. He was the protector of crops, but also had destructive powers, Merlat P. 1960, 58–59.

[6] Regarding representations of Jupiter Dolichenus as well as the architecture and inventory of his sanctuaries, Вучковић-Тодоровић Д. 1964–1965, 178.

[7] On the interpretation of Jupiter Dolichenus as a military deity, Toutain J. 1911, 40; *RE* V,1, s.v. Dolichenus, col. 1276, 59; Domaszewski A. von 1895, 1972, 140–141; Swoboda E. 1964, 132; Zotović Lj. 1966, 49; Berciu I. – Petrolescu C. 1976, 9 and further; Popa A. – Berciu I. 1977, 46.

[8] Merlat P. 1952; Dörner F. K. 1965; Speidel M. P. 1977.

[9] Concerning the representation of Jupiter Dolichenus with Castors, from the inventory of the *dolichenium* in *Egeta*, Vučković-Todorović D. 1964–1965, 176–177.

[10] Šašel A., J. 1963, 764 (Maslovare): *IOMD et Cas*[*to(ribus)*] | *M. Aur. Flav(u)s s(acerdos) I O* | *MD v.s.l.l.m*.

[11] Medini J. 1982, 53–90.

[12] Regarding the extent to which the Dolichenus cult was spread in the region of *Ferrariae Pannonicae* through epigraphic dedication to Jupiter Dolichenus and Castors, Dušanić S. 1999, 134.

[13] Марић Р. 1933, 79; Вучковић-Тодоровић Д. 1964–1965, 178; Zotović Lj. 1966, 49; Зотовић Љ. 1967, 67.

[14] On the sojourns of Septimius Severus in the region of antique *Viminacium*, Mirković M. 1986, 23, 11; Fitz J. 1959, 258.

[15] The sculpture of Jupiter Dolichenus on a bull, without inscription, was found in *Timacum Minus*, Вулић Н. 1941–1948, 92, 201.

[16] Concerning the antique fortification *Timacum Minus* and army garrisons which were stationed there, Petrović P. 1995, 32; Петровић П. – Јовановић С. 1997, 18.

Fig. 1. Monument with inscription from Kličevac (photo D. Kovačević):
a) Inscription field observed from the left side;
b) Inscription field observed from the right side

Сл. 1. Споменик са натписом из Кличевца (фото Д. Ковачевић):
а) натписно поље посматрано са леве стране;
б) натписно поље посматрано са десне стране

clusion.[17] Reasons for the withdrawal undoubtedly exist. In our regions, from the second half of 3rd century, in general, there are fewer and fewer inscriptions, while at the same time, the process of conversion to Christianity begins. However, we consider it likely that even after the Severan dynasty, followers of the Dolichenus cult still existed. The Dolichenus cult could have been preserved in its essential form, especially in more closed and more specific environments, like mining areas. Similar examples are known from the regions of nearby Dalmatia, from the site Majdanište in the valley of the river Japra.[18]

The monuments of the Dolichenus cult in the Upper Moesia region are most frequently epigraphic in character, while purely figural forms appear in relatively small number. It is important to mention that they are found mainly in the areas where the Roman army was settled for a longer period. Here we are dealing, in the first place, with the regions of the Danube border, where the Roman legions *IV Flavia* and *VII Claudia* were stationed. We know only of one sanctuary dedicated to this deity, discovered near Brza Palanka, antique *Egeta*.[19] The Deity dedicants: priests, soldiers, tradesmen or craftsmen, in the majority of cases originate from the Orient, that is the region from which the cult spread. The local population of Upper Moesia considered this cult, it seems, closely connected with newcomers from the East, in the first place soldiers. This is concluded due to the absence of monuments dedicated to Jupiter Dolichenus in the area.

* * *

Thanks to good fortune, an inscription dedicated to Jupiter Dolichenus was recently found on a monument

[17] Zotović Lj. 1966, 49.
[18] Medini J. 1982, 53–90.
[19] Regarding the sanctuary of Jupiter Dolichenus in *Egeta*, Вучковић-Тодоровић Д. 1964–1965, 173–182; Petrović P. 1997, 70–71.

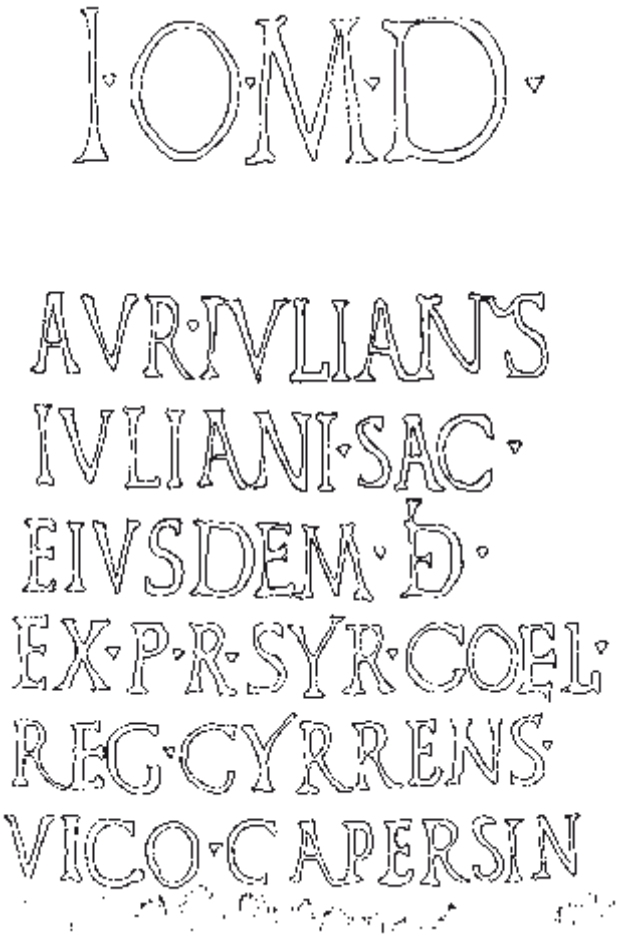

Fig. 2. Drawing of the text of the inscription (arch. O. Petrović)

Сл. 2. Цртеж текста натписа (арх. О. Петровић)

of white marble, in the Kličevac area[20], near the antique town *Viminacium*. The text of the inscription is engraved on a marble cylindrical column, 150 cm high and 90 cm in circumference (in its widest part).[21] Recent damage to the inscription field is visible; seven lines of the text are preserved, while probably two are irretrievably damaged. The size of the letters in the first line is 8 cm, while in the remaining six lines it is almost equal and measures 4 cm. The inscription is engraved by skilled hands and carefully arranged. The letters are correctly cut, with unified module and ends emphasized by triangular seriphs. There are two ligatures in the inscription text: in the second line VS[22] and in the fourth line DEI; numerous punctuation marks, in the shape of triangular incisions, are also visible.

The text of the inscription reads:[23]

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | AVR(elius) IVLIANVS | IVLIANI (filius) SAC(erdos) | EIVSDEM DEI |[5] EX PR(ovincia) SYR(ia) COEL(e) | REG(ione) CYRR(h)ENS(i) | VICO CAPERSIN(a?) | [– – –

Translation of the text reads:

To Jupiter, the best, the greatest, Dolichenus | Aurelius Julianus | Julianus' (son), priest | of the same god, | [5]from the province Syria Coele | of the Cyrrhus region, | of village Capersin(a?) | [– – –

The addressee of the inscription is undoubtedly revealed by the formula I.O.M.D, in the first place, and by the information concerning Julianus' Syrian origin in the lines 5–7. This clearly indicates that the inscription is dedicated to Jupiter Dolichenus. A different solution for this consecration formula is not very likely. The Jupiter Dolichenus cult was widespread, so that there was no need for the whole name of the deity to be written or slightly shortened.[24]

The area itself, where the inscription was found, Roman Kličevac (connection with the legionary camp?) also favours the already mentioned conclusion[25]. Therefore the dedicant of the inscription, *Aurelius Iulianus*, was a priest of the Dolichenus cult. It seems quite possible that, as an Oriental, he was attached to

---

[20] According to documentation in the Požarevac Museum, the village Kličevac is located beside the Danube, in the Stig region, on the main road Požarevac–Ram–Veliko Gradište. It is only 8 km from antique *Viminacium* (Kostolac).

[21] The cylindrical form of the monument points to the eastern origin of the dedicant, eg., Mirković M. 1986, no. 212.

[22] Ligature VS also appears in the inscription from *Timacum Minus*. According to Professor Petar Petrović it appears in all provinces of Balkan and it is also confirmed in around forty inscriptions from the region of *Pannonia*, Петровић П. 1975, 55; According to Malone's interpretation we are dealing with ligature, which having been transmitted from ordinary alphabet onto stone inscription, changed its character, Mallon J. 1953, 150.

[23] In line 5, between P and R, there is a punctuation mark. Maybe these letters should be read as two abbreviations, for example *p(rovincia) R(omana?).*

[24] For a more thorough interpretation of the solution for the formula I.O.M.D., Зотовић Љ. 1966, 37–43.

[25] Little is known about Kličevac in the Roman epoch. The remains of the army road which led from *Viminacium* (Kostolac) in the direction of the fortification *Lederata* (Ram) and further along the Iron Gate *limes* are confirmed near the village. Concerning the road from *Viminacium* to *Lederata*., Mirković M. 1986, 22; During construction of the Kličevac local authority building, remains of an object from the Roman period, recorded in the documentation of the Požarevac Museum, were found in the foundations. Apart from the short distance between antique Kličevac and *Viminacium* (8 km), archaeological finds discovered on this territory also confirm the

the emperor's army, during some of the sojourns of Upper Moesian legions in Syria. The inscriptions found in the surroundings of Cyrrhus confirm this.[26] The priests of Jupiter Dolichenus are also mentioned in some inscriptions found on the Danube *limes* in Upper Moesia.[27]

In the text of our *ex-voto* the dedicants homeland is mentioned precisely: province *Syria Coele*, region Cyrrhestica[28] and village *Capersin(a?)*. The village Capersana, mentioned by Ammianus Marcellinus, can be identified with *Capersin(a?)* from the 7th line of our inscription.[29] We can conclude on the basis of toponims in several inscriptions found in our part of Danube,[30] that, on the territory of *Viminacium,* there were newcomers from North Syria, particularly from Commagene, that is the Dolichenus area.

Several significant elements speak of the chronology of the inscription. Precisely engraved text, separation marks in the shape of triangular carvings and forms of letters (A – with lines of identical length and ends stressed with horizontal seriphs, L – with shorter horizontal line stressed with a vertical seriph, S – with arched lines which end with triangular seriphs, V – with ends marked with horizontal seriphs), do not contradict dating in the first decades of the 3rd century AD. On the other hand, the absence of the *praenomen* in the name of the dedicant indicates the epoch of late Antonins and Severs. It is also important to point out the fact that the province *Syria Coele*, from which the dedicant of the inscription originates, was founded in the time of Septimius Severus (193–211), more correctly in 194 AD, by dividing Syria into *Syria Coele* in the North and *Syria Phoenice* in the South.[31] This is one *terminus post quem* for our monument. The name of the dedicant, *Aurelius Iulianus*, surely indicates that he or maybe already his parent received Roman citizenship under Marcus Aurelius Antoninus, so called Caracalla (211–217). Namely, it is known that in 212 AD Caracalla proclaimed the famous edict *Constitutio Antoniniana*, by which citizenship was conferred on almost all free people of the Roman Empire.[32]

Having in mind the way in which the monument was finished, the dedication should not be later than mid 3rd century AD.[33]

The significance of the discovery of this inscription, dedicated to Jupiter Dolichenus, is twofold. In the first place, it is important to stress that the data from the inscription provides valuable knowledge in the field of historical geography of antique Syrian territory. The province of *Syria Coele*, Cyrrhus region and village *Capersin(a?)* are mentioned.

---

obvious connection between them. One Corinthian capital and Roman bricks with the stamp of the VII legion, *VII Claudia*, have been published. They were found at Kličevac, but more precise details about the site are not given. One Constantine golden coin, 8 kg of Greek and Roman silver coins and one Emperor Titus silver coin were also found in the field near Kličevac, Гарашанин М. – Гарашанин Д. 1951, 185; Mirković M. 1986, 56. One more monument originates from the Kličevac region, which perhaps speaks of its character in antique time. Namely, the monument in question is a votive sculpture with an inscription. Part of a foot on the left side, and the bow of a small boat with the figure of an oarsman in kneeling position on the right side are preserved on the sculpture. The inscription is partly damaged, while its interpretation is connected with *collegium nautarum*. It is also mentioned that the statue part, which is missing, could have been a personification of the goddess *Annona*, which is sometimes represented with a bow of a boat. *Nautae*, like all *navicularii* took part in supplying the army, Mirković M. 1986, 49.

[26] The legions *VII Claudia* and *IV Flavia* are mentioned on the inscriptions: *CIL*, III, 195; *ILS* 9201; *IGLSyr.,* I, 150, 151, with commentary.

[27] Concerning the priests of Jupiter Dolichenus see inscriptions, *AE,* 1902, 69; *AE,* 1933, 121.

[28] Region of Cyrrhestica from the inscription is the area of antique *Cyrrhus*, today a place called Nabi Huri, located 76 km north of the town Aleppo in Syria, near the Turkish border. The town was founded way back in 300 BC, after the conquest of Alexander the Great, thus it became an important military, administrative and economic centre of a wider region, very early. Two bridges still crosses by traffic today, one theatre and a tomb in the form of a tower, remain from the Roman period. For more detailed data concerning the location and archaeological investigation of *Cyrrhus*, Frézouls E. 1954/55, 89 – 128; Concerning *Cyrrhus* in the antique period we find the following information: »Cyrrhus was located on the important trade road between Antioch and Euphrates (Zeugma)« in the work, Issac B. 1986, 260, n.11; *Cyrrhus* is also mentioned in the work, Tac., *Ann.* II, 57, 2.

[29] *RE* III, s. v. Capersane, 1510; In the work of Ammianus Marcellinus, the village *Capersin(a?)* from our inscription is mentioned twice under the name of *Capersana*. That was the place where the pontoon bridge over the river was located: *Quo certis speculationibus cognito nos disposuimus properare Samosatamut superato exinde flumine pontiumque apud Zeugma et Capersana iuncturisabscisis hostiles impetus, si iuvisset fors ulla, repelleremus*., Amm. XVIII, 8,1; *quibus percitus, ut propius agens futuros possit antevenire conatus, quam primum hibernis egressus, accito undique equitatu peditumque robore, quo fidebat, per Capersanam Euphrate navali ponte transcurso Edessam petit uberem commeatibus et munitam, ibi parumper operiens dum exploratores aut perfugae motum castrorum hostilium indicarent*., Amm. XXI, 7,7; It is interesting that *Capersana* from the work of Ammianus Marcellinus, Dussaud identifies with a place called *Caphrena*, Dussaud R. 1927, 459; *Caphrena* is mentioned by Plinius as the residence of the satrap and crossroad of important caravan routes, already from the period of Achemenids, Plin., *Nat.* VI, 119.

[30] For inscriptions whose dedicants originate from the region of North Syria, Mirković M. 1986, no. 161, 169, 211, 212, 213.

[31] Concerning the foundation of the province *Syria Coele*, *RE* XXI, s.v. Koile-Syria, 1051.

[32] Concerning *Constitutio Antoniniana*, Grant M. 1996, 5–12.

[33] The inscription is kept on a private property in Leskovac. I am thankful to the owner for help with photographing the monument.

On the other hand, the inscription completes the poor picture of the antique past of Kličevac. The eastern origin of the inscription dedicant, *Aurelius Iulianus*, indicates the existence of the Syrian element in the ethnic structure of our region. Since *Aurelius Iulianus* was also a priest of the Dolichenus cult, we believe that the discovery of an object, like a sanctuary, *dolichenium*, can be expected in this region. The data we have given surely points to the need for more detailed archaeological investigation of the Kličevac antique past.

LIST OF ABBREVIATIONS:

AE	*L'année épigraphique*
Ann. Arch. de Syrie	*Les Annales Archéologiques de Syrie*
CIL	*Corpus inscriptionum Latinarum*
EPRO	Études préliminaires aux religions orientales dans L'Empire Romain
IGLSyr.	*Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris
RE	A. Pauly – G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

BIBLIOGRAPHY:

Berciu I. – Petrolescu C. 1976 – *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, EPRO 54, Leiden.

Dessau H. 1961 – *Inscriptiones Latinae selectae*, I–III, Berlin.

Dörner F. K. 1965 – Das Land ubi ferrum nascitur*, Anzeiger der Akademie des Wissenschaften* 102, Wien,1–7.

Domaszewski A. von 1972 – *Die Religion des römischen Heeres, Westdeutsche Zeitschr. für Geschichte und Kunst*, 14, 1895, 1–124, reprint u *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*, Darmstadt.

Dussaud R. 1927 – *Topographie historique de la Syrie Antique et Mediévale*, Paris.

Dušanić S. 1999 – The Miners' Cults in Illyricum, Mél. C. Domergue, *PALLAS*, 50, 129–139.

Fitz J. 1959 – Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z., *Acta archaeologica*, 11, Budapest, 237–263.

Frézouls E. 1954/55 – Rechereches historiques et archéologiques sur la ville du Cyrrhus, *Ann. Arch. de Syrie 4/5*, 89–128.

Garašanin M., Garašanin D. 1951 – *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Prosveta, Beograd.

Grant M. 1996 – *The Severans: The Changed Roman Empire*, Routledge, London–New York.

Issac B. 1986 – Military Diplomata and Extraordianary Levies for Campaigns, *Heer und Integration Politik die römischen militärdiplomate als historische quelle*, in W. Eck und H. Wolff, edd., Köln, Wien.

Mallon J. 1953 – Paléographie des papyrus d'Egypte, *Museum Helveticum* 10, 150–180.

Marcelin A. 1998 – *Istorija*, predgovor, prevod i objašnjenja, Milena Milin, Prosveta, Beograd.

Marić R. 1933 – *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd.

Medini J. 1982 – Le culte de Jupiter Dolichenus dans le province romaine de Dalmatie (na hrvatskom sa francuskim rezimeom), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 53–90.

Merlat P. 1951 – *Répertoire des inscriptions et des monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus,* Paris.

Merlat P. 1960 – *Jupiter Dolichenus, essai d'interprétation et de synthèse*, Paris.

Mirković M. 1986 – *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. II (Viminacium et Margum), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.

Petrović P. 1975 – *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd.

Petrović P. 1995 – *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III–2 (Timacum Minus et la vallée du Timok), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.

Petrović P. – Jovanović S. 1997 – *Kulturno blago Knjaževačkog kraja*, Beograd.

Petrović P. 1997 – Le limes romain, *Les Dossiers d'Archéologie,* n. 220, Dijon, 60–72.

Popa A. – Berciu I. 1977 – *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, EPRO 69, Leiden.

Speidel M. P. 1977 – *The Religion of Juppiter Dolichenus in the Roman Army*, EPRO 63, Leiden.

Swoboda E. 1964 – *Carnuntum, Seine Geschichte und seine Denkmäler*, Graz.

Šašel A. et J. 1963 – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana.

Toutain J. 1911 – *Les cultes païens dans l'Empire romaine. Première partie: Les provinces latines*, t. II, Les cultes orientaux, vol. 25, Leroux, Paris.

Vulić N. 1941–1948 – Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik SAN* XCVIII, Beograd, 1–279.

Vučković-Todorović D. 1964–1965 – Svetilište Jupitera Dolihena u Brzoj Palanci, *Starinar* XV–XVI, Beograd, 173–182.

Zotović Lj. 1966 – Kult Jupitera Depulsora, *Starinar* XVII, Beograd, 37–43.

Zotović Lj. 1966 – *Les cultes orientaux sur le territoire da la Mésie Supérieure*, EPRO 7, Leiden.

Zotović Lj. 1968 – Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije, *Starinar* XIX, Beograd, 59–74.

Резиме: ВЛАДИМИР П. ПЕТРОВИЋ, Балканолошки институт САНУ, Београд

SACERDOS ЈУПИТЕРА ДОЛИХЕНА СА НОВОГ НАТПИСА ИЗ ОКОЛИНЕ VIMINACIUM-а

Пре него што пређемо на читање и разматрање натписа који је предмет овога рада и који се први пут објављује у стручној литератури, изнећемо неколико напомена везаних за култ Јупитера Долихена. Како се наслућује из божјих имена, култ потиче са простора северне Сирије и обично се везује за комагенски град Долиху. Као исходиште долихенске вере треба сматрати и простор Анадолског платоа. Сходно тумачењу једног броја натписа откривених у западном делу римског света, његов завичај се везује за подручје богато гвозденом рудом, како указује епиграфска формула *ubi ferrum nascitur*, односно *ubi ferrum exoritur*. Долихенско божанство је у ствари локални бог, *Baal*. Захваљујући јаким додирима са римском културом, постепено се повезује и поистовећује са Јупитером, те на тај начин улази у римски пантеон, под називом *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*.

Долихенов култ се брзо шири римским светом. Поштоваоце комагенског божанства не треба тражити у само једној одређеној групацији верника, пре свега у редовима војске, како се често сматра, већ и у друштвеним слојевима попут трговаца, занатлија или рудара пореклом са Истока.

Интензиван продор култа Јупитера Долихена на подручје провинције Горње Мезије, везује се често за период владавине династије Севера. Наиме, император Септимије Север, за чије владавине значајан број оријенталаца попуњава војску и администрацију, одлази у Сирију 198 године наше ере; то је била прилика да се упозна са локалним култовима, изгледа посебно са култом Јупитера Долихена. У повратку са истока пролази кроз Мезију и *Viminacium* (Костолац), 202 године наше ере. Ипак, тешко је поставити прецизан *terminus post quem* за увођење култа у области Горње Мезије. Поштовалаца Јупитера Долихена могло је бити и раније, дакле пре династије Севера. Међутим, већ у другој половини III века наше ере, документи о присуству култа Јупитера Долихена у области Горње Мезије постају сасвим ретки. Разлози за повлачење долихенске вере свакако би постојали. У нашим крајевима од друге половине III века, уопште, настаје све мањи број натписа, а отпочиње и процес христијанизације. Па ипак, сматрамо да би требало предпоставити да је и после династије Севера било Долихенових верника, нарочито у затворенијим и специфичнијим срединама, попут рудничких области.

Споменици долихенскога култа на територији Горње Мезије су најчешће епиграфског карактера, док су чисто фигуралне форме сразмерно малобројне. Проналазимо их углавном у пределима на којима је дуже времена боравила римска војска (области дунавске границе). Дедиканти божанства, било свештеници, војници, трговци или занатлије, најчешће воде порекло са Оријента, дакле, из области из којих се шири култ. Локално становништво Горње Мезије, изгледа, сматрало је овај култ уско повезаним са источним досељеницима, пре свега припадницима војске.

Недавно је на подручју села Кличевац, надомак античкога *Viminacium*-а, пронађен натпис посвећен Јупитеру Долихену, на цилиндричном споменику од белога мермера, димензија (h=150 cm и O=90 cm). Видљива су савремена оштећења натписног поља, те је сачувано укупно седам редова текста. Величина слова је у р. 1=8 cm, док је у р. 2–7=4 cm. Јављају се две лигатуре: у другом реду VS и у четвртом реду DEI; бројни су интерпункцијски знаци у виду троугластих уреза.

Текст натписа гласи:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | AVR(elius) IVLIANVS | IVLIANI (filius) SAC(erdos) | EIVSDEM DEI |[5] EX PR (ovincia) SYR(ia) COEL(e) | REG(ione) CYRR(h)ENS(i) | VICO CAPERSIN(a?) | [– – –

Адресата натписа несумњиво одају формула *I.O.M.D.* у првом реду и подаци о Јулијановом сирском пореклу у р. 5–7, који јасно указују да се ради о посвети богу Јупитеру Долихену. Дедикант натписа *Aurelius Iulianus* био је, дакле, свештеник Долихеновог култа. Изгледа сасвим вероватно да је као оријенталац прикључен царској војсци, при неком од боравака горњомезијских легија на подручју Сирије, о којима сведоче натписи пронађени у околини *Cyrrhus*-а. Свештеници Јупитера Долихена помињу се на још неким натписима пронађеним на дунавском *limes*-у у Горњој Мезији. У самом тексту нашег *ex-voto,* веома прецизно се наводи дедикантов завичај: провинција *Syria Coele*, потом регион Кирестике и напослетку село *Capersin(a?)*. Село Каперсана које спомиње Амијан Марцелин, могло би се идентификовати са *Capersin (a?)*-ом у р. 7, нашега натписа. Да је било досељеника из правца северне Сирије, посебно са Комагенског, односно Долихенског подручја, на територији *Viminacium*-а, закључујемо на основу топонима са неколико натписа пронађених на нашем Дунаву.

О хронологији натписа говори неколико важних елемената. Веома правилно уклесан текст, знаци за растављање у виду троугластих уреза и облици слова (A, L, S, V), не противече датовању у прве деценије трећега века наше ере. С друге стране, одсуство *praenomen*-а у имену дедиканта упућује на епоху позних Антонина или Севера. Такође је значајно указати и на чињеницу да је провинција *Syria Coele*, из које потиче дедикант натписа, формирана за време Септимија Севера (193–211), тачније 194. То је један *terminus post quem* нашег споменика. Име дедиканта, *Aurelius Iulianus,* свакако показује да је он, или можда већ његов родитељ, стекао римско грађанско право под Марком Аурелијем Антонином, названим Каракала, (212 године едиктом *Constitutio Antoniniana*). С обзиром на стил израде споменика, посвета неће бити каснија од средине III века наше ере. Важност открића нашега натписа је у томе, што нам подаци из текста пружају значајна сазнања, из области историјске географије територије античке Сирије. С друге стране, натпис употпуњује оскудне представе о античкој прошлости Кличевца.

UDC 904:739.2 »652« (497.11)

IVANA POPOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

SPECIFIC VARIANTS OF GOLD AND SILVER EARLY ZWIEBELKNOPF FIBULAE FROM EASTERN SERBIA

Abstract. – The discovery of fragmented silver fibula with twice bent bow in the necropolis by the castellum Ravna (*Timacum Minus*) as well as inspection of some specimens of gold zwiebelknopf fibulae from the collections of the National Museum in Belgrade and Museum of Krajina in Negotin have drawn our attention to some finds of gold and silver fibulae from eastern Serbia and Romania that, according to their shape and decoration, represent specific variants in the initial phase of development of the zwiebelknopf fibulae. They are classified into three groups on the basis of their typological traits and their production is connected to Aurelian's withdrawal from Dacia (group I), Diocletian's victories over barbarians in the Danube basin (group II) and Constantine's *decennalia*, i.e. his preparations for encounter with Licinius (group III).

Key words. – zwiebelknopf fibulae, imperial donations, gold jewelry, silver jewelry.

The discovery of fragmented silver fibula with twice bent bow in the necropolis by the castellum Ravna (*Timacum Minus*),[1] as well as inspection of some specimens of gold zwiebelknopf fibulae from the collections of the National Museum in Belgrade[2] and Museum of Krajina in Negotin,[3] have drawn our attention to some finds of gold and silver fibulae from eastern Serbia and Romania that, according to their shape and decoration, represent specific variants in the initial phase of development of the zwiebelknopf fibulae. These are the fibulae some specimens of which, according to one group of scholars, represent the specific variant of fibulae with long hinged frame[4] or in the recent literature the zwiebelknopf fibulae of type I, as well as the fibulae with semicircular plate on the head (Kopfplatte), attributed also to the distinct variant of this type.[5] As this type is generally dated between the years 280 and 320 AD, although there are some fibulae from closed associations dated in 250s,[6] it is rather long time span for the occurrence of relatively small number of similar specimens. However, as these fibulae were made of precious metals, gold, silver and gilded bronze and silver they, by all appearances, were donations to meritorious soldiers or civilians, so their occurrence must be studied within certain historical context. These fibulae are particularly interesting because of their ornamental combinations and, as after new discoveries and correct identification of earlier finds their number considerably increased, we classified them into three basic groups, according to their typological characteristics.

FIBULAE WITH TWICE BENT BOW

This group of fibulae originates from the bronze specimens with same bow construction terminating as stylized animal heads and with through-shaped pin

[1] Fibula will be published in the monograph: Petković, Ružić, Jovanović, Vuksan, Zoffmann (in print). I wish to express my gratitude to Sofija Petković for giving me information about the inventory of the grave where the fibula was found.

[2] Popović, 1996, cat. 147; Popović, 2001, cat. 83.

[3] Popović, 2003, 67, fig. 24. In this paper it is noted that fibula has been found in Prahovo (*Aquae*). This is wrong, because in latter research we have concluded that this object was found in Karataš (*Diana*).

[4] Behrens, 1950, 10, 11. 1–2; Böhme, 1972, 27–29, Abb. 1. 5–8.

[5] Pröttel, 1991, 349–350, Abb. 1. 9–11.

[6] *Ibid*., 349–353, Abb. 1. 11; 11.

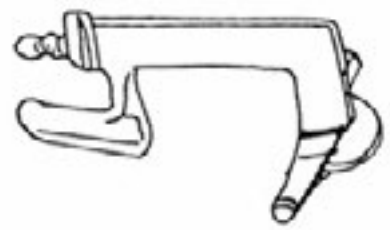

Fig l. Fibula, Mainz-Dimesser Ort

Сл. 1. Фибула, Mainz-Dimesser Ort

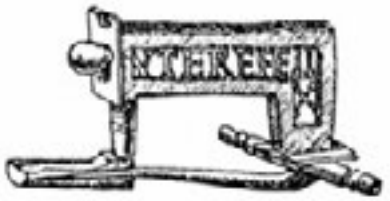

Fig. 2. Fibula, Danube valley

Сл. 2. Фибула, Подунавље

holder and long hinged frame. They originated around AD 200 from the variant of military fibulae and during the first half of the 3rd century they spread from Britain via Holland, Germany, Austria and Hungary as far as Dura–Europos in Syria, and their specimens are particularly numerous in the fortifications along the Rhine limes.[7] From those simple bronze specimens evolved silver, gold-plated and gold fibulae of this type, with more massive twice bent bow of rectangular or polygonal section that instead as stylized animal head terminates as profiled button-like protrusion.

1. Mainz-Dimesser Ort, Fig. 1
silver
Fibula with twice bent undecorated bow of rectangular section, terminating as button-shaped protrusion. The ends of long hinged frame are molded and at its junction with bow there is semicircular plate.

Lit: Böhme, 1972, Abb. 1. 5.

2. Danube valley (?), Nissen Collection, Fig. 2
silver, gold-plated
Fibula with twice bent undecorated bow of rectangular section, terminating as button-shaped protrusion. The ends of long hinged frame are molded and terminate as underdeveloped onion bulbs. Along the middle of lateral side of the bow is the inscription VTERE FELIX, in the openwork technique.

Lit: Behrens, 1950, 10, Abb. 13. 9; Böhme, 1972, Abb. 1. 6.

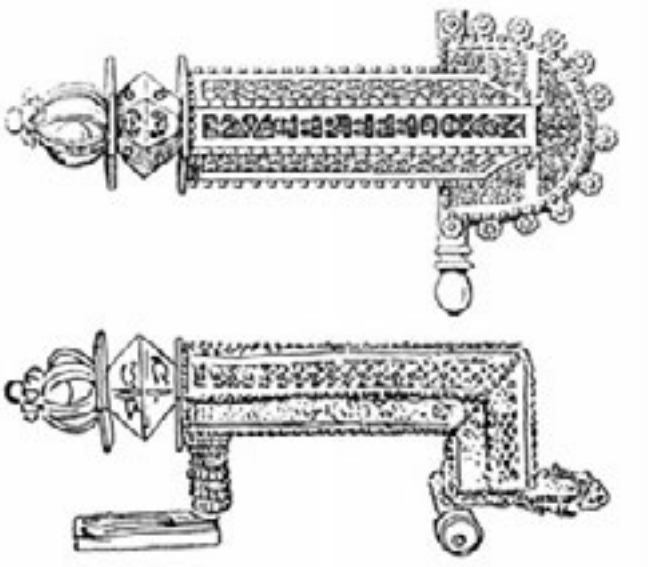

Fig. 3.Fibula, Osztrópataka

Сл. 3. Фибула, Osztrópataka

3. Osztrópataka, find I, Fig. 3
gold
length 98 mm, weight 71, 8 gr.
Fibula with twice bent bow of hexagonal section terminating as double molded polygonal and button-like protrusion. The ends of hinged frame are molded and finished with spherical onion bulbs and at the junction of hinge and bow there is semicircular plate framed by rosettes made of large granules. On the upper surface of the bow is the inscription VTERE FELIX in the *opus interrasile* technique, with leaf at the beginning and volute at the end. The entire surface of the bow and circular plate on the head is decorated with open vegetable and geometric motifs, volute foliages, branches, small leaves, rhombs and spirals made in the *opus interrasile* technique. The catchplate is short and decorated with horizontal grooves and pin holder is of trough shape.

Lit: Arneth, 1850, 118, Taf. G. IX; Hampel, 1885, 150, Abb. 71; Rigel, 1901, 143, Taf. 16. 4–6; Behrens, 1950, 10, Abb. 13. 10; Böhme, 1972, Abb. 1. 7; Noll, 1974, F4, Abb. 45; Pröttel, 1991, 349–350, Abb. 1.11; Bernhard–Walcher et al., 1994, Nr. 254; Yeroulanou, 1999, 86, Fig. 142, cat. 168.

4. Hallstatt
gold
Fragment of fibula of the same type. The preserved bow is framed with filigree wire and has the inscription VTERE FELIX in the *opus interrasile* technique. On the head is semicircular ornamented plate.

Lit: Morton, 1967, 56, Abb. 16.

---

[7] Böhme, 1972, 28–29, Fundliste 29; Pröttel, 1991, 349–350, Abb. 1. 9–11.

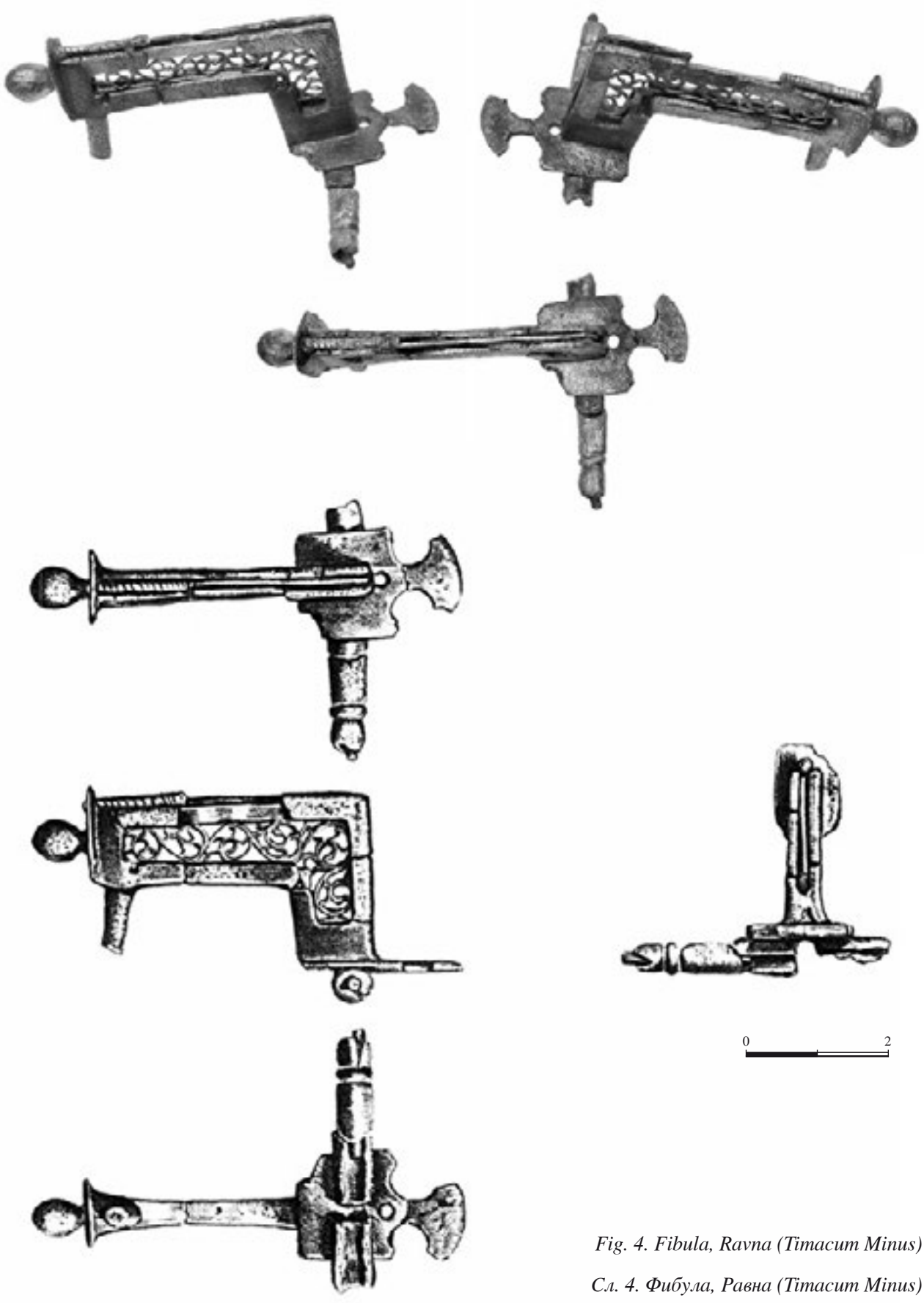

Fig. 4. Fibula, Ravna (Timacum Minus)

Сл. 4. Фибула, Равна (Timacum Minus)

5. Ravna (*Timacum Minus*), site »Ropinski potok«, cremation burial, Fig. 4
silver
dim. 49 x 33 mm
The bow fragment shaped as letter L and ending in elliptical plate with pyriform protrusion, head fragment with setting for hinge spring, plate of palmette shape from the top of the head and fragmented pin with amber bead are preserved of the fibula with twice bent bow. The bow consists of frame into which is inserted silver foil decorated with motifs of stylized volute-shaped foliage with short petioles made in the *opus interrasile* technique. The upper surface of the bow frame is damaged and into the groove at the junction of its front and rear side is inlaid partially preserved twisted silver wire. From the frame next to the catchplate starts vertical support for the pin holder, which is missing.

Lit: Petković, Ružić, Jovanović, Vuksan, Zoffmann (in print).

In spite of the fact that described specimens, according to their basic characteristics, belong to the group of hinged fibulae, some of their elements like small, round onion bulbs at the ends of transversal bar (Danube basin, Osztrópataka), semicircular plate at the junction of bow and bar (Mainz-Dimesser Ort, Hallstatt, Osztrópataka, Ravna) as well as the shape of a catchplate are characteristic of early zwiebelknopf fibulae so this group could be considered as preceding stage in their development.[8] Some specimens made of precious metals as a part of ornamental pattern have inscription expressing the wish for the happiness of their owners UTERE FELIX, that is often encountered on military fibulae and belts during the 3rd century.[9] Their luxurious manufacture indicates that they were awarded as *donativa* to the meritorious army officers, although it could not be established with certainty on the basis of their archaeological context. Namely, finding circumstances of the specimens from the Danube valley as well as those from the sites Mainz-Dimesser Ort and Hallstatt are not known, while fibula from Osztrópataka originates from one exceptionally rich find discovered in 1790, that in the segment acquired for the Kunsthistorisches Museum in Vienna contains chronologically and culturally heterogeneous material of gold, silver and bronze,[10] suggesting that it had been a treasure hidden in some moment of danger. The fibula itself, which represents one of the masterpieces of the Roman goldsmithery, has been variously determined and dated. There is the opinion that it is Armbrust-hinged fibula from the 3rd century[11] then fibula with long hinged frame and twice bent bow,[12] the special variant of type I zwiebelknopf fibulae,[13] or the fibula of type II from the early 4th century.[14] The discovery of fragmented silver fibula of the identical type in the necropolis at the site »Ropinski potok« near *Timacum Minus* fortification, offers certain new data on this group of finds.

This fragmented fibula was discovered together with catchplate of bronze cruciform fibula in the elliptical burial pit under the rubble stone structure where also iron nails and two pottery fragments were found. The remains of scorched bones mixed with soot and ash were discovered at the bottom of the pit.[15] The catchplate of bronze fibula found together with the fragment of silver specimen is short (24 mm), decorated with vertical rib and at the end with faceted X-ornament and has trough-shaped pin holder,[16] as it is characteristic of early zwiebelknopf fibulae of type I[17] that is 1. A–B[18] generally dated between 280 (290) and 320 AD.[19] The fragmented silver fibula is exceptional as because of its relatively rare shape, also because of its decoration. Namely, within the bow frame was inserted silver plate decorated with open ornament of stylized volute foliages with small petioles in the *opus interrasile* technique. This decorative technique characteristic of Roman goldsmithery from the 3rd up to the 7th century had been very rarely used for silver.[20] It was encountered only in decoration of the elements of gold-plated belt garniture from the 3rd century discovered in Cologne[21] and only in traces on some silver finger rings[22] while open ornament on the segments of gold-plated silver necklace found in 3rd–4th century grave in Vinik near Niš[23] was achieved by joining of silver wire and not by openwork. The occurrence of advanced *opus interrasile* ornament on the lateral sides of the bow of this fibula

---

[8] *Ibid*., 1972, 29.
[9] Bullinger, 1972, 276–283.
[10] The find contains gold torque with molded ornaments, gold bracelet with molded ornaments, discoid fibula with onyx, two gold Germanic fibulae decorated with filigree and granulation, goblet of gold sheet, silver plate with decoration in frieze from the early Empire, silver plate decorated with niello and gold, silver spoon, bronze tripod and silver fibula of the Middle La Tène type. Cf. Noll, 1974, 66–67, Nr. F 1–12, Abb. 44–45; Bernhard-Walcher et al., 1994, Nr. 252–259.
[11] Behrens, 1950, 10.
[12] Böhme, 1972, 29.
[13] Pröttel, 1991, Abb. 1. 11.
[14] Yeroulanou, 1999, 86, Fig. 142, cat. 168.
[15] Petković, Ružić, Jovanović, Vuksan, Zoffmann (in print).
[16] *Ibidem*.
[17] Pröttel, 1991, 349–353, Abb. 1. 1–7.
[18] Keller, 1971, 32–35, Abb. 11. 1, 2.
[19] *Ibidem*
[20] Ogden, Schmidt, 1990, 10–11.
[21] *Römer am Rhein*, 1967, 311, F 1, Farbtaf. XVI.
[22] Marshall, 1907, nr. 1184 (Chesterford), 1215 (Thebes).
[23] Jovanović, 1978, 47, kat. 9, sl. 81; *Античко сребро / Antique Silver*, 1994, cat. 250.

is even more interesting having in mind that this technique does not have conspicuous tradition in the Danubian provinces and that it had been used on the gold jewelry only on small surfaces, on the frames of earrings and medallions, on clasps or necklace segments.[24] This type of decoration was even on the most luxurious pieces of jewelry discovered in the mausoleum at Šarkamen, and which is supposed to had belonged to the mother of Maximin Daia used in its simplified form like simple or composite palmettes on the edges of necklace medallion created by cutting on the golden foil small surfaces shaped as triangles with acute or rounded corners.[25] As the fibula bow is rather large ornamental surface there was applied more sophisticated motif of volute-shaped foliage, which is usually most often used on large horizontal or arched surfaces of gold bracelets, clasps or pendants. According to the ornaments on the medallion frames of monetary necklaces from the site Naix in France[26] and from Metropolitan Museum,[27] the motif of simple volute-shaped foliages in the *opus interassile* technique was present already on the jewelry from the first decades of the 3rd century and as it suggests the necklace from The Field Museum of Natural History from Chicago,[28] it had been in use until the end of this century. Already from the middle of the 3rd century the foliages are enriched by addition of small petioles and in the second half of this century the motif became more elaborate by addition of peltae, various leaves and fruits. The foliage ornament was not dominant in the 4th century, and it is combined with various ornamental elements, leaves, grapes or figural motifs. In contrast to other ornaments created in the *opus interrasile* technique when on the backside are visible only series of perforated holes, the motif of volute-shaped foliages was not created by piercing but by precise cutting of the foil along the contours of the drawn sketch, so, such ornament was identical from the front and from the back, providing some kind of third dimension.[29] Hence, the plate decorated with this motif could have been inserted in the fibula bow frame so the ornament is visible from both sides. However, although the ornament was executed very precisely, this ornamental system is, according to the richness of motifs as well as according the fineness of manufacture, by far more simple than composite system of geometrical and vegetable motifs applied on the fibula from Osztrópataka. Namely, on the bow of silver fibula from the necropolis near Ravna the motif of volute-shaped foliage is primary like on the 3rd century jewelry, while complex decoration of fibula from Osztrópataka reveals all characteristics of luxurious Late Roman jewelry. Nevertheless, although according to its construction, first of all the thin bow of rectangular section, the fibula from the necropolis near Ravna is closer to the gold-plated fibula from the Danube valley it has according to its decorative traits including inserted plate with *opus interrasile* ornament into the frame of twice bent bow the closest analogy with the fibula from Osztrópataka. It is also important to note that both mentioned specimens, one of exceptional and the other of slightly lower quality of manufacture, as well as fibulae from Hallstatt and the Danube valley, have open ornament on the bows, although it is not common for the Roman fibulae. Namely, the *opus interrasile* technique is applied on the catchplates (Desana treasure, Ténès treasure, Louvre Museum in Paris, Palatine in Rome, Metropolitan Museum in New York, Apahida treasure, Indiana University Art Museum–Bloomington, Tournai, Reggio Emilia)[30] and exceptionally on the »onion bulbs« (Kunsthistorishes Museum in Vienna)[31] on the 4th–5th century gold cruciform fibulae with »onion bulbs«. Only on the fibula from Erickstanebrae in Scotland now in Country Museum of Art in Los Angeles,[32] made on the occasion of Diocletian's *vicennalia* in 303/304, the entire surface was covered with decoration and inscription in the *opus interrasile* technique. This information suggests the conclusion that few so far known fibulae with similarly decorated bow had been produced at approximately same time, at the very end of the 3rd century or in the first years of the 4th century.

These fibulae made of precious metals and luxuriously decorated could have been awarded to the distinguished persons, either on the occasion of Diocletian's jubilees, or on the occasion of his victories over barbarians and his stay in Pannonia and Moesia. Namely, after successful battles against Alamanni on the upper Danube in 289 and the Sarmatians on the Pannonian and Moesian Danube limes in 289 and 292,[33] Diocletian stayed in Pannonia during 292–294 for rather long time and celebrated there his *decennalia* and organized construction of many fortifications on the right Danube

[24] Popović, 1996, 57–58; 153–154; Popović, 2001, 95; 244–245.
[25] Popović, Tomović, 1998, 298–305, Fig. 16, 18, 19.
[26] Yeroulanou, 1999, cat. 1 (with quoted literature).
[27] *Ibid*., cat. 2 (with quoted literature).
[28] *Ibid*., cat. 7 (with quoted literature).
[29] *Ibid*., 84–88.
[30] *Ibid*., cat. 171–179 (with quoted literature).
[31] *Ibid*., cat. 170 (with quoted literature).
[32] *Ibid*., cat. 169 (with quoted literature).
[33] Stein, 1968, 67.

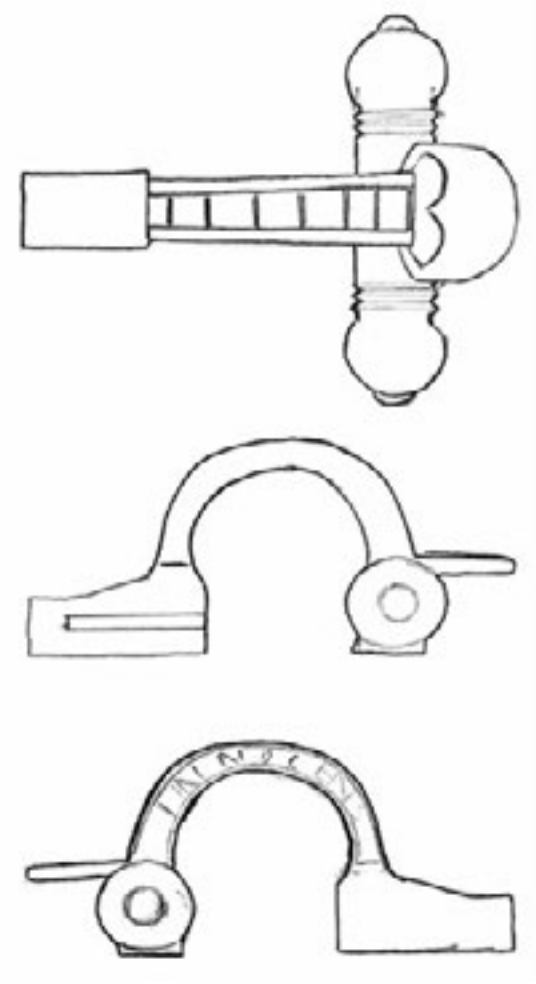

Fig. 5. Fibula, Barboşi

Сл. 5. Фибула, Barboşi

bank, and in September 294 on his way from *Sirmium* to *Nicomedia* visited military camps on the Danube frontier.[34] In the end of October AD 294 Diocletian left the Danube banks where three years later Galerius fought with Carpi and Bastarnians. The victory over these tribes brought to all tetrarchs the title *Carpicus maximus* in 297 AD.[35] These historical circumstances indicate that find from Hallstatt and find of valuable fibula in the treasure from Osztrópataka, which contains also some valuables of Germanic provenance[36] could be explained as donations to the army commanders or to the faithful barbarians, while silver fibula from the necropolis by fortification *Timacum Minus* could have been the donation to a member of this garrison who distinguished himself in the battles against barbarians or to the veteran recruited from this area for the battles in Egypt in 295.[37] Of course, it is not possible to exclude the possibility that silver fibula was a present, which sometime later Galerius or Maximin Daia donated to the member of faithful Illyrian troops. In any case, the production of this fibula, typologically related to the earlier bronze specimens with twice bent bow, could be limited to the period between final decade of the 3rd century and the middle of the second decade of the 4th century. This as chronological framework also corresponds with another find from the same grave, the bronze zwiebelknopf fibula of which only the catchplate was preserved.

FIBULAE WITH THIN STRAP BOW, UNDERDEVELOPED LATERAL ONION BULBS AND HEAD SHAPED AS CIRCULAR PLATE

The fibulae of this group belong to the early forms of zwiebelknopf fibulae characterized by thin strap bow.[38] For the time being only gold specimens from the sites in eastern Serbia and Romania are known and some of them are classified as type I of zwiebelknopf fibulae.[39]

1. Barboşi, grave 7/1978, Fig. 5
gold
The cruciform fibula with strap bow of rectangular section. On the upper surface of the bow is a band with niello inlays and on the lateral side is incised inscription INNOCENS. The lateral onion bulbs are of spherical shape and in place of the central bulb is semicircular plate decorated with incised ornament of stylized pelta.
Lit: Sanie, 1981, 83, Pl. 68. 4–5.

2. La Ostrov
gold
The cruciform fibula with strap bow, spherical lateral onion bulbs and semicircular plate in place of the central bulb.
Lit: Romanilor, 1980, Abb. 779.

3. Karataš (*Diana*), necropolis (?), Fig. 6
gold
dim. 44 x 43 mm; weight 5, 80 gr.
The cruciform fibula with strap bow of rectangular section and with hexagonal lateral bar with molded ends and with underdeveloped bulbs. In place of the central bulb is rather small semi-

---

[34] Seston, 1946, 131–132.
[35] *Ibid*., 133.
[36] Noll, 1974, 66–67, F 1, 2, 5, 6; Bernhard-Walcher et al., 1994, Nr. 252, 253, 255, 256.
[37] Seston, 1946, 132, 142.
[38] Pröttel, 1991, 349.
[39] *Ibidem*, Anm., 26, 29.

Fig. 6. Fibula, Karataš (Diana)

Сл. 6. Фибула, Карашаш (Diana)

Fig. 7. Fibula, Danube valley

Сл. 7. Фибула, Подунавље

circular plate of palmette shape and decorated with incisions. The catchplate is rectangular, decorated at the end with incisions. Pin is missing.

Lit: *Старе културе*, 1969, 164, T. LXIII; Јанковић, 1981, 247, T. XIII, 3; Popović, 2003, 67, fig. 24.

4. Danube valley (?), Fig. 7
gold
dim. 52 x 36 mm; weight 21, 45 gr.
The cruciform fibula with strap bow of trapezoidal section and lateral bar of hexagonal section framed at the ends with gold wire worked as beads. Lateral bulbs are underdeveloped and of spherical shape. In place of the central bulb is semispherical plate framed with gold wire worked as beads, creating the ornament of stylized pelta. The catchplate is short, decorated with incisions while the pin is missing.

Lit: Popović, 1996, cat. 147.

The specimens of this group, according to their typological characteristics, belong certainly to the zwiebelknopf fibulae. The substitution of central bulb with semicircular plate was encountered also on some specimens of the previous group (Mainz-Dimesser Ort, Osztrópataka) and this confirms their typological connections. The origin of this constructive characteristic should be perhaps looked for among the shapes with triangular plate on the head and lateral bulbs in the initial phase of development. Those forms are quite numerous on the Germanic limes and in Pannonia and they are classified in the accompanying variant of the Armbrust fibula type.[40] There are as prephase in the evolution of the zwiebelknopf fibulae the bronze specimens with lateral bulbs in the initial phase of development and semicircular plate on the head, as is the specimen from castellum Saalburg.[41] To the next phase of development of these fibulae belong the golden specimens characterized by the traits of the first type of zwiebelknopf fibulae, i.e. smaller, round bulbs and thin strap bow[42] usually of rectangular section. Somewhat more developed shape of the bow is encountered on the specimen from the Danube valley where the bow although of trapezoidal section is still rather thin. All specimens have semicircular plate on the fibula head decorated with stylized peltae or palmette made of beaded wire, or by cutting and engraving of the golden foil. These are anyway common motifs and techniques applied on ornamental objects of the second half of the 3rd and 4th century. The fibulae of this group that are made exclusively of gold have been registered within geographically rather limited area in the Serbian and Romanian Danube valley. The specimen from the site Barboşi, near *Dinogetia*, was found in a grave with three coins of Claudius Gothicus (268–270).[43] This suggests the conclusion that this relatively small series of typologically very close fibulae had been produced during rather short period of time and awarded to the meritorious military persons engaged in operations during Aurelian's withdrawal from Dacia, and this was by all appearances long-lasting process taking place between 268 and 275 AD.[44] This period is at the same time chronological framework for the origin of the fibulae of this group.

[40] Kovrig, 1937, 171, 175, 183.
[41] Böhme, 1972, 27, Nr. 823.
[42] *Ibid*., 349; Keller, 1971, 32–33.
[43] Sanie, 1981, 83.
[44] Protase, 1980, 253–265.

FIBULAE WITH RIDGED BOW, UNDERDEVELOPED LATERAL BULBS AND HEAD SHAPED AS SEMICIRCULAR PLATE

The fibulae of this group made of gold, silver and gold-plated bronze originate from the bronze specimens with protuberances on the bow registered at the sites in Britannia (Caerleon, Corbridge)[45] and Germania (Burghöfe)[46] and with variants encountered even at Dura Europos in Syria.[47]

1. Trier, necropolis St. Paulin, Fig. 8
bronze, gold-plated
The fibula bow consists of four ridges accentuated on the top with gold wire worked as beads. The bar is hexagonal framed at the ends with gold beaded wire. The lateral bulbs are pyriform and in place of the central bulb is semicircular plate encircled with beaded gold wire making the ornament of stylized pelta. The same motif is in the central segment of semicircular plate. The catchplate is rectangular, decorated with two molded ribs and the pin is missing.

Lit. Böhme, 1972, Abb. 1.8; *Trier*, 1984, 111, Nr. 31c; Pröttel, 1991, 349–350, Abb. 1.10.

2. Cologne, grave find, Aldenkirchen Collection, Fig. 9
silver
length 65 mm
The fibula bow consists of four ridges accentuated on the top with silver wire worked as beads. The bar is hexagonal, molded at the ends and terminates in scarcely developed lateral onion bulbs. In place of central bulb is semicircular plate encircled with beaded silver wire. The catchplate is short decorated along the middle with molded rib. The pin is inserted into trough-like pin holder.

Lit: Franken, 1998, 279, Abb. 4.

3. Blace, site »Jaz«, Fig. 10
gold
dim. 51 x 38 mm; weight 42, 30 gr.
The fibula bow consists of four very prominent ridges accentuated on the top with rows of large granules. The transversal bar is of hexagonal section, molded at the ends and terminating into scarcely developed lateral onion bulbs. In place of central bulb is semicircular plate framed with the row of large granules. The junction of bow and plate head is marked also by the row of granules. At the point where bow transforms into a catchplate there is multicoiled gold wire. The catchplate is short decorated with horizontal grooves. The pin is missing.

Lit: Трбуховић, 1979, 67–72; Popović, 2001, cat. 83.

According to certain elements as is the semicircular plate on the head, these fibulae are related to the specimens from both previous groups, but molded bow is the characteristic registered on bronze specimens from Britannia and Germania, so these fibulae are of com-

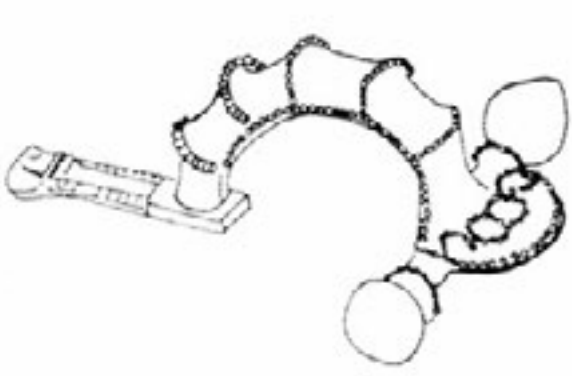

Fig. 8. Fibula, Trier

Сл. 8. Фибула, Тријер

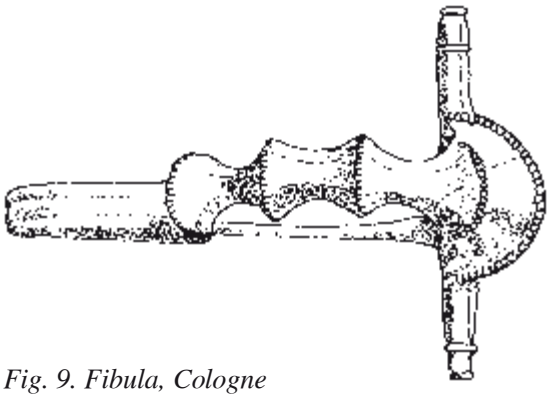

Fig. 9. Fibula, Cologne

Сл. 9. Фибула, Келн

Fig. 10. Fibula, Blace

Сл. 10. Фибула, Блаце

[45] Böhme, 1972, Abb. 1. 2, 3.
[46] Pröttel, 1991, 350, Abb. 1. 9.
[47] Friche, Toll, 1949, 56, T. XII, 82–83.

posite shape. All three so far known specimens are made of precious metals, bronze with thick layer of gilding, silver and gold and richly decorated with beaded wire or the rows of rather large granules. These fibulae were certainly intended for the imperial *donativa* to the high-ranking persons in the army or in the civil service. Their distinctive shape as well as the exceptional similarity in structural and ornamental characteristics suggests the conclusion that although found in Germania and First Moesia, the reason for their donation and hence their production should be considered within the same historical context. Although it could be assumed that fibula from Blace near Prokuplje, as well as silver plates with inscribed LICINI AVGVSTAE SEMPER VINCAS and *vota* inscription SIC X SIC XX[48] was produced in *Naissus* on the occasion of celebration of Licinius' *decennalia* we think it more probable that this fibula was produced for Constantine's donations after victory over Licinius at *Campus Ardiensis* in Thrace in December of 316.[49] Considering that there are the closest analogies with fibulae from Cologne and Trier that were probably donated on the occasion of Constantine's *decennalia* on 25th of July 315 as a reward for loyalty in the battles against the Germans on the Rhine limes in spring of 313[50] it could be assumed that some of the masters from the Trier workshop that produced objects for this celebration had been transferred to *Naissus* after Constantine's triumph over Licinius. There, together with local craftsmen they produced objects intended for the persons meritorious for Constantine's penetration towards *Serdica* leading to his victory over his opponent at *Campus Ardiensis*. The written sources, however, do not mention any battles of Constantine's troops during the penetration towards *Serdica* but it does not mean that there were no clashes at all. For Constantine the taking of *Naissus*, his hometown, was certainly of utmost importance, especially because there were located the workshops for production of objects of official character and there had been produced silver plates intended for Licinius' *decennalia* and which he probably awarded to the meritorious military commanders before leaving the town.[51] It is possible that in the battle for *Naissus* some army units went over to Constantine, helping thus his entering the town and further thrust to the east, so the emperor rewarded officers of such units for special merits or representatives of town administration who influenced such attitude of the army with luxurious gold fibulae. The find of two gold finger rings with inscription FIDEM CONSTANTINO in the neighboring *Remesiana*[52] could be explained as a consequence of same circumstances. Those rings were most probably produced in the *Naissus* workshop[53] where same masters also produced the plates for Licinius' *decennalia*. Those masters, like the ones from the *Sirmium* workshop, continued their activity also under Constantine and his successors making according to need the objects of official character. However, stylistic unity of the fibula from Blace with fibulae from Cologne and Trier indicate the assumption that besides local masters there had been working the craftsmen brought from imperial workshop in Trier, that produced objects of official character until Constantine's campaign and battle with Licinius in the autumn-winter of 316. Constantine could have awarded the fibulae and »fidelity rings« already on his return from Thrace when on the way to *Siscia* where he stayed with his court in the beginning of 317[54] he passed through *Naissus*. The other possibility is that Constantine donated these gold objects to meritorious persons during some later visit, and his first stay in *Naissus* is not confirmed prior to the 25th of July 319 (CTh II, 15, 1; 16, 2). Thus, the fibulae of this distinctive group had been produced in the imperial workshop in Trier for the Constantine's *decennalia* in 315 and the next year in *Naissus* as *donativa* after the victory over Licinius.

* * *

The fibulae of precious metals that are, according to typological characteristics, classified into three basic groups, belong to specific variants of the first type of zwiebelknopf fibulae or in case of the first group to its prephase. They are characterized by not only the precious metal of which they are made and semicircular plate shaped as pelta or palmette on the head, but also by lavish decoration executed by various goldsmiths' techniques, so it is most probable that those were the objects intended for imperial *donativa*. The attempt to

---

[48] *Антички сребро / Antique Silver*, 1994, cat. 268, 269, 342–344 (with literature).

[49] For the chronology of Constantine's conflict with Licinius and different opinions on this problem, cf. Bruun, 1961.

[50] Immediately after agreement with Licinius in Milan in the beginning of 313, Constantine went to war against Germanic tribes at the Rhine limes and he finished it successfuly, cf. Stein, 1968, 92.

[51] This is also the opinion of Mirković, 1997, 145–158 (with bibliography on problems concerning the dating of Licinius' *decennalia* and production of imperial *donativa* for this occasion).

[52] Popović, 2000 (2001), 187–196.

[53] *Ibidem*.

[54] Bruun, 1968, 55, 102.

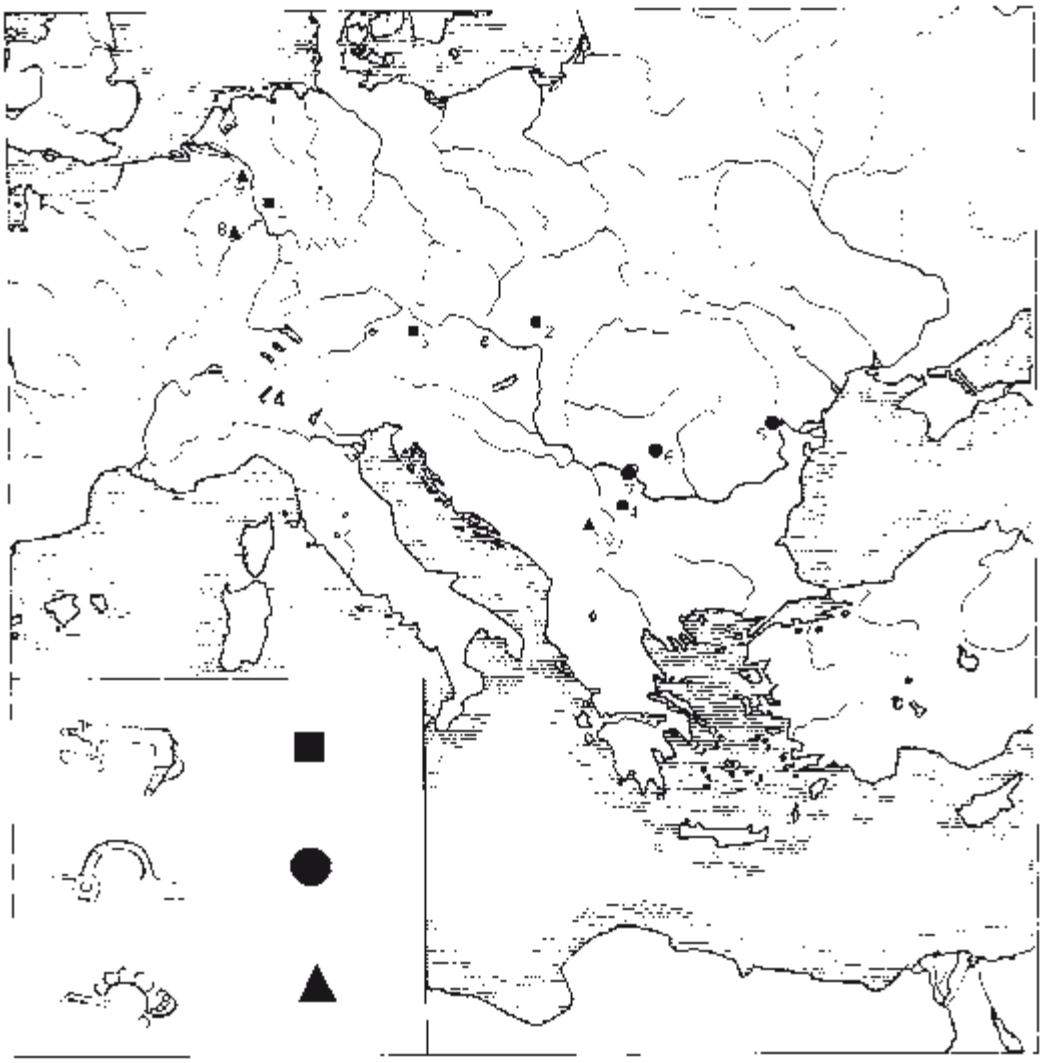

Fig. 11. Finds of specific variants of gold and silver early zwiebelknopf fibulae:
1) Mainz-Dimesser Ort; 2) Osztrópataka; 3) Hallstatt; 4) Timacum Minus; 5) Barboşi; 6) La Ostrov;
7) Diana; 8) Trier; 9) Cologne; 10) Blace

Сл. 11. Налази специфичних варијанти златних и сребрних раних луковичастих фибула:
1) Mainz-Dimesser Ort; 2) Osztrópataka; 3) Hallstatt; 4) Timacum Minus; 5) Barboşi; 6) La Ostrov;
7) Diana; 8) Тријер; 9) Келн; 10) Блаце

place them within appropriate historical context, which, nevertheless should be regarded with caution, is justified by geographic distribution of the finds (Fig. 11). Namely, these are the fibulae that evolved from simple bronze specimens encountered at the 3rd century sites in Britain and at Rhine limes. As the importance of Pannonian–Balkan provinces increased during historical events in the final decades of the 3rd century and in the beginning of the 4th century, the luxurious gold and silver specimens from Germania reached the Danube basin where at the same time emerged imperial residences with memorial complexes and from time to time there also resided the imperial court with workshop and mint.

From the chronological point of view the earliest group of these finds are gold fibulae with strap bow and circular plate on the head (Group II), produced and awarded to the military commanders distinguished in operations in the process of withdrawal from Dacia in 268–275. This early variant of zwiebelknopf fibulae, dating before introduction of strict control of production of objects for the court, could have been produced

in some local artisan center not far from the military actions, thus making easier their distribution. The important workshops whose production could be followed during long period of time existed in *Naissus* and probably in *Aquae* that was an important Danube port. However, we should not overlook the goldsmith's workshop in *Timacum Minus* in the village Ravna near Knjaževac that was close to the Danube frontier. The activity of this workshop was confirmed already in the end of the 1st century, when its products intended for imperial propaganda reached the left Danube bank.[55] After Trajan's conquest of Dacia this castellum lost its strategic importance, so in that time there are no significant data about the activity of its artisan center. When the military units were evacuated from Dacia the fortification gained in importance once again, so we could assume the restoration of toreutic workshops within it. This possibility is of particular interest because one fibula (group I) of specific manufacture was discovered at the necropolis in the vicinity. It is the fibula with bent bow created by silver plate decorated in the *opus interrasile* technique, which is exceptionally rare on the silver objects. By all appearances it was a local product, which by its decorative system imitates much more luxurious fibula from Osztrópataka in Slovakia. Both specimens are, in our opinion, donations on the occasion of Diocletian's jubilees in 293 and 303/304, or his victories in conflicts with Alemanni in 289, Sarmatians in 289 and 292 and Carpi in 297, or they are related to the emperor's sojourns in Pannonia and Moesia when the limes on middle and lower Danube had been reorganized. The atypical decoration of fibula from the Ravna necropolis distinguishes from other valuable objects from this region as on the local gold jewelry lacy cutting of metal in the simple variants was used only on limited surfaces. This fibula made after the model still reveals that local artisans mastered the technique of cutting and piercing of engraved ornament on the metal foil using small chisels with triangular blades.[56] This fibula, along with the necklace from Vinik, confirms that openwork ornament usually characteristic of the gold adornments was employed also on the silver jewelry in the local workshops. However, judging by so far discovered objects the tradition of these skills was not strong, as we do not encounter the use of such skills on the valuables from the later periods. The *opus interrasile* was used only in greatly reduced form for decoration of medallion frame of the composite necklace from the Šarkamen treasure. This necklace, however, has best analogies in the jewelry depicted on a fresco from the ceiling of the main auditorium in Trier, where is represented a young woman from the Constantine's close circle.[57] This direct analogy might speak in favor of conclusion that Šarkamen jewelry, and possibly the fibula from the Ravna necropolis, had been produced in the *Naissus* workshop as connections of this workshop with goldsmiths' centers in the west, first of all in Trier, are confirmed in the middle of second decade of the 4th century. Namely, in addition to other objects of official character the repertoire of the *Naissus* workshop included also the fibulae among which is in our opinion also the gold specimen from Blace near Prokuplje. This fibula, which is analogous with fibulae from Trier and Cologne (group III) although of somewhat more luxurious manufacture, confirms close connections between imperial workshops in Trier and *Naissus* during Constantine's preparations for final clash with Licinius. For this very event was intended considerable portion of production of these centers. Although connections between goldsmiths' centers in Trier and *Naissus* are not clearly confirmed in the period before the reign of Licinius and Constantine, the finds of distinctive fibulae of precious metal in the eastern Serbia probably indicate such connections. In any case, these are very significant finds as for the study of local goldsmithery also for more comprehensive understanding of historical circumstances in the time when this region was the stage for events crucial for the future of the Empire.

[55] Поповић, 2001a, 377–382.

[56] For the technique of manufacture and tools used for *opus interrasile* ornaments cf. Ogden, Schmidt, 1990, 5–8.

[57] Popović, Tomović, 1998, 298–305, Fig. 9.

BIBLIOGRAPHY:

***Античко сребро /Antique Silver*, 1994** – *Античко сребро у Србији / Antique Silver from Serbia,* ур. И. Поповић, Београд, 1994.

Arneth, 1850 – J. Arneth, *Die antiken Gold-und Silber-Monumente des k. k. Münz-und Antiken-Cabinetes in Wien,* Wien, 1850.

Behrens, 1950 – G. Behrens, Römische Fibeln mit Inschrift, *Reinecke Festschrift*, 1950, 1–12.

Bernhard-Walcher et al., 1994 – A. Bernhard-Walcher, J. Desautels, K. Gschwantler, B. Kriller, G.J. Kugler, W. Oberleitner, *Trésors des Empereurs d'Autriche. Les collections d'antiquités grecques et romaines du Kunsthistorisches Museum, Vienne*, Wien, 1994.

Böhme, 1972 – A. Böhme, Die fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* XXIX, 1972.

Bruun, 1961 – P. Bruun, *Studies in Constantinian Chronology*, Numismatic Notes and Monographs 146, New York, 1961.

Bullinger, 1972 – H. Bullinger, UTERE FELIX: A propos de la garniture de ceinturion de Lyon, *Gallia* 30, 1972, 276–283.

Franken, 1998 – N. Franken, Zur Antikensammlung des kölner Goldschmieds Heinrich Joseph Aldenkirchen (1798–1882), *Kölner Jahrbuch* 31, 1998, 277–294.

Friche, Toll, 1949 – T. Friche, N. Toll, *The Excavations at Dura-Europos* IV/1, London, 1949.

Hampel, 1885 – J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy--Szent-Miklos*, Budapest, 1885.

Јанковић, 1981 – Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд, 1981.

Jovanović, 1978 – A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978.

Keller, 1971 – E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, München, 1971.

Kovrig, 1937 – I. Kovrig, *Die Haupttypen zur kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, Diss. Pann. II, 4, Budapest, 1937.

Marshall, 1907 – F.H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Depts. of Antiquities, British Museum*, London, 1907.

Mirković, 1997 – M. Mirković, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, *Živa antika* 47, 1997, 145–158.

Morton, 1967 – F. Morton, Die römische Niederlassung in der Lahn am Hallstätter See, *Vorzeit am Bodensee* 16, 1967, 49–60.

Noll, 1974 – R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter. Kunsthisorisches Museum, Katalog der Antikensammlung* 1, Wien, 1974.

Ogden, Schmidt, 1990 – J.M. Ogden, S. Schmidt, Late Antique Jewellery: Pierced Work and Hollow Beaded Wire, *Jewellery Studies* 4, 1990, 5–12.

Petković, Ružić, Jovanović, Vuksan, Zoffmann (in print) – S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, Zs. Zoffmann, *Roman and Medieval Necropolis at the Site »Slog« and »Ropinski potok« in Ravna near Knjaževac,* Beograd, 2004 (in print).

Popović, 1996 – I. Popović, *Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Le bijoux d'or* / И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду. II Златан накит*, Београд, 1996.

Popović, (2000) 2001 – I. Popović, »Fidelity Rings« to the Emperors of the Constantinian House, *Старинар* L, (2000) 2001, 187–199.

Popović, 2001 – I. Popović, *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade* / И. Поповић, *Касноантички рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд, 2001.

Поповић, 2001a – И. Поповић, Imitatio deorum као мотив на накиту из Горње Мезије, *VESTIGATIO VETVSTATIS*, Београд, 2001, 375–389.

Popović, 2003 – I. Popović, Les bijoux en or du IVème–VIème siècle de la partie serbe du Bassin du Danube, *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 275–602 n. Chr., Kolloquium in Drobeta–Turnu Severin (2.–5. November 2001)*, Bucureşti, 2003, 63–80.

Popović, Tomović, 1998 – I. Popović, M. Tomović, Golden Jewellery from the Imperial Mausoleum at Šarkamen (Eastern Serbia), *Antiquité Tardive* 6, 1998, 287–312.

Protase, 1980 – D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, Bucureşti, 1980.

Pröttel, 1991 – P. M. Pröttel, Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35/1(1988), 1991, 347–372.

Rigel, 1901 – A. Rigel, *Spätrömische Kunstindustrie*, Wien, 1901.

Romanilor, 1980 – S. Romanilor, *Vestigii milenare de cultura şi arta Daco–Romani*, Bucureşti, 1980.

***Römer am Rhein*, 1967** – *Römer am Rhein. Ausstellung des Römisch–Germanischen Museums Köln*, Köln, 1967.

Sanie, 1981 – S. Sanie, *Civilisaţia romanâ la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n..–III e.n.)*, Iaşi, 1981.

Seston, 1946 – W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, Paris, 1946.

***Старе културе*, 1969** – *Старе културе у Ђердапу*, Београд, 1969.

Stein, 1968 – E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* I, Amsterdam, 1968.

Трбуховић, 1979 – Л. Трбуховић, Златна фибула из Блаца, *Зборник Народног музеја* IX–X, 1979, 67–74.

***Trier*, 1984** – *Trier. Kaiserresidenz und Bischofssitz*, Trier, 1984.

Yeroulanou, 1999 – A. Yeroulanou, *Diatrita. Gold pierced-work jewellery from the 3rd to the 7th century*, Athens, 1999.

Резиме: ИВАНА ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

СПЕЦИФИЧНЕ ВАРИЈАНТЕ ЗЛАТНИХ И СРЕБРНИХ РАНИХ ЛУКОВИЧАСТИХ ФИБУЛА У НАЛАЗИМА ИЗ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Откриће фрагментоване фибуле са двоструко преломљеним луком, израђеним у сребру, у некрополи код кастела Равна (*Timacum Minus*) (сл. 4), као и увид у неке примерке златних луковичастих фибула из збирки Народног музеја у Београду (сл. 7) и Музеја Крајине у Неготину (сл. 6), скренули су нам пажњу на неке налазе златних и сребрних фибула из источне Србије и Румуније које по свом облику и декоративним решењима представљају специфичне варијанте у почетној фази развоја луковичастих фибула. Реч је, наиме, о фибулама чији поједини примерци, по мишљењу једне групе аутора, представљају специфичну варијанту фибула са дугим шарнирским рамом или, у новијој литератури, луковичастих фибула типа I, као и о луковичастим фибулама са полукружном плочицом на глави (Kopfplatte), сврстаним, такође, у посебну варијанту истог типа. Како се овај тип оквирно датује у период између 280. и 320. године, мада су познате и фибуле из затворених целина датованих у педесете године III века, то представља доста широк хронолошки распон за појаву релативно малог броја међу собом сличних примерака. Међутим, будући да су ове фибуле израђене од племенитих метала, злата, сребра и позлаћене бронзе или сребра, оне, по свој прилици, представљају донације заслужним војним или цивилним лицима, те се њихова појава мора посматрати у оквиру одговарајућег историјског контекста. Ове фибуле су изузетно занимљиве по својим декоративним решењима, а, како се после нових открића и правилне идентификације ранијих налаза њихов број знатно увећао, поделу на три основне групе извршили смо на основу њихових типолошких особина. То су: група I – фибуле са два пута преломљеним луком (сл. 1–4); група II – фибуле са танким тракастим луком, слабо развијеним бочним луковицама и главом у облику кружне плочице (сл. 5–7) и група III – фибуле са гребенастим луком, слабо развијеним бочним луковицама и главом у облику полукружне плочице (сл. 8–10).

Фибуле од племенитих метала, које су на основу типолошких карактеристика подељене у три основне групе, припадају специфичним варијантама првог типа луковичастих фибула или, у случају прве групе, његовој предфази. Карактерише их не само драгоцени метал у коме су рађене, већ и богата декорација различитим златарским техникама, па је, стога, највероватније реч о предметима намењеним за царска *donativa*. Покушај њиховог постављања у одговарајући историјски контекст, који се, ипак, мора посматрати с резервом, аргументе за своју потврду налази и кроз географску распрострањеност њихових налаза (сл. 11). Наиме, реч је о фибулама које су се развиле од једноставнијих бронзаних примерака, забележених на локалитетима III века у Британији и на рајнском лимесу. С порастом значаја панонско-балканских провинција у историјским догађајима током последњих деценија III и прве половине IV века, луксузни примерци од злата и сребра из Германије допиру у Подунавље, где истовремено ничу царске резиденције са меморијалним комплексима, а повремено борави и царски двор са радионицом и ковницом новца.

У хронолошком смислу најстарију групу налаза овог типа представљају златне фибуле са тракастим луком и кружном плочицом на глави (група II), израђиване и додељиване војним командантима истакнутим током операција везаних за напуштање Дакије 268–275. године. Ова рана варијанта луковичастих фибула, настала пре увођења строгог надзора над продукцијом предмета намењених потребама двора, могла је да се израђује у неком локалном златарском центру, не много удаљеном од војних збивања, што би олакшавало њихову дистрибуцију. Значајне радионице, чији се производи могу пратити у дугом временском распону, постојале су у Наису, а, вероватно, и у Аквама, које су биле важна лука на Дунаву. Међутим, не сме се заобићи ни златарска радионица у, дунавској граници блиском, кастелу *Timacum Minus* у селу Равна, код Књажевца, чија је активност документована већ крајем I века, када њени производи намењени царској пропаганди допиру и на леву обалу Дунава. После Трајановог освајања Дакије кастел губи свој стратегијски значај, па у том периоду о делатности његовог занатског центра нема важнијих података. Евакуацијом војних јединица из Дакије, утврђење ће поново добити на важности, па се може размишљати и о обнови тореутских радионица у његовом окружењу. Та могућност је посебно интересантна због чињенице да је на некрополи у његовој близини откривена фибула (група I), специфичне израде. Реч је о фибули чији је преломљни лук орнаментисан уметнутом сребрном плочицом, рађеном у техници *opus interrasile*, која се, иначе, изузетно ретко примењује на предметима од сребра. По свој прилици локални производ, она по свом декоративном систему имитира много луксузнију фибулу из Osztrópataka-e, у Словачкој. Оба примерка представљају, по нашем мишљењу, донације поводом Диоклецијанових јубилеја 293. и 303/304. године или победа у сукобима са Аламанима 289, Сарматима 289. и 292. и Карпима 297. године, односно царевих боравака у Панонији и Мезији поводом реорганизације лимеса на средњем и доњем Дунаву. Својом атипичном декорацијом фибула из некрополе у Равни се одваја од других драгоцених предмета из овог региона, будући да је на локалном златном накиту чипкасто исецање метала у једноставним варијантама примењивано само на ограниченим површинама. Рађена према узору, ова фибула ипак показује да су локални мајстори овладали техником исецања и бушења гравираног орнамента на металном лиму, помоћу малих длета троугаоног сечива. Међутим, судећи по досадашњим налазима, традиција тих вештина није била јака, с обзиром да њихову примену не налазимо на драгоценостима из каснијих периода. Само у крајње сведеном облику *opus interrasile* је коришћен приликом украшавања оквира медаљона композитне огрлице из налаза у Шаркамену, која, иначе, своју најбољу аналогију налази у накиту приказа-

ном на фресци са свода свечане сале палате у Тријеру, на којој је приказана млада жена из Константиновог блиског окружења. Та директна аналогија би могла да иде у прилог закључку да су шаркаменски накит, а можда и фибула из некрополе у Равни, израђени у нишкој радионици, чије су везе са златарским центрима на Западу, а пре свега оним у Тријеру, посведочене средином друге деценије IV века. Наиме, поред других предмета официјелног карактера, на репертоару производа радионице у Наису налазиле су се и фибуле, међу којима је, по нашем мишљењу, и златни примерак из Блаца, код Прокупља. Аналогна фибулама из Тријера и Келна (група III), мада нешто луксузније рађена, она доказује тесне везе између царских радионица у Тријеру и Наису током Константинових припрема за коначни обрачун са Лицинијем, чему је посвећен значајан део продукције ових центара. Иако односи између златарских центара у Тријеру и Наису нису јасно посведочени током периода који претходи епохи владавине Лицинија и Константина, налази специфичних фибула од племенитих метала у источној Србији их можда наговештавају. У сваком случају, реч је о веома значајним налазима, како за проучавање локалног златарства, тако и за потпуније сагледавање историјских околности у време када се у овом региону одвијају догађаји пресудни за даљу будућност Царства.

UDC 904:739.2 »652« (497.115)

SOFIA PETKOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

ROMAN FIBULAE FROM *ULPIANA*
(Archaeological investigations 1981–87.)

Abstract. – During systematic archaeological excavations of the Roman town *Ulpiana*, from 1981 to 1987, which were carried out by the Archaeological Institute in Belgrade and the Regional Institute for Protection of Cultural Monuments in Priština under supervision of dr. Maja Parović-Pešikan, the north and west gate complex of the fortress and part of the town nucleus, 40 m along the main street *cardo maximus*, were investigated. On that occasion, fourteen fibulae and six fragments of fibulae, in clearly stratified layers and life horizons, were found at that site. Nine types of fibulae from the chronological period 1st to 5th century A.D. were identified. The majority of fibulae are made of bronze, one example is of silver and two of iron. The chronological determination of investigated horizons, which was ascertained by the author of excavations, is confirmed on the basis of the fibula finds dealt with in this study.

Key words. – fibulae, *Ulpiana*, Roman period

The Roman town *Ulpiana*, which was most probably founded at the beginning of the 2nd century AD, soon achieved the status of municipium and flourished throughout the 3rd and 4th century. Destroyed by the invasion of the Huns and Goths in mid 5th century and catastrophic earthquake in 518 A.D., it was rebuilt by the emperor Justinian as *Iustiniana Secunda* in mid 6th century. The town was finally abandoned in 618 A.D., just before the invasion of the Avars and Slavs from the Danube valley towards Thessalonica.[1]

During its long history, *Ulpiana* rebuilt many times, had several life phases, which have been confirmed by archaeological investigation. The town rampart, the north gate complex, part of the north necropolis together with the memorial and the tomb structures in the west necropolis, as well as the early Byzantine basilica and, to the north, a complex of buildings and termals, have been partly investigated.[2] However, only the systematic investigations of this site, from 1981 to 1987, under the supervision of Maja Parović-Pešikan, which were carried out by the Archaeological Institute in Belgrade and the Regional Institute for Protection of Cultural Monuments in Priština, provided the opportunity for more precise chronological differentiation of the life phases in *Ulpiana*.[3]

During systematic archaeological excavations at *Ulpiana* from 1981 to 1987, which included the north gate complex, the west gate and the town nucleus, approximately 40 m along the main street, cardo maximus, fourteen fibulae, which could be typologically defined and six atypical fragments of the arches and pins of bronze fibulae, were found. We considered it useful to present this chronologically indicative archaeological material in the framework of already defined life phases at the site.

Of the twenty fibulae and fragments of fibulae found, the majority is cast bronze (85%), only one is silver (cat. no. 13) and two are iron (cat. no. 10 and 11).

Fibulae from *Ulpiana* have been classified into nine types, which belong to a wide chronological

[1] Parović-Pešikan, M. 1982, 57–58; Fidanovski, S. 1990, 7–9.

[2] Concerning previous archaeological excavations at Ulpiana see: Čerškov, E. – Popović, Lj. 1956, 319–326; Čerškov, E. – Popović, Lj. 1957, 321–325; Čerškov, E. – Popović, Lj. 1958, 275–280; Čerškov, E. 1959, 371–375; Čerškov, E. 1959, 133–136; Čerškov, E. 1969; Parović-Pešikan, M. 1982, 59 ff.; Fidanovski, S. 1990, 11–14.

[3] Parović-Pešikan, M. 1985, 82–86; Parović-Pešikan, M. 1986, 95–96; Parović-Pešikan, M. 1987, 136–142; Parović-Pešikan, M. 1989, 45–51; Parović-Pešikan, M. 1989. A, 117–121. A monograph by the same author concerning the investigations at *Ulpiana* is in preparation.

period from the end of 1st to mid 5th century. Individual examples in the catalogue are dated on the bases of stratigraphic data of the archaeological entities from which they originate, in the framework of already defined chronological phases of the sector investigated in the period from 1981 to 1987.[4]

Fibulae found at *Ulpiana* in the course of the systematic archaeological investigations from 1981 to 1987 belong to the following types:

1. Fibulae with hinge and plate arch decorated with enamel, are dated in the 1st and 2nd century:[5]

1. Plate-like bronze fibula with hinge mechanism, with wide trapezoid foot and a short catch-pin. Decoration, with »fish bone« motif carved along the arch and two »zigzag« lines on the foot, was filled with enamel. The pin is missing. The fibula, in shape and decoration, represents a stylized snake.

Pl. I, 1
dimensions: 45 mm
finding place: sq. G/7, building, horizon I
dating: end of 1st – beginning of 3rd century
analogy: No direct analogies

2. Strongly profiled arch fibulae with short pin--catch, button shaped foot ending and head in the shape of a trumpet, characteristic of the 2nd century:[6]

2. Strongly profiled bronze arch fibula with a short pin-catch, button shaped foot and head in the shape of a trumpet. There is a ring-like thickening where the arch and foot meet. The pin-catch is damaged and the pin is missing.

Pl. I, 2
dimensions: 46 mm
finding place: sq. B/3, layer C, horizon III
dating: 2nd–3rd century
analogy: Bojović, D. 1983., pl. XVI, 141; Jovanović, A. 1978, 52, local variant, Fig. 102, 2nd–3rd century; Bichir, Gh. 1984, 45–46, Pl. XXXVIII, 4, 2nd century; Vádáy, A. 1989, 77, Abb. 12, 7, 2nd century; Jobst, W. 1975, 39–40, type I/5 b, pl. 7, 48–49, 2nd century; Lyoubenova, V. 1981, 166, Type 1, Fig. 105, 1–2, end of 2nd century.

3. Strongly profiled arch fibulae with a high pin-catch and button shaped foot ending, dated to the 2nd and beginning of 3rd century:[7]

3. Strongly profiled arch fibula with a high pin-catch and button shaped foot ending. The profiling on the arch is divided and the triangular foot is profiled with a crest in the middle.

Pl. I, 3
dimensions: 40 mm
finding place: sq. F/9, layer B2, horizon II
dating: 2nd–3rd century
analogy: Bojović, D. 1983, 37, type 9, var. 11, pl. X, 85–86, 2nd and beginning of 3rd century; Jobst, W. 1975, 35–36, type I/4 e, pl. 6, 36–43, second half of 2nd – beginning of 3rd century; Koščević, R. 1980, 22, pl. XVI, 108–110, 2nd – beginning of 3rd century.

4. Arch fibulae with hinge mechanism, crest on the arch, high pin-catch and button-shaped foot ending, dated to the end of the 2nd and 3rd century:[8]

4. Arch bronze fibula with hinge mechanism, profiled crest on the arch, high pin-catch and button-shaped foot ending, which is separated from the arch with a ring-like thickening. The pin-catch handle is damaged and the pin is missing.

Pl. I, 4
dimensions: 51 mm
finding place: sq. F/ 10, layer B, horizon III
dating: 3rd – beginning of 4th century
analogy: Bojović, D. 1983, type 14, var. 1, T. XVII, 150, end of 2nd century; Bichir, Gh. 1984, 45, type 14 /1, Pl. XLV, 1, second half of 2nd – beginning of 3rd century ; Grbić, D. 1996, 89, Fig. 3, 3–6, III – beginning of 4th century.

5. Arch bronze fibula with hinge, profiled crest on the arch, high pin-catch and button-shaped foot ending. The arch has divided profiling at the junction with the foot.

Pl. I, 5
dimensions: 56 mm
finding place: sq. F/9, layer B2, horizon II

---

[4] Apart from the cited studies in note 3, archaeological documentation from the excavations was used with the permission, help and suggestions of the supervisor of excavations, Dr Maja Parović-Pešikan, the Scientific Councilor of the Archaeological Institute in Belgrade. Her suggestions about this work have been of great value, for which I thank her.

[5] Bojović, D. 1983, 63, type 24, var. 1, pl. XXVIII, 268, end of 1st and first half of 2nd century; Ambroz, A. K. 1966, 29, group 7 / 3 a, pl. 14, 9–10, 2nd and beginning of 3rd century; Vádáy, A. H. 1989,85–86, Abb. 14, 13–16, 1st and 2nd century.

[6] Bojović, D. 1983, 42–43, type 12, var. 2, 2nd and beginning of 3rd century; Jovanović, A. 1978, 51–52, end of 1st and 2nd century.

[7] Jobst, W. 1975, 35–36, type I / 4 E, second half of 2nd and beginning of 3rd century; Bojović, D. 1983, 37, type. 9, var. 11, 2nd and beginning of 3rd century.

[8] Bojović, D. 1983, 46–47, type 14, var. 1 and 2, end of 2nd century; Bichir, Gh. 1984, 45, 2 / a, 2nd and first half of 3rd century; Grbić, D. 1996, 89, Fig.1, 3rd and beginning of 4th century.

Plate I

Табла I

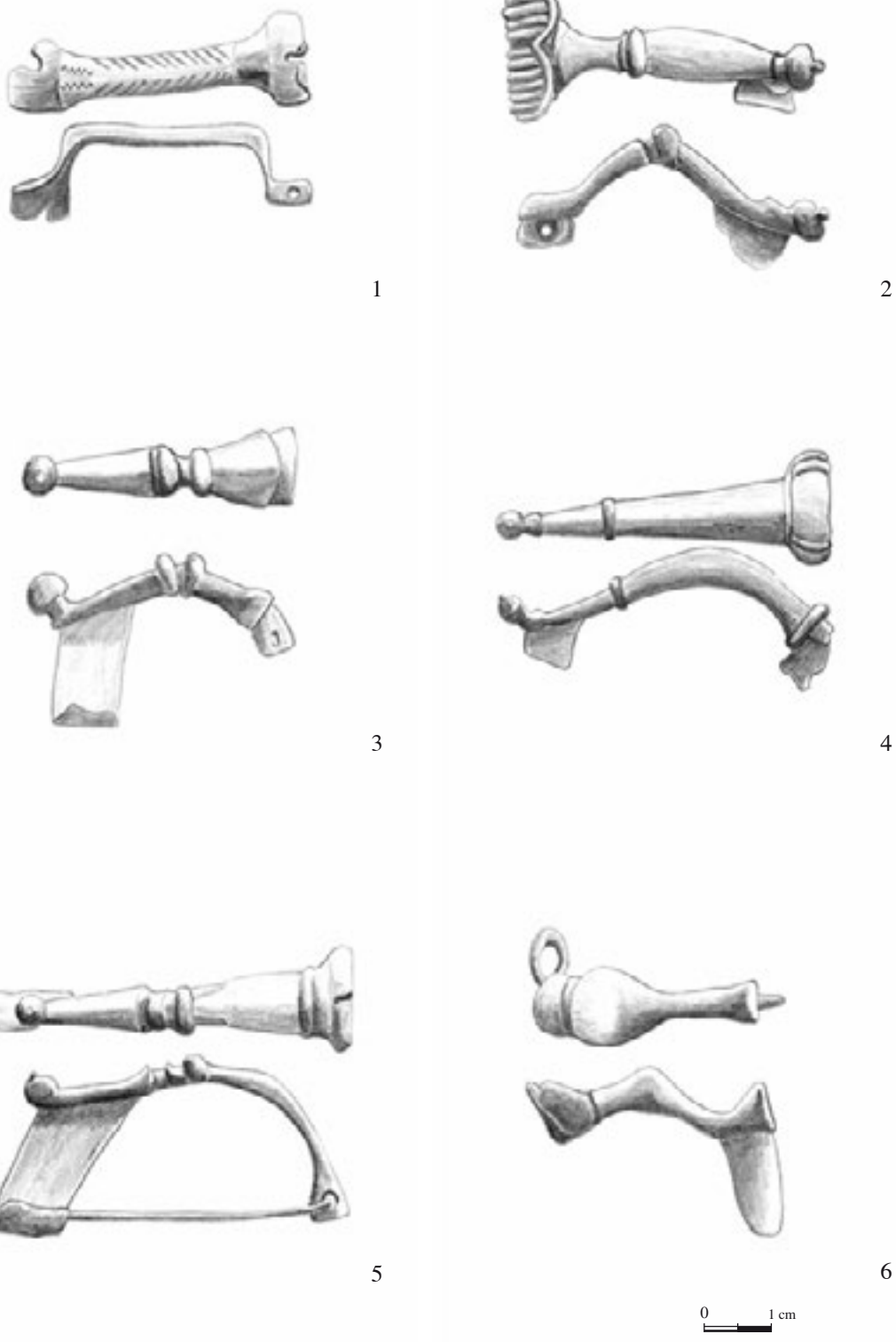

Plate II

Табла II

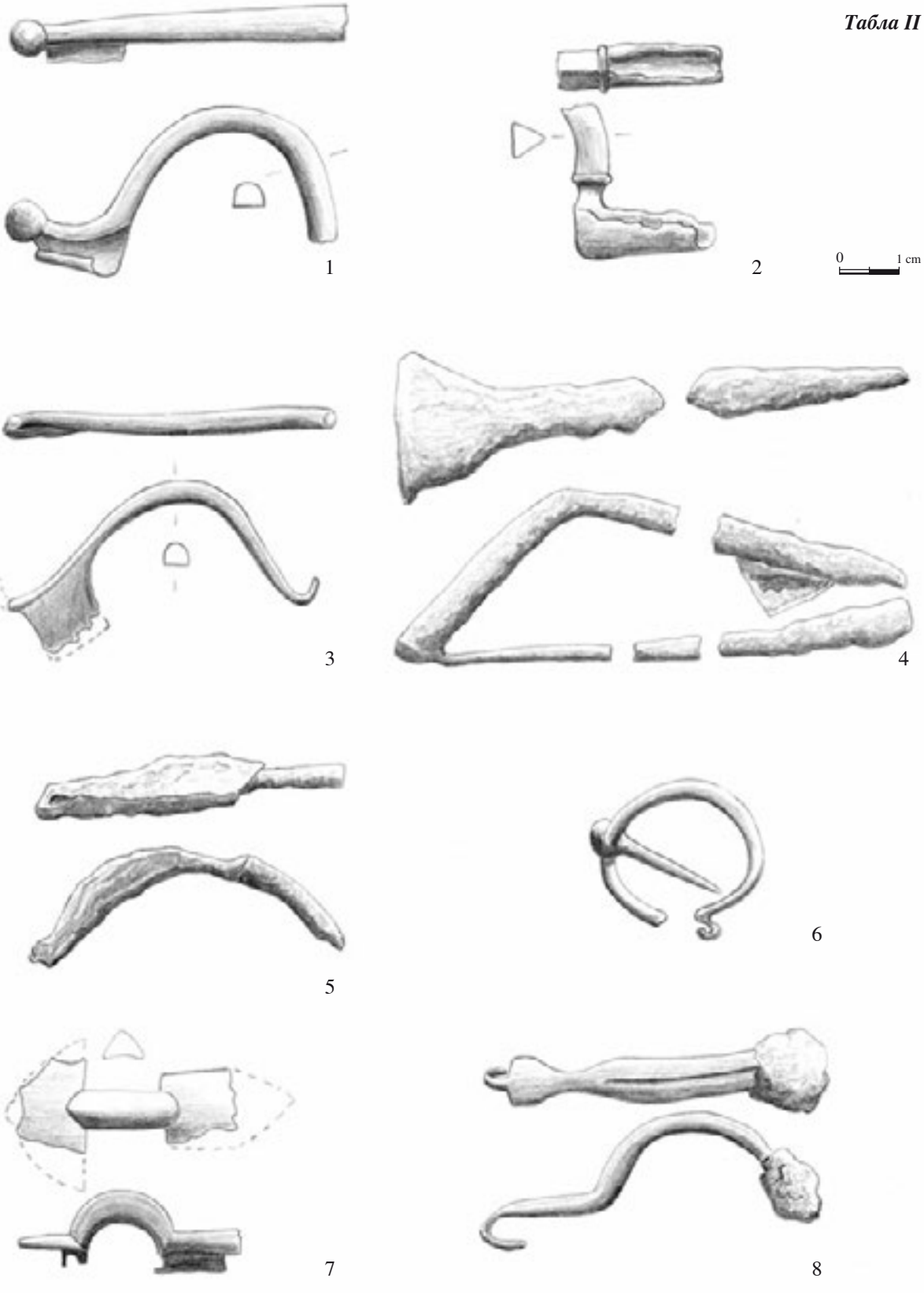

dating: 2nd–3rd century

analogy: Bojović, D. 1983, type 14, var. 2, T. XVII, 152, end of 2nd century; Grbić, D. 1996, analogies like under cat. no. 44.

5. Knee-like fibulae with a high pin-catch, characteristic from the 2nd to 4th century:[9]

6. Bronze knee-like fibula with plate head and high pin-catch. The head and the pin-catch are damaged and the pin is missing.

Pl. I, 6

dimensions: 37 mm

finding place: sq. A/3, layer A, horizon IV

dating: 4th century

analogy: Bojović, D. 1983, 55, type 20, var. 2, pl. XX, 176–177, 2nd–3rd century; Jobst, W. 1975, 65–66, type 13/13 c–d, pl. 20–23, second half of 2nd – beginning of 3rd century; Bichir, Gh. 1984, 48, type 2/e, Pl. XXXIX, 3–4, 2nd – first half of 3rd century; Lyoubenova, V. 1981, 167–168, type 3, fig. 105, 4, 2nd–3rd century; Vádáy, A. H. 1989, 79–80, Abb. 13, 1–11, 2nd–3rd century; Koščević, I. 1980, 27, pl. XIII, 180, 189, 2nd–3rd century;

6. Simple arch fibulae with head in the shape of a coil, most frequently of four coils and a short pin-catch, can be; of bronze with gutter-shaped pin-catch and, sometimes, with button-shaped foot ending – **variant 1;** or with curve on the head and foot and plate-like pin-catch – **variant 2**; which are dated from the end of 1st to 4th century[10], as well as iron imitations of the previous variant – **variant 3**, characteristic of the 3rd and 4th century[11]:

7. Arch fragment with foot of a bronze arch fibula, with a short tubular pin-catch and button-shaped foot ending. The arch is semicircular in cross section.

Pl. II, 1

dimensions: 57 mm

finding place: sq. G/7, layer B1, horizon III

dating: 3rd–4th century

analogy: Riha, E. 1979, 61, type 1/6, var. 3, T. 3, 127, 1st century.

8. Arch fragment with foot of a bronze arch fibula, with a short tubular pin-catch. The arch is a triangular in cross section.

Pl. II, 2

dimensions: 21 mm

finding place: sq. E/10, layer A1, horizon IV

dating: 4th century

analogy: Bojović, D. 1983, 48–49, type 15, var. 1, Pl. XVIII, 155, 2nd – beginning of 3rd century; Bichir, Gh. 1984, 49, type 2/k, Pl. XXXVIII, 11, Pl. XLV, 6, 3rd–4th century; Koščević, I. 1980, 26, Pl. XXV, 202, second half of 1st – first half of 3rd century; Riha, E. 1979, 61, type 1/6, Var. 4, Pl. 3, 128, 130, second half of 2nd – beginning of 4th century.

9. Arch bronze fibula with short pin-catch and curves on the head and foot. The head, foot and pin-catch are damaged, and the pin is missing.

Pl. II, 3

dimensions: 52 mm

finding place: sq. A/3, layer C, horizon III

dating: 3rd–4th century

analogy: Bojović, D. 1983, 48–49, type 15, var. 2, Pl. XVIII, 156–157, end of 1st – beginning of 3rd century; Jovanović, A. 1978., 52–53, Fig. 103–107, 2nd–4th century: Lyoubenova, V. 1981, 168, type 4, Fig. 106; Davidson, G. 1952, 266, cat. 2169, Pl. 113, 1st – beginning of 2nd century.

10. Large iron arch fibula with short pin-catch, fragmented and corroded.

Pl. II, 4

dimensions: 87 mm

finding place: sq. H/4, layer B1, horizon III

dating: 3rd–4th century

analogy: Bichir, Gh. 1984, 49, type 2/k, Pl. XXXVIII, 7–10, 3rd–4th century;

Lyoubenova, V. 1981, 168, type 4, Fig. 108, 1, 3rd–4th century;

Koščević, I. 1980, 26, Pl. XXV, 205, second half of 1st – first half of 3rd century.

11. Fragment of the arch and foot of an iron arch fibula, with short pin-catch,

Pl. II, 5

dimensions: 53 mm

finding place: sq. E/12, layer A1, horizon IV

---

[9] Bojović, D. 1983, 55, type 20, var. 2, 2nd and 3rd century; Jobst, W. 1975, 65–66, type I/13 C and 13 D, second quarter of the 2nd to first half of the 3rd century; Ríha, E. 1979, 84–85, type 3/12, var. 1, from the 2nd to the 3rd or beginning of 4th century; Vádáy, A. 1989, 79–80, 2nd and 3rd century; Peškar, I. 1972, 95–96, pl. 17, pl. 18, 1–7, from 2nd to 4th century; Bichir, Gh. 1984, 48, 2/e, 2nd and first half of 3rd century; Lyoubenova, V. 1981, 167–168, type 3, 2nd and 3rd century.

[10] Bojović, D. 1984, 48–49, type 15, var.1 and 2, from the end of 1st to the beginning of 3rd century; Jovanović, A. 1978, 52–53, from 2nd to the end of 3rd or beginning of 4th century; Bichir, Gh. 1984, 49, 2/ k, 3rd and 4th century; Lyoubenova, V. 1981, 168, type 4, 3rd and 4th century.

[11] Janković, Đ. 1983, 114, fig. 88, 2–3, first half of 5th century; Jovanović, S. 1993, 64, pl. I, 7, last quarter of 4th to first half of 5th century; Bichir, Gh. 1984, 49, 2/k, 3rd and 4th century; Lyoubenova, V. 1981, 168, type 4, 3rd and 4th century.

dating: 4th century
analogy: like the cat. No. 8.

7. Ring-like »omega« fibulae – clasps with spirally twisted ends, characteristic of the period 3rd and 4th century:[12]

12. Ring-like bronze »omega« fibula, damaged at one end.

Pl. II, 6
dimensions: R=27 mm
finding place: sq. F/ 9, layer B, horizon III
dating: 3–4th century
analogy: Bojović, D. 1983*,* 70, type 30, Pl. XXXI, 303–307, 3rd century; Marijanski-Manojlović, M. 1987, 40, grave 13, Pl. 15, 1, with coins of Licinius from the year 313, Pl. 46, 7, 4th century; Dautova-Ruševljan, V. 1995, 112, Pl. III, 16, 4th century; Jobst, W. 1975*,* 124, type III/35, Pl. 49, 357, 3rd–4th century; Riha, E. 1979*,* 209, type 8/2, Var. 4, Pl. 69, 1834, 1836, 3rd–4th century; Keller, E. 1971, 55–56, T. 7, 4, T. 29, 9, T. 43, 22, end of 3rd–4th century.

8. Small arch fibulae with plate-like round head, rhomboid plate-like foot and tubular pin-catch, belong to the early finds of the Great Migration, that is the final phase of the Tchernyahov–Sintana de Mures culture and are dated in the 4th and beginning of 5th century.[13]

13. Little silver arch fibula with arched head, rhomboid foot and tubular pin-catch. The head and foot are damaged, and the pin is missing.

Pl. II, 7
dimensions: 33 mm
finding place: sq. E/10, layer A, horizon IV
dating: end of 4th and first half of 5th century
analogy: Jovanović, A**.** 1989, 91, fig. 4, bronze example from Mediana; Diaconu, Gh. i 1965, M. 107, pl. XCIII, 3–4, a pair of silver fibulae, end of 4th – beginning of 5th century; Mitrea B.–Preda C. 1966, 138, Spantov, M. 63, fig. 87, 3, M. 65, fig. 91, 1,

Izvorul, M. 32, fig. 206, 1, 4, a pair of silver fibulae, end of 4th century; Hoerdt, *op. cit.,* 589–590, fig. 2, Alexandru Odobescu, Cluj, Curcani, Izvoare, Izvorul, Lechinta de Mures, Oinac, Palaica, Sintana de Mures, Spantov, Tirgsor, Valea Strimba; Petrov, V. P. 1964, 107, grave 160, fig. 11, 17–18, a pair of silver fibulae.

9. Arch fibulae with reversed, enlarged trapezoid foot and a crest on the arch, also represent a characteristic type for the final phase of the Tchernyahov–Sintana de Mures culture and date to the 4th and beginning of 5th century:[14]

14. Biparted, bronze arch fibula with reversed, trapezoid enlarged foot and a crest on the arch. The head and foot are damaged and the pin is missing.

Pl. II, 8
dimensions: 58 mm
finding place: sq. E/11, layer A, horizon IV
dating: end of 4th and first half of 5th century
analogy: Diaconu, Gh. 1965*,* M. 5, pl. LXXIII, 1; M. 136, pl. XCVIII, 6–7; M. 277, pl. CXXXI,8, 4th century; Mitrea B.–Preda C. 1966*,* Indepedenta, M. 19, fig. 132, 1, 4th century; Bichir, Gh. 1984*,* 50, type 2/m 4, pl. XL, 7, Matasaru level III 2, 4th century; Peškar, I. 1972*,* 117, Grab 320, Kostelec, pl. 31, 3–4, end of 4th – beginning of 5th century.

The oldest fibula type from Ulpiana are fibulae with hinge mechanism on the head, with which the pin is fixed. Our type 1 is of this shape, decorated with incisions and filled with enamel, so that on the basis of the motifs on the arch and foot it is possible to consider the fibula as a stylized snake (Pl I,1). Regardless of the fact that we did not find any direct analogy for our example, we think that it belongs to the Pannonian type of plate-like hinge fibulae decorated with enamel, which is characteristic of the period of the Flavius and Antonine dynasties.[15] The plate-like arch of these fibulae, which was made in different shapes, was decorated with impressions or incisions, filled with enamel, while the foot, sometimes, ends in the shape of an animal head.[16] Our type 4 also belongs to the hinge – fibulae, synthetic shape derived from the Italic *Aucissa* fibulae and strongly profiled arch fibulae, which is characteristic of the Lower Danube Valley, that is, the provinces Dacia and Upper and Lower Moesia. This type was probably produced in some center on the Danube Limes during the 2nd and 3rd century, perhaps in *Drobeta* or *Diana*.[17]

---

[12] Bojović, D. 1983, 70, type 30, 3rd century; Jobst, W. 1975, 124, type III/35; Riha, E. 1979, type 8/2, var. 4, 3rd and 4th century.

[13] Ambroz, A. K. 1966, 83, group 21/I ab, fig. 4, 13–14, pl. 13, 13; Diaconu, Gh. 1973, 263 ff.; Horedt, K. 1967, 577–581.

[14] Ambroz, A.K. 1966, 69, group 16, subgroup 4, series III, pl. 12, 8–11, 4th and the beginning of 5th century; Diaconu, Gh. 1971, 251–253, pl. VIII, 3, 10–11, 330–400 AD.

[15] Bojović, D. 1983, 62–63, end of 1st and first half of 2nd century; Koščević, I. 1980, 30–31, pl. XXVIII, 246, 249, 252, 253, 1st century; Riha, E. 1979, 159, pl. 47, 1394–1402, pl. 48, 1403–1418, end of 1st and first third of 2nd century.

[16] Bojović, D. 1983, 62.

[17] Bojović, D. 1983*,* 46–47; Grbić, D. 1996*,* 90.

Strongly profiled arch fibulae also belong to the Early Imperial period, dated in the 2nd and first half of the 3rd century, that is during the Antonine and Severan dynasties. Our type 2 is particularly Pannonian-Noric shape of the 1st and 2nd century, which, during the 2nd and 3rd century, had spread in the border provinces of the Lower Danube valley (Pl. I, 2).[18] In the interior of the Upper Moesia province this type of fibulae may have been imported along the road *Pontes – Timacum Minus – Naissus*.[19]

Type 3 is characteristic of the border provinces in the Danube Valley, while in Upper Moesia it is frequent on the Limes (Pl. I, 3).[20]

Knee-like fibulae, to which our type 5 (Pl. I, 6) belongs, was a very widespread shape of Roman provincial fibulae in the border regions of the Danube and Rhine during the 2nd and 3rd century.[21]

Simple arch fibulae with coils on the head and short pin-catch, the so-called »legionary fibulae« to which our type 6 belongs, developed from the oldest types of the Imperial period. These were wire fibulae with coil on the head, so called Middle La Tene scheme, dated in the 1st century BC and 1st century AD.[22] The oldest shapes of this type, characteristic of the provinces *Germania* and *Raetia*, could have had a button-shaped foot ending according to the model of *Aucissa* fibulae, like our example var.1 (Pl. II,1).[23] Fibulae of the same variant, but with a tubular pin-catch (Pl. II, 2) can be found on the border in the Lower Danube Valley and Dacia from the 2nd to the end of 3rd and beginning of the 4th century.[24] The »legionary« fibula variant with short plate-like pin-catch and with curves on the head and foot, our var 2. (Pl. II, 3) is characteristic of the 3rd and 4th century, only in the Lower Danube Valley, that is the provinces of Upper and Lower Moesia and Dacia.[25] Fibulae **var. 3**, made of iron (Pl. II, 4–5) also belong to the local production.

Ring-like fibulae – clasps are represented in our material by the omega fibula with spirally twisted ends (Pl. II, 6) **type 7**, with their Late Roman shape found over the whole territory of the Empire, especially in the west and Danubian provinces at the time of the Tetrarchy and Constantine dynasty.[26]

Silver arch fibulae with semicircular plate-like head and rhomboid foot, our **type 8** (Pl. II, 7) are Gothic-Pontic fibula type characteristic for the final phase of theTchernyahov–Sintana de Mures culture, dated in the 4th – first half of 5th century.[27] This shape of fibulae can also be of very big dimensions, decorated with inlays of semi-precious stones or glass paste, which is characteristic of examples made in Pontic workshops on the Crimea, or it can have a reversed foot.[28] Women wore this kind of fibulae in pairs, on their shoulders, which is confirmed by numerous finds from the Gothic necropolises.[29] Examples found outside the necropolises like our fibula from *Ulpiana*, are very rare. Made mostly of silver, fibulae with plate-like semicircular head and rhomboid foot were also cast in bronze.[30] Silver fibulae with plate-like semicircular head and rhomboid foot were the status symbol of Gothic women and signified their noble origin.[31]

Our **type 9** (Pl. II, 8), which includes the arch fibulae shape with reversed foot, characteristic of the Tchernyahov–Sintana de Mures culture, over its entire area, also belongs to the older finds of the Great Migration period.[32] This kind of fibulae can be found in several variants from the end of the 2nd to the beginning of the 3rd century; they are characteristic in the 4th and first half of the 5th century,[33] and in a slightly altered shape, in the Lower Danube Valley, they survive until the end of the 6th and the beginning of the 7th century.[34] Our example, on the basis of analogies and the conditions in which it was found can be dated in the end of the 4th and the beginning of 5th century.[35]

These two fibulae from horizon IV at Ulpiana testify to the influence of the late phase of the Tchernyahov culture, which penetrated from the Danube Limes

---

[18] Bojović, D. 1983, 42–43.

[19] Jovanović, A. 1978, 52, Kladovo, Korbovo, Prahovo, *Naissus, Mediana*; Petrović P. – Jovanović S. 1997, 87, cat. no. 3, *Timacum Minus*.

[20] Jovanović, A. 1978, 52–53.

[21] Bojović, D.1983, 54; Jobst, W 1975, 65–66; Peškar, I. 1972, 95; Riha, E. 1979, 85.

[22] Bojović, D. 1983, 48.

[23] Riha, E. 1979, 61, type 1/6, var. 3, known as type Hofheim IV/b, dated to the period of Claudius dynasty.

[24] Bojović, D. 1983, 48–49, type 15, var. 1; Riha, E. 1979, 61, type 1/6, var. 4; Bichir, Gh. 1984, 49, 2/k.

[25] Bojović, D. 1983, 49, type 15, var. 2; Jovanović, A. 1978, 52–53, *Naissus, Municipium DD, Scupi, Mediana,* Ražanj; Lyoubenova V. 1981, 168, type 4.

[26] Bojović, D. 1983, 70–71.

[27] Horedt, K. 1967, 577–581; Diaconu, Gh. 1973, 263 ff.

[28] Ambroz, A. K. 1966, 77 ff., group 21, subgroup I, pl. 13, 10–13, fig. 4, 1–8, 12–14; Petrov, V. P. 1964, 107.

[29] Sálamon A. – Barkoci L. 1979, 80–81; Bierbrauer V. 1980, 135.

[30] Jovanović, A. 1989, 91, Fig. 4. The closest analogy to our fibula, found in Mediana, made of bronze.

[31] Bierbrauer, V. 1980, 139–140.

[32] Diaconu, Gh. 1971, 239–240.

[33] Diaconu, Gh. 1971, 253–258; Ambroz, A. K. 1966, 69.

[34] Jovanović, A. 1978, 55; Janković, Đ. 1981, 168–169.

[35] See cat. No. 14.

through the Timok valley into the interior of the Upper Moesian territory, most probably during the last decades of the 4th century in the reign of Theodosius I, in the East part of the Empire.[36]

As can be seen from a review of fibula types found at Ulpiana during the investigations in 1981–1987, they can be classified in three chronological groups:

1st group – fibula types which last from the the end of the 1st to mid 3rd century, generally dated in the 2nd century and first part of the 3rd, hinge – fibulae, strongly profiled arch fibulae and knee-like fibulae (type 1–5);

2nd group – types of the 3rd to 4th century, simple arch fibulae and ring-like omega fibula (type 6–7) and

3rd group – types characteristic of the beginning of the Great Migration period, silver fibula with semi-circular plate-like head and rhomboid foot and fibula with reversed trapezoid foot (type 8–9) dated to the end of the 4th and first half of the 5th century.

Among all typologically and chronologically defined fibulae 42,85% belong to the **1st group**, dated to the 2nd and first part of the 3rd century and to the **2nd group** attributed to the 3rd and 4th century, while 14,30% belong to the **3rd group**, dated to the end of 4th and beginning of 5th century. Thus, we can conclude that the fibulae of the Early Imperial period are equally represented as finds of this kind of jewelry dated to the 3rd and 4th century, while the fibulae from the beginning of the Great Migration, are relatively rare in the sector, investigated in 1981–1987.

The distribution of our chronological groups and fibula types in the habitational horizons[37], at *Ulpiana* in the course of investigation in 1981–1987 is as follows:

	horizon I	horizon II	horizon III	horizon IV
1st group				
type 1		1		
type 2			1	
type 3		1		
type 4		1	1	
type 5				1
2nd group				
type 6			3	2
type 7			1	
3rd group				
type 8				1
type 9			1	

Fibulae found during the excavations in Ulpiana in 1981–1987, in accordance with their finding place, correspond chronologically to the habitational phases established on the basis of stratigraphic data and analyses of the architecture discovered. Fibula of type 2 (cat. no. 2, Pl. I, 2) and fibula of type 4 (cat. no. 4, Pl. I, 4), which were found in horizon III, as well as fibula of type 5 (cat. no. 6, Pl. I, 6) found in horizon IV are examples which do not entirely fit into this framework. However, if they are dated as local variants, the fibula of type 2 in the 2nd and 3rd century and the fibula of type 4 in the 3rd and 4th century, these examples fit chronologically in horizon III, that is the end of the 3rd and the 4th century. There are doubts about a fibula of type 5, found in horizon IV, dated, according to the analogies, in the 2nd and 3rd century. Having in mind the very wide dating of provincial variants of knee-like fibulae, from the 2nd to the 4th century[38], and the conditions under which they were found, our example is dated in the 4th century, with the possibility that it was also in use at the beginning of the 5th century.

The distribution of typologically defined fibulae in the habitational horizons identified by the investigation at *Ulpiana* in 1981–1987, is as follows: in horizon I 7,15%, in horizon II 14,30%, in horizon III 42,85%, and in horizon IV 35,70%. One should have in mind that the earlier layers, during these investigations at *Ulpiana*, have been examined more completely, so that the archaeological finds are relatively larger. However, a coincidence is noticed in the distribution of fibulae in horizon III, that is in the period from the end of the 3rd to the last quarter of the 4th century, and in the 2nd chronological group, dated in the 3rd and 4th century, which probably indicates intensive local production during this period.

We can assume that fibulae, as a relatively luxurious kind of jewelry reflected the general economic situation of the inhabitants in *Ulpiana*. Conditioned by the development of Roman mining in the Janjevo basin area,

---

[36] The complex historical circumstances in the Lower Danube Valley, following the defeat of the Romans at Hadrianopolis brought groups of barbarians, bearers of the Tchernyahov–Sintana de Mures culture, into this territory on several occasions. Here we are considering primarily the passing of Goths, Huns and Alans under the leadership of Alatheus and Saphrac on their way to Pannonia, and invasions of Fritigern's Vizigoths in the course of 380 AD, as well as the constant presence of the latter in East Illiricum from 382. AD, when Theodosius I gave them *foedus.*

[37] Parović-Pešikan, M. 1989. A, 118–119. horizon I is dated from the end of the 1st to the mid 2nd century, horizon II in the 2nd and 3rd century, horizon III from the end of the 3rd to the end of 4th century and horizon IV from the end of the 4th to the mid 5th century. In horizon V dated in the 6th century there were no fibula finds.

[38] See note. 9.

the town flourished during the 2nd and 3rd century[39], but from the end of the 4th century a constant fall of standard is noticed which followed destruction of the Limes and penetration of the Huns into Upper Moesian territory in 441–443 and culminated with administrative and economic chaos in the Dardania province.

One should bear in mind that *Ulpiana*, located at the crossroads, which connected the Danube Limes of the provinces *Moesia Prima* and *Dacia Ripensis* with *Dalmatia* and *Macedonia*, and through *Naissus* with *Moesia Secunda* and *Thracia*, must have been a significant craft and trade center, so the variety of fibula types, including also those in modest materials, which were found during the excavations in 1981–1987, is understandable. Although, for the time being, there is not enough data on the local production of fibulae at *Ulpiana*, workshops for melting and processing metal, from the end of 3rd and beginning of 4th century, identified in horizon III, to the west of the North gate, favor the assumption that this kind of jewelry was actually made here.[40]

We have already mentioned that on the basis of typologically chronological analysis of our fibulae, we could set aside the period, end of the 3rd and first half of the 4th century as a time of intensive local production. In any case, *Ulpiana* was the administrative center of the Dardanian mining area, so that metallurgy must have been a significant factor of the town economy.

The routes by which fibulae were imported to *Ulpiana* can clarify the trade connections and cultural influences between the Imperial provinces in the Balkans. It is interesting that the chronological groups of our fibula types correspond absolutely to the intensive production of individual provinces and cultural areas, while import and influence on local production in the Early Imperial period comes from the north, through. the Danube and the Great Morava Valley, and the center of gravity moves to the Lower Danube Valley, from where it reaches our locality through the Timok valley in the Late Roman period. Thus, fibulae of the 1st group belong to the Pannonian types (type 1–3), with the exception of hinge fibulae with profile-ribbed arch, which were most probably produced in the Upper Moesian Limes. Fibulae of the 2nd group were produced locally, except type 7, finds of which, in Upper Moesia, are concentrated on the Limes, around *Singidunum*[41], while Tchernyahov fibulae of the 3rd group (type 8–9) reach Ulpiana from *Dacia Ripensis* through the Timok valley.[42] Fibula finds of the final phase of the Tchernyahov–Sintana de Mures culture at Ulpiana, which are not numerous in the interior of the Upper Moesian territory are especially significant.[43]

It can be said, that fibulae from Ulpiana studied in this work, fit into the framework of the historic and economic picture of the Roman province Upper Moesia and latter diocese of Dacia, which is known to us from the archaeological finds and historical sources.

---

[39] Dušanić, S. 1980, 29–30.

[40] Parović-Pešikan, M. 1990, 33 ff.

[41] Bojović, D. 1983, 70.

[42] Concerning the previously mentioned road through the Timok Valley, which passed through the fortress *Timacum Minus* and Naissus to Ulpiana, during the early phase of the Great Migration, see Jovanović, S. 1993, 59 ff.

[43] Fibulae with reversed foot appear on the Danube Limes, in Naissus and its surroundings, as well as at the fortress *Timacum Minus* – Jovanović, A 1978, 54–55, cat. No. 19–25; Jovanović, S. 1993, 64, pl. I, 6–8, 11; Petrović P.–Jovanović S. 1997, 89, cat. No. 8–9; while from the Upper Moesian territory, apart from one example of a bronze fibula with semicircular plate head and rhomboid foot, from Mediana – Jovanović, A. 1989, 91, fig. 4., just one other example of this type of fibula is known, from the fortress on the Danube Limes on the island Sapaja near Stara Palanka – Ivanišević, V. 1999, 97–98, Fig. 1, 1.

BIBLIOGRAPHY:

Ambroz, A. K. 1966. – А. К. Амброз, *Фибулы юга европейской части СССР,* САИ Д 1–30, Москва.

Bichir, Gh. 1984. – Gh. Bichir, *Geto-Dacii din Muntenia romana,* Bucureşti.

Bierbrauer, V. 1980. – V. Bierbrauer, Römische Kaisertum und Ostgermanische Königtum – zur chronologischen, sociologischen und regionalen Gliderung des Ostgemanischem Fundstoffs des 5. J. h. in Südosteuropa, *Die Völker an der Mittleren und Unteren Donau im 5. und 6. J. h.,* Wien.

Bojović, D. 1983. – D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma,* Beograd.

Čerškov, E. 1959. – E. Čerškov, *Ulpiana*. Gračanica–Priština, *AP 1/1959,* Beograd.

Čerškov, E. 1960. – E. Čerškov, *Ulpiana*. Kratak izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1959. g., *Glasnik MKM IV/V,* Priština.

Čerškov, E. 1969. – E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i* Metohiji, Beograd.

Čerškov, E., Popović, Lj. 1956. – E. Čerškov, Lj. Popović, *Ulpiana.* Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954. do 1956. godine, *Glasnik MKM I,* Priština.

Čerškov, E., Popović, Lj. 1957. – E. Čerškov, Lj. Popović, *Ulpiana.* Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1957. godini, *Glasnik MKM II,* Priština.

Čerškov, E., Popović, Lj. 1958. – E. Čerškov, Lj. Popović, *Ulpiana.* Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1958. godini, *Glasnik MKM III,* Priština.

Dautova-Ruševljan, V. 1995. – В. Даутова-Рушевљан, Занатски производи и нумизматички налази, у Петровић, П. и др. *Фрушка Гора у античко доба,* Нови Сад.

Davidson, G. 1952. – C. Davidson, The Minor Objects, *Corinth XII*, Princeton.

Diaconu, Gh. 1965. – Gh. Diaconu, *Tirgşor, necropola din secolele III–IV e. n.*, Bucureşti.

Diaconu, Gh. 1971.

Gh. Diaconu, Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuß in Dazien, *Dacia XV/ 1971,* Bucureşti.

Diaconu, Gh. 1973. – Gh. Diaconu, Über die Fibel mit halbkreisförmiger Kopfplate und rautenförmigen Fuss aus Dazien, *Dacia XVII/1973,* Bucureşti.

Dušanić, S. 1980. – S. Dušanić, Organizacija rimskog reudarstava u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik 1–2/1980,* Beograd.

Fidanovski, S. 1990. – С. Фидановски, *Римска керамика Улпијане,* Београд.

Grbić, D. 1996. – D. Grbić, Fibulae as Product of Local Workshops at Diana, in. Petrović, P., ed. *Roman Limes on the Middle and Lower Danube,* Beograd.

Horedt, K. 1967. – K. Horedt, Unele probleme privind raspindirea culturii Sintana de Mureş–Cerneahov in Romania, *SCIVA 4/1967*, Bucureşti.

Ivanišević, V. 1999. – V. Ivanišević, Le début de l' époque des Grandes Migrations dans l' Illyricum du Nord, *L' Occident romain et l' Europe centrale au début de l' epoque des Grandes Migrations,* Brno.

Janković, Đ. 1981. – Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд.

Janković, Đ. 1983. – Ђ. Јанковић, У сутону антике, *Гамзиград. Касноантички царски дворац,* Београд.

Jobst, W. 1975. – W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum,* Forschungen in Lauriacum 10, Linz.

Jovanović, A. 1978. – A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji,* Beograd.

Jovanović, A. 1989. – А. Јовановић, Археолошки трагови сеобе народа у Нишу и околини, *Нишки зборник 17/1989,* Ниш.

Jovanović, S. 1993. – С. Јовановић, Археолошки трагови сеобе народа на Тимоку, *Гласник САД 9,* Београд.

Keller, E. 1971. – E. Keller, *Die Spätrömischen Grabfunde in Südbayern,* München.

Koščević, R. 1980. – R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska,* Zagreb.

Lyoubenova, V. 1981 – В. Любенова, Селището от римска и ранновизантийската епоха, *Перник I, Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е.*, София.

Marijanski-Manojlović, M. 1987. – M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu,* Novi Sad.

Mitrea B., Preda C. 1966. – B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul IV-lea e. n. in Muntenia,* Bucureşti.

Parović-Pešikan, M. 1982. – М. Паровић-Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар XXXII /1981,* Београд

Parović-Pešikan, M. 1985. – M. Parović-Pešikan, Ulpiana, s. Gračanica, Priština – antičko naselje, *AP 24/1982,* Beograd.

Parović-Pešikan, M. 1986. – M. Parović-Pešikan, 95. Gračanica. *Ulpiana*, *AP/1985,* Ljubljana.

Parović-Pešikan, M. 1987. – М. Паровић-Пешикан, Улпијана: 1985–1986 године, *Гласник САД 4,* Београд.

Parović-Pešikan, M. 1989. – М. Паровић-Пешикан, Античка Улпијана, истраживања 1987. године, *Гласник САД 5,* Београд.

Parović-Pešikan, M. 1989. A – Parović-Pešikan, M. Neka zapažanja o urbanom razvoju Ulpijane – ispitivanje ulica, *Lychnid 7*, Ohrid 1989.

Parović-Pešikan, M. 1991. – Parović-Pešikan, M. Kompleks metalurških peći na Ulpijani, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru V–VI/1987–1990,* Bor.

Peškar, I. 1972. – I. Peškar, *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren,* Praha.

Petrov, V. P. 1964. – В. П. Петров, Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.), *Древности эпохи сложения восточного славянства*, МИА 116, Москва.

Petrović P., **Jovanović S. 1997** – П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја. Археологија*, Београд.

Ríha, E. 1979. – E. Ríha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst,* Augst.

Sálamon A., **Barkoci L. 1979.** – A. Sálamon, L. Barkoci, Archäologische Angaben zur spätrömischen Periodization Pannoniens (376–476.), *MAIUAW 8–9/ 1978–1979*, Budapest

Vádáy, A. H. 1989 – H. Vádáy, Die sarmatische Denkmäler des Komitats Szolnok, *Anteus 17–18/ 1988–1989,* Budapest.

Резиме: СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд

РИМСКЕ ФИБУЛЕ СА УЛПИЈАНЕ
(археолошка истраживања 1981–1987.)

Римски град *Ulpiana* обнављан је више пута током своје дуге историје, од почетка II века н. е. до 618. године, када је дефинитивно напуштен пред најездом Авара и Словена. Археолошким истраживањима потврђено је више фаза живота на овом локалитету. Систематска ископавања Улпијане 1981–1987. године под руководством Маје Паровић-Пешикан, која су обавили Археолошки институт из Београда и Покрајински завод за заштиту споменика из Приштине, пружила су могућност њиховог прецизнијег хронолошког разграничења.

Током ових истраживања, којима су обухваћени комплекс северне капије, западна капија и градско језгро дуж главне улице, *cardo maximus*, пронађено је четрнаест фибула, које су могле бити типолошки одређене. Сматрали смо да би било корисно приказати овај хронолошки индикативан археолошки материјал у оквиру утврђених фаза живота на локалитету.

Фибуле са Улпијане разврстали смо у девет типова, који припадају широком хронолошком распону од краја I до средине V века. Датовање типова извршено је на основу аналогија и стратиграфских података о археолошким целинама из којих потичу:

1. ***Бронзана фибула са шарниром и плочастим луком украшеним емајлом*****, Т. I, 1,** датује се у крај I – почетак III века.

2. ***Бронзана лучна јако профилисана фибула са кратким држачем игле, дугметастим завршетком стопе и главом у облику трубе,*** **Т. I, 2,** датује се у II–III век.

3. ***Бронзана лучна јако профилисана фибула са високим држачем игле и дугметастим завршетком стопе,*** **Т. I, 3**, датује се у II–III век.

4. ***Бронзане лучне фибуле са шарнир механизмом, гребеном на луку, високим држачем игле и дугметастим завршетком стопе,*** **Т. I, 4–5,** датују се у II–III век.

5. ***Бронзана лучна коленаста фибула са високим држачем игле***, **Т. I, 6,** датују се од II до IV века.

6. ***Једноставне лучне фибуле са главом у виду опруге, најчешће од четири навоја и кратким држачем игле, тзв. »легионарске фибуле«,*** могу бити бронзане са олучастим држачем игле и понекад дугметастим завршетком стопе – **варијанта 1** или са завијутцима на глави и стопи и плочастим носачем игле – **варијанта 2**, које се датују од краја I до IV века, као и гвоздене имитације претходне варијанте – **варијанта 3**, карактеристичне за III–IV век, **Т. II, 1–5.**

7. ***Бронзана прстенаста »омега« фибула спирално увијених крајева,*** **Т. II, 6,** датује се у крај III–IV век.

8. ***Мала сребрна лучна фибула са плочастом полукружном главом, плочастом ромбоидном стопом и олучастим држачем игле,*** **Т. II, 7,** датује се у крај IV – прву половину V века.

9. ***Бронзана лучна фибула са посувраћеном, трапезасто проширеном стопом и гребеном на луку,*** **Т. II, 8,** датује се у крај IV – прву половину V века.

Као што се види из прегледа типова фибула нађених на Улпијани током истраживања 1981–1987. године, оне се могу сврстати у три хронолошке групе:

I група – типови фибула који трају од краја I до средине III века, генерално датовани у II – прву половину III века, шарнир – фибуле, јако профилисане лучне фибуле и коленасте фибула (***тип 1–5***),

II група – типови III–IV века, једноставне лучне фибуле и прстенаста омега – фибула (***тип 6–7***) и

III група – типови карактеристични за почетак периода сеобе народа, сребрна фибула са полукружном плочастом главом и ромбоидном стопом и фибула са посувраћеном трапезастом стопом (***тип 8–9***), датовани у крај IV – прву половину V века.

Наше хронолошке групе и типови фибула према месту налаза одговарају фазама живота на Улпијани утврђеним истраживањима 1981–1987. на основу стратиграфских података и анализе откривене архитектуре:

	хоризонт I	хоризонт II	хоризонт III	хоризонт IV
I група				
тип 1		1		
тип 2			1	
тип 3		1		
тип 4		1	1	
тип 5				1
II група				
тип 6			3	2
тип 7			1	
III група				
тип 8				1
тип 9			1	

Треба имати у виду да је *Ulpiana*, смештена на раскрсници путева који су повезивали Дунавски лимес са Далмацијом и Македонијом, а преко Ниша са Тракијом, морала бити значајан занатски и трговински центар, те је разумљива разноликост типова фибула и у скромном материјалу који смо обрадили.

Иако, за сада, нема довољно података о локалној производњи фибула на Улпијани, радионица за топљење и обраду метала с краја III – почетка IV века, констатована у III хоризонту, западно од Северне капије, говори у прилог претпоставци да је ова врста накита израђивана на лицу места. На основу типолошко-хронолошке анализе наших фибула издвојили би период краја III – прве половине IV века као време њихове интензивне локалне производње. У сваком случају, Улпијана је била административно средиште

Дарданске рудне области, те је металургија морала чинити значајан фактор економије града.

Путеви импорта фибула на Улпијану и утицаји на локалну производњу у раноцарском периоду долазе са севера, Дунавом и долином Велике Мораве, док се у време касне антике тежиште помера на Доње Подунавље, одакле долином Тимока доспевају на наш локалитет.

Тако, фибуле ***I групе*** припадају панонским типовима (***тип 1–3***), с изузетком шарнир – фибула са ребрасто профилисаним луком, које су највероватније произвођене на горњомезијском лимесу. Фибуле ***II групе*** локално су произвођене, осим ***типа 7***, чији се налази у Горњој Мезији концентришу на лимесу, око Сингидунума, док черњаховске фибуле ***III групе*** (***тип 8–9***) на Улпијану стижу из Приобалне Дакије долином Тимока.

Може се рећи, да се фибуле са Улпијане обрађене у овом раду уклапају у оквире историјске и економске слике о римској провинцији Горњој Мезији и касније диоцези Дакији, која нам је позната на основу археолошких налаза и историјских извора.

UDC 811.124'02'373.21

ALEKSANDAR V. POPOVIĆ
Faculty of Philosophy, Belgrade

PROCOPIUS' *PONTES*: ONE OR TWO TRAJAN'S BRIDGES?

Abstract. – Fortification protecting the Trajan's bridge on the Danube near modern village of Kostol was registered as *Pontes* by the Byzantine historian Procopius in the 6th century. The first investigators of this site M. Garašanin and M. Vasić explained its name as plural – *Bridges*, considering that plural form of the fortification name is a result of the existence of another smaller bridge over the Danube branch, used to divert the river course. In addition, there are also the hypotheses that original name of the site was *Inter Pontes* or *Ad Pontem*. According to our opinion, *Pontes* is a late, dialectal form of the original name *Pons–Bridge*, so it should not be understood as a proof of the existence of another, smaller Trajan's bridge. There are many registered analogies for similar changes of monosyllabic nouns of III declension in the Late Antique Latin in the Balkans. The other possibility is that this toponym was from the very beginning *Pontes*, as it sometimes in the classical Latin means *bridge with many arches*. In any case, there was only one bridge.

Key words. – Trajan's bridge, Procopius, *Pontes*, Latin dialects, Late Antiquity.

In the spring of AD 105 Roman emperor Trajan commenced his second campaign against the Dacians, in order to eliminate permanent threat of their raids across the Danube and to expand for the first time the territory of the Empire in new, almost unknown, areas on the other side of the river, which was a natural frontier between the Romans and barbarian tribes. In contrast to the previous campaign in AD 101, when Roman legions crossed the Danube using the pontoon bridge consisting of ships, this time the expedition was long and carefully prepared. The bridge with stone piers supporting timber structure had been constructed across the river. The construction works lasted from the spring of AD 103 to the spring of AD 105,[1] and the task was entrusted to the Syrian architect Apollodorus, the greatest architect of that time.[2] At the same time, in order to protect the bridge, two fortifications had been built – *Drobeta* on the left Danube bank and *Transdrobeta* or *Pontes* on the right riverbank.

During the centuries the bridge had collapsed almost completely. The remains of the bridge on the right bank consisted only of the retaining pier, portal and two approaching columns.[3] The systematic excavations of the bridge and castellum *Pontes* were undertaken for the first time in 1979, under the directorship of academician Milutin Garašanin and Dr Miloje Vasić. In their excavation report they suggested the idea about the existence of another, smaller bridge, besides the one spanning the main course of the Danube. Namely, even today could be recognized the remains (like marshy terrain) of the river branch, which started from the main coarse upstream of modern Kladovo and joined the main course downstream, near the Mala Vrbica village. This branch, by all appearances, was used to divert the main Danube course during the construction of the main bridge and, according to the assumption of M. Garašanin and M. Vasić, this branch was spanned by a smaller bridge. They found the confirmation of their hypothesis in the very name of the fortification *Pontes*, assuming that it means the plural – *Bridges*.[4]

The idea about two Trajan's bridges has not been confirmed by archaeological excavations. In addition to

[1] Tudor, 1974, 76.

[2] About Apollodorus see *ibid.*, 54–58; Fabricius, 1894; Fabricius, 1903; Lepper – Frere, 1988, 187–193. Reconstruction of the bridge by Gušić, 1996.

[3] Garašanin – Vasić, 1980, 25.

[4] *Ibid.*, 27 and 30.

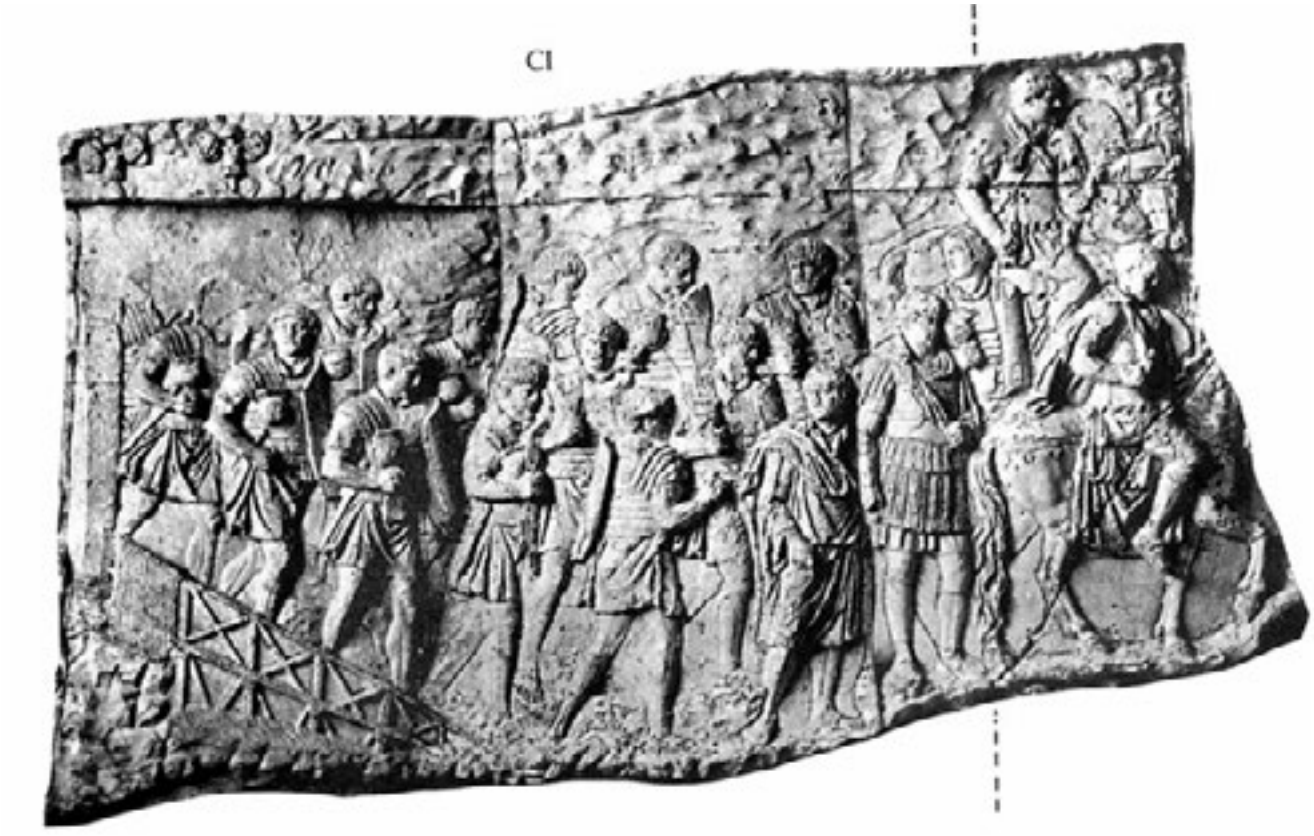

Fig. 1. Metope CI (Cichorius) from Trajan's column in Rome (after Lepper – Frere, 1988, pl. LXXIV)

Сл. 1. Метопа CI (Cichorius) Трајановог стуба у Риму (према Lepper – Frere, 1988, pl. LXXIV)

already presented arguments, this idea has its foundation in one artistic testimony – Trajan's column in Rome.

The metope CI of the Trajan's column in Rome (Fig. 1) depicts the beginning of the second war against the Dacians in AD 105.[5] This metope, partially damaged and slightly unclear, according to academician M. Garašanin and M. Vasić confirms the existence of another bridge. Here is their explanation of the relief scene on the column:

»On voit ici les soldats romains sortant du Pont don't le portail est visible à l'arrière – plan et continuant leur marche sur la terre-ferme (représentée par une sorte de palissade accompagnant la voie suivie) et sur un second pont. Ceci indiquerait donc, outre le grand pont sur le Danube, l'existence d'une autre construction du même ordre ce qui expliquerait, comme l'on déjà remarqué certains auteurs, le nom de Pontes attribué au castellum de la rive droite du fleuve.«[6]

Indisputably, the relief allows also such explanation. The authors think that it proves that on the right Danube bank, besides the main bridge across the river, was also another, smaller bridge, spanning the river branch.

This assumption has not been confirmed by any other artistic representation, which could be accepted as authentic with certainty. The metopes XCVIII/XCIX of the Trajan's column (Fig. 2) depict opening i.e. inauguration of the bridge.[7] If the metope CI allows the discussion about the traces of representation of another smaller bridge, in this scene it is absolutely out of question. The relief depicts the emperor accompanied by his troops, preparing to make sacrifice on the right Danube bank. The bridge and fortification Drobeta on the left bank could be seen in the background, but not another smaller bridge.

---

[5] Cichorius, 1900, 153 sq; Lepper – Frere, 1988, 155–157, pl. 74.

[6] Garašanin – Vasić, 1980, 27.

[7] Cichorius, 1900, 135 sq; Lepper – Frere, 1988, 148–151, pl. LXXII.

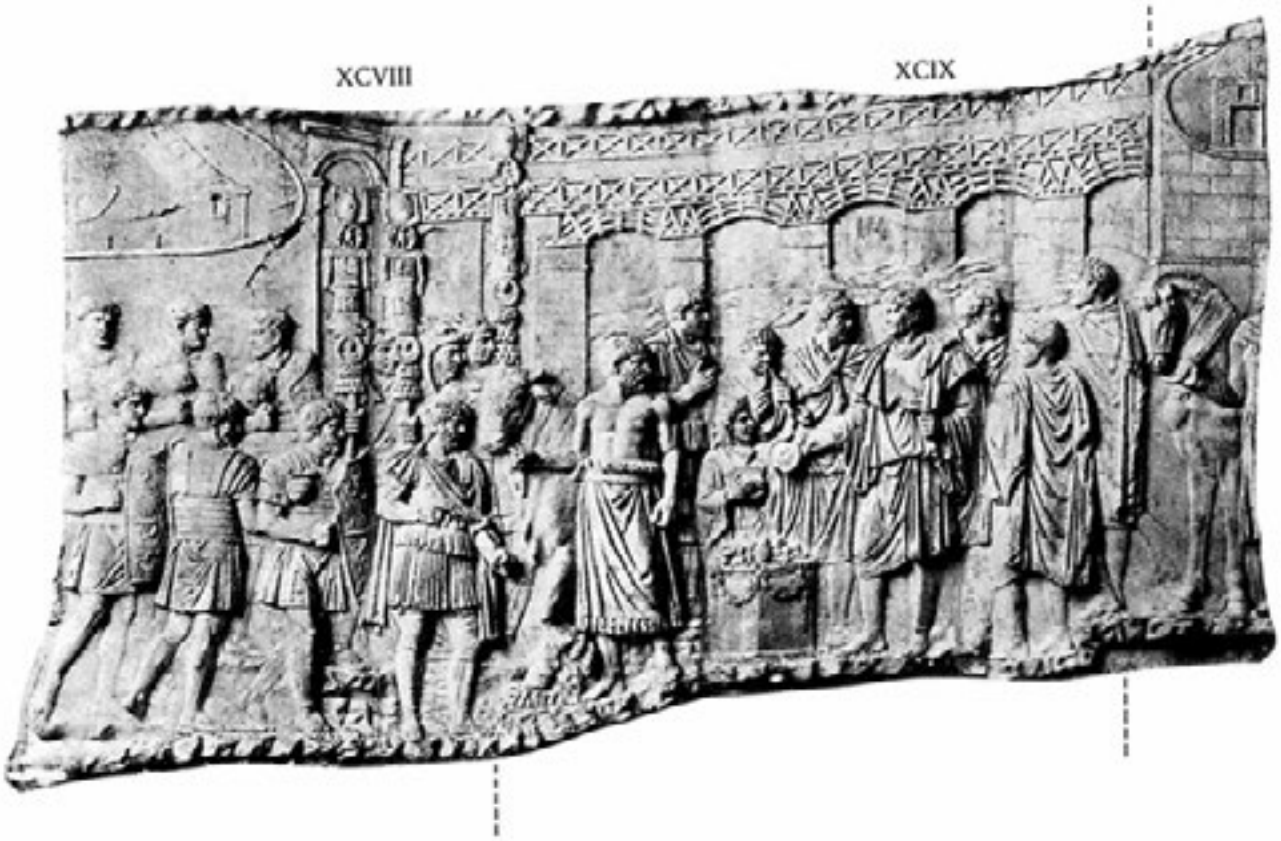

Fig. 2. Metopes XCVIII/XCIX (Cichorius) from Trajan's column in Rome (after Lepper – Frere, 1988, pl. LXXII)

Сл. 2. Метопе XCVIII/XCIX (Cichorius) Трајановог стуба у Риму (према Lepper – Frere, 1988, pl. LXXII)

On the occasion of bridge construction and beginning of the campaign against the Dacians, Trajan in the same year (AD 105) issued the coin with Apollodorus' bridge on reverse (Fig. 3).[8] The structure was represented in a highly stylized manner, as a sketch, but it is clear that only one bridge is depicted.

For the confirmation of the thesis about two Trajan's bridges M. Garašanin and M. Vasić turned to the written sources. Few antique and Byzantine writers speak about the bridge. Unfortunately, the texts that perhaps could provide more complete explanation of this theme are lost. This is first of all the work of architect Apollodorus himself about bridge construction, then Trajan's *De bello Dacico, Getica* of certain physician Crito,[9] Appian's *History of the Dacian Wars (Dacica)* as well as some other texts, all irretrievably lost.[10] However, there are mentions of the bridge in the works of few Greek authors.

The description of the bridge of the historian Dio Cassius (2nd–3rd c) is preserved in the excerpts of John Xiphilinos. Dio Cassius provides the detailed description and dimensions of the bridge, naming it the most important structure of the Trajan's time.[11] Already in his time only the piers of the bridge had remained.

John Tzetzes (12th c) dedicated to the emperor Trajan one complete poem in his work *Chiliades*. He repeats the data about the bridge mentioned by Dio Cassius. He also quotes as his source certain proconsul Theophylos Patrikios, the prefect of Constantinople in the 4th century.[12]

Certainly, the most interesting for our discourse is Procopius, the historian of the Justinian's epoch. He is the only writer who quotes the name of the castellum

[8] *RIC* II, 284, no. 569–570 (pl. X, 188).

[9] Crito was a physician escorting Trajan during the campaign against the Dacians. Cf. Kind, 1922.

[10] Tudor, 1974, 67.

[11] Dio, LXVIII,13,1; 14,1.

[12] Tzetzes, Chiliades, II, 61–94.

Fig. 3. Reverse of Trajan's coin from AD 105 (RIC, II, pl. X, 1988)

Сл. 3. Реверс Трајановоī новца из 105. īодине (RIC, II, pl. X, 1988)

on the right Danube bank, in the Greek transcription, Πόντες (*Pontes*). Procopius in his work *De aedificiis* provides main data on the construction of bridge and castellum and also mentions the channel for diverting the Danube course.[13] Talking about the channel, Procopius says that it has been made to provide the safe navigation, as the ruins of the bridge in the riverbed hindered the passage of the ships. Unfortunately, he does not say who and when constructed the channel. As all other writers, he also did not mention any other bridge.

We must mention here that in Procopius also the variant of the toponym Πότες (*Potes*) is recorded.[14] Such phonetic change, that is omitting of -n in front of -t is difficult to explain. V. Beševliev in his study about the names of fortifications in Procopius only registered the name Πότες as the example of the consonant loss, but did not try to explain this change.[15] He suggests the possibility that it was the mistake of the transcriber.[16] It could have been the mistake of Procopius himself. It is even more probable as this form is encountered in the list of fortifications, but not in Procopius' commentary. Namely, it is assumed that Procopius made the lists of Justinian's fortifications on the basis of various sources, first of all geographical maps and official reports of the imperial office.[17] It should be added that the doublets i.e. different phonetic forms for the same toponym are not rare in the work of Procopius.

There was certainly some smaller wooden bridge across the channel. It is possible that it was not mentioned in the sources, because it looked insignificant in comparison with main structure spanning the Danube. The idea about the existence of another bridge made D. Tudor, author of the most exhaustive study on Trajan's bridge so far, to suggest the hypothesis that original name of the fortification had been *Inter Pontes – Between bridges*.[18]

The only seeming indubitable, sound argument about the existence of two bridges is this last one, based on the Procopius' description, but even M. Vasić recently became suspicious about it. He expressed the opinion that the name recorded by Procopius was corrupted and that original name of fortification was *Ad Pontem – By the bridge*.[19] In order to avoid any perplexity, Vasić decided to use for the castellum the name *Transdrobeta*, recorded in *Notitia Dignitatum*,[20] and confirmed also on the fragment of tegula with stamp unearthed at the site in 1985.[21]

The conclusion of M. Vasić is, in our opinion, correct to some extent. The name of castellum *Pontes* is really the corrupt form of the original name. It was, by all appearances, simply *Pons – Bridge*, and not *Ad Pontem*. We are going to try to show that corrupt Procopius' name *Pontes* is the result of elements different than those suggested by Vasić.

The Latin language in the Balkans experienced many and specific changes during the Late Antique period. Certain regularities of the language changes could be noticed on the basis of epigraphic monuments. The name *Ad Pontem* suggested by M. Vasić really has numerous parallels in Balkan toponyms in the Roman times. However, these toponyms mostly relate to the places for the overnight stay (*mansiones*) or post stations for changing horses (*mutationes*), located along the main roads. Such toponyms are, for instance, *Ad Sextum* (modern Mali Mokri Lug), *Ad Sextum Miliarem* (Grocka), *Ad Octavum* (Glogovac).[22] These are only few of many similar names of places registered in our region.

The toponyms that include word *pons* are not infrequent in the Balkans.[23] Judging by the name *Pons*

---

[13] Procopius, De aedificiis, IV,6,8–18.
[14] *Ibid.*, IV,4.
[15] Beševliev, 1970, 33 and 115.
[16] *Ibid.*, 115.
[17] There are different opinions today about this question. The official lists were possibly in Latin, making Procopius' mistake more plausible. Cf. Beševliev, 1970, 74–77.
[18] Tudor, 1974, 78–79.
[19] Vasić, 1999, 27.
[20] Notitia Dignitatum, or. XLII, 35 (ed. Seeck, Berolini 1876, 96).
[21] On this tegula see Vasić, 1997, 149–184.
[22] Mihăescu, 1978, 14.
[23] *Ibid.*, 16: *Pons Aluti*, *Pons Augusti*, *Pons Mansuetiana* etc.

Mansuetiana listed in the *Itinerarium Antoninianum*, this word transformed from masculine gender, as it was in classical Latin, into the feminine gender.[24] Some other nouns of masculine gender of III declension also suffered this change.[25] In addition, there is another irregularity with word *pons* confirmed by many analogous examples. Namely, as Romanian philologist Mihăescu noticed, among the nouns of III declension, the change of nominative with inflected cases happens very often. This is the consequence of an intention for uniformity and simplification of the language. Hence, the nominative got the same number of syllables as the inflected cases. This particularly concerns the monosyllabic nouns as *pons*.[26] According to this regularity in language changes it could be concluded that syllable *-is* was initially added to the nominative singular of the word *pons*, i.e. the basis of the word *pont-*, so the nominative became equal in the number of syllables with other cases. The form *Pontis* could have easily be changed into *Pontes*, as it is a common phonetic change.[27] Consequently, the Procopius' name of the castellum Πόντες, as transcribed form of Latin *Pontes*, probably was just *Pons – Bridge*, as Mihăescu has already concluded.

There is a possibility that toponym was *Pontes* from the very beginning, although only one bridge was in question. Namely, in the classical Latin there are registered two instances when name *pontes* was used to denote *bridge with many arches*. For the first time we can find this in Cicero[28] and then also in Tacitus.[29] In both cases there is no doubt that only one bridge was concerned.[30] If this assumption is correct, this would be, as far as we know, the only toponym with word *pontes* preserved in this meaning.

Therefore, on the basis of careful examination of all the arguments – archaeological finds, artistic works and literary sources – speaking in favor of the thesis about two Trajan's bridges near the fortification *Pontes* or *Transdierna* on the Danube, we think that it is not sufficiently confirmed. The name of the site *Pontes*, as recorded in Procopius, means indeed in classical Latin *Bridges* in plural. That would be the conclusive evidence that there were two bridges – one across the Danube and other across the channel. Nevertheless, we should regard Latin diachronically, as any other language, that means we should bear in mind that it developed and changed in the course of centuries. Besides, in this case it was the toponym on the limes, i.e. in the distant periphery of the Empire. There the language changes, i.e. irregularities in comparison to the normative Latin recorded by writers in the city of Rome, capital of the Empire, in the classical period had been much more radical than in the central regions of the Empire. We have already mentioned that in those, so to say »irregularities«, could be noticed certain consistencies. Against that background, as we have seen, it is easy to prove on the basis of philological analysis that *Pontes* in the dialect of Balkan provinces in the 6th century is not a plural, but means the same as classical *Pons – Bridge*. It is also possible that toponym from the very beginning was *Pontes*, in plural, as such form was sometimes used for the bridge with many arches.

To put it briefly, not a single one of previously suggested assumptions about the real character of the name of fortification by the Trajan's bridge has strong philological background. The authors overlooked the historical development of the Latin language and its dialectal varieties on the Balkan frontier of the Roman Empire. *Pontes*, in our opinion, is simply a dialectal variant in the 6th century, and possibly even earlier, for the classical *Pons* and concerns only one, well-known bridge of the architect Apollodorus, whose meager remains even today emerge from the dark waters of the Danube.

---

[24] Itinerarium Antonini, 267,6 (ed. Miller, Roma 1964, LXI).

[25] E. g. *flos – flower*, *frons – forehead*. Mihăescu, 1978, 216.

[26] *Ibid.*, 222–223.

[27] Form *Pontis* is supposed also by Beševliev, 1970, 33, 76 and 115. About changing of -i into -e cf. Mihăescu, 1978, 174–176.

[28] Cicero, Epistulae ad familiares, X,23,3.

[29] Tacitus, Annales, II,8 et 11.

[30] We are grateful to academician Slobodan Dušanić for suggesting this possibility to us.

BIBLIOGRAPHY:

Beševliev, 1970 – V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk »De aedificiis«*, Amsterdam 1970.

Cichorius, 1900 – C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule* III, Berlin 1900.

Fabricius, 1894 – Fabricius, Apollodoros (73), *RE*, erster Band, Stuttgart 1894, 2896.

Fabricius, 1903 – Fabricius, Apollodoros (73), *RE*, Supplement, erstes Heft, Stuttgart 1903, 108.

Garašanin, Vasić, 1980 – M. Garašanin, M. Vasić, Le pont de Trajan et le castellum Pontes, *Cahiers des Portes de Fer* I, 1980, 7–50.

Gušić, 1996 – S. Gušić, Traian's Bridge – A Contribution Towards its Reconstruction, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, edited by P. Petrović, Belgrade 1996, 259–261.

Kind, 1922 – Kind, Kriton (7), *RE*, elfter Band, Stuttgart 1922, 1935–1938.

Mihăescu, 1978 – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris 1978.

***RIC* II** – H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. II: *Vespasian to Hadrian*, London 1972.

Tudor, 1974 – D. Tudor, *Les ponts romains du Bas-Danube*, Bucureşti 1974.

Vasić, 1997 – M. Vasić, Late Roman Bricks with Stamps from the Fort *Transdrobeta*, *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanula Papazoglu par ses élèves à l'occasion de son quatre-vingtième anniversaire*, Beograd 1997, 149–184.

Vasić, 1999 – M. Vasić, Transdrobeta (Pontes) in the Late Antiquity, *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.–5. September 1998), hrsg. von G. von Bülow und A. Milčeva, Sofia 1999, 27–35.

Резиме: АЛЕКСАНДАР В. ПОПОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

ПРОКОПИЈЕВ *PONTES*: ЈЕДАН ИЛИ ДВА ТРАЈАНОВА МОСТА?

Године 1979. по први пут су предузета систематска ископавања Трајановог моста на Дунаву, код данашњег Костола, као и кастела *Pontes*, под руководством академика Милутина Гарашанина и др Милоја Васића. У свом извештају са ових ископавања они су изнели идеју о постојању још једног, мањег моста, осим оног који је премошћавао главни ток Дунава и који је био дело славног архитекте Аполодора из Дамаска. Овај мост је, по њиховој претпоставци, премошћавао рукавац којим је, како изгледа, скренут ток Дунава приликом градње главног моста. Потврду ове хипотезе они су видели у самом називу утврђења *Pontes*, за који су сматрали да означава множину – *Мостови*.

Идеја о постојању два Трајанова моста није потврђена археолошким налазима. Метопа CI Трајановог стуба у Риму, премда помало нејасна, допушта претпоставку да је на њој приказан још један мост. На метопама XCVIII и XCIX Трајановог стуба, као и на новцу из 105. године представљен је само један мост. Ни један сачуван писани извор (Дион Касије, Прокопије, Јован Цецес) не спомиње други, мањи мост.

Историчар Јустинијанове епохе, Прокопије, је једини писац који доноси назив кастела на десној обали Дунава, у грчкој транскрипцији, Πόντες (*Pontes*). У спису *О грађевинама* (*De aedificiis*, IV,6,8–18) он даје основне податке о градњи моста и кастела, при чему спомиње и канал којим је скренут ток Дунава. На жалост, не говори ко је и када прокопао канал. Као ни остали сачувани писци, ни он не спомиње никакав други мост. Код Прокопија је забележена и варијанта Πότες (*Potes*) (De aedif., IV,4). За овакву фонетску промену, то јест, испадање –n испред –t, нема забележених паралела, па се може претпоставити да је у питању грешка преписивача, или, пак, самог Прокопија.

Претпоставка о постојању другог моста навела је Д. Тудора, аутора до данас најпотпуније студије о Трајановом мосту, да изнесе хипотезу да је првобитни назив утврђења гласио *Inter Pontes – Између мостова*. М. Васић је у скорашње време изнео становиште да је првобитно име утврђења било *Ad Pontem – Код моста*.

Топоними који у себи садрже реч *pons* нису ретки на Балкану. Судећи по називу *Pons Mansuetiana*, забележеном у *Itinerarium Antoninianum* (276,6), ова реч је из мушког рода, коме припада у класичном латинском, прешла у женски род. Ту промену је доживело још неколико именица мушког рода III деклинације. Осим овога, код речи *pons* јавља се још једна неправилност, посведочена са више аналогних примера. Наиме, како је запазио румунски филолог Михаеску, код именица III деклинације долази до замене номинатива косим падежима. То је последица тежње ка униформности и поједностављивању језика. Сходно томе, номинатив је добио исти број слогова као и коси падежи. Ово нарочито важи за једносложне именице као што је *pons*. Може се закључити, на основу ове законитости у језичким променама, да је номинативу једнине речи *понс*, то јест основи речи *pont–*, првобитно додат слог *–is*, чиме се он по броју слогова изједначио са осталим падежима. Облик *Pontis* је лако могао прећи у *Pontes*, што је уобичајена фонетска промена. Дакле, Прокопијев назив кастела Πόντες, транскрибовани облик латинског *Pontes*, вероватно је првобитно гласио, напросто, *Pons – Мост*.

Постоји могућност да је топоним од самог почетка гласио *Pontes*, иако је био у питању само један мост. Наиме, у класичном латинском је на два места забележен облик *pontes*, као реч која означава *мост са више лукова*. По први пут то можемо прочитати код Цицерона (Epistulae ad familiares, X, 23,3), а затим и код Тацита (Annales, II,8 et 11). Уколико је ова претпоставка тачна, ово би био, колико нам је познато, једини топоним у коме је реч *pontes* сачувана у овом значењу.

Назив самог локалитета, *Pontes*, како нам је забележен код Прокопија, у класичном латинском заиста има значење множине – *Мостови*. То би био крунски доказ да је реч о два моста – једном преко самог Дунава, и другом преко канала. Међутим, латински, као и сваки други језик, морамо посматрати дијахронијски, односно, имати на уму да се он развијао и мењао током векова. Осим тога, у овом случају ради се о топониму на лимесу, дакле, на самој периферији Царства. Ту су промене у језику, то јест неправилности у односу на нормативни латински, дакле, онај који су нам забележили писци у самом граду Риму, седишту империје, у класичном периоду, много драстичније него у централним областима Царства. Већ смо напоменули да се у овим, условно речено, »неправилностима« могу уочити извесне законитости. На основу њих, филолошком анализом се лако може доказати да *Pontes* у VI веку н.е. у дијалекту балканских провинција није множина, већ значи исто што и класично *Pons – Мост*.

Било да прихватимо ову могућност, или ону да је *Pontes*, у значењу *мост са више лукова*, био првобитни назив, у сваком случају реч је о само једном, чувеном Трајановом мосту који је био дело Аполодора из Дамаска.

СЛАВИША ПЕРИЋ, Археолошки институт, Београд

МОТЕЛ – СЛАТИНА ПАРАЋИН, НЕОЛИТСКО НАСЕЉЕ – ИСКОПАВАЊА 2000–2002.

Завичајни музеј Параћин и Археолошки институт Београд 1997. године покренули су заједничка истраживања неолитског насеља на локалитету Мотел–Слатина у Параћину. Као основни циљ ових истраживања постављено је утврђивање граница распрострањености неолитског насеља и утврђивање културне стратиграфије у насељу.

У кампањи 2000. године довршено је ископавање сонде Гасовод II, димензија 4 × 4 m, постављене на самој десној обали реке Црнице, односно на јужној периферији насеља. Ископавања ове сонде започета су 1997. године и била су привремено обустављена на дубинама 1.50 m уз северни и 0.90 m уз јужни профил.

Ископавања током 2001. године иницирана су градњом фабрике грађевинских материјала ZITOP. Извођач радова AD ZIPP Параћин био је и инвеститор заштитних археолошких ископавања. Грађевински радови су се одвијали у зони северне периферије локалитета, где су отворене сонде ZIPP I и II, димензија 6 × 3 и 4 × 4 m. Са циљем утврђивања међусобног стратиграфског односа између сонди на северној и на крајњој јужној периферији насеља, приближно на на средини раздаљине између сонди ZIPP I и II и сонде Гасовод II, на источној шкарпи старе трасе ауто-пута Београд – Ниш, постављена је сонда ZIPP III димензија 5 × 3 m. Истраживања су вршена у две кампање, летњој и јесењој, за то време у потпуности су истражене сонде ZIPP I и II, док су радови у сонди ZIPP III били привремено обустављени.

У склопу активности »Сталне археолошке радионице – Средње Поморавље у неолитизацији југоисточне Европе« током 2002. године, такође у две кампање, довршено је истраживање сонде ZIPP III, а истражено је и њено северно проширење димензија 6 × 2 m.[1]

Резултати наведених истраживања испунили су очекивања по свим основама. Пре свега, показало се да је неолитско насеље заузимало далеко већу површину него што се раније сматрало. Испоставило се да северна периферија неолитског насеља није у уској зони око сонди ZIPP I и II, јер је концентрација површинских налаза показала да се оно простире и на терену око 200 m северно и североисточно од наведених сонди.

Када је у питању конфигурација терена на коме је било подигнуто неолитско насеље, резултати ових ископавања су показали да је терен, као и данас, највероватније био нераван и у благом паду по правцу север-југ. На такав закључак нас упућују подаци о дубинама на којима се јавља слој здравице у појединим сондама. Тако у сонди ZIPP I здравица је констатована на надморској висини 144.50 m, у сонди ZIPP II на 145.50 m, у сонди ZIPP III на 142.70 m и у сонди Гасовод II на 142.20 m. Истовремено највећа дебљина културног слоја у сонди ZIPP I износи 1.80 m, у сонди ZIPP II 2.55 m, у сонди ZIPP III 3.50 m и у сонди Гасовод II 1.80 m. Подаци о дебљини културног слоја у потпуности се уклапају у нашу претпоставку да је централни део насеља могао бити око 30 m источно од сонде ZIPP III и да је он захватао појас ширине од 50 до 70. О томе сведочи и сама конфигурација терена на том делу локалитета, који има облик ниске хумке.

У културно-стратиграфском погледу резултати наведених истраживања у извесној мери одступају о досадашњих ставова о културном карактеру овог локалитета. Најважнији резултат ових истраживања јесте чињеница да се на наведеним локацијама не може говорити о постојању слоја са остацима насеља старчевачке културне групе. Наиме, у извештајима са сондирања из 1963. године и обимних истраживања 1985. и 1986. године наводи се да су најстарији слојеви неолитског насеља на локалитету Мотел–Слатина припадају носиоцима старчевачке групе.

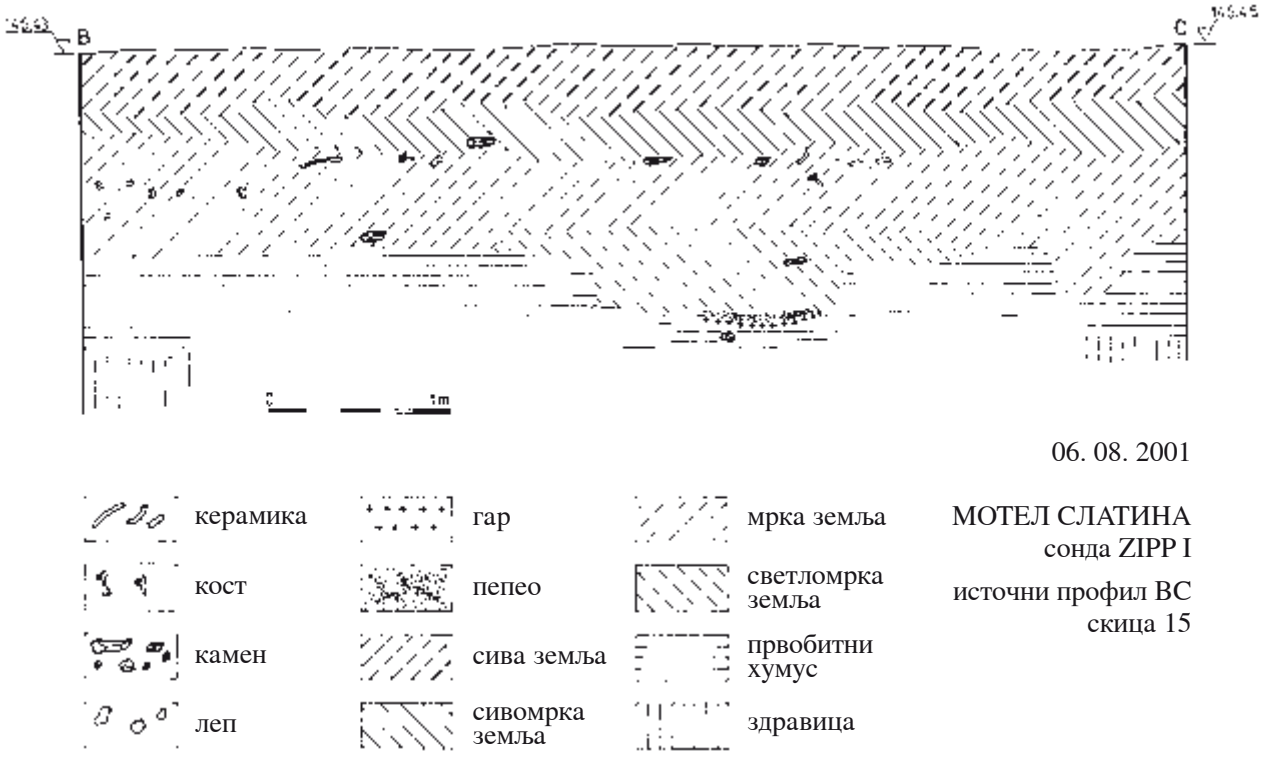

Сл. 1. Сонда ZIPP I, источни профил

Наша истраживања су показала да се у најстаријим слојевима овог насеља заиста јављају одређени керамички елементи, као што су лонци заобљене профилације и барботнски украс, који посматрани изоловано одају утисак присуства носилаца старчевачке групе. Међутим, када се има у виду укупан археолошки контекст и чињеница да наведени налази предсатвљају само мали део укупног репертоара покретних налаза најдубљих слојева, који посматрани у целини несумњиво одају утисак апсолутне доминације винчанског културног духа, онда долазимо до закључка да је овде реч о малобројним појавама рађеним у страчевачкој традицији, а никако о присуству посебног старчевачког стратума.

Када је у питању културно-стратиграфска ситуација у појединим сондама показало се да смо потпуно оправдано отворили сонду ZIPP III. Наиме, са једне стране, на северној периферији, имамо сонде ZIPP I и II са два културна стратума, а са друге стране, на јужној периферији, сонду Гасовод II такође са два културна стратума. Између њих је сонда ZIPP III са три културна стратума који и у културном и у стратиграфском смислу предсатвљају спону између ове два дела локалитета и културних карактеристика издвојених стратума.

У сонди ZIPP I најјаснију слику вертикалне стратиграфије дао је источни профил на коме се сасвим јасно издвајају два основна културна слоја (сл. 1). Од непокретних налаза овом сондом захваћен је један плитко укопани објекат са надземном конструкцијом рађеном у техници плетера и лепа, са једним ватриштем унутар објекта. Очито је да се ради о стамбеном објекту који припада старијем слоју. На евентуално постојање још једног хоризонта становања указују крупнији комади лепа са отисцима дрвене конструкције и фрагменти поднице на дубинама 0.40–0.60 m, који су се јављали скоро на целој основи сонде, с напоменом да је присуство лепа било нешто израженије уз јужни профил сонде.

Избор локације сонде ZIPP II директна је последица чињенице да је темељним ровом за фабричку халу на дубини од 0.60 m пресечен слој црвенозапечене земље, највероватније поднице куће, дебљине 0.10–0.15 m. Каснијим истраживањима се испоставило да овом слоју одговара површина са керамиком констатована у источној половини сонде у основи 9. откопног слоја, који припада нашем културном стратуму. У оквиру старијег стратума, такође у источној половини сонде констатовани су остаци једне надземне куће, са релативно добро очу-

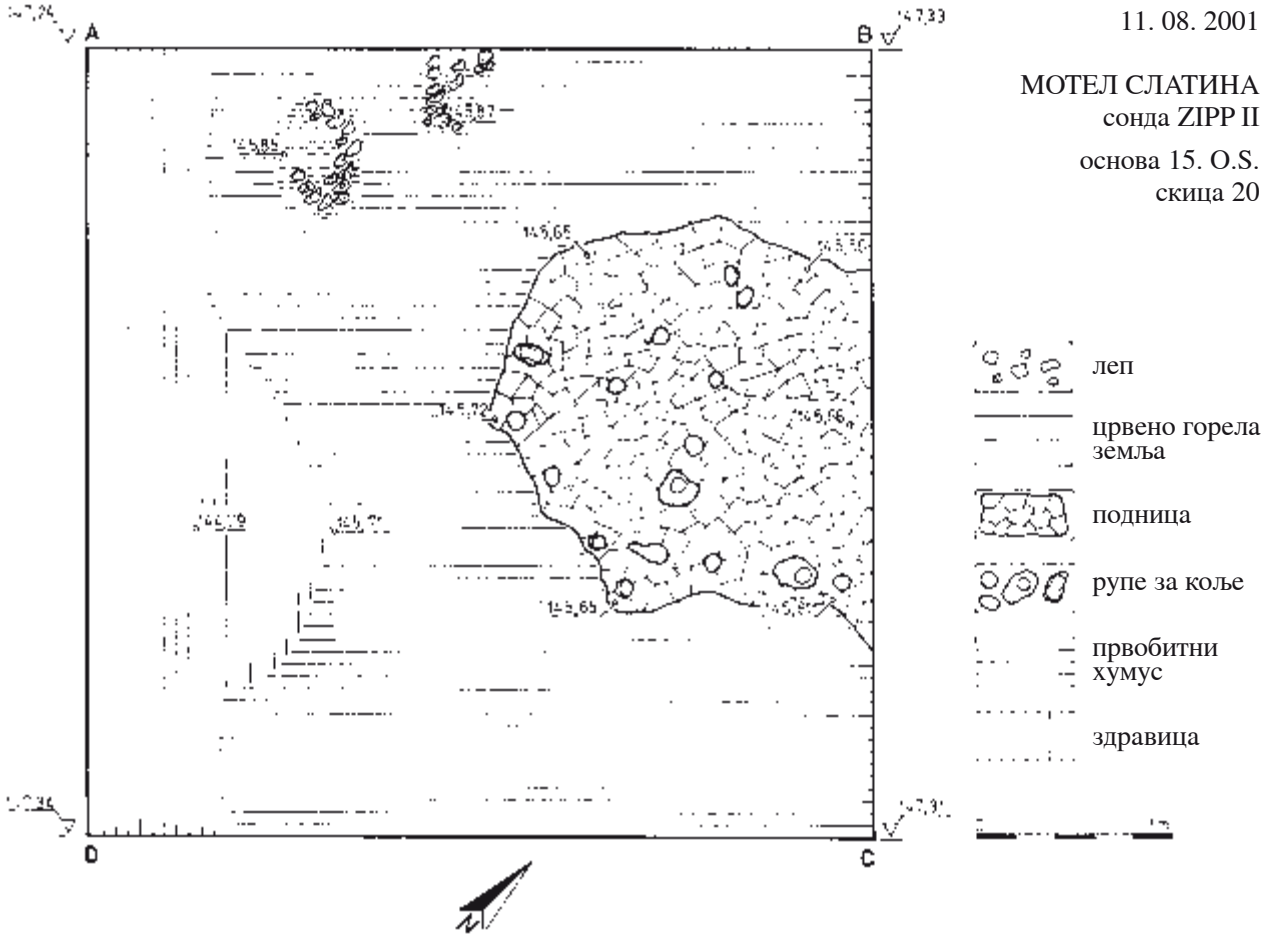

Сл. 2. Сонда ZIPP II, основа сонде са остацима поднице.

ваним и препознатљивим елементима неолитске архитектуре (сл. 2). У непосредној близини куће, са њене западне стране, констатовано је отворено и делом укопано огњиште. Као што видимо испоставило се да обе ове сонде имају једноставну и скоро идентичну вертикалну стратиграфију, са по два културна стратума и по два стамбена хоризонта.

Сонда ZIPP III, као што смо истакли имала је контролни карактер, с намером да се утврди међусобни културно-стратиграфски однос претпостављених периферних делова локалитета. Тај основни циљ је и остварен, јер је ситуација у сонди потврдила наша очекивања по питању дебљине културног слоја и степена развијености вертикалне стратиграфије. Наиме, показало се да је у овој сонди имамо најмоћнији културни слој, чија дебљине местимично износи и 3.50 m. Такође, се показало да у овој сонди имамо јасно издвојена три грађевинска хоризонта, од којих најстарији одговара старијем хоризонту сонде Гасовод II, а два млађа хоризонтима сонди ZIPP I и II и млађем хоризонту сонде Гасовод II. Поред тога, потврђена је ранија констатација да у време оснивања насеља имамо земунички тип стамбених објеката са ниском надземном конструкцијом (сл. 3). Када су у питању надземни стамбени објекти из два млађа стратума, као нека врста правила, показало се да их и на овом делу локалитета опет прати делимично укопано огњиште кружне основе.

Као што видимо у оквиру истражених сонди, у стратиграфском смислу, могуће је издвојити три културна стратума, који би уједно требали да обележавају и три фазе развоја овог неолитског насеља. Најстарији стратум, који би се могао дефинисати као фаза Мотел–Слатина I, забележен је у сондама Гасовод II и ZIPP III. Средњи културни стратум забележен је у свим сондама и то у сонди Гасовод II као њен млађи хоризонт становања, у сонди ZIPP

Сл. 3. Сонда ZIPP III, основа сонде са земуничким јамама

III као њен средњи хоризонт становања и у сондама ZIPP I и II као стариоји хоризонт становања. Најмлађи културни стратум забележен је у сондама ZIPP I и II као млађи хоризонт становања и у сонди ZIPP III као најмлађи хоризонт становања.

Основно обележје културног карактера појединим стратумима дала је керамика са својим основним врстама, заступљеним облицима и начинима украшавања. На основу прелиминарних анализа керамике можемо констатовати да сва три наведена стратума несумњиво припадају винчанском културном кругу и да се у овом тренутку потпуно основано може одбацити став да најстарији слојеви насеља на локалитету Мотел–Слатина припадају старчевачкој групи. Већ смо истакли да у оквиру најстаријег стратума наведених истраживања, а сасвим је извесно да ће он уједно представљати и остатке најстаријег насеља на овом локалитету, поред винчанских имамо и елементе који се могу сматрати старчевачким супстратом, односно старчевачком традицијом. Ради се, пре свега о присуству керамике украшене барботином (сл. 4), а у малој мери и заступљених облика посуда за свакодневну употребу. Иначе најстарији стратум обележен је апсолутном доминацијом црноглачане керамике, где од облика доминирају биконичне зделе са кратким горњим конусом и зделе заобљене профилације без издвојеног врата и са једва назначеним ободом. Украшавање је је крајње скромно, а најупечатљивије је тзв. блацк топпед украшавање (сл. 5). Поред тога у мањој мери јављају се различито укомпоновани мотиви рађени у техници канеловања и појединачни глачани мотиви.

Средњи стратум обележен је повећањем броја заступљених облика црноглачане керамике, што се пре свега огледа у присуству здела различите величине и развијене профилације, са мање или више издвојеним прстенастим, ређе цилиндричним или левкастим вратом. Од украса може се констатовати апсолутна доминација канлеовања и широк репертоар мотива у оквиру ове технике украшавања (сл. 6). За овај период живота у насељу карактеристично је и интензивније присуство налаза антропоморфне пластике (сл. 7).

Основна карактеристика намлађег стратума јесте нагло опадање квалитета керамике и изразито сива боја површине судова. Од облика најмлађег стратума треба истаћи зделе са повијеним, односно увученим горњим делом и биконичне зделе са извијеним ободом (сл. 8). Орнаментални систем је крајње редуциран и своди се на снопове канелура са унутрашње стране обода плитких биконичних здела и

Сл. 4–5. Налази керамике најстаријег стратума
Сл. 6–7. Налази керамике средњег стратума
Сл. 8. Налаз керамике најмлађег стратума

сл. 4

сл. 5

сл. 6

сл. 7

сл. 8

на пластична ребра на зделама са повијеним горњим делом. Треба истаћи да су у свим сондама били заступљени и налази антропоморфне и зооморфне пластике карактеристичне за винчанску културу.

Узимајући у обзир све релевантне показатеље са простора истраженог 2001–2003. године можемо закључити да материјал са овог насеља увелико поткрепљује у новије време пласирану теорију о тростепеном развоју винчанске културе. Материјал са локалитета Мотел–Слатина заиста има интерни тростепени развој, у коме најстарији стратум готово у потпуности може парирати најстаријим слојевима у самој Винчи, док би средњи стратум одговарао времену пуног развоја винчанског насеља. Једино се наш најмлађи стратум, својим крајње осиромашеним културним изразом, увелико разликује од материјала са Винче, где у најмлађим слојевима, поред керамике скромнијег квалитета, још увек имамо присутну и доста квалитетну и богато украшену црноглачану керамику. Наглашавамо да су ово само прелиминарна запажања и да ће коначна публикација о овом материјалу дати поуздане смернице за потпуно решење питања културне стратиграфије овог неолитског насеља.

[1] Сва наведена истраживања реализована су као заједнички пројекат Завичајног музеја Параћин и Археолошког института Београд. Руководилац радова био је др С. Перић, а као стални чланови екипе кустоси Завичајног музеја П. Вучковић, А. Срндаковић и В. Живанић.

МИЛОРАД СТОЈИЋ, Археолошки институт, Београд

ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

Године 1999. на локалитету Хисар у Лесковцу обављена су мања сондажна ископавања. Том приликом констатовано је вишеслојно насеље брњичке културне групе. У слоју дебљине 1,2 m утврђена су четири стратума брњичке културне групе, која документују целокупан развој ове заједнице из периода око 1350–1000. године пре н.е. Било је то прво пронађено насеље ове праисторијске заједнице. Сва дотадашња сазнања о овој култури заснивала су се на резултатима истраживања 16 некропола углавном на Косову и Рашкој области, а целокупан фонд брњичке култруне групе чинило је око 300 предмета. На тим ископавањима 1999. године која су била малог обима на локалитету Хисар добијено је преко 1000 предмета. У осам радова објављена је сва грађа са овог локалитета и остали резултати.

Убрзо након завршетка првих ископавања недалеко од сонде пронађен је предмет од гвожђа у облику велике украсне игле Овај предмет има све типолошке одлике великих бронзаних игала са гласиначког подручја и игала са извесног броја некропола брњичке културне групе из око 1300. године пре н.е. Методом енергетске дисперзионе x-флуоресцентне спектроскопије (EDXRF – Energy Dispesive x-Rey Flourescence) обављена је анализа предмета и утврђено је да је начињен од гвожђа у коме ни у траговима није других метала. Иначе, општа карактеристика за све предмете од гвожђа да осим основног метала садрже и, у већој или мањој мери, неке друге метале. Да би се отклонила свака могућност грешке поступак је поновљен уз коришћење другог извора гама и X зрака, али је добијен исти резултат. Упоредо је тестиран и еталон гвожђа који је израђен у САД за лабораторијске потребе, али су у њему приликом тестирања осим гвожђа у траговима нађени други метали. У лабораторијама САРТИД-а обављено је снимање ултраснажним рентгеном које је показало да је гвоздени предмет савршено компактан и да у њему нема шупљина ни пукотина, што је такође неуобичајено за гвоздене предмете (Стојић М., Гвоздени предмет у облику игле са локалитета Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLII, Лесковац, 2002, 5–9; Стојић М., Најстарији налази гвоздених предмета у Србији, *Годишњак*, АНУБИХ, књига 30, Споменица, Сарајево, Frankfurt am Main–Berlin–Heidelberg, 2002, 235–249).

Да би се утврдио контекст у коме се налазио гвоздени предмет и да би се локалитет заштитио, Републички завод за заштиту споменика културе обратио се и добио финансијска средства у износу

од 640 000 динара од Министарства културе Републике Србије да се обаве заштитна археолошка ископавања. Током маја и јула–августа 2002. године обављена су ископавања.

МЕТОД РАДА

Површина сонде је подељена у три сектора због нагиба терена и оштећења, и то сектор А (I–II/1–18), сектор В (III–V/1–18) и сектор С (V–X/1–18). Културни слој у сектору А је у потпуности био очуван док је у секторима В и С он био у горњим деловима значајно оштећен због укопавања пута који води на плато брда Хисар и дивљим ископавањима.

ТОК ИСКОПАВАЊА

Ископавања су прво обављена у сектору А (у коме су археолошки слој и стратиграфија потпуно очувани) све до нивоа који је очуван у сектору Б у коме је иначе пронађен гвоздени предмет. У појединим деловима сектора А било је 19 откопних слојева. У овом сектору констатовано је пет културних стратума. Најстарија три стратума, који репрезентују три развојне фазе брњичке културне групе, окарактерисана су посебном структуром и бојом, четврти стратум је слој из византијског периода око 0,5 m дебљине, изразито црне боје у коме је постајао релативно компактан слој већих облутака – вероватно коловоз или супструкција пута. Тај слој је уништио најмлађи слој брњичке културне групе, али је истовремено допринео да културни слој испод њега не буде оштећен у каснијим периодима. У том слоју пронађена су и испитана и три гроба из византијског периода. Најмлађи, пети слој је настао спирањем материјала са виших кота брда Хисар, у њему је местимично налажен археолошки материјал из турског периода, углавном фрагменти опека.

У сектору Б очуван је само део културног слоја који одговара стратуму 1 и местимично стратруму 2 у сектору А. Овде је посебно поклоњена пажња месту са којег по обавештењу налазача потиче гвоздени предмет. Да би се објективно документовали услови налаза гвозденог предмета видео-записом праћена су истраживања на овом локалитету, а посебно испитивање квадрата IV/4. Испитивања у овом квадрату су показала следеће. Око 2/3 квадрата било је прекривено слојем керамике, а у преосталој трећини, на месту на које је налазач указивао као место налаза гвозденог предмета, констатовано је удубљење испуњено растреситом земљом. У свим околним квадратима такође се налазио компактан слој керамике. Каснија испитивања показала су да се игла налазила на периферном делу једног већег архитектонског објекта, који се простирао у секторима Б и Ц. Дакле, ископавања су показала да је гвоздени предмет чинио део инвентара објекта који потиче из фазе брњица Iа (око 1300. године пре н.е.)

У сектору Ц културни слој и стратиграфија су веома оштећени укопавањима у средњем веку. У овом сектору очуван је највећим делом само најстарији стратум брњичке културне групе и местимично други стратум. У том сектору пронађена су и испитана два гроба у којима, међутим, није било прилога, због чега није могла да буде утврђена њихова хронологија, и једна јама из средњег века (XIII–XIV век н.е.).

Са највећом пажњом испитан је део објекта чији је део констатован и у сектору Б, у коме је нађен гвоздени предмет. Овим испитивањима показало се да је објекат у коме је нађен гвоздени предмет у западном делу делимично укопан (због нагиба терена). Тај укопани део је у облику апсиде. У истом објекту поред велике количине керамике, пронађен је комад гвожђа и неколико комада згуре, што указује на металуршку активност. На истом месту али у следећем стратуму (стратум 2), нађена је велика пећ око које је било више целих и фрагментованих жрвњева од камена различите чврстине. Карактеристично је да на пећи нити око ње није нађена ни једна животињска кост што би указивало да она није била намењена припреми хране. Флотацијом земље око пећи нису пронађени угљенисани биљни плодови, што такође наводи на закључак да пећ и бројни жрвњеви нису служили за припрему хране.

У јами из средњег века (XIII–XIV век н.е.) пронађено је неколико посуда, већи број предмета од кости и метала и три већа фрагмента стаклених реципијената. Једна стаклена посуда била је украшена пластичном декорацијом, док су две посуде, од којих су сачувана два већа фрагмента, биле декорисане мотивом лозе који је изведен златом, мотивом дрвета живота – зеленим стаклом и другим мотивима. У питању је луксузно стакло које је произведено у сиријским радионицама XIII–XIV века н.е. (на радионице стакла указала ми је др Душица Минић).

АРХИТЕКТОНСКИ ОБЈЕКТИ

У секторима А–Б пронађено је и испитано 30 архитектонских објеката (објекти 1–30), остатака станишта, силоса за смештај залиха хране, позајмишта земље, пећи. Осим једног објекта, који је из византијског периода сви остали архитектонски објекти у секторима А–Б потичу из праисторије. У сектору С пронађено је и испитано 12 објеката од којих је један из средњег века (XIII–XIV век н.е.) док су остали из праисторије. Дакле, на површини која је била предмет заштитних археолошких ископавања пронађена су и испитана 42 архитектонска објекта.

ОБРАДА АРХЕОЛОШКЕ ГРАЂЕ

Керамичко посуђе

Керамика је разврстана по откопним и културним слојевима и целинама (секторима, објектима и квадратима). Сва керамика је статистички обрађена и измерена тежински. Приликом заштитних археолошких ископавања 2002. године пронађено 106699 фрагмената керамика, од чега 11023 има одређене типолошке или стилске (или стилскотиполошке) карактеристике. Укупна тежина керамика износи 1 820 kg. За цртање и делом фотографисање издвојено је 2015 керамичких предмета који репрезетнују секторе, културне слојеве и затворене целине.

Керамички, камени, коштани, метални и стаклени предмети

Керамички (пршљенци, тегови и декорисани кућни леп), камени (жрвњеви, ножеви), коштани (шила, игле, чешљеви), метални (оруђе, оружје, украсни предмети) и стаклени предмети су конзервирани и исцртани – 185 предмета.

Животињске кости

Животињске кости су такође прикупљане по секторима, откопним слојевима, квадратима и затвореним целинама. Опране су и са одговарајућим легендама прослеђене су археозоологу Светлани Блажић.

Антрополошка грађа

Људске кости из гробова су опране, правилно осушене и биће предате на обраду антропологу др Жужани Цопфман из Будимпеште.

Палеоботаничка грађа

Земља из затворених целина (стамбених објеката, јама) је флотирана ради добијања палеоботаничке грађе. Експертизу грађе обавиће проф. Др Хелмут Крол из Кила и археоботаничар Александар Медовић.

И овом приликом изражавамо задовољство сарадњом са Републичким заводом за заштиту споменика културе и Министарством културе Републике Србије.

ПЕТАР ПОПОВИЋ, Археолошки институт у Београду
МИРОСЛАВ ЈЕРЕМИЋ, Археолошки институт у Београду
НЕНАД РАДОЈЧИЋ, Народни музеј у Београду

ЛОКАЛИТЕТ КАЛЕ У СЕЛУ КРШЕВИЦА
истраживања 2001–2003. године

Налази се на обронцима планине Рујен, петнаестак километара јужно од Врања и недалеко од Бујановца. Смештен је на издуженом платоу са падинама одакле доминира долином Јужне Мораве и Врањском котлином. Археолошки је забележен 1965. године, а мања сондажна ископавања Народног музеја у Врању обављена су 1966. године. Откривени остаци архитектуре и многобројни налази већ тада су указали на значај овог налазишта које је имало све елементе утврђеног насеља – акрополе са подграђем. После дуже паузе, 2001. године радови су започети са мањим сондажним ископавањима, а од 2002. године на локалитету Кале врше се систематска истраживања.[1] Обухвата површину од око 4 ha, а до сада је истражено нешто преко 1000 m².

Сл. 1. Поглед на акрополу са грађевинама на централном делу платоа

Досадашњи резултати показују да најстаријем насељу на платоу одговара слој са налазима керамике Брњичке културе из касног бронзаног доба (XIII–XII век пре н.е.). Судећи по спорадичним налазима, овај простор је био коришћен и током старијег гвозденог доба.

Најмоћнији слојеви припадају остацима архитектуре и многобројним покретним налазима који се могу определити у распон од почетка IV до првих деценија III века пре н.е. Већ у првој фази природни гребен са мањим платоом искоришћен је за формирање утврђења са акрополом. Према најприступачнијој страни ископан је широк и дубок ров, а маркантно узвишење од насуте земље имало је додатну одбрамбену улогу. Према платоу на северозападу, где је био лакши прилаз, на природни гребен надовезује се бедем ширине 2,8 m који се за сада може пратити у дужини од преко 20 m. Оштећен је вађењем камена који су мештани користили за градњу кућа и боље је очуван само мањи део унутрашњег лица. Заравњени плато према истоку и Кршевичкој реци био је отворен и ту су се налазили подзиди са остацима објеката. Акропола је свој коначан изглед добијала током времена, прво нивелисањем, а потом и насипањем земље чиме се временом ширио плато и добијала већа корисна површина. Забележени трагови архитектуре указују на примену дрвено-земљаних конструкција (бондрук) са каменом у темељној зони. У оквиру ових објеката на више места нађене су поднице калотастих пећи, а у два случаја кућна огњишта као жртвене површине. После напуштања и рушења бондрук се услед деловања атмосферилија претвара у сивомрку земљу која се у слоју меша са осталим налазима и не оставља никакве трагове. Последица су профили са културним слојевима богатим археолошким материјалом који су у неким случајевима високи и до 3 m.

На средишњем делу платоа откривени су зидови који припадају већем грађевинском комплексу са објектима спојеним у једну целину разуђене основе и који леже на старијим слојевима дубоким најмање још око 1 m. Грађевина у северном делу одговара млађем хоризонту и састоји се од неколико просторија. Ослоњена је плитким темељима на природни гребен, док се према југу, пратећи пад терена, пружају зидови висине преко 1 m којима се још увек не види крај. У неким случајева подигнута је на остацима претходно нивелисаних објеката, а приликом градње употребљен је обрађени камен који је секундарно коришћен. Пример је североисточни зид

Сл. 2. Грађевина са бедемом у подножју локалитета

испод кога се налази подница пећи и где су, као сполија, узидани база стуба и угаони блок пажљиве израде који би могао да потиче са неке репрезентативне грађевине. Са југоисточне стране смештен је објекат већих димензија који је истражен само мањим делом. Према првим резултатима може се закључити да је реч о правоугаоној грађевини са преградним зидом. Овај архитектонски комплекс који захвата централни део акрополе имао је посебан значај за цело насеље и према свим концептима требало би да има јавни карактер.

Североисточна падина, која се пружа све до подножја и долине Кршевичке реке, по свему судећи је била најгушће насељени део насеља. Ту је нађено доста случајних налаза и одатле су мештани најчешће вадили комаде обрађеног камена. Томе треба додати овогодишње прелиминарне резултате геофизичких истраживања која су показала да је дуж целе падине константован културни слој различитог интезитета, и где су се највероватније налазили остаци објеката који леже на терасама. Коначно, ове претпоставке је потврдила сонда X, отворена на средини падине, где је у оквиру стамбеног хоризонта откривено неколико целих или делимично оштећених посуда (хидрија, мортаријум, делови питоса и више фрагмената керамике).

У подножју североисточне падине прошле године су у маси од пешчара откривене правилно урезане широке и дубоке бразде, мање платформе и кружне рупе од стубова које су, према неким блиским аналогијама са Медитерана. интерпретиране као каменолом, коришћен приликом изградње објеката за ово насеље. Овогодишња ископавања на овом месту су знатно проширена тако да изглед овог дела локалитета постепено добија другачију слику. Испод вертикалне литице уклесане у пешчар, на дубини од преко 2 m испод нивоа стазе која опасује брег, налази се правоугаона грађевина која је призидана уз масивни бедем грађен од пажљиво обрађених тесаника ширине од око 4 m. Бедем полази од литице и пружа се у правцу Кршевичке реке. Без даљих истраживања за сада је немогуће објаснити намену и изглед овог сложеног комплекса. Остаје само претпоставка да се на основу рупа од стубова и хоризонталних греда изнад грађевине налазила спратна конструкција. За сада остаје и отворено питање да ли је бедем (као устава?) могао да буде део хидротехничког система, које је акумулацијом из реке обезбеђивало воду за насеље током целе године.

Током ових трогодишњих истраживања откривена је велика количина покретних налаза који су у мањем обиму представљени посетиоцима на изложби »Кале – Кршевица« у Народном музеју у

Сл. 3. Карактеристични облици импортоване керамике (скифос и кантарос типа Ст. Валентин)

Сл. 4. Карактеристични облици стоне керамике (IV/III век пре н.е.)

Београду (децембар 2003 – јануар 2004.). Највећи проценат материјала припада широком репертоару хеленизираних облика керамичког посуђа карактеристичног за IV и почетак III века пре н.е. Од посебног значаја су фрагменти грчке луксузне керамике импортоване из атичких и северноегејских радионица с краја V и IV века пре н.е. У скоро свим сондама заступљено је како стоно посуђе (посуђе за вино – ојнохое, скифоси, кантароси, зделе, тањири), тако и посуде за воду (хидрије), кухињска керамика, лонци, амфоре и велики питоси у којима је чувана храна. Пада у очи велики број ткачких тегова, затим делови камених рецепијената за дробљење и млевење, као и два жрвња. У мањој мери налази се накит (фибуле малоазијског и трачког типа, прстење, наушнице, игле, стаклене перле), предмети од бронзе, гвожђа и олова, као и новац Александра Великог и његових наследника.

Најмлађи хоризонт припада многобројним налазима керамике карактеристичне за Скордиске. Присуство келтске грнчарије толико далеко према југу од њихових матичних области може се објаснити подацима из античких извора. Наиме, после формирања римске провинције Македоније 148. године пре н.е. уследили су чести упади балканских варвара који су пљачкали и пустошили ове богате области, а у којима су Скордисци били једни од главних иницијатора. Налази дачких шоља откривени на акрополи показују да су поред Скордиска у овим акцијама учествовали и Дачани. Све то потврђује да су Скордисци крајем II и почетком I века пре н.е. Кале у Кршевици користили као стратешки значајно упориште на путу који је водио према долини

Сл. 5. Посуда за воду (хидрија) и кухињска керамика

Сл. 6. Келтска керамика карактеристична за Скордиске и дачка шоља (II/I век пре н.е.)

Вардара и Македонији. Сада је све више локалитета који сведоче не само о њиховом присуству, већ да су Скордисци у то време доминирали долином Јужне Мораве. Одатле је и оправдана претпоставка да се познати рат Сципиона Азијегена око 84. године пре н.е., када су Скордисци тешко поражени и протерани на север, догодио управо негде у долини Јужне Мораве.

Досадашња ископавања локалитета Кале у Кршевици вишеструко су потврдила значај овог сложеног налазишта. Насеље са акрополом и подграђем има све елементе античког града који је смештен у варварско окружење Централног Балкана, што све отвара многа питања, а о којима праве одговоре могу пружити само даља истраживања.

---

[1] Истраживања организује Археолошки институт у Београду у сарадњи са Народним музејем у Београду, Народним музејем у Врању и Филозофским факултетом у Београду. Средства обезбеђују Координационо тело за југоисточну Србију, Министарство културе и медија Републике Србије, Програм за развој Уједињених нација (UNDP) и Хуманитарна организација CHF.

Стручну екипу поред потписаних чинили су др Сташа Бабић са Филозофског факултета у Београду, Вера Крстић, кустос Народног музеја у Београду, Александар Булатовић, Горан Митровић и Гордана Стојчић, кустоси Народног музеја у Врању, Александар Капуран, дипл. археолог, Драган Којић, дипл. геодета, студенти археологије: Ивана Антић, Ненад Лазаревић, Иван Вранић, Иван Бенуси, Снежана Метикош, Миодраг Бешлин, Милош Спасић, Обрад Алексић, Игор Ћирковић, Јелена Јокановић, Бранко Алексић, Глигор Даковић, Милан Крунић и Александар Николић студент геодезије. На обради документације учествовали су Небојша Борић и Снежана Николић-Ђорђевић из Археолошког института у Београду и Ања Суботић, студент археологије, а геофизичка истраживања водио је Момир Вукадиновић.

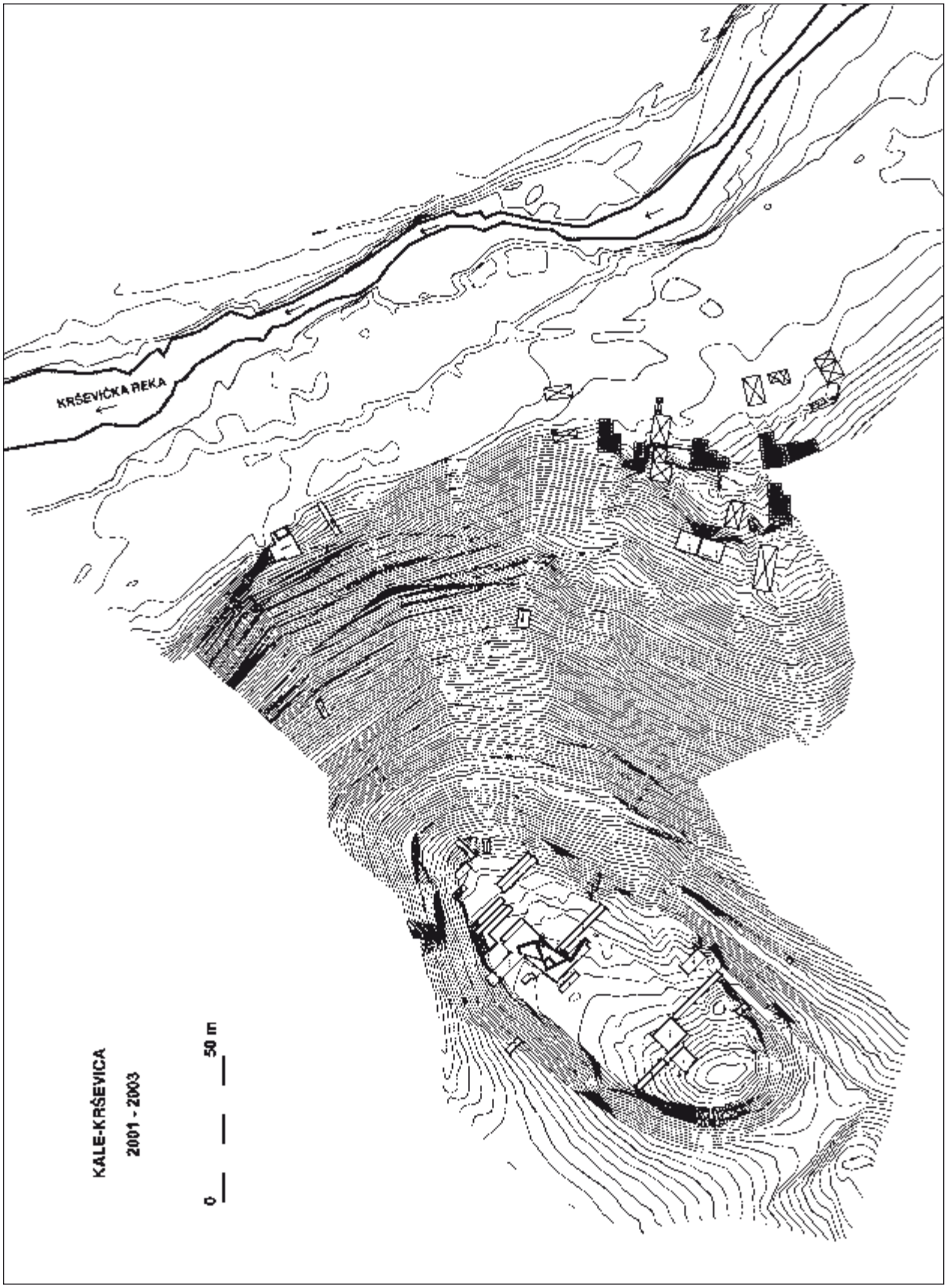

Сл. 7. Кале – Кршевица, ситуација

МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Археолошки институт, Београд
ДРАГАНА АНТОНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ОБАЛЕ ДУНАВА ОД ХЕ »ЂЕРДАП I« ДО УШЋА ТИМОКА У ДУНАВ 2003. ГОДИНЕ

Због изузетно ниског водостаја Дунава незабележеног у последњих неколико деценија,[1] Археолошки институт је донео одлуку да једна екипа[2] обиђе обалу и констатује стање у коме се сада налазе локалитети истражени у оквиру пројекта »Ђердап II« (од Карагаша до Кусјака). Нажалост, наш излазак на терен је каснио бар двадесетак дана из крајње објективних (финансијских) разлога. У међувремену, након двомесечне суше која је владала Европом, почеле су, крајем августа, да падају обилније кише, што је резултирало подизањем нивоа водостаја Дунава. Овај доток воде електране »Ђердап I« и »Ђердап II« су искористиле да допуне акумулације у језерима и тиме нама археолозима «онемогућиле» снимање обале језера по екстремно ниском водостају.

Слика Дунава коју смо затекли непосредно по нашем доласку 7. септембра разликује се од оне на коју смо навикли да виђамо низводно од ХЕ »Ђердап I«, са две велике аде (Ада Кале и Инсула Банулуи) високо издигнуте изнад површине воде. Упркос чињеници да су се на њима, између осталог, налазили и остаци два велика римска утврђења, археолози им нису посветили готово никакву пажњу, без обзира на проблем који је отварао текст натписа на једном жртвенику нађеном на месту које је у потпуној сагласности са географским положајем логора на Карагашу (*statio cataractarum* – станица на слаповима).

Због чињенице да Карагаш и Понтес нису угрожени изградњом ђердапског хидроенергетског система (не потпадају под режим потапања), није им посвећена пажња у овом рекогносцирању. Зато се са обиласком обале почело низводно од Понтеса. Терен од Понтеса до Ајмане један је од ретких делова дунавске обале до ХЕ »Ђердап II« на којој није

Сл. 1. Обала код Ајмане претворена у плажу

Сл. 2. Речни профил 200 метара низводно од локалитета Понтес: у профилу се виде остаци поднице од запечене земље

Сл. 3. Речни профил 500 метара низводно од локалитета Понтес: у профилу се виде остаци зида од облутака и малтера

изведено утврђивање обале великим каменим блоковима, што је, како ће се касније видети, највећим делом урађено на осталом делу дунавске обале. Низводно од Понтеса обала је стрма и има профил варирајуће висине од 1–2 m, а који се протеже скоро до локалитета Ајмана где прелази у пошљунчану плажу пошто се данас на том месту налази одмаралиште за раднике електране (сл. 1). Обала и профили су обрасли у густо растиње какав је жбунасти багрем. Испод поменутог профила обала је посејана испраним материјалом – касноантичком и ретком средњевековном керамиком.

У профилу 200 метара низводно од Понтеса, на дубини од 0,8 m, налази се подница од запечене црвене земље (сл. 2). На овом делу испод профила нема налаза, али зато има трагова дивљег копања и уништавања профила.

На пола пута од Понтеса до одмаралишта на Ајмани у профилу се, на дубини од 0,8 m примећује зид израђен од шљунка и малтера који се прати око три метра дуж профила (сл. 3–4). Испод профила налазе се ретки фрагменти касноантичке и средњовековне керамике. Треба поменути да је од Понтеса до овог места обала пуна налаза керамике и животињских костију, а низводно од њега налаза нема.

Од локалитета Ајмана, односно од одмаралишта Електропривреде обала не пружа више никакве податке који би били од значаја за археологе. На потезу до Мале и затим даље Велике Врбице, обала је потпуно ниска (нема профила), муљевита са разливеним водама и бујном барском вегетацијом (сл. 5). Од Велике Врбице обала се лагано издиже и ка Рткову постаје веома стрма. Ради спречавања даљег одроњавања земље направљена је све до Корбова обалоутврда од насутих великих камених блокова.

Сл. 4. Речни профил 500 метара низводно од локалитета Понтес: у профилу се виде остаци зида од облутака и малтера

Низводно од Корбова обала је углавном неприступачна због густог растиња и барске вегетације. У ниским профилима и малим плажама испод њих не запажа се никакав траг археолошких остатака све до локације која се у топографским картама означава као »Песак«.

У близини локалитета у литератури познатог као »Вајуга – Песак«, ископаваног осамдесетих го-

дина од стране М. Вукмановић, П. Поповића и Н. Радојчића, неких стотинак метара узводно (од сељака смо сазнали да то земљиште припада Богославу Поповићу из Вајуге), уочавају се археолошки трагови истоветни онима на поменутом локалитету.

Сл. 5. Обала код Мале Врбице са погледом на острво Шимијан

Сл. 6. Обала стотинак метара узводно од локалитета Вајуга–Песак (имање Богослава Поповића из Вајуге)

Наиме, на обали и у води протежу се »платформе« са облуцима и керамичким налазима уз понеку људску кост. Керамика је опредељена као средњевековна, халштатска и жутобрдска. Забележен је и један камени бат–тег са жлебом по средини – овакви батови су у већем броју налажени на ранохолоценским локалитетима као што су Велесница, Лепенски Вир, Власац, али и на винчанској Збрадили код Корбова. На овом делу обални профил скоро да не постоји, а сама обала је обрасла у густо жбунасто растиње (багремац).

Исти изглед обале затиче се и на самом локалитету »Вајуга – Песак«. Обални профил има висину око 0,6 m и сав је зарастао у густо жбуње. У води су такође видљиве платформе од облутака, са људским костима и керамиком средњег века и раног гвозденог доба.

Од Вајуге – Песак ка локалитету Вајуга – Караула обала постаје све нижа да би прешла у мочварно тле с барским растињем. Испод саме карауле, која је у јадном стању, али још увек цела, уочава се профил настао људском руком. Из овог профила испада обиље материјала, углавном античког.

Сл. 7. Обала Дунава северно од Брзе Паланке озидана каменим бедемом (у дальини Брза Паланка)

Сл. 8. Михајловац, локалитет Кула: обала утврђена насутим каменим блоковима (поглед низводно)

Сл. 9. Михајловац, локалитет Кула: обала утврђена насутим каменим блоковима (поглед узводно)

Сл. 10. Високи профил испод самог Прахова са остацима културног слоја

Сл. 11. Античко утврђење на обали у селу Радујевац

Од Карауле, која се налази узводно од села Вајуга, па до Милутиновца и даље до Грабовице обала је ниска и ојачана је насутим крупним камењем, донекле обрасла у жбунасти багрем. Од Грабовице до Брзе Паланке обала је утврђена зиданим каменим насипом у чијем се залеђу на неким местима протежу праве мале мочваре (сл. 7). На целом овом потезу нема никаквих археолошких трагова.

Обала од Брзе Паланке па до Кусјака, односно ХЕ »Ђердап II« утврђена је насипом од набацаног крупног камења тек прошле 2002. године (сл. 8–9). На овом потезу такође нису констатовани никакви археолошки остаци некадашњих локалитета. Уз помоћ локалног становништва, које је нажалост, све ређе, лоцирали смо и сликали места где су остали под водом неки од истражених локалитете – Михајловац–Руженка, Кула, Блато/Обала, Ушће Каменичког потока, Ушће Слатинске реке.

Свакако најинтересантнији део нашег рекогносцирања био је онај низводно од електране »Ђердап II«, односно од самог Прахова па до ушћа Тимока у Дунав. Тек на овом простору смо видели праву слику незабележено ниског водостаја Дунава.[3] Вода се била повукла у корито остављајући за собом плажу широку неколико десетина метара (сл. 14), која је, услед дуготрајне суше, била већ потпуно сува и сасвим безбедна да се по њој возе кола.[4] На средини реке видели су се остаци два немачка ратна брода намерно насукана како би успорила напредовање руске флоте на крају рата.

Испод самог Прахова, на сувом речном дну уочили смо, на једном ограниченом простору, кон-

центрацију фрагмената римских опека, римске керамике (међу којом је било и имитације тера сигилате), гвоздених ексера и фрагмената стаклених посуда. Изнад тог места, у вертикално засеченом профилу, јасно се уочава постојање моћног слоја паљевине (сл. 10). Доминирају два културна слоја: доњи, који се везивао за време изградње и живота објекта, и горњи, много моћнији, слој паљевине који је указивао да се радило о великом римском објекту страдалом у жестоком рушењу и пожару. Нажалост, подаци о каснијој стратиграфији нису могли да буду јасни без глачања профила. Обилазећи околни простор у профилу смо наишли на видљиве остатке пресечених зидова. Није било никакве дилеме да се радило о једном изузетно моћном римском утврђењу.

Од Прахова па све до Радујевца обала не пружа никакве археолошке податке, а по површини речног дна се налази само крупнозрни шљунак помешан са песком. На овом делу обала је углавном уништена изградњом индустријских објеката (ХИП Прахово са пратећим објектима, НИС). Низводно од села Радујевац, на његовом самом крају, а како је већ од раније забележено, постоји античко утврђење.[5] Остаци овог утврђења виде се као узвишење на обали испод кога се налазе сасвим ретки комади римских опека и керамике (сл. 11). У профилу узвишења једва су видљиви остаци два зида израђена од облутака и малтера (сл. 12). Према подацима сондажних истраживања Н. Петровић (N. Petrović 1961, Utvrđenja na limesu kod Negotina, *Limes I*, 142), изгледа да се овде ради о једном од највећих утврђења на горњомезијском делу дунавског лимеса (утврђење квадратне основе са странама дужине 450 m).

Низводно од Радујевца, од поменутог утврђења па скоро цео километар идући обалом, на речном дну се налази керамика из раног гвозденог доба, антике и средњег века. Негде на 500 метара низводно од утврђења примећен је цео локалитет који се данас налази на речном дну (сл. 13). На овом месту тло је скоро потпуно покривено керамиком из старијег гвозденог доба и римског периода, као и подницама (или деловима зидова) од лепа. Иначе овај

Сл. 12. Речни профил испод античког утврђења у Радујевцу са остацима зида од облутака и малтера

Сл. 13. Паркирани аутомобил на месту на коме се налази локалитет на дну Дунава, око 500 метара низводно од Радујевца

Сл. 14. Дунавска обала низводно од Радујевца током екстремно ниског водостаја реке, 9. септембар 2003. године

локалитет се налази у делу атара који се зове »Селиште«, па смо претпоставили да се локалитети можда протежу и у копненом делу, али рекогносцирање копна осим тога што није било у плану не сме да се предузме без локалног водича. У поменутом делу атара села Радујевац налази се прави лавиринт од локалних земљаних путева које мештани користе за одлазак до својих имања. Ко се први пут креће кроз овај лавиринт може, без икаквог претеривања, да се изгуби у сплету путева који најчешће не воде никуда. Осим тога, цео овај крај је због свог пограничног положаја, а вероватно и због исељавања локалног становништва, опустео и запарложена сеоска имања обрасла у густо и високо растиње пружају прилично обесхрабрујућу слику за некога ко први пут крочи овом територијом. У сваком случају археолошки остаци, најчешће керамички, који се прате дуж обале, указују да је цео крај свакако већ од касне праисторије био потпуно насељен. Екипа је обишла и ушће Јасеничке реке у Дунав и том приликом констатовала да на левој обали реке нема археолошких трагова, али се зато од овог па до оближњег ушћа Тимока уочавају на сувом дунавском дну фрагменти керамике.

Без обзира што на простору »Ђердапа II« нисмо затекли ситуацију презентовану преко средстава информисања и прича разних појединаца, наш обилазак дунавске обале низводно од ХЕ »Ђердап I« је био вишеструко значајан. После десетак година од формалног завршетка пројекта »Ђердап II«, ми смо били прва стручна екипа која је обишла обалу Дунава и констатовала стање у коме су сада места на којима су се налазили локалитети истраживани у оквиру поменутог пројекта. Данашња слика обале знатно се разликује од оне какву је памте истраживачи који су ту радили средином осамдесетих година. Сама обала је највећим делом утврђена каменим насипом, а дуж обале пружа се скоро непрекидни низ новоизграђених викендица који је од реке одвојен тек узаним земљаним путем (сл. 8–9). Све ове грађевине онемогућавају било какав увид у могуће археолошке остатке у залеђу некада истраживаних локалитета. Осим тога, све је мање локалног становништва које може тачно да лоцира место некадашњих археолошких налазишта. Посебно је значајан обилазак обале низводно од ХЕ »Ђердап II« током невероватно ниског водостаја Дунава као изузетног услова за детаљно рекогносцирање овог простора до ушћа Тимока у Дунав. Тим пре, што овај простор никада није био детаљно рекогносциран (једини археолог који га је обишао, још 1961. године, али на знатно ширем простору, и у потрази за локалитетима са античким утврђењима, је Н. Петровић). Према подацима које смо ми добили овом приликом, највећи део регистрованих локалитета припада праисторијским, који имају широки хронолошки распон, уз неколико античких утврђења сграђених на самим узвишењима дуж обале Дунава. У сваком случају, овај обилазак терена је показао да више не постоје могућности за наставак започетих истраживања и да би једини следећи могући посао на овом простору било рекогносцирање и истраживање непосредног дунавског залеђа.

---

[1] Према причама мештана, током јула и августа, водостај је између две електране био толико низак да су се појавиле многобројне потопљене аде, а вода Дунава повукла се на десетине метара, на шта су најбрже реаговали трагачи за археолошким благом са или без детектора.

[2] Чланови екипе били су: М. Томовић, виши научни сарадник Института и руководилац, Д. Антоновић, научни сарадник Института, П. Праштало, кустос Народног музеја у Књажевцу и Н. Панић, студент археологије на Филозофском факултету у Београду. Екипа је радила у времену од 7. 09. до 11. 09. 2003. године.

[3] Слична ситуација овој, а можда и најидеалнија од када трају истраживања Ђердапа II, догодила се приликом завршне фазе изградње ХЕ на нашој обали. Колико нам је познато, у питању је био тренутак када је због коначног повезивања бране са обалом, на неколико дана, из акумулације трабало зауставити испуштање воде на брани »Ђердапа I«. Према казивању мештана појавило се на десетине ада, тако да се Дунав, на широким местима као, на пример, на простору низводно од Понтеса, »могао прегазити са једне на другу страну«. Стубови потопљеног Трајановог моста тада су се могли не само да изброје, већ и да се коначно истраже.

[4] Екипа Археолошког института увела је једну малу новину у нашу археологију – рекогносцирање обале Дунава из кола све возећи се по речном дну.

[5] Наведене остатке бедема римског утврђења помиње Н. Петровић (N. Petrović 1961, Utvrđenja na limesu kod Negotina, *Limes I,* 142, сл. 2–3). Аутор наводи (ако се подаци односе на исти локалитет?), да се северно од села Радујевац, скоро на окуци реке, налазе остаци једног утврђења, које се распознаје само по конфигурацији терена. На самом платоу названом Карамизар (нашем водичу – мештанину топоним није био познат) примећују се јаме са доста фрагмената опека, малтера и камена, које су дело локалног становништва настало приликом вађења грађевинског камена. Сондажна ископавања (аутор не даје никакве податке о њима) су показала да се ове јаме налазе само на местима кула и подужних оквирних зидова, што се недвосмислено доводи у везу са спомнутом наменом. Видљива ивица североисточног бедема може се још увек распознати у нагибу падине над обалом.

МИРОСЛАВ ЈЕРЕМИЋ, Археолошки институт Београд
ИВАНА ПОПОВИЋ, Археолошки институт Београд

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА СИРМИЈУМА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ НА ЛОКАЛИТЕТИМА 79 и 85 (у периоду од 2000. до 2003. године)

ЛОКАЛИТЕТ 79
(*cardo maximus* и *decumanus maximus*)

Локалитет 79 истраживан је први пут у децембру и јануару 1995/96 године (сл. 1). У то време, ова локација је била предвиђена за градњу стамбено пословног објекта од стране предузећа *Станком-корпорација,* као инвеститора. Том прилком, усред зиме, у веома тешким условима за рад (због јаких мразева), откривени су остаци зидова једне масивне грађевине (IV век.) (сл. 2). Мада је њена функција још увек под знаком питања, има основа за предпоставку да се ради о објекту јавног карактера, лоцираном на простору једне од североисточних четврти античког града.[1]

На истој локацији, поново су била предузета археолошка ископавања у времену од 17. априла, до 15. маја 2000. године.[2] Тада је било отворено укупно осам сонди, приближних димензија, 5 × 4 m (сл. 2). Копано је све до нивелете подземне воде, која се појавила на дубини од око 3.00 m (мерено од нивелете тротоара). Након десет откопних слојева, на светло дана изашли су остаци главних градских саобраћајница Сирмијума, *cardo maximus* и *decumanus maximus.* Тачније речено, откривена је њихова укрсна тачка. Ове саобраћајнице представљају наставке важних прилазних путева, који су, долазећи из праваца Сингидунума, Сисције, Бононије или Аргентарије, повезивали Сирмијум са Аквинкумом, Салоном, Аквилејом, Константинопољем и најзад са самим Римом (сл. 1).

Траса улице правца север-југ (*Cardo*), откривена је у дужни од око 30 m. Забележени су остаци западног и источног портика улице (сл. 2 и сл. 3). Степен очуваности зидова портика, омогућио је да констатујемо, да је ширина коловоза улице износила 6.50 m и портика око 4.00 m, што даје укупну ширину улице од 14.50 m. На источном портику, који је неупоредиво боље сачуван од западног, забележени су остаци од 5 масивних стубаца, постављених на међусобном размаку од око 4.00 m. На јужном крају овог низа, (на самој раскрсници), основа угаоног ступца (с/1), јасно показује да се две главне градске саобраћајнице Сирмијума нису секле под правим углом (сл. 2 и сл. 4). Анализа архитектуре на лицу места, показала је да је улица заједно са портицима у IV веку имала најмање једну фазе обнове (сл. 3). Негирањем зидова старије фазе портика (II–III век) постојећа улица била је проширена за око 0,60–1,00 m.

Током ископавања, могло се констатовати да су археолошки слојеви били потпуно поремећени каснијим прекопавањима овог терена, што због вађења камена и опеке из римских зидова, што због укопа бројних септичких јама (било турских, било аустријских). Том приликом је уништено и улично поплочање, од кога је регистровано тек неколико комада камених плоча већег формата(сл.4). Боље није прошао ни улични канализациони колектор. Он није могао бити поуздано регистрован, али индиције о његовом постојању (у виду спорадичних налаза мањих целина грађевинског шута), биле су забележене у сондама на простору коловоза улице. Да ли је првобитно улогу уличног колектора имао пространи канал (ширине 0,70 m), забележен у подужној оси источног портика (сл. 3), остаје да се нагађа. У сваком случају, овај канал, у време млађе фазе обнове улице (у IV веку), био је у потпуности негиран.

Стратиграфска слика, у свим сондама је подударна, а покретан археолошки материјал хронолошки измешан. Када се ради о керамичком материјалу (који је иначе заступљен у изненађујуће малом проценту у односу на друге археолошке локалитете из централне градске зоне), могу се грубо издвојити две целине. Прву, са откопним слојевима од I–VIII, карактерише изражена измешаност турске средњовековне и античке керамике. Другу целину са откопним слојевима IX и X, карактеришу налази античке керамике у распону од рано-римске до касно-античке, али такође хронолошки измешане.

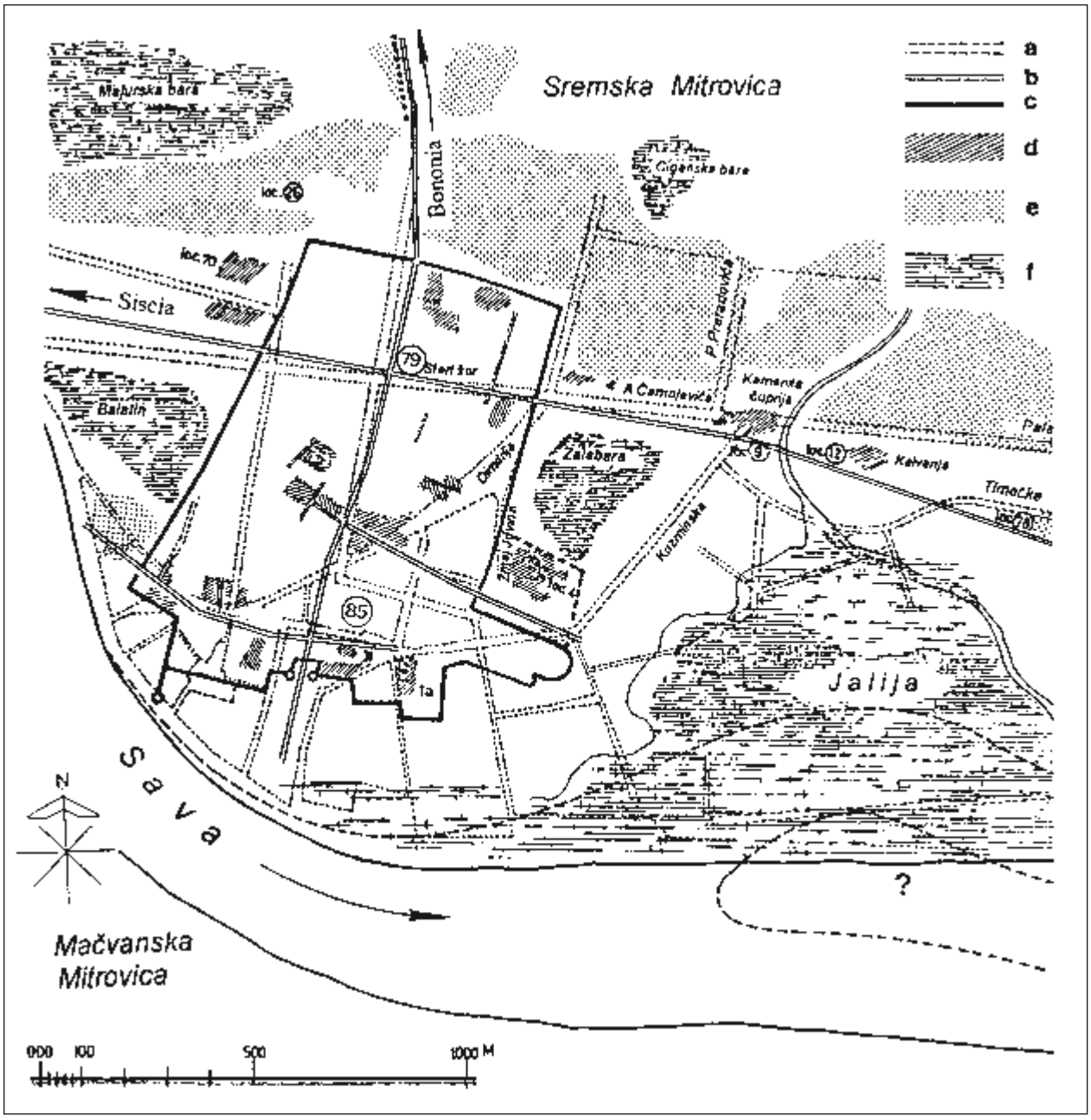

Сл. 1. Сирмијум – ситуација (према М. Јеремићу), са назначеним локалитетима 79 и 85. Легенда: а)модерне саобраћајнице; b) римске саобраћајнице; c) бедеми Сирмијума; d) веће грађевинске целине Сирмијума; e) некрополе; f) баре и мочваре

За разлику од керамичког материјала, нумизматички налази показују релативно велику заступљеност на малом простору, што и не изненађује с обзиром да се ради о значајној градској саобраћајници. Током ископавања, на простору коловоза улице, забележено је укупно 52 комада новца. Од тога, 46 комада представља римски бронзани (бакарни) новац, један (сребрни) потиче из периода средњег века, а осталих 5 припадају времену аустријске доминације. Занимљиво је да сви примерци римског новца одговарају времену IV века (Констанције Гал, Лициније, Константин I, Валенс, Валентинијан I, Константин II, Хелена, Констанције II). Налази из ранијег периода остали су недоступни, испод нивелете подземних вода, које су у време ископавања (април–мај) биле изузетно високе.

Сл. 2. Локалитет 79 – ситуација (према М. Јеремићу).
Са с/1, обележен је угаони стуб источног портика улице, на раскрсници cardo maximus *и* decumanus maximus *Сирмијума*

Сл. 3. Лок. 79 – стубац источног портика (II–III век), на коме се може уочити млађа грађевинска фаза обнове (IV век)

Сл. 4. Лок. 79 – детаљ угаоног ступца раскрснице cardo maximus и decumanus maximus Сирмијума

ЛОКАЛИТЕТ 85
(комплекс »царске палате«)

Недавно рушење градског истражног затвора Сремска Митровице на простору испред административне зграде Музеја Срема, у центру града, иницирало је почетак новог циклуса систематских археолошких истраживања Сирмијума на лок. 85 (сл. 1).[3] Ради се о простору који се, теоретски узевши, поклапа са делом комплекса предпостављене империјалне палате Сирмијума. Ове године, ископавања су изведена у оквиру само једне сонде, димензија 11× 5 m и то до дубине од око 4 m, а на појединим местима и до 6 метара, односно, до нивелете подземне воде (сл. 5). Нешто источније од лок. 85, на истом простору, на лок. 37, обављена су 1968–1969. године сондажна археолошка ископавања, па стога овогодишње радове треба у извесном смислу сматрати и наставком истраживања јединствене археолошке целине.[4] У овом извештају презентоваћемо резултате у хронолошки ретроградном редоследу, онако како су текла и сама ископавања.

a) ***Аустријски период***

Увид у планове града из времена XVIII и XIX века, као и резултати археолошких истраживања, уверили су нас да на овом делу терена није било архитектонских објеката од чврсте грађе (ако не рачунамо спорадичне налазе опека аустријског формата забележених у горњем рецентном слоју).

У северозападном углу сонде, у јами 1, као и у њеном северном профилу, констатовани су већи комади запечене земље(плетер и леп), што индицира на пећи за печење креча (сл. 6). На поду њеног ложишта у слоју пепела и гари нађен је аустријски новац XVIII века.

b) ***Турски период***

Испод горњег рецентног слоја са измешаном турском, средњовековном и античком керамиком, забележен је и слој дебљине 8–13 cm, означен као под – **b**, који се састоји од мешавине кречног малтера, шљунка и фрагмената римских опека (сл. 6). Он се везује се за спољни северни зид средњовековног објекта (о чему ће касније бити речи) и могао би представљати подлогу поплочања (неку врсту

Сл. 5. Локалитет 85 – ситуација

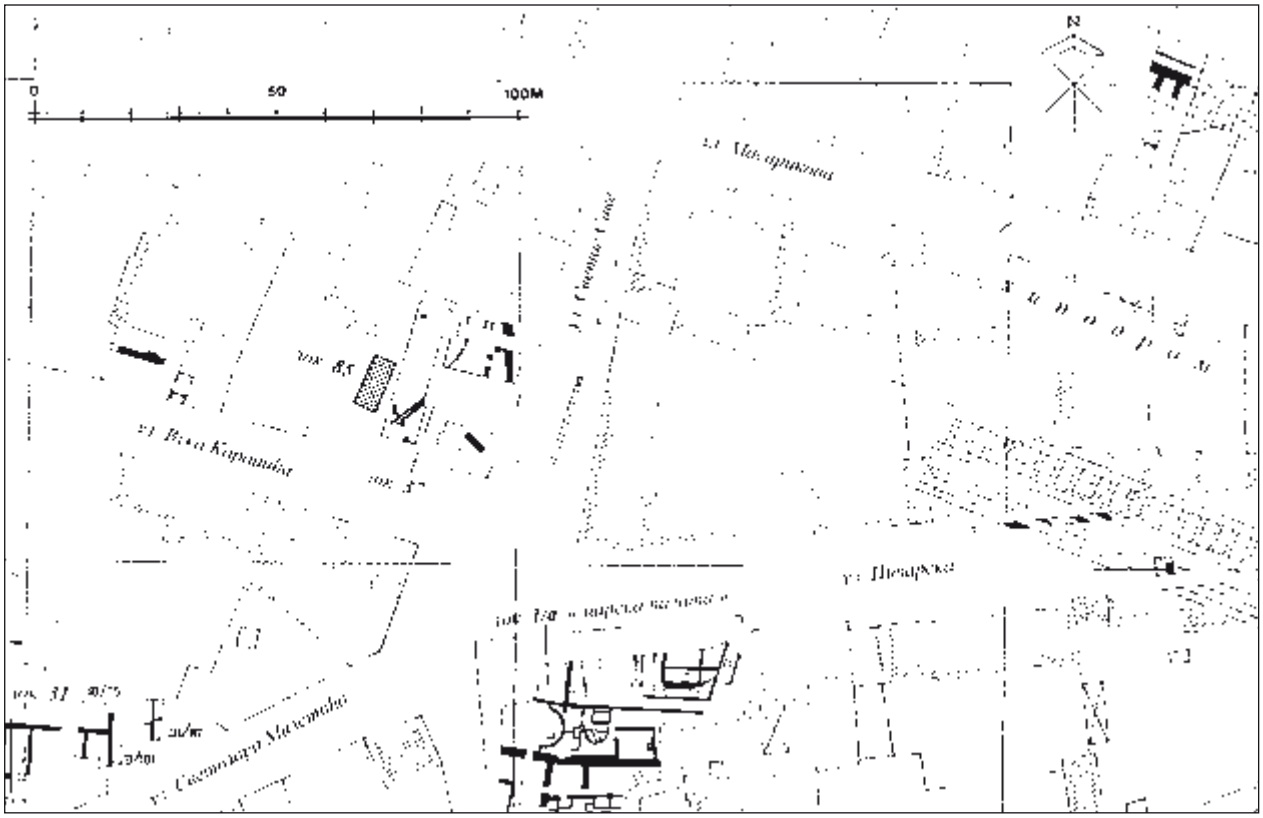

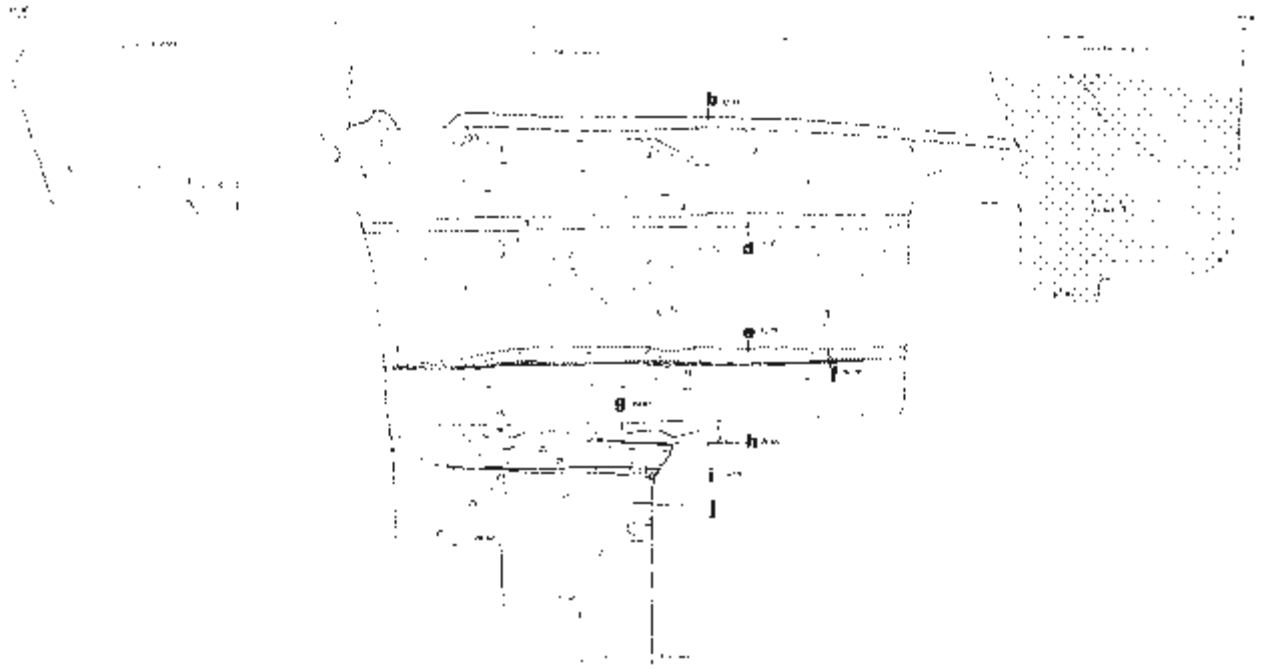

Сл. 6. Лок. 85 – стратиграфска слика на северном профилу сонде

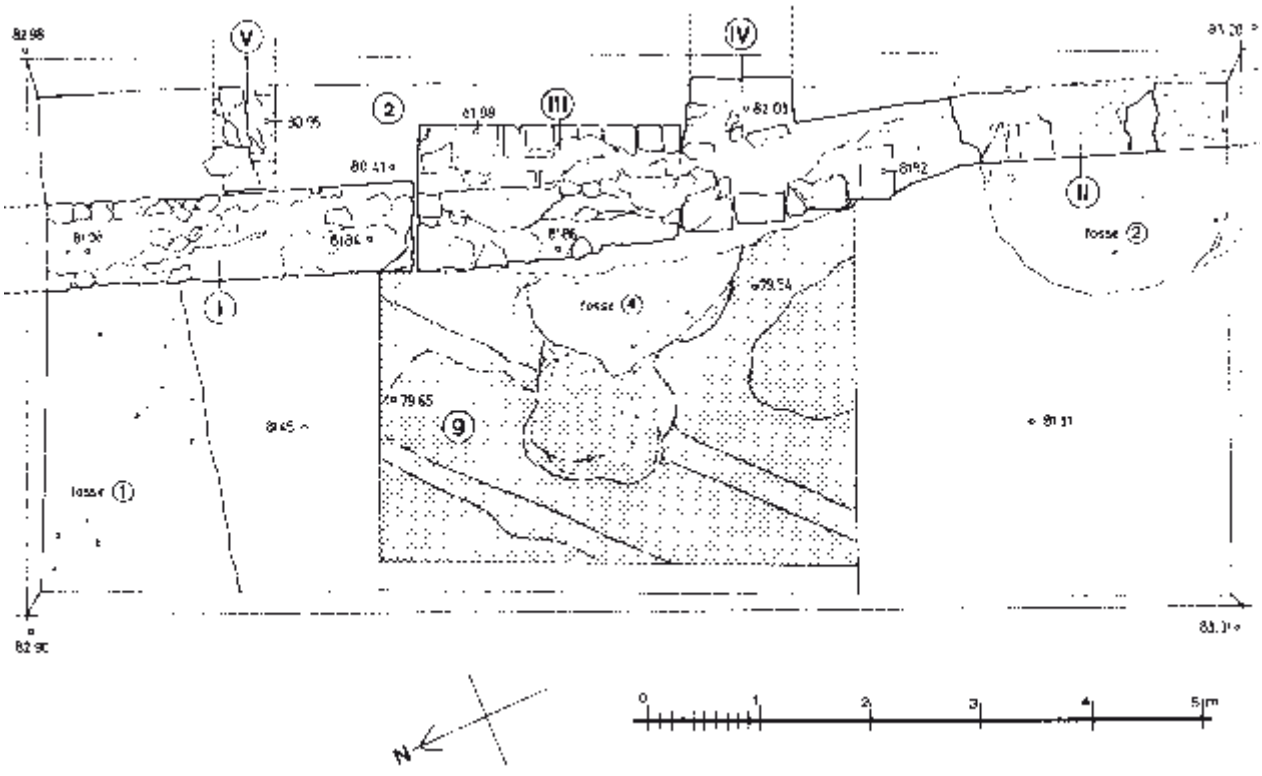

Сл. 7. Лок. 85 – Основа средњовековног објекта (XIV–XV век), фундираног подом – и римске грађевине (IV век)

калдрме) дворишта или можда пролаза између две грађевине.

Остаци архитектонских објеката из овог периода нису забележени, али није искључено да је извесно време у употреби био део наслеђеног поменутог средњовековног објекта (XIV–XV век) (сл. 7). Када се ради о турској (османској) керамици, према мишљењу В. Бикић, мали је проценат облика, који се типолошки могу одредити, али се глобално гледајући може констатовати да се ради о продукцији XVII века.

c) ***Период средњег века***

На дубини од око 80 cm, испод нивелете подлоге поплочања – **b,** забележени су трагови подлоге поплочања – **d**, у виду кречног малтера, дебљине од 5–13 cm (сл. 6).

Према анализама В. Бикић, керамички материјал забележен у њиховом међупростору, опредељује ово поплочање у позније време живота средњовековног објекта (XVI–XVII век). Међутим, највећа концентрација средњевековне керамике (као и животињских костију) забележена је у деловима просторија источно од подужних спољних зидова, I, II и III средњовековне грађевине, која би се хронолошки могла определити у време с краја XIV и прве половине XV века.

То је време настанка и живота средњовековне грађевине, која је по конструктивном склопу и по техникама градње, аналогна са оним, откривеним на лок. 37, 1968/69 године (сл. 7). Њени зидови су грађени од камена и опека преузетих са затечених римских зидова. Као везиво коришћен је кречни малтер са крупнијим агрегатом. На основу рустичног изгледа спољног западног лица зида, може се закључити да је грађевина била делимично укопана. Зидови су јој у највећој мери фундирани на поду римске грађевине IV века (под – **g**) (сл. 7). Просечна ширина зидова износи 70 cm. У зидовима доминира камен, док је опеком интервенисано углавном у горњој зони, у сврху изравнања и консолидације зидне масе.

Посебну занимљивост чини мања просторија, бр. 2, поменуте грађевине, са остацима свода од опека, условно названа »криптом«, а чија права функција још није одгонетнута (сл. 8). Квалитет ове грађевине, као и оних, раније забележених на лок. 37, потврђују раније изнету претпоставку М. Јеремића (аутора овог извештаја) о локацији централне зоне средњовековног града (*Civitas Sancti Demetrii*) баш на овом простору.[5]

d) ***Римски период***

Очекивани масивни римски зидови, овог пута су изостали, углавном због малог габарита сонде, али су зато добро забележени и поуздано датовани солидно изведени подови једне просторије неке веће грађевине (сл. 6 и 7). Ради се о малом сегменту једног већег касно-античког грађевинског комплекса који је током дужег временског периода (I–IV век) доживео више фаза преправки. Тачан габарит овог објекта, као и његову функцију (у различитим хронолошким оквирима) тек треба утврдити. Ове године, нивелета подземних вода била је посебно ниска, што је омогућило силазак до једног од најстаријих урбаних хоризоната Сирмијума, где су регистровани остаци материјалне културе келтско-римске популације, што се иначе у досадашњој археолошкој пракси у Сремској Митровици дешавало веома ретко (сл. 6).

Садржај слојева и позиција подова који следе у ретроградном хронолошком низу (**e**, **f**, **g**, **h**, **i**, **j**) (сл. 6), дозвољавају, да се у главним цртама реконструше след и квалитет промена на поменутом античком објекту (или можда на више објеката различитих функција, који су се на истој локацији смењивали у временском распону од I до IV века). Онај, из времена III–IV века, могао би припадати комплексу царске палате, што наравно тек треба археолошки потврдити.

У том смислу, судећи према археолошком материјалу, под – **h** (који чини мешавина кречног малтера са непросејаним песком и ситнежи од опека), могао би бити изведен у време III века (сл. 6). Керамика забележена у слоју испод пода – **h**, карактеристична је за период III века. Испод овог пода, нађен је новац Марка Аурелија (161–180).

Објекат је почетком IV века доживео радикалну обнову. Изнад пода – **h**, преко танког слоја црнкасте земље (дебљине 8 cm) са остацима гарежи, подигнут је под – **g** (сл. 6 и 7). Он је изведен од хидрауличног малтера (са непросејаним песком као агрегатом), на подлози од шљунка. Према отисцима на његовој површини, он би се могао сматрати доњим подом хипокаустних инсталација (сл. 7).[6] Типолошке карактериастике керамичког материјала из слоја непосредно испод пода – **g**, указују на период III и IV века. На самом поду нађен је новац Галерија, а непосредно изнад пода, новац Максимијана Херкулија (300–303).

У каснијој фази, дошло је до радикалних преправки грађевине. По свему судећи, некадашња просторија је негирана у корист инсталирања дворишта

Сл. 8. Лок. 85 – засведени улаз у такозвану »крипту« (просторија 2) средњовековног објекта

са периситилом (што такође треба у каснијим истраживањима потврдити). За ту сврху горњи под је заједно са конструкцијом хипокауста уклоњен, а на 50 cm вишој нивелети оформљен је нови под – **e**, који би се могао сматрати подлогом поплочања поменутог унутрашњег дворишта (сл. 6). У том међупростору, у слојевима нивелације, нађени су фрагменти мермерних плоча различитих дебљина, који свакако представљају делове зидне оплате и подног поплочања. Међу значајније налазе можемо сврстати подне мозаичне коцкице, стаклене позлаћене коцкице зидног мозаика, фрагменте фресака, и декоративне камене пластике (у виду фрагмената база и капитела). У истом међупростору забележени су и комади новца, Лицинија I, Константинове породице (335–341), као и један примерак из друге половине IV века.

Када се ради о периодима који предходе грађевини III–IV века, они су јасно хронолошки одређени, како керамичким материјалом тако и новцем. Под – **i** би тако припадао грађевини из времена II века (сл. 6). Њега чини тањи малтерни премаз (дебљине 2–3 cm, изливен преко подлоге од набијене иловаче, дебљине 2–4 cm). На нивелети овог пода, забележена су и 3 примерка лептирастих керамичких подних плочица.

Испод пода – **i**, нађен је новац Клаудија I. Керамика, карактеристична за I век је латенска, доморадачка. У слоју римско-келтске културе, на релативној дубини од око 5 m, забележени су и остаци запечене земље (који би се могли означити као под – **j** (сл. 6), као и комади лепа зидова колибе. Поред бројних комада керамике и животињских костију, у овом слоју, нађен је камени жрвањ, као и једно бронзано дугме (или можда апликација коњске опреме).

Испод овог већ прилично влажног слоја, све до нивелете подземне воде, забележене на апсолутној коти од 77.44 m (или на релативној дубини од око 6 m), наставља се јединствен слој мрко-сиве глиновите земље са траговима гарежи.

Што се тиче аспекта археозоологије, анализе остеолошког материјала, обављене су на узорку од 2722 комада животињских костију. Том приликом, палеонтолог, мр Драгана Недељковић је утврдила присуство 13 животињских врста; осам домаћих и пет врста дивљих животиња. По проценту заступљености домаћих врста, на првом месту је говече, затим свиња, овца, коза, коњ, пас, кокошка, мачка, а од дивљачи, јелен, срна, зец.

Резултати ископавања, прво на локалитету 37 (1968/69.), а затим и на лок. 85 (2002.), јасно показују, да на овом делу терена сложене стратиграфије, и у даљим истраживањима треба очекивати квалитетну (боље рећи, прворазредну) архитектуру, било да се ради о периоду средњег века, било о римском периоду. Када се ради о Риму, оно што за сада отежава поуздану идентификацију грађевина, није само недовољна истраженост слободне површине терена, већ и чињеница да је античка архитектура тешко девастирана и то највећим делом у периоду средњег века. Ради се пре свега укопавању отпадних јама (у случају лок. 85 било их је 5), али и потреби становника за бесплатним грађевинским материјалом, колико у средњем веку, толико у време турске или аустријске доминације.

Ипак, вредни налази са лок. 85**,** као што су фрагмент стуба од црвеног египатског порфира (забележеног у јами бр. 2) порфирне плочице зидне инкрустације (забележене испод пода – **d**), као и позлаћене коцкице зидног мозаика, указују на чињеницу да се ради о прворазредном објекту, за који се с разлогом предпоставља да би могао бити и део царског резиденцијалног комлекса.

[1] Археолошка ископавања су обављена од стране Археолошког института из Београда уз сарадњу Музеја Срема и Завода за заштиту споменика културе у Сремској Митровици. Састав археолошке екипе био је следећи: Професор др Владислав Поповић (руководилац радова), мр Мирослав Јеремић (теренски руководилац), Зорка Пејовић и Павле Поповић (кустоси Музеја Срема из Сремске Митровице), Ненад Радојчић и Васоје Васић (из Народног музеја у Београду).

[2] По завршеним ископавањима ипак није дошло до градње модерног објекта, а у међувремену (од 1996–2000. год.), локација је променила власника. Нови инвеститор је поднео и нови план будуће грађевине, чији је габарит сада био скоро двоструко већи од предходне, неизведене. Тако су 2000-те године предузета нова археолошка заштитна ископавања, али је локалитет задржао своју стару ознаку (бр. 79), иако су у међувремену била обављена истраживања на још неколико археолошких локалитета у граду.

Ископавања су изведена у организацији Археолошког института из Београда у сарадњи са стручњацима Музеја Срема и Завода за заштиту споменика културе из Сремске Митровице. Радовим су руководили: др Ивана Поповић, као координатор послова на обради покретног археолошког материјала у музеју и др Мирослав Јеремић, координатор послова на терену (обоје из Археолошког института у Београду). Теренски руководилац ископавања био је Павле Поповић (виши кустос Музеја Срема у Ср. Митровици), који је обавио и анализу римског новца са овог локалитета. Археолози на терену били су Зорка Пејовић (Завод за заштиту споменика кулуре из Сремске Митровице, Ненад Радојчић (Народни музеј у Београду) као и студенти археологије, Соња Штефански, Саша Рецић и Ненад Лазаревић. Обраду керамичког материјала за период антике обавиле су Зорка Пејовић и Соња Штефански. Нумизматичке анализе обавио је Павле Поповић (виши кустос Музеја Срема). Анализу животињских костију обавила је палеонтолог, мр Драгана Недељковић.

[3] Састав археолошке екипе је био готово исти као и 2000-те године (видети нап. 2), уз повремене доласке Весне Бикић (из Археолошког института из Београда), која је обавила анализу керамике из времена средњег века и доминације Турака.

У ископавањима су учествовала и два француских археолога: dr Marc Heijmans (CNRS, Sorbonne–Paris IV) и Thomas Creissen (Nanter–Paris X). Суштина њихове мисије била је процена услова за обнову српско-француске археолошке сарадње у истраживању Сирмијума, која је већ једном (у времену од 1973–1978), била успешно реализована.

[4] Финансијска средства за овогодишњу археолошку кампању, обезбедила је С.О. Сремска Митровица.

Ископавања су изведена од стране Археолошког института из Београда уз сарадњу Музеја Срема и Завода за заштиту споменика културе из Сремска Митровице. Радовим су руководили: др Ивана Поповић и др Мирослав Јеремић (из Археолошког института у Београду). Теренски руководилац ископавања био је Павле Поповић (виши кустос Музеја Срема у Ср. Митровици). Археолози на терену били су: мр Стефан Поп-Лазић (Археолошки институт, Београд), Ненад Лазаревић (студент археологије, Београд), Мирослав Јесретић (кустос Музеја Срема у Ср. Митровици). Обраду керамичког материјал обавиле су: Зорка Пејовић (Завод за зашт. спом. култ. Ср. Митровица), Соња Штефански (студент археологије), Јасна Давидовић (археолог, кустос Музеја Срема) (све три из Ср. Митровице) уз консултације са др Весном Бикић (Археолошки институт у Београду). Анализу животињских костију обавила је мр Драгана Недељковић. Нуизматичке анализе обавио је *Павле Поповић* (виши кустос Музеја Срема).

[5] Ову претпоставку изнео је аутор ових редова у свом магистарском раду, *Однос градских физичких структура средњевековне и новије Митровице и античког Сирмијума,* одбрањеном на Архитектонском факултету у Београду, 1985. године. Дефинитивна археолошка потврда ове тезе дошла је 2003. године, када су на лок. 85 откривени остаци средњовековне градске катедрале (XIV–XVвек). Резултати ових ископавања биће презентовани у наредном броју *Старинара*.

[6] Приликом ископавања у горњим слојевима, нађен је известан број опека суспензура (20 × 20 × 6 cm), као и фрагменти опека *mamata*. Што се тиче горњег пода хипокауста, њему би се могли приписати разбијени комади масивне подлоге за под од хидрауличног малтера, као и спорадични налази мозаичних коцкица (*tesselae),* забележених такође у измешаном материјалу у горњим слојевима.

МИЛОЈЕ ВАСИЋ, Археолошки институт Београд

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА МЕДИЈАНЕ 2000–2002. ГОДИНЕ

ИЗВЕШТАЈ О ИСКОПАВАЊИМА У МЕДИЈАНИ У 2000. ГОДИНИ

Према уговору са Дирекцијом за изградњу града Ниша и Археолошког института планирано је да се започну археолошки радови на уређењу *Археолошког парка Медијана*, односно на месту будуће колско-пешачке комуникације правца север-југ и на простору између источног тракта барака (»занатског центра«) и виле са перистилом. Током овогодишњих истраживања од 19. јуна до 12. јула, отворене су сонде на средишњем делу ове комуникације.[1]

Отворене су четири сонде димензија 4 × 6 m, оријентисане у правцу запад-исток, са девијацијом од 19 степени западног дела ка северу, на јужном делу комуникације. У правцу пролаза (просторија 16) на источном крилу »занатског центра« констатованог 1996. године, отворена је сонда димензија

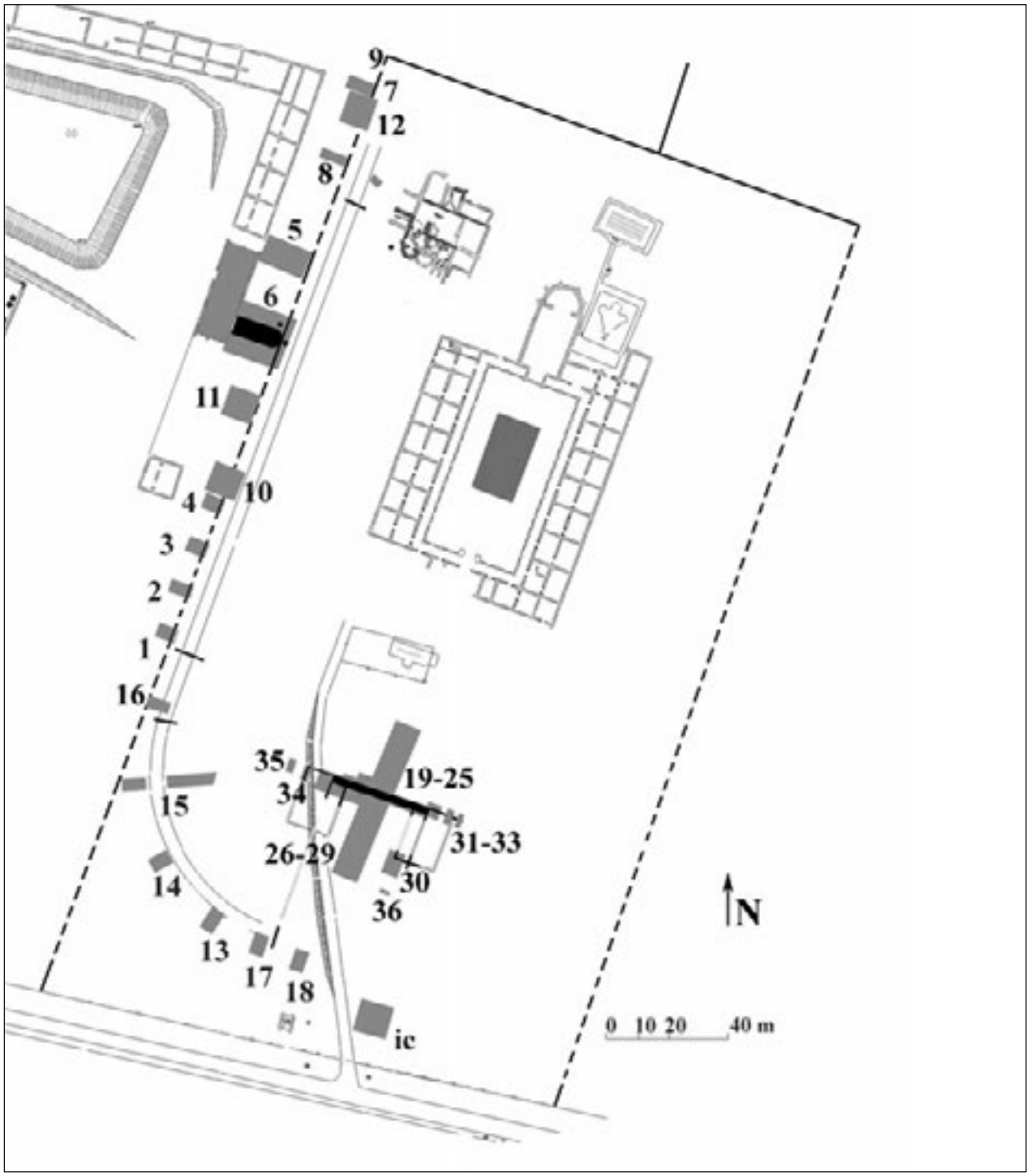

Сл. 1. Генерални план виле с перистилом са распоредом сонди

8 × 15 m у правцу запад-исток. На простору између сонде 4 и сонде 5, отворена је сонда 6 димензија 8 × 3 m у правцу запад-исток.

У току даљих радова сонда је проширена новом сондом (6а) исто тако димензија 8 × 3 m. На крајњем северном делу комуникације, на месту где стаза скреће према истоку, отворена је сонда 7 димензија 8 × 3 правца запад-исток. На 20 m јужно од сонде 7 отворена је сонда 8 димензија 8 × 3 m орјентације запад-исток. Северно од сонде 7 отворена је сонда 9 димензија 4 x 2 m орјентисана север-југ, ради откривања угла северног и западног оградног

Сл. 2. Западни зид ограде виле с перистилом (грађевинска фаза II) и темељ ступца (фаза I)

Сл. 3. Северозападни угао оградног зида виле с перистилом

зида виле са перистилом. Укупна отворена површина сонди износи 200 m².

Резултати овогодишњих истраживања су следећи:

1. Дефинисана је стратиграфија у отвореним сондама.

1. 1. У сондама 1–4 и 7:

а) слој А – данашњи хумус који је чинио културни слој деструкције архитектонских објеката на Медијани 378. године и слој живота након ове деструкције;

б) слој В – слој тамно мрке земље који је настао деструкцијом и нивелисањем најраније архитектонске фазе на Медијани – пре изградње виле са перистилом, хореума и »занатског центра«;

в) здравица – тамно жута глина испод које је шљунак.

1.2. У сондама 5, 6 и 6а, 8:

а) слој А – хумус;

б) слој В – слој деструкције објеката саграђених после 378. године;

в) слој С – слој кровне конструкције објеката саграђених после 378. године;

г) слој D – слој првобитне нивелације, паралелан слоју В из сонди 1–4, 7.

2. Дефинисане су основне грађевинске фазе на Медијани:

2. 1. Најстаријој грађевинској фази припада моћан стубац, откривен у сонди 4, који је потпуно другачије оријентације у односу на све касније постојеће архитектонске целине. У њега је крајем 4. и поч. 5. века уклесана рака за гроб (гроб 35) (сл. 2);

2. 2. Друга фаза на Медијани је у овогодишњим ископавањима уочена открићем западног оградног зида виле са перистилом, који је констатован у свим сондама и углом западног и северног оградног зида у сонди 9 (сл. 3). Темељ западног оградног зида укопан је у слој нивелације прве фазе. Контролним сондама у просторијама барака констатовано је да су и темељи ове грађевине укопани у нивелациони слој прве фазе.

2. 3. У сонди 6/6а откривена је црква мањих димензија (8 × 6 m, без нартекса) (сл. 4). Откривени су апсида, наос и део нартекса (откривање читавог нартекса планирано је за 2001. годину). У наосу је откривено поље са мозаиком, украшено христограмом, који је у нивоу малтерне поднице и свакако је био место амбона (сл. 5). Овој фази припада и сувозид у сонди 5, као и канал у сонди 8. Исто тако из ове фазе су и два гроба откривена у сонди 4. Посебно је важан гроб 34, који према налазима (коштани дворедни чешаљ и лунуласти бронзани привезак) може да се датује у крај 4 – поч. 5. века. Крај треће фазе, али и живота на Медијани, може прецизно да се датује у 441. годину, у време хунске најезде, јер је у ранијим ископавањима хореума откривена остава новца од 227 комада који се завршавају овом годином.

Сл. 4. Темељ цркве (апсида, наос и део нартекса)

Откриће цркве представља изузетан налаз, јер из овог времена (с краја 4. века) на нашем простору нису откривене црквене грађевине. Могуће је да је била и парохијска, али и гробљанска црква, али о томе ће моћи више да се каже после даљих ископавања овог објекта, и непосредно уз њега.

Од посебног значаја је откриће оставе у сонди 7, која је садржавала делове бронзане ограде која је вероватно стајала у неком паганском светилишту (вид. студију у овом броју *Старинара)*.

Од посебног значаја су и налази 27 комада новца, нађених у различитим слојевима и на поду цркве, што омогућава прецизније датовање слојева и грађевинских фаза.

ИЗВЕШТАЈ О ИСКОПАВАЊИМА У МЕДИЈАНИ У 2001. ГОДИНИ

Према уговору између Дирекције за изградњу града Ниша и Археолошког института у Београду настављена су сондажна ископавања на читавој траси предвиђене колско-пешачке комуникације будућег *Археолошког парка Медијана*, од улаза на локалитет до скретања стазе на северозападу.[2]

Овогодишња ископавања трајала су, са извесним прекидима због лошег времена, од 1. августа до 10. октобра 2001. године. Укупно је отворено 13 сонди, од којих су четири биле димензија 10 × 10 m (једна је отворена на самом улазу у Медијану, на месту будућег Информационог центра, а 6 на простору између виле са перистилом и барака). Шест сонди биле су димензија 6 × 4 m и отворене су на

Сл. 5. Поље мозаика с хистограмом у оквиру малтерног пода наоса цркве

простору између улаза у Медијану и сонде 1 из 2000. године.

Посебна пажња била је усмерена на простор око цркве откривене 2000. године. Отворене су сонде 6b са јужне стране цркве, дим. 12 × 5 m; сонда 6c са запада и севера цркве дим 8 × 5 и 5 × 5 m; сонда 6e са источне стране цркве дим 16 × 5 m. Није ископавана сонда 6d са северне стране цркве. Током овогодишњих радова откривен је нартекс цркве који се на западу ослањао на источни зид просторије 17 у баракама. Нартекс је нешто већи од наоса, што би могло да индицира већи број катихумена од крштених верника. Констатовано је да око цркве није постојала некропола, тако да је она првенствено била парохијална црква. Ипак, један гроб је нађен у сонди 10 постављеној уз сонду 4a из 2000. године, у којој је пронађен гроб (гроб 35), други, дечији гроб откривен је у сонди 12, знатно северније од цркве. Ови гробови, можда, припадају последњој фази Медијане, млађој од цркве.

У осталим сондама и даље се наилази на западни оградни зид виле са перистилом, који се протеже ка југу све до садашње јужне ограде локалитета. У сонди 14 констатован је део калдрме, са источне

стране зида и за сада није могуће да се јасније идентификује.

Стратиграфија у сондама показује исте карактеристике као она констатована 2000. године. Сасвим је сигурно да је најстарија грађевинска фаза на Медијани била намерно порушена и изнивелисана, а у тај слој је укопан темељ оградног зида. Након његовог рушења, изнад њега се формира нов слој који би одговарао времену цркве и, можда, још млађе фазе. Мала пробна сонда у наосу цркве показала је да малтерни под цркве лежи на слоју који одговара хоризонту оградног зида.

У сонди 12 откривена је већа правоугаона зграда са три паралелна реда дрвених стубова који су носили зидове и кровну конструкцију. Према налазу једног крчага, карактеристичне форме, зграда би оквирно припадала крају 11. века, што показује да су поједини делови Медијане били коришћени и током раног средњег века.

Од покретног материјала драгоцени су налази новца (115 комада), који ће још прецизније дефинисати хронологију фаза на Медијани. Посебно је драгоцен налаз мале мермерне главе богиње Дијане, одлично очуване, која је изванредна копија неког хеленистичког оригинала који је представљао богињу Артемиду. Нађени су и комади накита, делови оружја, предмети од кости, гема, фрагменти стакла и керамике.

Све сонде су затрпане, осим две око цркве где ће се наставити радови 2002. године.

ИЗВЕШТАЈ О ИСКОПАВАЊИМА У МЕДИЈАНИ У 2002. ГОДИНИ

Ископавања Медијане у кампањи 2002. године, која су трајала су од 2. септембра до 6. октобра 2002. године, била су концентрисана на три тачке[3]:

1. Завршавање ископавања сонди 6b и 6c и ископавања сонде 6d; ископавање просторије 17 источног тракта барака.

2. Ископавање имплувијума у баштенском делу виле са перистилом.

3. Прилазна пешачка стаза постављена у оси виле са перистилом јужно од постојеће приватне куће.

1.1. Сонда 6b је у 2001. години завршена на нивоу слоја C. У 2002. години ископаван је слој C – тамномрка земља са шутом. Између јужног зида нартекса и северног зида грађевине 1 скинути су делови малтерне поднице откривене 2001. године на којој је лежао слој C. Ови делови поднице од кречног малтера помешаног са туцаном опеком, лежали су на супструкцији од крупног камења. Испод поднице, а и у осталом делу сонде, испод слоја C налази се слој D сличног састава. Слој D је сасвим сигурно настао нивелацијом старијих објеката и карактеристично је да су на више места на дну слоја D констатовани већи или мањи укопи у које је одлаган старији грађевински материјал, али и покретни археолошки предмети. Уз јужни профил испод јужног зида нартекса цркве, констатована је дубља јама укопана у здравицу, која је била покривена тегулама. У њеном северном зиду, тачно испод зида нартекса, нађено је вертикално постављено камење, које би могло да представља темељ неке грађевине из прве фазе Медијане. Испод слоја D налази се слој E – мрко-жута земља – и он би представљао здравицу. Сасвим је сигурно да је темељ источног зида просторије 17 барака био укопан кроз слој D и у здравицу (слој E).

1.2. Ископавање сонде 6c је у 2001. години исто тако заустављено у слоју C. Ископавање ове сонде у 2002. години показало је исте карактеристике као и ископавање сонде 6b. Испод слоја C налази се слој D са укопима, који лежи на слоју E – здравица.

1.3. Ископавана је сонда 6d и у радовима се стигло до слоја C. Уз источни профил, према сонди 6e, констатована је темељна малтерна кошуљица, ширине 60 cm, која припада западном оградном зиду виле са перистилом. Овим је потврђено да је изградњом цркве део овог зида извађен до темеља, тако да у јужном делу сонде 6e и источном делу сонде 6b није констатован 2001. године. Слој B је делом лежао на дебљем слоју камена који је констатован и у сонди 6a 2000. године и у сонди 6c 2001. године и вероватно припада деловима сувозида којим је била (бар делимично) грађена црква.

1.4. Просторија 17 – просторија је била истражена у северној половини (блок A) у ископавањима 1996. године. Докопавањем овог блока могло је да се утврди да се испод првобитног слоја рушења барака налазе трагови малтерног пода, запечене земље и гара, вероватно од дрвене кровне конструкције. Тегуле крова откривене су уз јужни профил блока A. У овом слоју, обележеном као слој C, нађено је доста предмета. Пажљивим прегледом конструкције која је констатована 1996. установљено је да се не ради о деловима свода, већ су на ово место пренети довратници грађени од опека и употребљени су као зидови канала. У углу између зида 11 и 41 барака, у просторији 17, копана је

дубља стратиграфска сонда која је показала да под просторије лежи на слоју D – тамномркој стерилној земљи (антички хумус?), а испод њега се налази здравица (слој E). Темељи зидова просторије 17 укопани су кроз оба слоја до коте ±197.00. Западно од западног улаза у просторију отворена је сонда којом је констатовано постојање дела трема на западној страни источног тракта барака. Мања стратиграфска сонда уз зид 8 показује исту стратиграфију као и стратиграфска сонда у унутрашњости просторије 17. У блоку B (јужна половина просторије 17) ископавана је његова источна половина. Испод слоја хумуса + A, констатован је слој B – тамномрка земља са шутом – која лежи на калдрми откривеној и уз јужни профил блока A. Калдрма је у истој нивелети као и под нартекса цркве и вероватно је припадала истој фази. Просторија 17 би у том случају била предпростор цркве који је калдрмисан. У углу који заклапају јужни зид просторије 17 и западни профил блока Б констатован је део неке кружне (?) површине поплочане фрагментима пода од кречног малтера помешаног са туцаном опеком (можда делови пода који је констатован у сонди 6b) и фрагмената опека и тегула. За сада још увек није јасно чему је служила ова површина.

2. У централном делу баште перистила још 1972. године ископаван је имплувијум. Тада је очишћена горња површина и ископан је мањи ров којим је добијена основна стратиграфија имплувијума. Технички снимак који је тада урађен није сасвим задовољавајући и недостаје читав низ детаља. У кампањи 2002. године пажљиво је ситним алатом очишћена горња површина и детаљно снимљена. Показало се да се на површини имплувијума могу дефинисати нивои подова:

под III – најмлађи ниво, од ког су започета овогодишња ископавања. Под, услед оштећења, није констатован на целој истраживаној површини. Присутан је уз источни зид имплувиума и у северној половини имплувиума. Под чине опеке постављене на малтерну подлогу. Углавном је остао очуван малтерни слој. Испод малтера постоји слој мрке – тамније земље који се јавља између елемената субструкције. Негде, где имамо јасне трагове оштећења, тј. пробијања пода, ради се о укопима, међутим, ова земља је присутна и на местима где под евидентно није био пробијан. Под III је на котама: 198,40–198,50.

субструкција пода III– чине је косо слагане опеке дебљ. 0,065 m, тегуле, ређе имбрекси, мањи ломљени каменови и ређе облуци, са везивом од кречног малтера. Изнад субструкције примећен је горе већ описан прослојац мрке земље. Коте субструкције пода III до 198,40–198,43 m.

под II – малтерни под са поплочањем од опека, које су углавном остале очуване дуж трасе зидова имплувијума. Испод опека је малтерни премаз. Коте пода II: 198,29–198,30.

субструкција пода II – у средишњем делу за субструкцију је коришћена опека, тегуле, са запуном од кречног малтера, док је остатак попуњаван облуцима. Коте: 198,30 и ниже.

под I – представља дно имплувијума, компактни под од малтера, са јасним траговима калцинације. Коте: до 198,01 m.

здравица – констатована у јами 6 и у основи сонде из 1972. године, кота: 197,86.

Под II припада другој, млађој фази имплувијума и истовремен је уливним и изливним каналима констатованим 1972. године. Техничке сонде урађене поред западног зида имплувијума нису до краја решиле питање зидова имплувијума. У овом тренутку, највероватнија је претпоставка да су зидови прве фазе имплувијума били порушени до темеља, а на њиховом месту су изграђени зидови друге фазе. Зидови су грађени од ломљеног камена везаног кречним малтером и са спољне стране облепљени непропустљивим слојем глине. У подовима II и III местимично су налажени фрагменти архитектонске пластике и мермерне оплате. Ово вероватно нису сполије, већ одбачени материјал током украшавања саме виле са перистилом. Напомињемо да је и под III, иако потпуно негира функцију имплувијума, припадао времену када је вила са перистилом још увек постојала и била у функцији. Тек након рушења виле, са јужне и северне стране имплувијума додати су сувозидови констатовани 1972. године и они би по свој прилици припадали хоризонту цркве.

3. На око 40 m јужно од виле, у њеној оси, отворен је низ сонди (19–37) дим 8 × 3 m, на месту на коме је планом археолошког парка предвиђена прилазна пешачка стаза. У сондама 19–24 и 26–29 откривена је античка калдрма која је водила од јужног улаза у комплекс виле, до јужног улаза у саму вилу. У сондама 19 и 20 откривена су два нивоа калдрме. Питање је да ли оне припадају различитим фазама, или је то све заједно класична градња римског пута који је у завршном слоју имао камене плоче.

У сонди 25 димензија 26 × 3 m, правца исток–запад откривен је темељ масивног зида, ширине 2,5 m. Изнад сокла сачувани су незнатни остаци надземног

дела. Зид је грађен од ломљеног и притесаног камена уливеног у кречни малтер.Западни крај зида још није откривен, а на источном крају темељ се равно завршава и на његовом северном углу наставља се према истоку тањи зид (сса. 0,70 m) праћен у сондама 31, 32 и 37. Овај зид је грађен истовремено са масивним зидом и на исти начин. На 15 m јужно од источног угла сонде 25, отворена је сонда 30 и у њеном североисточном углу откривен је југозападни угао просторије. Праћењем јужног зида према истоку, на 5 m од констатованог угла откривено је рачвање зидова. Један се пружа у правцу севера и свакако је везан за масивни зид. На тај начин може да се реконструише просторија дим. 15 × 5 m која се пружа јужно од масивног зида. На поменутом рачвању зидова код сонде 30, источни зид просторије се наставља према југу, а јужни према истоку.

Западно од сонде 25 отворене су сонде 34 и 35. У сонди 34 констатован је северозападни угао грађевине. У овој сонди слојеви А и В одговарају грађевини, али је испод слоја В констатован и слој С – слој тегула које припадају првој фази Медијане. У сонди 36 у слоју С пронађен је темељ зида који би такође припадао првој фази.

Сажимајући добијене податке, иако у овом тренутку парцијалне, можемо да изнесемо следећу хипотезу. Масиван зид ширине 2,5 m могао је да служи као постамент улаза у јужни предпростор виле. Са истока и запада зид је био фланкиран са по две просторије које су се пружале према југу. Крајња источна и крајња западна могле су да буду димензија 15 × 9 m, а уз њих су биле просторије димензија 15 × 5 m. Могуће је да су се од ових просторија пружали према југу зидови који су са истока и запада затварали приступни пут вили. Ако се ова хипотеза потврди у будућим ископавањима, онда би улаз у јужни предпростор виле са перистилом чинио свечани пролаз, као нека врста »пропилеја«. Поменуте грађевине припадале би другој грађевинској фази Медијане, фази када је изграђен цео комплекс виле са перистилом.

Не улазећи на овом месту у коментар покретних налаза, поменућемо само да су у проширењу сонде 24 (24 А) пронађена два фрагмента исте скулптуре, база на којој су сачувана стопала и десно од њих глава и део тела делфина који се задњим делом пропиње. Скулптура је могла да представља Венеру или Нептуна. Карактеристично је да до сада на Медијани нису констатоване скулптуре ова два божанства.

Осим овога, треба поменути да су у просторији 17, 2002. године (Ц–239, слој В), сонди 6с, 2001. (Ц–130, слој В) и сонди 6, 2000. године (Ц–206, сполија у јужном зиду наоса цркве) нађена три фрагмента истог натписа који се спајају. Очувани део текста у два реда гласи:

…]M DOMI…
…]PROVIDENTIAE

Због даље стратегије ископавања простора око виле са перистилом, засечена је шкарпа јужно од терми. Профил је јасно показао границу докле су вршена ископавања и како је набацивана земља, а на дну профила откривен је део мозаика који је већ својевремо открила др Љубица Зотовић. Мозаик је украшен мотивом рибље крљушти или сквама шишарке изведеним у три боје. Кота мозаика је 199.00. Мозаик је поново покривен до будућих ископавања на овом месту.

---

[1] Руководилац пројекта др Милоје Васић, директор Археолошког института у Београду; Марица Максимовић, виши кустос Народног музеја у Нишу; Слободан Дрча, виши кустос Народног музеја у Нишу; Надежда Гавриловић, сарадник Археолошког института; Весна Црноглавац, дипломирани археолог; Владан Видосављевић, студент археологије; мр Гордана Милошевић, архитекта, сарадник у Археолошком институту.

[2] Руководилац пројекта др Милоје Васић, директор Археолошког института; Марица Максимовић, виши кустос Народног музеја у Нишу; Слободан Дрча, виши кустос Народног музеја у Нишу; мр Гордана Милошевић, сарадник у Археолошком институту; Надежда Гавриловић, сарадник у Археолошком институту; Снежана Николић-Ђорђевић, стручни сарадник у Археолошком институту; Весна Црноглавац, кустос у Народном музеју у Нишу; Иван Бугарски, дипломирани археолог; Владан Видосављевић, Обрад Алексић, Божидар Стојковић, Ангелина Раичковић, Маја Одаловић, студенти археологије; Јовица Милошевић, Александар Маринковић, студенти архитектуре.

3 Руководилац пројекта др Милоје Васић, директор Археолошког института; Марица Максимовић, виши кустос Народног музеја у Нишу; Слободан Дрча, виши кустос Народног музеја у Нишу; мр Гордана Милошевић, сарадник у Археолошком институту; Надежда Гавриловић, сарадник у Археолошком институту; Гордана Јеремић, сарадник у Археолошком институту; Снежана Николић-Ђорђевић, стручни сарадник у Археолошком институту; Весна Црноглавац, кустос у Народном музеју у Нишу; Иван Бугарски, дипломирани археолог; Ангелина Раичковић, дипломирани археолог; Јелена Батало, дипломирани археолог; Александар Алексић и Ивана Станковић, студенти археологије; Александар Маринковић, студент грађевине, Радмила Цанић, студент Академије за примењену уметност, Милена Ристић, студент Академије за примењену уметност, Милена Аћимовић, студент архитектуре.

СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд
МАЈА ЖИВИЋ, Народни музеј, Зајечар
МИРОСЛАВ ВУЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд
ПЕРО ПРАШТАЛО, Завичајни музеј, Књажевац

ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКИМ ИСКОПАВАЊИМА НА ЛОКАЛИТЕТУ *ROMULIANA* – ГАМЗИГРАД У ЈУЖНОЈ КУЛИ ЗАПАДНЕ КАПИЈЕ МЛАЂЕГ УТВРЂЕЊА (КУЛИ 19) У 2002. ГОДИНИ

Систематска археолошка ископавања у јужној кули западне капије млађег утврђења царског комплекса *Romuliana* започета су 1997. године[1], а настављена су следеће 1998. године[2]. Након ових истраживања, током којих су ископани очувани културни слојеви на око три четвртине унутрашње површине куле 19, уследио је прекид због нередовног и недовољног финансирања археолошких и конзерваторских радова на локалитету *Romuliana* – Гамзиград.[3] Тек у лето 2002. године стекли су се услови да се наставе археолошка истраживања јужне куле западне капије млађег утврђења.[4]

Ископавања су вршена, пре свега у сегменту II, који није истраживан током претходних кампања, али и у сегментима I, III и IV, као и у средишњем делу куле између стубаца 1, 2 и 3.

Циљ ископавања вршених током кампање 2002. године био је да се кула 19 у потпуности археолошки истражи и припреми за конзерваторске радове.

Археолошким ископавањем у сегменту II куле 19 констатована је следећа стратиграфија културних слојева (сл. 1):

слој A – слој грађевинског шута од урушавања куле, састављен од крупног ломљеног камена, фрагментованих опека и уситњеног кречног малтера (v 199,19–198,51 m);

ниво a – ниво са остацима малтерне поднице (v 198,59 m);

слој B – слој мрке земље са прослојцима гарежи и крупнијим грађевинским шутом (v 198,51–198,31 m);

ниво b – ниво са деловима поднице од светло жутог набоја (v 198,35 m);

слој B_1 – слој мрке земље са траговима пљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље, и грађевинским шутом (v 198,31–197,73 m);

ниво b_1 – ниво жуто-мрког набоја са интензивним траговима пожара, гаром, пепелом и запеченом земљом (v 197,85 m);

слој C – слој сиво-мрке земље са гаром (v 197,73–197,43 m);

ниво c – ниво пода од зеленкасто-жутог набоја (v 197,39 m);

слој D – слој жуто-мрке земље са траговима пљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље (v 197,43–197,15 m);

ниво d – ниво пода од црвенкасто-жутог набоја (v 197,15 m);

слој E – слој жуто-мрке земље са траговима пљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље и ситнијим грађевинским шутом (v 197,15–196,56 m);

ниво e – ниво пода од црвенкасто-мрког набоја са уситњеним малтером (v 196, 56 m);

слој F – слој кречног малтера са ситнијим каменом и облуцима, супструкција пода куле (v 196,42–196,12 m);

слој G – слој жуте пескуше са ломљеном опеком, тегулама и имбрексима, дренажни слој пода куле (v 196,12– 195,96 m);

слој H – слој сиво-жуте глине, стерилан слој (од v 195,96 m).

Као што се види из наведене стратиграфије културних слојева констатованих у сегменту II куле 19, изнад супструкције поднице куле Галеријеве градње, формирано је више хоризоната живота са одговарајућим нивоима и културним слојевима.

I хоризонт живота формиран је одмах изнад малтерне супструкције, нивелисањем грађевинског шута насталог урушавањем горњих делова куле и насипањем црвенкасто – мрке земље са уситњеним малтером, чиме је формиран **ниво e**.

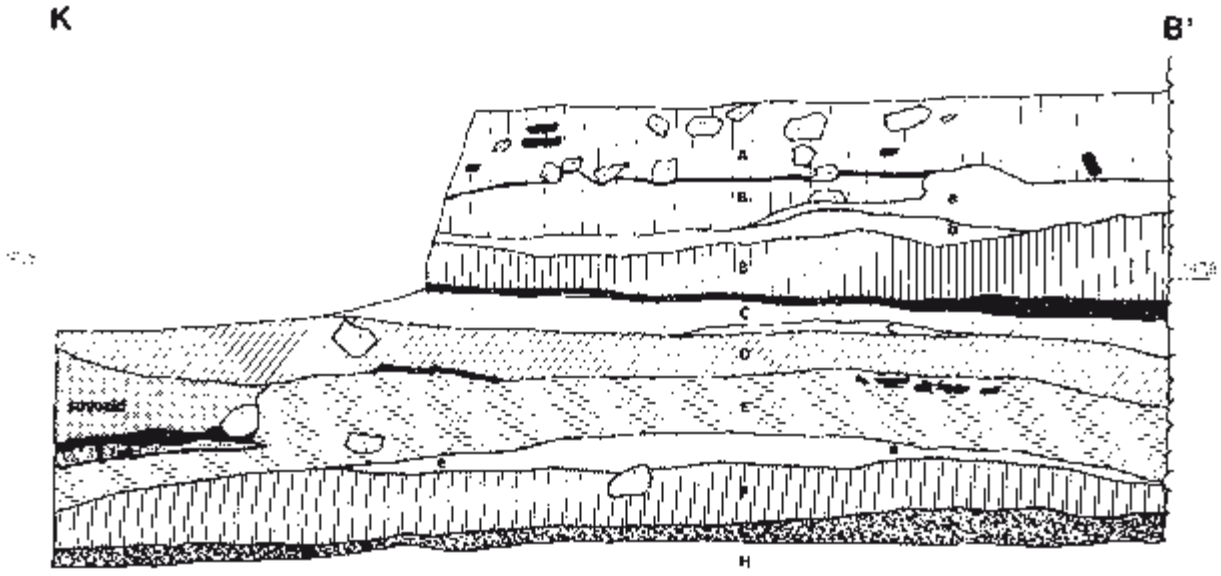

Сл. 1. Профил В'К сегмента II у кули 19

Занимљиво је да у слоју нивелисаног шута, поред крупног грађевинског шута, који се састојао од ломљеног камена, опека, па и делова зидног платна од камена и опека, везаних малтером у техници *opus mixtum* и већих тесаника, није било веће количине кровних опека, нити трагова кровне конструкције у виду остатака угљенисаних греда. Собзиром на величину јужне куле западне капије (спољни пречник износи 22,80 m, а унутрашњи 15,20 m), она је морала имати веома моћну кровну конструкцију чије би трагове морали констатовати изнад њене поднице. Остаје могућност да кула 19 никада није довршена, односно да није »стављена под кров«.

На овом нивоу констатовани су остаци објекта трапезоидне основе, који се састојао од два зида од ломљеног камена везаног жутом глином који су се на западу ослањали на зид куле, а на истоку на западни зид ступца 2. У оквиру овог објекта констатоване су две пећи у основи: у средишњем делу **пећ 4** (сл. 2)**,** а уз сам зид куле **пећ 6** (сл. 3), која је обнављана**.**

На истом нивоу, северно од описаног објекта, уз зид куле констатована је **пећ 5** (сл. 4).

Пећ 7 (сл. 5) нађена је јужно од објекта са пећима 4 и 6, између зида куле и великог каменог блока, који потиче са једног од стубаца. Ова пећ је два пута обнављана.

Све пећи су имале дно поплочано опекама, правоугаону или кружну основу и калотасту горњу конструкцију од ломљеног камена и опеке, везаних жутом глином.

У њима је нађено више разноврсних гвоздених предмета, јако кородираних и горелих, и доста гвоздене згуре, те сматрамо да су ово ковачке пећи.

Иако сви налази из **слоја Е** нису обрађени, пре свега мислимо на керамички материјал, на основу бројних налаза новца, фибула, чешљева од јелењег рога, стаклених посуда и жижака, можемо закључити да је **ниво е** настао током друге половине IV, када је формиран и овај културни слој.

Хоризонту I припада и следећи **ниво d** формиран изнад **слоја Е**. Он се манифестује остацима пода од жуто–зеленог набоја, местимично поплочаног тегулама у југозападном делу сегмента II уз зид куле (сл. 6), као и остацима сувозида од ломљеног камена и опека везаних жутом глином ослоњеног на северну страну ступца 2, који се пружа ка ступцу 3, а припада објекту који се налазио у сегменту III. Темељ сувозида укопан је у **слој Е**. На **нивоу d** констатоване су и основе две пећи.

Пећ 3 припадала је објекту, чији је већи део откривен у сегменту I. Могуће је, да је овај објекат на северу био ограничен сувозидом, чија се темељна зона уочава уз северни крај пећи. У пећи ја нађено доста фрагмената гвоздених предмета, те се може претпоставити да се ради о ковачкој пећи.

На овом нивоу, у сегменту II, уз профил В'К, истражена је **пећ 2** кружне основе, пречника 1,25 m (сл. 7)**.** Интензивно запечена земља, испод и око ове пећи, указује на изузетно високе температуре, а у њеној унутрашњости нађена је велика количина

металне згуре, пепела и угљенисаног дрвета, као и предмета од бронзе и гвожђа. За пећ 2 може се претпоставити да је кориштена за претапање метала. Ова пећ обнављана је два пута, што се документује прослојцима запечене земље у њеном пресеку.

Ниво **d** је такође страдао у пожару, те се слој **D** састоји од жуто-мрке земље са траговима паљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље, дебљине око 30 cm.

Налази из слоја **D** не разликују се много од налаза из претходног слоја. Поред сличних типова новца и фибула, једног чешља од јелењег рога са лучном дршком, треба поменути и изузетан чешаљ са тространом дршком украшеном паром коњских протома и футролом украшеном на сличан начин. Овај чешаљ нам, уз остале налазе, омогућава датовање слоја у последње деценије IV века.

Хоризонт II живота у сегменту II формиран је изнад слоја D, где је констатован **ниво c,** представљен деловима поднице од зеленкасто-жуте набијене глине, дебљине око 5 cm. Делови поднице припадали су објекту који се налазио у јужној половини сегмента II и, вероватно, делом у сегменту. У овом објекту, према профилу АК, откривена је урушена **пећ 1** (сл. 8).

Слој C, дебљине око 25 cm, који представља културни слој формиран изнад нивоа **c**, обиловао је налазима уломака керамичких и стаклених посуда, као и животињским костима. Уз бројне гвоздене предмете, камене брусеве, бронзани новац IV века, нађен је и фрагмент бронзане крстасте фибуле и фрагменти керамичких жижака израђених на витлу. На основу покретних налаза и стратиграфије, овај слој може се датовати у крај IV и почетак V века.

Сл. 2. Пећ 4 на нивоу e, сегмент II

Сл. 3. Пећ 6 на нивоу e, сегмент II

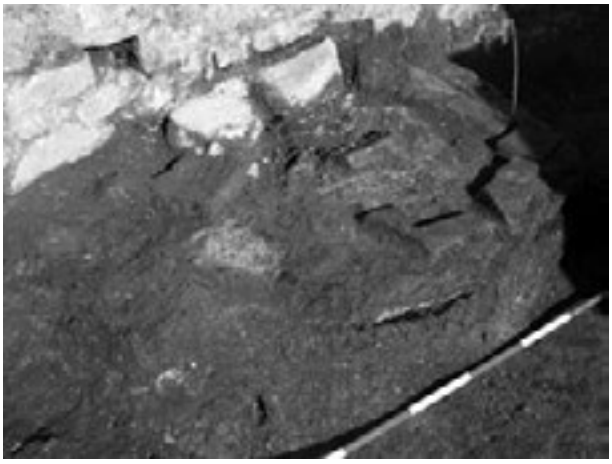

Сл. 4. Пећ 5 на нивоу e, сегмент II

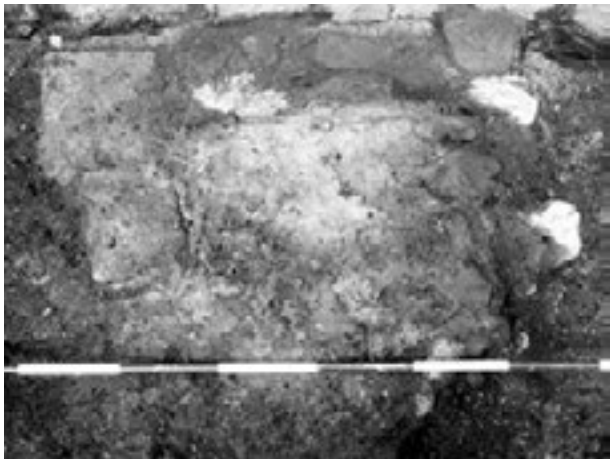

Сл. 5. Пећ 7 на нивоу e, сегмент II

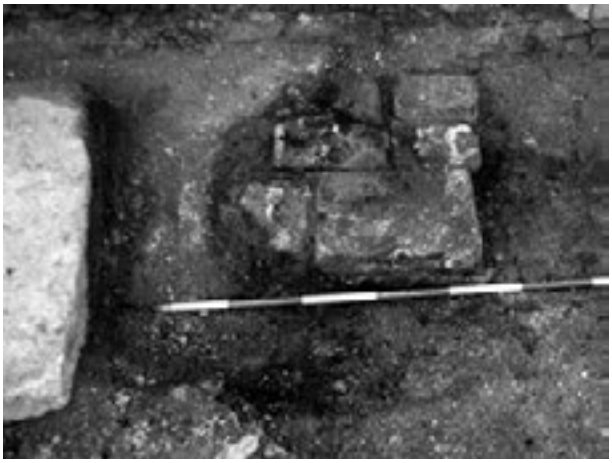

Изнад слоја C формиран је **ниво b_1**, који се састоји од набоја жуто-мрке боје са интензивним траговима пожара, гаром, пепелом и запеченом земљом, констатован је уз стубац 2 у сегменту II и у средишњем делу куле, док се уз унутрашњи зид куле јављала већа концентрација грађевинског шута измешаног са мрком земљом. Уз профил АК, констатована је већа елипсоидна јама (3 × 0,75 m) испуњена пепелом и гаром, која се мањим делом налазила у сегменту I, а укопана је са овог нивоа. Овај ниво је без сумње страдао у интензивном пожару, што се види по садржају слоја изнад њега.

Слој B_1 који је формиран изнад нивоа b_1 састоји се од мрке земље са траговима паљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље, измешане са грађевинским шутом, а дебљине је око 50 cm. Овај слој, који указује на деструкцију објеката са претходног нивоа у кули 19, као и напуштање исте на дуже време, обиловао је налазима уломака керамичких и стаклених посуда, животињским костима, деловима јелењег рога са траговима обраде, алаткама од истог материјала, као и гвозденим алаткама. За датовање слоја, у недостатку новца, индикативни су фрагменти зелено глеђосаних жижака израђених на витлу, гвоздена фибула са посувраћеном, трапезоидном стопом карактеристична за културу Черњахов – Синтана де Муреш и чешљеви од јелењег рога. Ови чешљеви припадали су типу са два реда зубаца равних крајих страна, сличном типу профилисаних крајих страна, и један, богато украшен урезивањем, припадао је типу са лучном дршком са седластим завршецима.

На основу изнетог, сматрамо да је ниво b_1 настао током прве половине V века, а настрадао у хунској најезди, која је опустошила Дакију Рипензис 443. године. Ипак, у Ромулијани се живело и током друге половине V века, о чему сведоче два гроба укопана из слоја B_1 у средишњем делу куле. Они припадају типу гробова – циста. У сегменту I, јужно од ступца 2, 1996. године нађен је, највероватније дечији, гроб димензија 0,90 × 0,45 m, оријентисан З–И, без налаза. **Гроб 1** из 2002. године (сл. 9), нађен уз источну страну ступца 2, оријентисан је З–И. Овај гроб припадао је старијој жени сахрањеној са коштаним пршљенком на грудима и дворедним чешљем од јелењег рога, равних крајих страна поред главе, лево (сл. 10).

Хоризонт III, представљен **нивоом b,** могао је само делимично да се прати у сегменту II, на основу делова поднице од светло-жутог набоја и једног огњишта елипсастог облика уз профил АК.

Сл. 6. Део пода од опека на нивоу d, сегмент II

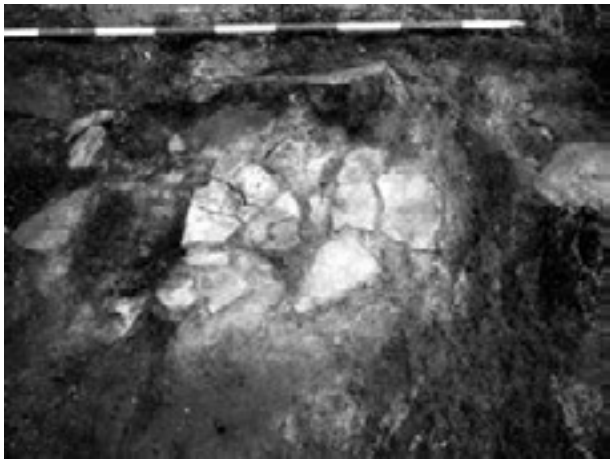

Сл. 7. Пећ 2 на нивоу d, сегмент II

Слој B формиран изнад овог нивоа, дебљине око 25 cm, састоји се од мрке земље са прослојцима гарежи и крупнијим грађевинским шутом. Овај слој, осим уломака керамичких и стаклених посу-

Сл. 8. Пећ 1 на нивоу с, сегмент II

Сл. 9. Гроб 1 уз стубац 2 у средишњем делу куле 19

да, садражао је знатно мање покретних налаза. Уз гвоздене клинове и алатке, треба поменути ливену гвоздену фибулу са посувраћеном стопом, везаном псеудонавојима и широким луком. Она припада типу насталом у Доњем Подунављу у првој половини VI века. У овом слоју нађен је и један бронзани новац Јустина I.

На основу наведених података слој B можемо датовати у крај V и почетак VI века.

Хоризонт **IV** очитава се кроз **ниво a,** констатован на основу остатака малтерне поднице лошег квалитета у сегменту II на коти 198,60 m.

Слој A, који покрива ниво a, представља слој грађевинског шута од урушавања куле, састављеног од крупног ломљеног камена, фрагментованих опека и кречног малтера. У овом слоју нађено је неколико гвоздених клинова и незнатна количина керамичких фрагмената.

Археолошким истраживањима 2002. године у кули 19 констатован је ниво првобитног пода на коти 196,42 m. Наиме, у сегменту II и сегменту IV, нисмо

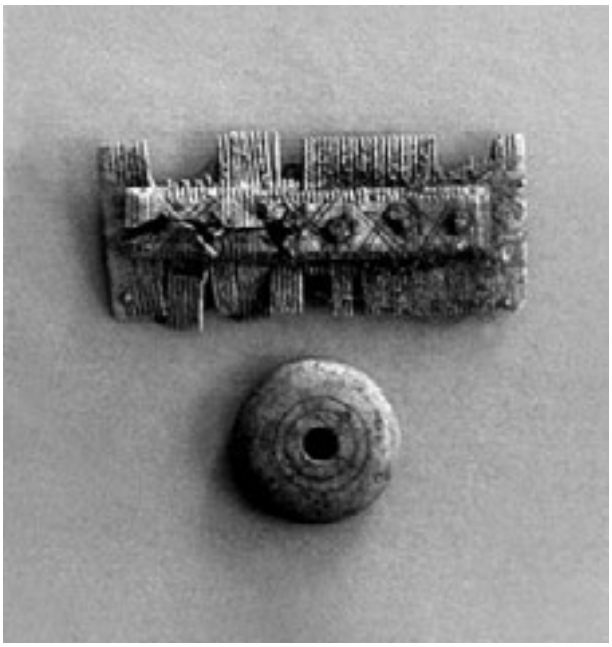

Сл. 10. Налази из гроба 1

Сл. 11. Средишњи део куле 19 са ступцима 1, 2 и 3

Сл. 12. База ступца 3 и пресек слојева испод основе

нашли остатке пода, који је, највероватније, био поплочан тегулама, али се подна супструкција, очувана на целој површини сегмента II и на неоштећеном делу сегмента IV везивала за горњу површину база стубаца 1, 2 и 3, зиданих од тесаника везаних кречним малтером. Подна супструкција, означена као **слој F,** састоји се од кречног малтера са ситнијим ломљеним каменом и облуцима, дебљине око 30 cm. Треба напоменути, да њена дебљина варира према природном паду терена у кули 19 од запада ка истоку. Слој супструкције дебљи је у сегменту IV, на улазу у кулу, а тањи уз западни део унутрашњег зида куле у сегменту II.

Слој F лежи на **слоју G,** који се састоји од жуте пескуше са великом количином фрагментованих тегула и имбрекса, шљунка и ситнијег грађевинског шута, дебљине од 20 до 30 cm изнад коте 195,96 m. У овом слоју, који представља дренажни слој испод подне супструкције куле 19, није било археолошких налаза осим неколико фрагментованих гвоздених клинова, неколико атипичних фрагмената керамичких посуда и неколико животињских костију. Собзиром на пад терена, слој дренаже који би спречио задржавање влаге у кули био је неопходан.

Слој F лежи на културно стерилном слоју сивожуте глине, означеном као **слој H**. У овај слој, који прати природан пад терена од запада ка истоку, укопани су темељи јужне куле западне капије млађег утврђења.

Ступци у средишњем делу куле 19, намењени да носе галерије горњих спратова (?) и кровну конструкцију, четворостране су основе, радијалних бочних страна, а конкавне унутрашње, односно конвексне спољне стране. Зидани су од опека на базама од тесаника везаних малтером. Основе база су истог облика као основе стубаца, али нешто већих димензија. Међутим, ове основе се разликују у димензијама, а и у конструкцији код сваког од три ступца. Такође, коте површина база, на којима су подигнути ступци варирају у распону од 10 до 26 cm. Тако, висинска разлика између основа стубаца 1 и 2 износи 23–26 cm, између стубаца 2 и 3, 10–13 cm, а између стубаца 3 и 1, 12–13 cm (сл. 11). Тесаници, који чине базу стубаца постављени су на дренажни слој G, а затим је до њихове горње површине изливена малтерна супструкција пода куле, слој F (сл. 12).

Као што је већ наведено у прегледу стратиграфије културних слојева, у средишњем делу куле, између стубаца 1, 2 и 3, констатовани су очувани делови слоја D, нивоа d, слоја E и нивоа e, као и слојеви F и G везани за изградњу куле. Горњи слојеви оштећени су претходним радовима у кули, али се чини да је овај простор у фазама III и IV, у VI веку, служио за депонију грађевинског шута и отпадака.

Истраживања у кули 19 из 2002. године донекле су разрешила проблем улаза у кулу у каснијим фазама живота, од краја IV до краја VI века. Већ при изградњи куле, ниво пода, односно горње површине подне супструкције, варирао је око 60 cm, према природном паду терена од запада ка истоку. Временом, ова разлика се константно повећавала, о чему сведоче истражени културни слојеви. Улаз у кулу је морао да остане проходан, те је нивелацијама и грађевинским активностима у унутрашњости куле наслојавање расло од истока ка западу.

Археолошким ископавањима у јужној кули западне капије млађег утврђења током кампање 2002. године остварени су задаци које су истраживачи поставили на почетку истраживања овог објекта.

Кула 19 је у потпуности археолошки истражена и припремњена за конзервацију. Обиље података добијених овим истраживањима, који указују на занатске, металуршке активности у кули 19 током касне антике, као и богатство покретног археолошког материјала подстакло нас је на публиковање овог објекта као затворене археолошке целине у монографији која следи.

[1] Бикић, В. – Шарић, Ј. 1997, 203 – 208.

[2] Бикић, В. – Шарић, Ј. 2001, 280 – 282.

[3] Директор научно-истраживачког пројекта САНУ на овом локалитету од 1996. до 2002. године био је академик Милутун Гарашанин, координатор археолошких истраживања од 1996. до 1997. године др Петар Петровић, директор Археолошког института у Београду, а од 1997. године др Милоје Васић, директор Археолошког института у Београду. Од 2002. године директор пројекта САНУ је академик Слободан Душанић.

[4] Истраживања у Кули 19 трајала су од 03. 06. до 03. 08. 2002. године, а стручну екипу чинили су археолози мр Софија Петковић (Археолошки институт у Београду), Маја Живић (Народни музеј у Зајечару), др Мирослав Вујовић (Филозофски факултет у Београду) и Перо Праштало (Завичајни музеј у Књажевцу).

BERNARD BAVANT, CNRS, UMR 7044, Strasbourg
ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт Београд

ЦАРИЧИН ГРАД (1998–2003)

Француско-српска археолошка сарадња на локалитету Царичин Град обновљена је 1997. године[1] и траје до данашњих дана према предвиђеном програму истраживања (једна кампања годишње).[2] Истражена површина стамбеног кварта у југозападном делу Доњег града значајно је проширена и обухвата простор од главне улице на истоку, јужне капије Доњег града на југоистоку и бедема на југу и западу.[3] Истражена је површина од око 80 m у правцу север-југ и 70 m у правцу исток-запад, са значајним остацима фортификације, улице и бројних грађевина који ће бити објављени у посебној публикацији. У оквиру овог прегледа сумираћемо резултате ископавања обављених у раздобљу од 1998. до 2003. године, који се односе у првом реду на фортификацију (са југоисточном кулом), као и на главну улицу и грађевине у кварту.

I – ЈУЖНА КАПИЈА ДОЊЕГ ГРАДА, БЕДЕМИ И АКВЕДУКТ

Јужна капија Доњег града, југозападна и југоисточна угаона кула истражени су далеке 1947. године од стране А. Дерока и С. Радојчића. Постављене сонде биле су сувише мале да би пружиле довољно података, а откривене структуре нису прецизно унете у општи план локалитета.[4] Приликом наших радова ови значајни елементи урбанизма су у потпуности истражени.

А – Јужна капија

Јужна капија Доњег града, фланкирана са спољне стране са две куле и са унутрашње са два степенишна прилаза, сличне је диспозиције као Јужна капија Горњег града. Унутрашња ширина капије износи 4 m и она се код довртаника сужава на 3,15 m. Праг, изведен од три камена блока ширине 60 cm, делимично је оштећен траговима точкова кола. У оквиру поплочања улице који чине четири камена блока, у угловима капије уз праг, налазе се лежишта врата. На основу њиховог распореда и према другим елементима можемо закључити да су врата била двокрилна, као и да су крила капије била неједнаке ширине (1,50 m западно и 2,50 m источно). Поплочање је већим делом очувано *in situ*, изузев простора насупрот малом крилу и северног дела капије где су плоче повађене.

Платно капије, ширине 3,25 m, чине велики правоугаони и трапезоидни блокови кречњака који су пажљиво обрађени и правилно постављени у хоризонталне редове. На исти начин обрађена је јужна фасада дужине 3,80 m. А. Дероко и С. Радојчић су током истраживања открили западно платно са три

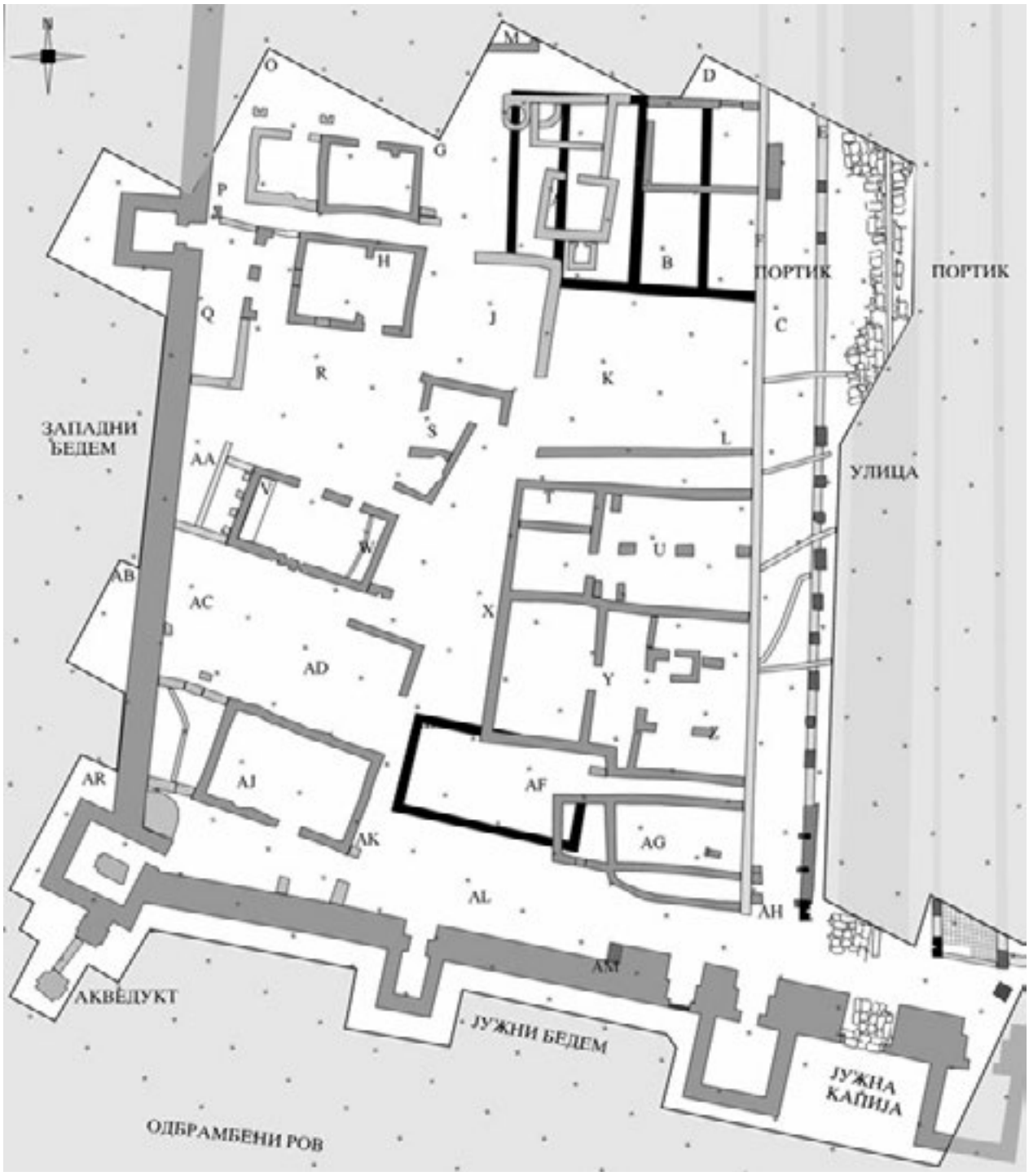

Сл. 1. Ситуациони план југозападног кварта Доњег града, 2003. година

очувана реда блокова, које је данас очувано на нивоу доњег реда.[5] Са друге стране, на источној страни очувана су три реда камених блокова.

На простору капије, између довратника и јужно ван капије нађено је више уломака архитектонске пластике (3 базе стуба, 2 носача парапетне ограде и 2 фрагмента архитравног венца). Мала је вероватноћа да ови блокови потичу са колонада портика улице или из суседне неистражене грађевине, већ су у питању урушени делови конструкције капије.

Сл. 2. Општи поглед на портик, грађевине и јужни бедем

Сл. 3. Јужна капија

Сл. 4. Детаљ спољне фасаде Јужне капије

Чини се да је капија имала изнад улаза неку врсту лође или простране затворене терасе између кула, која је била отворена према северу са три или четири аркаде и оивичена ниским парапетним зидом.

B – Западна кула Јужне капије

Од две куле које фланкирају капију града, ископана је само западна. Унутрашњост куле је скоро квадратне основе (4,90 m у правцу исток-запад и 5 m у правцу север-југ), са спољном страном ширине 7,30 m. Кула је истурена 6,40 m у односу на куртину. Зидови куле, неједнаке дебљине (1,20 m на истоку и западу и 1,40 m на југу), рађени су у техници *opus mixtum* и очувани су у висини првих пет редова опеке и првог реда камена. Југоисточни угао куле знатно је уништен. Оплата на унутрашњим зидовима куле још увек носи трагове кречног премаза. Ширина улаза куле износи 2,40 m код спољног отвора и само 1,35 m код унутрашњег. Изнад довратника, очуваних у пуној висини, назиру се остаци оштећеног полукружног лука који је прекривао улаз. Улаз у кулу је са спољне стране зазидан у каснијој фази једним зидом сачињеним од сполија везаних глином (базе стубова и капители који потичу са портика улице).

Ископавање унутрашњости куле захтевало је уклањање великих урушених блокова зидних маса, као и делова преломљеног крстатог свода. Испод ових блокова уочени су јасни остаци галерије уништене урушавањем зидова и свода. Под у унутрашњости куле, у равни са стопом – темељним проширењем, сачињен је од набијене земље. Над подом констатован је слој горења и низ удубљења у североисточном углу, као и дуж западног и јужног зида у којима су лежали полуукопани делови питоса. Приземље куле је, судећи према налазима, служило за складиште намирница, што је поткрепљено бројним налазима угљенисаних житарица у питосима.

C – Потерна и степениште
које води до шетне стазе

На само 90 cm западно од претходно описане куле, налази се потерна, са унутрашњим простором ширине 2,10 m и са суженим улазом ширине 1,50 m. Под потерне, рађен од набијене земље, спуштен је за неколико сантиметара у односу на првобитни праг очуван *in situ*. Праг је саграђен од три блока кречњака и има само једно удубљење за лежиште капије, на источној страни, што указује да је потерна била затварана једнокрилним вратима. Улаз је касније зазидан зидом дебљине четрдесетак сантиметара, изведеним у техници *opus mixtum*. Унутрашњи улаз у потерну (ка унутрашњости града) наткривен је полукружним луком степенишног масива који је у основи широк 2,60 m и дубок 1,70 m. Део лука је очуван на источном довратнику, док се сам лук срушио испред улаза у потерну, северно од степеништа. Ка западу, степениште се наставља у дужини од 4,80 m. Пет степеника, висине и дубине 30 cm и доброг стања очуваности, постављено је под нагибом од око 45 степени.

D – Куртина и споредна кула
западног дела јужног бедема

Бедем је откривен у целости на потезу од потерне до југозападне угаоне куле Доњег града у дужини од око 41 m. На овом потезу је куртина, дебљине 2,50 m, очувана на једнакој висини – у основи друге алтернације опеке, због систематског развлачења грађе од стране мештана.

На средини растојања између угаоне куле и јужне капије, бедем је ојачан малом кулом правоугаоне основе, ширине 4,50 m, истуреном за 4,70 m у поље у односу на куртину. Њени зидови, ширине 1,20 m, очувани су до исте висине као и бедем. У унутрашњости куле констатовани су само урушеним блокови зидне масе међу којима није било остатака свода. Испод њих налазио се дебео слој глине који представља делове уништеног пода. У оквиру самог пода од набијене глине откривени су трагови паљевине, као и улегнућа у поду у североисточном углу.

E – Југозападна кула и акведукт

Одавно је запажено да би на простору југозападне куле требало очекивати место уласка акведукта у град. Будући да су цео склоп и конструкција били непознати, одлучено је да се цео простор систематски истражи.[6]

Сама кула је квадратне основе, са странама дужине 7,75 m и зидовима дебљине 1,30 m. Рађена је у техници *opus mixtum,* као и бедеми на које се прислања. Кула је очувана изнад нивоа пода са зидовима у висини прве алтернације опеке и првог појаса камена, као и прва два реда друге алтернације од опека. Јединствени улаз, окренут ка истоку и ширине 1,20 m, смештен је на северној страни јужног бедема.

Западни бедем који се наслања на средину северне стране куле и јужни бедем који се наслања на средину источне стране куле, формирају туп угао. Оријентација куле није подређена бедемима, како

је то уобичајено, већ је одређена оријентацијом акведукта који са југозапада прилази граду и пре уласка мења свој правац ка северу. Акведукт је позициониран управно на предњу страну куле која је, из овог разлога, постављена укосо у односу на оба бедема.

Сам унутрашњи склоп куле је диктиран оријентацијом акведукта: у средишту куле, благо померена ка истоку, налази се чврста конструкција рађена у техници *opus mixtum*, трапезоидне основе ојачане на западу пиластром. Реч је о последњем ступцу акведукта који је пролазио кроз кулу и потом настављао ка северу, трасом западног бедема, без сумње испод шетне стазе.

Јужно од куле откривена су још два ступца акведукта, готово квадратне основе, са пиластрима на источној и западној страни. Касније је простор између ова два ступца зазидан зидом од опеке везане глином. Стубац наслоњен уз јужни зид куле грађевински је повезан са кулом, што јасно указује да су подигнути истовремено.

F – Кула и куртина западног бедема

Откривање западног бедема у дужини од 42 m омогућило је да се добију подаци о начину зидања куртине и савладавања нагиба терена, иначе у паду ка северу – каскадним спуштањем темељне стопе и алтернација од опеке и камена. Уједно су уочене две значајне обнове бедемског платна, које су без сумње изведене услед насталих оштећења проузрокованих отицањем воде кроз акведукт испод шетне стазе бедема.

У северозападном делу истраженог простора, у потпуности је откривена кула констатована још 1988. године. Реч је о кули правоугаоне основе, ширине 5,80 m и истурене 4,70 m у односу на бедем. Зидови, рађени у техници *opus mixtum,* широки су 1,30 m. На месту споја куле са бедемом очувани су до висине од скоро 2 m, док су у угловима сачувани до нивоа прве алтернације опека. Читава конструкција је видно нагнута ка западу. Ископавање унутрашњости ове куле, која има скоро квадратну основу (3,10 m × 3,40 m), показало је да је кула била наткривена крстатим сводом. Под приземља куле је од набијене глине, постављен на каменој подлози, и спуштен 35 cm у односу на праг.

G – Југоисточна кула Доњег града

Југоисточна кула Доње града била је само делимично позната. Тако у извештају о сондирању, из 1947. године, спомиње се кула кружне основе и унутрашњег пречника 2,30 m, са вратима на спољној југоисточној страни! Ови збуњујући подаци представљали су довољан разлог да се започну обимнија истраживања. Иако ископавања овог важног објекта нису приведена крају (завршетак истраживања планиран је за 2005. годину), добијена је јасна слика о основи комплекса куле, као и о елементима њене конструкције.

Оно што су ранији истраживачи сматрали да представља кулу, у ствари је кружни вестибил пречника 3,10 m, постављен на месту где се бедеми (јужни и источни) спајају. Овај вестибил, чији се улаз ширине 1,90 m налази на северозападу, је са југоистока преко малог засвођеног коридора повезан са кулом. Кула, знатно истурена у односу на куртине (4,40 m на источну и скоро 7 m на јужну),

Сл. 5. Источни бедем и југоисточна угаона кула

Сл. 6. Југоисточна угаона кула

сагрђена је на квардатној основи, са странама дужине 8,10 m. Њени зидови су дебљине од 1,20 до 1,30 m на северу, југу и западу и 1,50 m на истоку. Са најистуреније стране зид је ојачан са спољашне стране пиластром, ширине 1,20 m, а са унутрашње са два ступца постављена у угловима, који чине неку врсту нише ширине 3,10 m.

Читава конструкција рађена је у правилној техници *opus mixtum* са пет редова опеке. Кружни вестибил, где се са ископавањем већ стигло до пода, пружа нам увид у очуваност објекта који је сачуван до висине треће алтернације опека на северном зиду куле и на источном бедему, у укупној дужини од 8 m. Зидови су очувани у висини од 3,50 m изнад унутрашњег пода што ову кулу чини најбоље очуваним објектом ове врсте на Царичином Граду. Са друге стране, североисточни угао куле је урушен и изгледа да се читав јужни зид у целости срушио ка југоистоку до савременог сеоског пута који пролази петнаестак метара ниже.

Приступ шетној стази и спрату куле водио је преко степеништа, ширине 1,30 m, које се пружа уз источни бедем, слично Источној капији Доњег града. Степениште је почивало на три пиластра различите дужине. Прва два су дугачка 1,60 m, док је трећи нешто већи и његове димензије износе 1,90 m (гледано од кружног вестибила). Размаци између њих су једнаки и износе 2,45 m. Степениште се завршавало зиданим масивом, дужине 4,65 m, на коме су на северном делу остала очувана четири степеника *in situ*.

Источни бедем на овом делу је широк 2,25 m, док је јужни нешто шири и његове димензије износе 2,50 m. Са друге стране, како на овом месту бедем није удвојен степеништем, његова ширина код споја са самом кулом је сведена на само 1,20 m. Основа овог дела куле није, морамо нагласити, у потпуности разрешена. Ископавање унутрашњости куле довело је до открића, непосредно испод срушених остатака урушеног свода, фрагмената фресака.

II – УЛИЦА И ПОРТИЦИ

Током истраживања откривен је део коловоза у северном и јужном делу ископа, као и почетак централног одводног канала – клоаке на 3,50 m испред јужне капије Доњег града. Траса канала, највећим делом праволинијска, ломи се на око 25 m северно од јужне капије, са девијацијом од 3 до 4 степена ка западу. Исту оријентацију прате стилобат и зид западног портика.

Западни портик је истражен у укупној дужини од 63 m. Он се на јужном делу завршава зиданим правоугаоним ступцем са изведеним жљебом за одвод воде (олук).[7] На траси портика остале су очуване само две базе *in situ*, док се положај осталих може реконструисати на основу остатака сокла и негатива сокла у виду јама. На читавом портику, размак између стубова био је нешто већи од 3 m (без сумње 10 стопа = 3,15 m). Већину фрагмената стубова откривених током ископавања можемо везати за портик, као и један јонски капител са импостом.[8] Нажалост, ниједан стуб није комплетно очуван. Зид портика, рађен у техници *opus mixtum*, сачуван је само у темељу, будући да је систематски повађен.

Сл. 7. Западни портик и улица

Сл. 8. Источни портик

На постојање врата у оквиру зида портика указују ретки очувани прагови. Под у портику био је сачињен од набијене земље у чијој основи се налазе одводни канали. Најмлађем хоризонту у оквиру портика одговарају преградње као што је зазидан простор између стубова.

Од источног портика ископан је само јужни крај: откривен је почетни стубац, сокл првог стуба, као и добро очувано поплочање од опеке које је констатовано раније, приликом сондирања, у северном делу портика 1981. године. Судећи према овим подацима чини се да западни портик никад није био у потпуности изведен.

III – СТАМБЕНА ЧЕТВРТ

A – Грађевине очуване у темељима

Првобитне грађевине, подигнуте иза портика улице, потврђене су само темељима, пошто су уништене зарад подизања нових објеката. Прва грађевина у јужном делу, правоугаоне основе димензија 14,50 m × 7,80 m, била је постављена паралелно са јужним бедемом, на удаљености од 7,90 m (25 стопа). Друга грађевина у североисточном делу подигнута је иза самог портика улице. Димензије ове грађевине износе 15,50 m у правцу север-југ и 19,20 m у правцу исток-запад. Грађевина је била издељена на четири уздужне просторије оријентације север-југ и имала је, са јужне стране, придодато пространо двориште окренуто ка истоку. Ово двориште је на западу било ограђено зидом о чему сведочи откривени темељни ров. Иако основа грађевине подсећа на *horreum*, склони смо да објекат идентификујемо, будући да су темељи израђени од камена везаног глином, са коњушницом која је могла да прими педесетак коња.

B – Велика грађевина ван портика улице

На истоку, ван портика улице (задњи део портика), ископавања из претходних година открила су велики комплекс основе већег трапеза, димензија неких 20 m у правцу исток-запад и 23 m у правцу север-југ, подељен на две одвојене стамбене целине: мању на северу и већу на југу. На западној страни оба комплекса налази се по једна, највероватније једноспратна, грађевина, док се на источној страни налази двориште поплочано шкриљцем. Дуж северне стране северног дворишта пружао се портик, док је јужно двориште било окружено портиком са три стране (северне, западне и јужне). Захваљујући систематским истраживањима откривено је да је портик северног дворишта почивао на три ступца, као и да је северни комплекс имао један улаз, а јужни два.

C – Југоисточна грађевина

Југоисточна грађевина, која се наслања на зид портика улице, одвојена је од горе описаног комплекса широком, отвореном канализацијом изграђеном од великих плоча шкриљца. Комплекс се састоји из три дела. Главна просторија, димензија 10,30 m × 6,40 m, отворена ка истоку, имала је под од набијене земље. У основи пода откривена су два питоса у којима су нађени остаци угљенисаних житарица. Јужни део комплекса састоји се од неке врсте узаног ходника поплочаног опеком. Јужни зид, са вратима на источном делу, везан је једним преломљеним зидом за северозападни угао главне просторије. Над ова два дела постојао је спрат што се да закључити на основу открића у портику улице, основе степеништа, са два степеника *in situ*. На крају поменимо постојање, са источне стране, једне мање просторије или малог дворишта трапезоидне основе, отвореног ка југу, које је било придодато овом комплексу

D – Грађевине дуж западног бедема

У близини западног бедема откривена су два нова објекта и добијене су допунске информације о раније познатим грађевинама (нарочито о каснијим доградњама између ових грађевина и бедема). Узани део терена смештен уз ивицу бедема, у ширини од 5 до 7 m, представљао је у првобитној фази празан простор у складу са одбрамбеним прописима. Касније су на овом простору подигнути објекти који су се налазили уз саму куртину. Овакав пример изградње, тј. искоришћавања или заузимања јавног и отвореног простора, констатован је у приземљу куле западног бедема, као и угаоне куле.

1 – СЕВЕРОЗАПАДНА ГРАЂЕВИНА (Сектор O)

У северозападном делу сектора O истражена је једна грађевина правоугаоне основе, димензија 13,40 m × 6,10 m, са две велике одаје на северу. Зидови су рађени од камена везаног глином, док су виши делови саграђени од дрвених преградних зидова и лепа. Источна, већа просторија подељена је на два неједнака дела једним мањим преградним

Сл. 9. Велика грађевина ван портика улице – јужни објекат

зидом. Западна, знатно мања просторија, саграђена је касније и имала је, као и друге просторије подницу од набијене земље. С обе стране улаза уочена су два ступца изграђена од опеке и камена, снабдевена олуцима (за одвод кишнице). Цео комплекс је страдао у пожару услед чега је нагнут ка северу. У овом сектору нађена су 24 новчића која се могу поделити у две групе: новчићи из времена владавине Јустина II, који су нађени у подницама просторија и северном дворишту и новац из времена Маврикија који је откривен у слојевима рушења.

2 – ГРАЂЕВИНА ПОДИГНУТА ИСПРЕД КУЛЕ (сектори P и Q)

Између западног бедема и грађевине смештене уз кулу (сектори P и Q) налазе се остаци једног објекта саграђеног у каснијој фази живота града. Анекс – споредна зграда, димензија 3,90 m × 12,70 m, подигнута је јужно од поменуте грађевине. Зидови овог анекса били су постављени директно на културни слој који би одговарао ранијој фази. Улаз у објекат налазио се на североистоку. У основи поднице констатоване су две конструкције од опека: огњиште насупрот источном зиду и нека врста узаног корита уз јужни зид.

3 – ГРАЂЕВИНА СА ДВОЈА ВРАТА (сектори R и V)

Јужно од горе наведеног објекта истражена је грађевина са двоје врата (сектори R и V) и једним анексом припојеним уз западни део. У унутрашњости грађевине – у основи пода – уочене су три конструкције: у средишту просторије питос *in situ*; уз источни зид клуп у виду насуте земље и уз западни зид једна платформа од опеке која представља основу разорене пећи. Анекс грађевине је саграђен подизањем два зида: масивног јужног који се наставља на јужну фасаду главне грађевине и спаја

се са западним бедемом и малог преградног зида који одређује ширину просторије (2,60 m).

4 – ЈУГОЗАПАДНА ГРАЂЕВИНА

На прилазу југозападној кули изграђена је грађевина правоугаоне основе (12,85 × 8,30 m) са анексом на западу и двориштем на југу. У оквиру овог малог комплекса уочене су две фазе окупације. Сама грађевина је подигнута у првој фази. Њени зидови, саграђени од камена везаног глином, очувани су на просечној висини од 1,30 m. Опека и малтер коришћени су једино за обликовање довратника врата са дрвеним прагом, ширине 1,70 m, која су постављена на јужном зиду просторије. У средишту просторије налази се блок од кречњака који врло мало надвисује подницу од набијене земље и који је служио као основа дрвеног или каменог стуба. Спрат је био саграђен од дрвених греда и лепа, а кров од црепа.

У каснијем периоду саграђено је двориште и анекс који повезује главну просторију и западни бедем. Ова последња имала је двоја врата, на северу и југу, која су касније зазидана. У основи поднице од набијене земље, у југозападном углу налази се јама која је, без сумње, служила за углављивање питоса, као и један канал од опека који се пружа средином просторије.

Испред улаза у јужно двориште, са источне стране налази се мала камена платформа. Улаз, ширине 1,90 m, уоквирен је једним управним зидом на бедем и ступцем наслоњеним на угао главне грађевине. Постојање другог ступца уз бедем, 3,50 m западније, указује на постојање затворене терасе на овом месту, као и дрвеног степеништа. У западној половини дворишта налази се добро очувано поплочање од шкриљца, а у источној два канала који воде од куле и средине дворишта ка накнадно пробијеном отвору у бедему. Грађевина је разорена у пожару. Најмлађи нађени новац датује се у време Фокине владавине.

---

[1] Види извештај у *Старинару* XLVIII (1997), 213–217.

[2] Кампања 1998. године трајала је четири недеље. Наредне године истраживања су сведена на две недеље због познатих догађаја, да би од 2000. године ископавања трајала пуних пет недеља. Свим кампањама ископавања од 1998. до 2003, поред потписника, учествовали су: Ј. Пешић (Народни музеј Лесковац), П. Шпехар (Археолошки институт Београд) и Ч. Васић (Регионални завод за заштиту споменика културе у Нишу). У једној или више кампања узели су учешће: М. Аћимовић, Т. Бенцаревић, C. Burgardt, B. Dechanet, M. Dondos, C. Grunenwald, M. Heilig, Н. Лазаревић, В. Мартиновић, В. M'Barek, Н. Мрђић, М. Петровић, С. Стаменковић, Н. Станковић, С. Црнобрња, J.–J. Viroulet, M. Zehnacker.

[3] Ток истраживања може се пратити захваљујући редовним годишњим извештајима: B. Bavant, V. Ivanišević, Caričin Grad, *Mélange de l'École française de Rome – Moyen Age* 109 (1997), 645–651; 110 (1998), 973–976; 112.2 (2000), 1087–1094; 113.2 (2001), 963–969; 114.2 (2002), 1095–1102, 115 (2003), у штампи; Исти, Царичин Град, рановизантијски град, *Старинар* XLVIII 1997 (1998), 213–217; Исти, Царичин Град – Истраживања, *Лесковачки зборник* XXXVIII (1997), 419–424; XXXIX 1998 (1999), 489–496; XL (2000), 335–340; XLII (2002), 55–68.

[4] А. Дероко, С. Радојчић, Откопавање Царичина Града 1947, *Старинар* I (1950), 119–142, посебно 130, сл. 16–17 (Јужна капија), 18 (југоисточна кула) и 19 (југозападна кула); В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град*, Београд 1977, 94–95.

[5] Блокови повађени после 1947. године нађени су у североисточном делу ископа међу шутом.

[6] О аквадукту: В. Кондић, В. Поповић, *нав. дело*, 130. Канал, у првом делу подземан, преко стубаца и лукова је премошћивао плато југозападно од града; На овом делу откривено је и рестаурирано неких дванаест стубаца.

[7] Дуго се сматрало да су се стубови налазили само испред појединих јавних грађевина: види В. Кондић, В. Поповић, *нав. дело*, 99.

[8] Ови елементи су били зазидани у улазу западне куле Јужне капије Доњег града.

ВЕСНА БИКИЋ, Археолошки институт Београд

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА – ИСТОЧНО ПОДГРАЂЕ

Истраживања на падини представљају завршетак сондажних ископавања из 1997. године, када је испитивана стратиграфија културних слојева уз североисточни бедем Подграђа, као и техника градње истог бедема. Том приликом утврђене су и коте нивоа падине у средњем веку, на основу којих је било започето уклањање насипних слојева из познијег раздобља до средњовековних нивелета

према североистоку, односно Цркви свете Петке. Ископавањима у 2001. години завршени су поменути раније започети радови, тако да је највећи део падине у целини уређен. Приликом ископавања сакупљени су бројни налази, претежно делови керамичких посуда, на основу којих је потврђено да је засипање Источног подграђа извршено у другој половини 17. и у току 18. века, и то материјалом са простора Горњег града, као и да је том приликом делимично или потпуно дошло до спирања средњовековних и античких слојева, о чијем постојању сведоче тек спорадични налази.

Тежиште истраживања било је у сектору Источне капије II, са спољне стране, на месту споја бедема Подграђа и зида јужне куле капије. На овом месту ископавања је 1968–1969. године вршио Завод за заштиту споменика културе града Београда, и том приликом откривени су остаци једне камене зграде која је изграђена у раздобљу 1717–1739. године, чији су темељи били делом укопани у насипне слојеве из претходног столећа. Радовима на уређењу простора, који су изведени у истој истраживачкој етапи, делови овог здања местимично су уклоњени, а простор делимично истражен, до нивелета културног слоја из 17. века.

Циљ археолошких ископавања у 2001. години био је да се испитају начини градње бедема и јужне куле Источне капије II, затим културни слојеви у које су поменути елементи фортификације укопани, као и слојеви који су се формирали на том месту након њихове изградње, што представља неопходан предуслов за почетак будућих обимних радова на откривању једне од грађевина на овом простору која је приказана на плановима са краја 17. столећа. Сонда је отворена на простору између трасе бедема Источног подграђа и шетне стазе која се од Цркве Ружице спушта у Доњи град. С обзиром на постављени циљ ископавања и затечени рељеф, дужина сонде са северне стране одређена је у односу на тачку споја зида јужне куле Источне капије и бедема Источног подграђа, од које је одмерено по 2,5 m у оба правца, тако да износи укупно 5 m. Са истока и запада сонду ограничава калдрмисана стаза и степениште у наставку, па је ширина сонде на овим странама по 3,40 m.

Резултати добијени приликом најновијих ископавања су од вишеструког значаја за даља изучавања средњовековног градитељства, када су фортификације у питању. Бедем је изграђен на једном гребену стене тако што је темељна зона укопана делом у касноантички и делом у позносредњовековни слој, који су били у паду према северозападу. Ширина темеља износи 0,90 m до висине од 3,20 m, да би од те висине до круне бедем био зидан у пуној ширини од 1,80 m, тако да је темељна зона бедема представљала неку врсту подзида. Изградњом бедема пресечене су две малтерне поднице које су могле припадати стамбеним објектима, између којих су били нивелациони слојеви.

На приближно истој нивелети започето је зидање лица бедема и јужне куле Источне капије II. Ова два зида нису у грађевинској вези, будући да је бедем подигнут након изградње капије, тј. после 1456. године, а такође се и начин зидања разликује. Зид куле грађен је каменом средње величине у правилном слогу, док је лице бедема грађено каменом различите величине, местимично опеком, а поједине деонице су дерсоване.

Слојеви који су се формирали уз описане зидове у ствари су делови културних слојева који су се спирали са виших делова падине, тако да су по материјалу мешани: поред керамике 17. века у њима има делова позносредњовековних и касноантичких керамичких посуда. Међутим, највероватније у другој половини 17. столећа уз бедем Подграђа подигнут је један дрвени објекат који је страдао у пожару, а делом је уништен укопавањем темеља објекта из 18. века. Над спаљеним остацима дрвене куће урушавао се подужни зид објекта из 18. столећа, а поменута архитектура је у најмлађем нивоу негирана слојевима насипа са керамичким, стакленим и металним налазима из позних деценија 18. до почетка 20. века. Најважнији резултат ових ископавања односи се на начин зидања бедема Подграђа, што умногоме доприноси сазнањима у вези са техникама изградње обимних зидова у позном средњем веку.

У оквиру ових радова, ископавања малог обима извршена су у унутрашњости јужне куле. Добијени резултати о нивелетама темеља, као и слојевима у које је зид куле укопан подударни су подацима добијеним приликом ископавања уз спољно лице истог овог зида, односно простору Источног подграђа.

МАРКО ПОПОВИЋ, Археолошки институт Београд

ЦРКВА СВ. ПРОКОПИЈА У ПРОКУПЉУ

У оквиру заштићеног споменичког комплекса цркве Св. Прокопија у Прокупљу, у лето 2000. године, започета је изградња новог парохијског дома без потребних сагласности надлежне службе за заштиту споменика културе. Том приликом у источном делу порте ровокопачем су ископани темељни ровови, ширине 0,70 m, за објекат правоугаоне основе, димензија 24,5 × 12 m. Овим радовима тешко су оштећени археолошки културни слојеви до дубина 1–1,5 m. У профилима ископа могло се јасно уочити да је пресечено више скелетних гробова, уништен део средњовековног културног слоја, као и трагови старије архитектуре. Радови су обустављени од стране надлежних служби пре почетка зидања темеља, а покренуто је и питање кривичне одговорности за оштећење културног добра.

Заштитна археолошка ископавања, у организацији Археолошког института у Београду и Музеја Топлице у Прокупљу[1], трајала су укупно око 70 радних дана, што је било условљено расположивим бројем радне снаге и веома ограниченим средствима. Обављена су са прекидима у оквиру три кампање и то: 4–14. 12. 2001, затим 31.5 до 2.8.2002. и 4.9. до 19.9.2002. године. Био је предвиђен и наставак истраживања ради употпуњавања добијених резултата, али услед објективних околности то још увек није остварено.

Источни део црквене порте је у паду који је нарочито изражен на делу према улици. На том простору ранијим нивелационим радовима поремећена је некадашња конфигуација терена. Заштитна археолошка истраживања била су ограничена на простор обухваћен бесправним ископом за темеље парохијског дома, односно простор правоугаоног габарита, димензија 24,5 × 12 m, са подужном осом оријентације север-југ. Затечена површина била је омеђана рубним темељним роровима, затим једним подужним и са више попречних укопа. Стање на локалитету условило је и методологију заштитних ископавања. Цела површина подељена је по подужној оси на западну и источну половину и секторе који су били подељени затеченим роровима. Пре бесправног ископа археолошки слојеви на западној половини су били у целости сачувани, док на источној, ближој улици. млађи нивои су су у знатној мери већ били оштећени ранијим нивелацијама.

Након заштитних археолошких ископавања констатована је сложена стратиграфска ситуација, која је била и већ раније уочена приликом истраживања вршених уз саму цркву Св. Прокопија. На истраженом простору констатовано је пет основних хронолошки издвојених стратиграфских хоризонта и то:

– антички хоризонт 3–4. века са остацима монументалних терми.
– рановизантијски хоризонт 6. века са трагом насеобинског слоја.
– средњовековни хоризонт I са остацима некрополе 11–12. века
– средњовековни хорозонт II са остацима насеобине 14. века
– позносредњовековни слој – нестратифициран материјал и појединачни гробни укопи

Најзначајнији налаз на истраженом делу локалитета, без сумње, представљају остаци пространих солидно грађењих терми, које представљају део урбане структуре римског *Hammeum*-а. Откривен је део аподитеријума-централне просторије оријентисане у правцу северозапад-југоисток. Ширина просторије је поуздано утврђена и износи 10,30 m. Дужина јој није утврђена будући да према је југоистоку пресеца траса улице са пратећом денивелацијом, којом је тај део објекта у целости уништен. На супротном крају централне просторије откривена је добро очувана пространа апсида ширине, односно пречника 7 m, а дубине око 4 m. Уз спољно лице била је ојачана са два пиластра. Са јужне стране централне просторије откривен је део суседне мање одаје, такође завршен апсидом, који залази под профил откопне површине. Тај део објекта би требало накнадно истражити. Откривени зидови терми, дебљине 1,10 m, у нижим зонама грађени су каменом, а у вишим опекама. На најбоље очуваном делу преостали су до висине 0,60–0,80 m. У питању су остаци укопаног дела са хипокаустом од кога су откривени само трагови. У темену апсиде откривен је добро очуван засведени отвор хипокауста, ширине 0,44, а висине 0, 35 m. Слични, наспрамно постављени отвори,

постојали су и у оквиру бочних зидова централне просторије. Под на коме су лежали стубићи хипокауста најбоље је очуван у апсиди где су му уочене две фазе обнова, првобитни, на коти 260.50, био је поплочан опекама утопљеним у малтер. Над њим лежао је слој гари и пепела, који је затворен млађим подом од малтера, над којим је такође било гари. Откривени део терми био је укопан у здравицу, али и старији слој који одликују трагови паљевине и гари. Налазе из овог најстаријег слоја чине ситни уломци римске керамике, оквирно датовани у 3. век. Цео простор терми био је засут шутом у коме су уочени фрагменти касноантичке керамике, као и налаз једне крстасте фибуле са луковичастим крајевима.

Археолошки налази из најстаријег слоја указују на могућност да се терме, чији су остаци делимично истражени, оквирно датују у 3. век. Пре изградњи терми на том простору је већ био образован релативно танак антички културни слој у коме је било и спорадичних налаза праисторијске керамике. Време разарања терми могла би бити друга половина 4. века.

Рановизантијски хоризонт образован је над шутом порушених терми. Слој овога хоризонта није било могуће поуздано издвојити на целој откопној површини. Јасно је документован само на простору северно од апсиде терми где су откривени остаци једне спаљене куће. Откривен је под од запечене земље, на коти 261.39, над којим је било урушеног кућног лепа и трагова плетера. На поду откривен је фрагментован керамички лонац, два поклопца, као и ситнији уломци других посуда. У питању је било скромно здање грађено од дрвета и плетера, са зидовима који су били облепљени блатом. Услед делимичне истражености димензије ове куће, која је страдала у пожару, као ни облик основе нису се могли одредити. На основу анализе откривеног археолошког материјала остаци куће су датовани у 6. столеће.

Старији средњовековни хоризонт на локалитету у непосредној је вези са изградњом цркве Св. Прокопија у 11. веку. Уз цркву образовала се некропола чији је један део са источне стране истражен у оквиру заштитних ископавања о којима је реч. Откривено је укупно 69 гробова, углавном укопаних у шут и рушевине терми, али и на простору даље ка северу. Већина гробова је правилне оријентације запад-исток, али је известан број, готово половина откривених, укопан у односу на зидове терми, те одступа од уобичајене осе за више од 30 степени. Међу откривеним укопима налаза је било само у три гроба што отежава хронолошко одређење некрополе. У гробу 65 откривена је наруквица од бакарне уплетене жице са петљама на крајевима, а у гробу 67. једно лоптасто бронзано дугме. Оба ова гробна прилога могу се поуздано датовати у 12. век. Међутим, у гробу 35, крај бутне кости откривена је гвоздена кугла, односно пушчано зрно, карактеристично за раздобље 17–18. века. На основу ових налаза, али и положаја сахрањених, има се утисак да постоје два временски различита хоризонта сахрањивања. Можемо претпоставити да су у време укопавања старијих гробова остаци зидова терми још увек били видљиви, што је предодредило и њихову релативно неправилну оријентацију. У прилог овој претпоставци говоре положаји датованих гробова бр. 65 и 67. Са друге стране неколико гробова правилне оријентације укопано је у остатке зидова, међу њима и гроб 35, што би указивало на млађи хоризонт сахрањивања. Нажалост, знатан део гробова је уништен или тешко оштећен радом ровокопача па се на основу резултата добијених на површини где су вршена заштитна ископавања не могу доносити коначни резултати. Једино је могуће поуздано закључити да је сахрањивање на простору порушених терми започето након изградње цркве Св. Прокопија, односно током 11–12. века, што смо издвојили у средњовековни хоризонт I.

Млађем средњовековном хоризонту одговара насеобински слој са остацима кућа, који се образовао над порушеним термама и поменутом рановизантијском кућом, али и старијим укопима некрополе. Међу боље очуваним насеобинским траговима издваја се малтерна подница једне делимично истражене куће, на коти 261.53, која је по оси север-југ имала дужину око 4,5 m. Испред ове куће откривен је укопани трап, некада обложен дрветом, од кога су остали угљенисани остаци. Међу налазима из овога слоја издвајају се један већи фрагментовани крчаг, као и уломци трпезне глеђосане керамике. Према својим основним одликама овај материјал је идентичан са налазима из оближње тврђаве Хисар и може се датовати у другу половини 14. и прве децније 15. века, односно раздобље пред турско освајање.

Најмлађи позносредњовековни слој стратиграфски је јасно одређен, али је хетерогеног састава. У западном делу откопне површине дебљина му износи око 0,50 m, док ка источном, раније денивелисаном, простору ишчезава. У структури слоја јавља се шут, који потиче од позних насипања приликом неке од обнова цркве. У овом слоју јављају се и уломци карактеристичне керамике турског

раздобља. Није се могло поуздано утврдити да ли је источно од цркве било стамбених објеката, који би хронолошки одговарали овом хоризонту. Јасно је уочљиво да је на том простору током 17–18. века повремено вршено сахрањивање, и да тој млађој некрополи припадају неки од истражених, раније поменутих гробова.

На угроженом простору источно од цркве Св. Прокопија завршена су заштитна археолошка ископавања, али истраживања комплекса терми треба наставити. Остао је неиспитан простор са источне и јужне стране где постоје очувани остаци овог објекта. Истраживањима на том простору сагледала би се преостала целина.

Резимирајући у целини поменуте резултате заштитних археолошких ископавања може се закључити да се дошло до нових значајних сазнања о развојним етапама урбане агломерације на простору данашњег Прокупља. Драгоцено материјално сведочанство у том смисли представљају остаци монументаних терми који посредно указују на значај римског *Hattеит*-а, претече српског средњовековног *града Светог Прокопија*, и данашњег Прокупља.

---

[1] Руководилац Пројекта др Марко Поповић, радовима на терену руководила је Јулка Кузмановић.

КРИТИЧКИ ОСВРТИ – APERÇU CRITIQUES

Blagoje Govedarica, ZEPTERTRÄGER – HERRSCHER DER STEPPEN,
Die Frühen Ockergräber des älteren Äneolithicums im Karpatenbalkanischen Gebiet
und im Steppenraum Südost- und Osteuropas, Heidelberger Akademie der Wissenschaften,
Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans,
Monographien Bd. VI, H. Hauptmann, Herausg., Mainz am Rhein, 2004: 370 pages, 56 plates of drawings,
VIII plates of photographs, 77 maps, photographs, tables, graphs and drawings in the text,
Bibliography, indexes, list of illustrations.

The monograph by B. Govedarica is mostly based on independent investigation but also on comprehensive systematically selected material. Its main objective is the most complete distinguishing of the time (second half of the 5th millennium BC) and very large area with approximately 38 burial places and a total of 82 ochre burials from the Early Eneolithic of the Carpathian-Balkan and Black Sea – steppe area. In this large area of continental size there were 92 individuals buried in the investigated graves. If to this number also (scanty) data from the literature is to be added then certain rise in numbers could be expected (p. 167).

An uneven distribution of existing archaeological material among the ochre burials and their Carpathian-Balkan and steppe surrounding influenced certain strain of monograph composition. The eight chapters did not examine, as expected, types of material selected beforehand with accompanying analyses and explanations of funerary ritual of these atypical burials. Instead of this customary manner of discussing of particular themes, separated in chapters, there are many intrusions considering social aspects of this distinct funerary ritual. The periodization of Early Eneolithic cultures within the investigated area, their relive chronological position, definitions of early ochre burials could be found, for instance, in chapters I, IV–V, VIII; mortuary practice and rituals, funerary structures, manipulation of the deceased, disposition of grave goods, structural analysis of offerings were also discussed in chapters III, VI–VII. The connections of ochre burials and neighboring cultures are explained in a section of chapter VII and finally cultural and historical analysis of the ochre burials development, problem of their origin and social attribution, of rich and poor funerals are mostly compiled in chapter VIII with final conclusions in chapter IX.

Furthermore, all chapters are actually aggregates of shorter or longer discourses often connected only by the framework of general theme. The geographic maps and chronological tables in the text are also adjusted to the monograph composition that is to the gradual introduction into comprehensively set study about Early Eneolithic ochre burials.

* * *

The occurrence and origin of ochre burials provoked and still provoke different explanations and hypotheses. Among other things was emphasized their active participation in long-lasting connections between different Early Eneolithic cultures, which occupied exceptionally large area separated into large ecological zones.

The ochre burials characterized by unique forms of material culture like abstract and zoomorphic stone scepters or in the early phase long swords – spears with flint blades, created, as we said before, as original also unusual composition of this monograph. Studying exclusively in advance chosen distinct cultural phenomenon, reduced to fixed funerary ritual practiced in an area with great cultures or complexes means, in short, methodological approach from individual to general. There is no need to emphasize that contemporary prehistoric archaeology when explaining material culture by stratigraphic-chronological method is actually aiming at explanation of given phenomenon or its component when it primarily establishes general picture, thus opening the discussion about each individual theme.

It is understandable that B. Govedarica could have not evaded essential characteristics of Early Eneolithic in the territory from the Lower Danube basin to the north Caucasus putting them to use of his basic thesis. After establishing appropriate structure of discussion with ochre burials always in the background, as is suggested by the chosen title »Scepter-bearers – masters of the steppe« B. Govedarica created complex, documented description of comprehensive character adding to it the ample and diversified discussion of the theme. Talking about all elements and data used in that process would mean to write another book instead of reviewing this one. These necessary (previous) remarks have been also considered by the author in the monograph introduction, where he explained the adopted method appropriate to the chosen theme recognized in the light of investigations conducted so far.

In that regard he also says that monograph consists of five basic thematic segments (which do not correspond with chapters) divided in ten sub-chapters and the latter being discussed in 26 capitals (p. 19).

* * *

Discussing subsequently the content of his systematic and particularly well-documented investigations, which preceded publishing of monograph, author provided concise (archaeological) characteristics of the early ochre burials. After extensive study of the new and earlier archaeological material as well as the history of investigation he in the conclusions of his book defined even more precisely the existing characteristics of ochre burials now completed and better chronologically determined.

The most important characteristic of the ochre burials that author rightfully uses as connective tissue of all chapters is their distribution »from eastern Pannonia all the way to the west Caspian plains«. Or even more striking »these burials are in comparison with their cultural or population environment more or less alien element« (p. 14). On the contrary they are mutually similar considering burial practice and offering deposition so they could be used according to the data they offer for chronological and other determination of the local cultures. If according to their characteristics these burials represent certain social relations in the Early Eneolithic within this vast area then different range of their explanation and cultural determination is not unexpected. Furthermore, they had been in certain regions brought into accord with chronological systems, which generally differ from each other. Synchronization of these systems of Late Neolithic and Early Eneolithic was also the principal task in understanding of this characteristic phenomena of the Carpathian--Balkan and steppe area where northwest and north Black Sea coast played prominent role.

The methodological resources used in the monograph for achieving this goal are very diversified to the smallest detail in order to adapt to the small number of necropoles and individual burials, which are very important as closed associations. For the requirements of this review is thus more useful to mention at the very beginning some of the final results of the monograph and thus on the basis of direct examples to get acquainted with the analytic method leading to such results.

In the course of defining the geographical frameworks of investigation two models were used: first one concerns the borderlines between the Early Eneolithic of southeast Europe and the steppe regions of Ukraine and second one studies distinct cultures in certain regions of this area paying special attention to their evolution during Early Eneolithic and existence of ochre burials within these cultures. Participation of those burials is not limited by their quantity, which is remarkably small within this huge territory occupied by Early Eneolithic cultures different according to their provenance and evolution.

Closely connected with spatial distribution of ochre burials also possible westward migrations of steppe populations were considered as they had been discussed since the first information about ochre burials and their grave assemblages. Two possible principles were suggested: a. Migrations or alternating intrusions of steppe Eneolithic populations towards southeast Europe as method of distribution of new material culture and social organization; b. Mutual contacts and gradual merging of steppe groups and autochthonous communities of Balkan-Carpathian area and Black Sea coast initiated already in the Late Neolithic. The significant influences of social and religious system of the steppe Eneolithic are also discernible in this process (p. 42–43).

The occurrence of early ochre burials has been often explained as indication of ensuing nomadic migrations westward towards the Carpathian basin and the Balkans. Their bearers according to the recently valid thesis contributed to the great extent to Indo-Europeization of this area. The enigma of this mosaic process constantly discussed has been until recently closely related to the invasions of representatives of Pit Grave culture of Late Eneolithic. However, the monograph does not concern this as events out of the reach of its central theme – phenomenon of Early Eneolithic ochre burials in the territory where they were physically present.

* * *

The concluding consideration of the author in the introduction, present from the very beginning of investigation of early ochre burials concerns the essential explanation of this phenomenon – whether it had been direct migration or it had been diffusion of new social organization and new social relationships. To this task the book owes, as we have seen, its composition designed to explain just one element in the ritual or religious unity of the region with diversified cultures. The selected element is, as follows, distinctive mortuary practice represented in individual burials or in burials within small groups with extensive ritual use of ochre.

The existing investigations have already included those regional cultures, which certainly were the matrices for early ochre burials just aiming at distinguishing characteristics of this mortuary practice. The limits depended on available (published) data and what is more important gathered at one place.

Following this standard approach to the heterogeneous material B. Govedarica came to conclusion, at first sight rather risky, that slightly over 80 ochre burials scattered throughout this Euro-Asian area still represent when taken together significant investigation potential. Because these burials, considered in such a way make comprehensible rather unclear chronological and religious characteristics of the Early Eneolithic cultures throughout the entire investigated territory.

Comprehensive discussion about established definitions of the ochre burial horizon convinced the author that it is necessary to establish general starting point for such extensively conceived and established investigation. Therefore special attention was paid to congruity of funerary ritual demonstrated in the contents of grave goods as well as in distinguishing of these graves from their cultural environment. B. Govedarica distinctively emphasizes the resemblance of this mortuary practice even at great distances and which is much mutually closer than the expected typological or ritual relations with local milieu (p. 60) are.

Worth of consideration, particularly for this review, is author's quoting of all new results of investigation of the Early Eneolithic in the central Balkans. As we shall see it concerns in the first place the early copper metallurgy in the Late Vinča culture as well as in the northwest coast of the Black Sea.

* * *

The author emphasized in explanation of his concept of the monograph the necessity of comparative investigation of the environment specially exposed to climatic conditions of late Holocene with extreme changes of the Black Sea level. For the archaeology of the ochre burials most important is climatic optimum of middle and late Atlantic period (around 3380–3300 BC). The Black Sea level at that occasion had risen to the first maximum

(around 3 m under present day sea level). The warm and wet climate was favorable for development of Neolithic and Early Eneolithic agricultural cultures in the Carpathian basin and along the Black Sea coast. The rising of the sea level is confirmed by the sunk settlements along southwestern coast of the Black Sea as well as by location of burials from the time of Varna culture that are now one meter under the underground water level.

The consequences of long-lasting fluctuations of the Black Sea level had been considerable regarding geomorphologic and climatic situation in the coastal and lowland regions. The hilly terrains as well as plateaus in the east Balkans at higher altitude remained out of reach of high waters i.e. marshes and swampy areas. The Black Sea transgressions and regressions have probably had certain influence on such important cultural changes within vast area from the West Carpathians to the North Caucasus witnessed by single or group ochre burials but they were not decisive for their occurrence and further distribution (p. 21–28).

In order to emphasize and analyze conspicuous typological resemblance of the ochre burials (known so far) all collective and single burials in this area are presented in this very exhaustive chapter. On this occasion the territorial and cultural entities, which are the framework of the monograph, were identified and defined: 1. Carpathian basin; 2. North Pontus and West Pontus zone; 3. North Pontus – Azov zone; 4. Volga – Caspian zone; 5. North Caucasus (p. 61).

Distinct regions depending on typological and chronological characteristics of the early ochre burials have been distinguished within these zones. The detailed analyses of the typology of material culture and the ritual context of these small necropoles yielded one interesting result: identification of the most affluent graves of this funerary ritual. They combine territorial, chronological and religious-ritual act of burial and hence it is worthwhile to examine this selection as it represent in a best way the attitude of the author himself in evaluation of the complex of early ochre burials. These are the following graves: 1. Giurgiuleşti (Republic of Moldavia); 2. Casimcea (Dobrudja, Romania); 3. Čapli group of burials (Dnepropetrovsk, Ukraine); 4. Petro Svistunovo (Chervenoarmijsk, Ukraine); 5. Voroshilovgrad (Lubansk, Ukraine); 6. River Devnja (south Dobrudja, Bulgaria) (p. 205–206).

The burials were selected according to the relative chronological horizons of interment (I–III, which we will discuss later) but they are not the only rich burials within specific horizon; hence in the horizon I (before emergence of scepters) was added also Krivoj Rog for comparison with exceptional early necropolis Giurgiuleşti and as an example of correspondence of mutually distant early ochre burials.

In horizon III, within regional groups Suvorovo and Novodanilovka the burials belong to the identical zones of distribution (II and III) but they were also at rather great interdistances but it could be expected for such large territory with ochre burials.

The contents of grave assemblages from the burials in horizons I/1 and I/2 served the author as best confirmation of internal relationships of this complex at great distances already in the initial phase of distribution of this distinctive mortuary practice. The analysis of grave assemblages from Giurgiuleşti, Krivoj Rog and Čapli confirmed that there are conventional grave goods from the preceding, Neolithic tradition (e.g. decoration of wild boar canine tooth, long flint knives, triangular stone axes and spearheads, jewelry of shells as well as ochre). The new things in grave assemblages are tools and weapons of copper, jewelry of copper and gold as well as distinctive abstract and zoomorphic scepters.

Rather infrequent are massive copper artifacts: axes-adzes, chisels and long awls while the jewelry including first of all cylindrical and circular copper beads is by far the most numerous. Of similar relative chronological significance is the occurrence of gold jewelry in the earliest horizon (I) of early ochre burials.

Particularly interesting is also the fact that among the graves of horizon II, which was encountered within different geographic zones (I, III–IV) there have not been distinguished rich burials if the variant Decea Mureşului in Transilvania is excluded. The horizon II is contemporary with the time of scepters – maces and includes also the graves scattered throughout large area from Transilvania to the Volga – North Caucasus area.

On the other hand, horizon III characterized by stone scepters (zoomorphic and abstract) besides the largest territorial expansion of early ochre burials also yielded four rich graves in regional groups Suvorovo and Novodanilovka. Casimcea and River Devnja belong to the first group while Petro Svistunovo and Lugansk belong to the second.

Casimcea is much better known for zoomorphic scepter (variant B) than for the series of stone spearheads and triangular axes; river Devnja is famous for copper and gold objets: flat axe, chisel and copper ingot, string of 34 rings of golden wire. Fundeni – Lungoci, another grave from Suvorovo regional group, is renowned for the bracelet of massive gold wire (type Pločnik) and string of 44 golden rings instead of usual copper beads.

The finds from the regional Novodanilovka group are more modest: five bracelets of coiled sheet bronze and two hair ornaments (copper tubes) while Lugansk is known for different finds of stone tools and weapons along with unique axe made of antler branch.

Similar proportion of metal and traditional finds made of stone and bone, with distinctive copper and gold jewelry was also encountered within relative chronological horizons (I–III) of the ochre burials.

Considerable quantity of copper jewelry including 19 bracelets, 18 pendants, one neck-ring (torque), 6 earrings and around 7000 copper beads was discovered in the grave associations of the earliest horizon (I). The proportionally large amount of copper jewelry is an exclusive characteristic of this horizon.

In horizon II the innovation is appearance of pins with both tips bent – some kind of pin for the dress as an early prototype of fibula. There was also found the axe-adze (Carpathian-Pannonian Jaszladany type) indicating late or according to Pannonian-Danubian chronology middle Eneolithic.

The grave associations from horizon III one of most widely distributed horizons of ochre burials are of more heterogeneous contents. The relatively frequent occurrence of gold jewelry (one bracelet and 78 hoops of golden wire) is conspicuous. This offers good ground for typological and chronological association with Varna culture.

Two axe-adzes and one flat copper axe bear witness to the connections with copper industry of Middle (Late) Eneolithic. Of similar typological significance are pendants and appliques.

If we exclude the total number of copper beads in horizons I–III (around 8500) then there are approximately 200 copper artifacts in early ochre burials not taking into account gold jewelry mostly found in horizon III.

* * *

As we already said the objective of monograph of B. Govedarica is clarification of the special funerary ritual in the Early Eneolithic of Carpathian-Balkan and Black Sea-Steppe region so every review regardless of its intention must be concerned with graves. Following the text of monograph the reader is one more time faced with methodological approach, often repeated in the analyses of social changes in the Early Eneolithic, which recognize contemporary funerary rituals as documentation of these changes. Therefore, distinctive character of interment deeply rooted in the ochre burial complex is the leading theme of the monograph present on every page.

The conclusion about territorial and relative chronological sequence of early ochre burials indicates geomorphologic as well as typological entities. Considerable attention is paid to the metal finds as valid criterion of relative chronology of burials within the same ritual context. The geographical distribution is not at the same time also the relative chronological one as all three horizons of burials have been encountered more or less within the sites from different already mentioned zones. There are as we have seen five zones in the area from Carpathians to the Caucasus with time interval of burials divided in three horizons. Fitting of both basic divisions into collective picture of time and space of Early Eneolithic ochre burials is the first prerequisite for understanding the concept of the monograph.

It is at the same time acceptable that geographic entities has their distinctions in material culture, mostly of local character, not interfering with previously explained course of discussion about mortuary practice in the Early Eneolithic of the investigated area (p. 251–270).

The book offers another indicator of mutual typological characteristics of material culture present in the ochre burials. This is presentation of most frequent types of grave goods from all burials classified in the horizons I–III.

Not going into details of extensive discussion about grave goods in general three essential groups of finds are emphasized: metal objects, tools and weapons of flint and jewelry made of shells or animal teeth (p. 197).

The group of metal artifacts consists mostly of jewelry with regular occurrence of bracelets and beads of copper in all horizons except horizon III in the zone Volga-Caucasus. Pendants and earrings were mostly found in horizon I while gold jewelry was concentrated in horizon III. Rather scarce massive copper tools and weapons occur in horizon II and more frequently in horizon III. The awls were in use in all three horizons while distinct two-sided pins were encountered only in horizon II.

The pottery was encountered in the mentioned horizons of ochre burials in such a small quantity so it was not worth of special artifact group. The grave associations with one or two vessels are very rare and vessels are deep bowls or pots of Carpathian--Danubian type and those with elongated pointed base common in the steppe Eneolithic. Missing of pottery analyses usually common for prehistoric archaeology turns our attention, owing to circumstances, to the above mentioned groups of grave goods as only reliable typological material.

Therefore, the interest for metal finds in the grave associations of the steppe ochre burials and those from north Black Sea coast is justified. They are reliable evidence for the existence of Early Eneolithic copper metallurgy of diverse intensity within this vast area. Hence, the author of the monograph devoted many chapters to the groups of grave goods subjecting them to the analyses of typology, function and ritual meaning.

The introductory chapters of the book are devoted to the funerary ritual of ochre burials and generally speaking this ritual is distinguished into act of interment and custom of placing the offerings in the grave, classified as it is said in three basic groups.

Nevertheless it should be emphasized that there are regional differences in furnishing of the graves but they do not require further subdivisions within basic zones of distribution. The ritual placing of the deceased in the grave in crouched position on the back i.e. with legs raised and knees flexed was ubiquitous. This deeply rooted custom along with covering of the burial pit bottom and body of deceased with ochre (often rather lavishly) are most important characteristics of this type of burials. The eastward orientation of the dead is most frequent, more often for the men and less frequent for women and children.

* * *

We have already emphasized small quantity of massive tools and weapons of copper in early ochre burials in contrast to complete prevalence of copper jewelry. The axe-adzes and flat axes – chisels belong also to the different types of Carpathian-Balkan provenance (p. 102).

From the site Fălciu (regional group Suvorovo, zone 2, burial horizon III, grave 1) comes axe-adze of type Şiria that is renowned in the Carpathian basin. The other finds include: river Devnja (regional group Suvorovo, zone 2, burial horizon III) flat axe, winged dagger: group of graves Petro Svistunovo (regional group Novodanilovka, zone 2, burial horizon III) specimen from destroyed burials, in fact finishing off of probably unsuccessful specimen of hammer-axe; Decea Mureşului (zone 1, burial horizon II) axe-adze of Jaszladany type distributed in Pannonia.

For the copper metallurgy in the Early Eneolithic of the central Balkans particularly interesting is occurrence of hammer-axes and long chisels of Pločnik type in the Black Sea and steppe areas. These artifacts have not been encountered in the steppe ochre burials but a specimen of hammer-axe of this type comes also from closed assemblage – well-known hoard from Carbuna in Moldavia. This find is for the time being the most distant point of distribution of axes of Pločnik type to the east of Carpathian-Balkan area. In the Carbuna hoard was found besides large amount of copper jewelry (pendants and beads) also the copper chisel of »Gumelniţa-Pločnik« type that characterizes together with mentioned hammer-axe the advanced phase of early copper metallurgy of central Balkans, technologically capable for mass production of massive tools and weapons.

Taking into consideration new results of excavations of the eponymous site Pločnik near Prokuplje author decided to date well-known copper hoards (I–IV) in the final phase of the Danubian variant of the Vinča culture (phase D–2), i.e. Vinča-Pločnik II (p. 259).

In addition to the reliable stratigraphic data about horizon of hoards from Pločnik that corroborate such dating it seems that there will be confirmed the existence of even later phase of the Vinča culture in central Serbia documented by closed pottery assemblages at Divostin near Kragujevac, the site of the

final Vinča culture phase. This phase approximately corresponds with the period of use of massive tools and weapons from the Pločnik hoards.

The reliable relative chronological data about Pločnik hoards are in congruity with also early date for the hoard from Carbuna (Cucuteni A), (p. 258). As we have seen there is a hammer-axe of Pločnik type in this hoard. The importance of this close chronological connection is even greater as it concerns other various jewelry from the hoard and affinity of this jewelry with the jewelry pieces from the ochre burials has already been emphasized.

There is yet another find to be added to the relative chronological sequence of archaeometalurgical character established with help of Pločnik hoards. It is a closed assemblage from the same period – grave 43 from the known necropolis Varna I at the Black Sea coast. Within the assemblage of objects deposited with the deceased was also hammer-axe of Pločnik type together with long chisel analogous with well-known specimens of the same type from the Pločnik hoards. The other hammer-axe denoted as type »Varna-Čoka« is actually just a variant of this earliest massive copper weapon (tool) originating as imitation of perforated stone battle axe, which was the final model of stone industry of Early Eneolithic in the central Balkans. In contrast to this, the copper dagger with long handle and with leaf-shaped tip identified as »spearhead« is closer in shape to long spearheads or swords of wooden construction and with double-edged blades of flint from the necropolis Giurgiuleşti. It means that there are certain typological links with west and north coast of the Black Sea. There is also resemblance in form of pendants and buttons from grave 43 with the steppe specimens of this type of dress jewelry, only the former were made of gold.

Another category, very responsible for introduction of Early Eneolithic of the Black Sea coast and the steppe region in archaeology includes stone scepters, zoomorphic and abstract and as we know from grave 43 also the scepters/stone battle axe or stone mace. Author was able to examine all three categories of scepters studied in the monograph from different aspects, taking the advantage of the insight in the current investigations. On that occasion the earlier list of scepters was completed taking into account that each specimen is unique considering the type and manufacture. The stone scepters classified according to the zones of their distribution and determined according to thoroughly discussed relative chronology have been perceived in their mutual relationship and according to the context of early ochre burials (p. 253–270).

The author also emphasized the aggravating circumstances resulting from scarcity of reliably dated zoomorphic scepters thus making their more precise dating difficult as well as identification of their function (four specimens of zoomorphic scepters come from investigated and four from destroyed burials). It seems, judging from typological classification of scepters into three variants (A–C) that these variants generally speaking represent also the regional groups.

Variant A, for instance, was encountered in Oltenia, Moldavia and east Thrace; variant B in Transilvania and Dobrudja while variant C was also encountered in Moldavia and exceptionally in Macedonia. The site Šuplevac (Suvodol) in Pelagonia is actually the southernmost finding place of zoomorphic scepters in the Balkans.

All three variants of zoomorphic scepters reveal some more realistic elements of otherwise strictly stylized animal style. The scepters according to the prevailing opinion represent horse heads carved in stone with some different details, which do not distort general appearance. Hence, it is possible that relief straps or engraved lines on the front of the head that correspond to the position of certain elements of horse harness (cheek-piece) in fact represent that very elements but greatly simplified. However, author gives emphasis to relatively late date for horse domestication that is contemporary with Pit Grave culture i.e. the beginning of Early Bronze Age.

According to geographical and relative chronological characteristics the scepters are concentrated in two groups: in the east it is North Caucasus-Volga group and in the west Carpathian-Balkan-North Black Sea. These groups are dated according to the finds from graves and settlements as follows: the eastern one to the period Cucuteni A3 – Tripolye B1 and western one to Salcuţa IV. The stone scepters, therefore, date from the final phase of Early Eneolithic ochre burials.

Considering that area of distribution of abstract and zoomorphic scepters is almost identical (there is difference in proportion) their simultaneous use is greatly probable. Hence, however, outcomes the possibility for distinguishing cult or social function of zoomorphic and abstract scepters the more so because they are entirely different in type and style. It is also possible that similar meaning and purpose of stone scepters explains the predominance of abstract scepters in the east in comparison with prevalence of zoomorphic scepters in the west.

* * *

The preceding chapters considered the material culture represented in closed associations of ochre burials. According to the nature of the matter the grave goods from necropoles illustrate the form of material culture of the community; and besides all offerings to the deceased need not to be contemporary but the funeral is the occasion that keeps them together at the same place. We have seen that such amount of material from the ochre burials (as their number does not exceed the scope of middle-sized necropolis) was not a difficult task for successful presentation accomplished in the first half of the monograph (chapters I–V).

The offerings to the deceased in this kind of funeral are clearly distinguished in two groups: offerings from traditional material culture and those obtained by trade or exchange. The imported objects clearly confirm non-existence of local metallurgy as copper artifacts in ochre burials are usually single finds often different in form and function. The only standardization could be noticed when jewelry, in particular of gold, is concerned.

The conclusion of the author that such system of exchange was mostly present in the earliest phase of ochre burials (horizon I) when the metallurgy of north Black Sea coast had been approaching its peak (necropolis Varna II) is acceptable. But in some of the burials from horizon III (grave River Devnja) were encountered besides copper artifacts also groups of high quality tools and weapons of flint typical (and popular) in the steppe region as far as the north Caucasus. The exchange, that is, was not running one-way, from the circle of Cucuteni and Varna culture towards the areas of early steppe Eneolithic but it was

reciprocal although asymmetrical. However, this also speaks in favor of assertion of B. Govedarica that Carpathian-Balkan Early Eneolithic had leading role along with strong impact of primary metallurgy of copper and gold.

The anthropological information from the complex of ochre burials would be of much help in explanation of those connections between two cultural circles of uneven (or different) level of development. We have already seen that number of investigated ochre burials is rather small but unfortunately there is even smaller number of graves with reliable anthropological analyses. In spite of the small sample it is conspicuous that there is simultaneous existence of robust European and gracile Mediterranean type that was encountered in this area already from the initial phase of Carpathian-Balkan Early Neolithic.

The skeletons of three adult individuals from the grave group Giurgiuleşti yielded the 2:1 ratio in favor of European type while warrior-tribal chief from luxurious grave 43 from Varna I necropolis is of European (Dinaric) type but with significant characteristics of gracilization. The influx of Mediterranean or »Mesomediterranean« population in the steppe areas of Moldavia and Ukraine was a result of gradual eastward expansion of Cucuteni culture and establishing of the Cucuteni-Tripolye complex. Similar events also resulted in establishing of culture Bolgrad-Aldeni II in Dobrudja. As a result of this was established first (and spacious) contact zone between two different cultural circles – western, the Carpathian-Balkan one and eastern, the steppe one extending as far as the Caspian Sea and North Caucasus.

Progress of the eastern circle in the Late Eneolithic and Early Bronze Age was to the great extent the result of horse domestication and the use of horses for transportation and riding. The author of monograph has doubts about this domestication taking place already at the time of ochre burials, as there is no reliable evidence to confirm this. It is, however, worth mentioning that process of domestication was preceded (as confirmed by paleozoology) by specialized hunting of large scope of those animals that were later domesticated. On the other hand, initial phase of domestication did not yield convincing morphological differences between wild and just domesticated animal species. Finally, cheek-pieces from the settlements of Srednji Stog culture (e.g. Dereivka) could hardly be explained as dress ornaments (p. 244).

* * *

The categorization of ochre burials, as we have seen, includes also their hierarchy, which thus reflects the real position of the deceased member of the community corroborated by the selection of grave goods when funerary ritual was identical. The social differences have been, however, encountered rather early, from Early Neolithic only to be emphasized in the Early Eneolithic inspired by introduction of new technology – metal processing. The cases of exceptionally furnished graves in Giurgiuleşti and Varna II speak in favor of social differences in the steppe communities even before the emergence of early ochre burials. The ensuing changes and acquisition of previously unknown new wealth consisting of prestigious copper and gold artifacts certainly increased differences in possession of social goods but also the possession of power.

B. Govedarica based his identification of social standing of the deceased buried in early ochre burials on the previous discussion and suggests the following classification: a. Graves of tribal chiefs; b. Graves of rich artisans; c. Graves of the groups of itinerant merchants. Certain ambiguity in precise determination of the social status of the dead buried according to strictly observed ritual of ochre burials could be noticed at first glance. The social difference between tribal chief and member of itinerant group of merchants – peddlers is great enough to indicate very large span of this division. These groups differ, as it seems much more according to level of hierarchy of tribal organization. The problems implied by proposal of such division result, on the other hand, from the expected problem of transformation of theoretical assumptions into real living circumstances of corresponding cultural period or phase. The early ochre burials are closely related according to superficial characteristics of the funerary ritual but it is still not enough for more precise definition of other attributes of their origin and long-lasting existence within rather distant regions.

There are certain amendments for this division suggesting that role of tribal chief, for instance, is less influential if it was limited to the position of the leader of warriors in campaigns; his responsibility as chief of warriors is important as social category and in that case this category has certain social privileges including also possession of material wealth (discernible as we assume in the contents of grave associations of rich ochre burials). Next most powerful in the tribal hierarchy was certainly – to use modern terms – category of clergy that also had prestigious social position. It is sufficient to add that the tribal chief was also the archpriest. The unity of social categories in proposal of division we are talking about is undeniable as they belong to the same social formation at the same time and within identical area. At the end, the real cause of social changes the segment of which was also the occurrence of ochre burials again brings to light the expansion of new technology – copper and gold metallurgy in the Early Eneolithic.

* * *

The absolute and relative chronology of early ochre burials was calculated according to the existing sequence of Early Eneolithic cultures in both areas – Carpathian-Balkan and Black Sea – steppe. While identification of cultures with ochre burials is easier for the western region because of systematically investigated necropoles (Decea Mureşului or Varna I, II) in the steppe region was mainly used coordinated multiregional chronological system. Widely dispersed the cultures of the Early Eneolithic of the steppes with the complex of ochre burials required more complex calculation of absolute dates including general synchronization of cultures discussed in the monograph.

The chronological tables arranged in the text start with periodization between 5600–1600 BC for central, east and south Europe. This table covers the interval from the Neolithic to the Middle Bronze Age coordinated with regional chronological systems of many authors (p. 54).

Similar synchronization of different (authors') versions is offered for the subphases of Pre-Cucuteni III complex (Tripolye A2 – Cucuteni A), Tripolye B1 complex concurrent with the period of early ochre burials in Carpathian-Balkan area (p. 212). The specific cultures from Carpathian-Balkan area were also dated on the basis of calibrated C–14 dates from certain sites sometimes yielding the series of tests. The same survey was

offered for the cultures in the steppe region and utmost attention was paid to the synchronization of key cultures – Cucuteni and Tripolye (p. 218, 225).

The previous absolute dates systematized according to sites and cultures made possible dating of Eneolithic cultures in the entire area of investigation and these dates are in agreement with climatic periods of late Holocene (Atlantic, Sub-Boreal), (p. 227).

Next table concerns the central theme of the monograph and depicts chronological and territorial distribution of early ochre burials in comparison with certain steppe cultures. This division was established according to the horizons with stone scepters (I–III) during the phases Pre-Cucuteni III – Cucuteni A3–A4 and synchronization of the steppe sites was established with phases Tripolye A2–B1. In such a way the position of ochre burials within relative chronological sequence was clearly determined (p. 252).

The concluding graph is concerned with classification of assemblages from the ochre burials distinguished according to the categories of objects and in addition classified within horizons I–III. The comparison was also offered with relative chronological phases of Pre-Cucuteni III and Cucuteni A1–B (p. 274).

* * *

Listing of many chronological and territorial classifications of cultures and ochre burials of Early Eneolithic within the investigated area offered a possibility for combination of dating and cultural entity of portable material and structures of the ochre burials. The final chronological estimate, relative and absolute, resulting from this complex synchronizations and examination of data dates the emergence and continuation of early ochre burials in the period between Pre-Cucuteni III – end of Cucuteni A4/Tripolye B1, that is between 4650 BC and 4000 BC (p. 368).

The general definition of ochre burials according to the opinion of the author is rather descriptive, emphasizing social and religious meaning manifested in the practice of interment of the privileged categories in the Early Eneolithic communities. Thus this horizon of burials is »manifestation of widely distributed active process of social and cultural turn of events within different cultural entities«. The regional groups of early ochre burials were established in the second and third horizon of their relative chronological division. B. Govedarica also reminds that conclusive identification of the complex of early ochre burials is still premature. For instance, the funerary tradition established in this horizon of ochre burials outlived them and remained in use until the end of Early Bronze Age (p. 365).

* * *

The points of the monograph concerning the Carpathian-Balkan area indicate the increasing role of autochthonous copper and gold metallurgy in the export of attractive goods in the steppe areas as well as in the influence on the social changes of the Early Eneolithic cultures of that region. The new thing is also the decisive confirmation of the date of Pločnik hoards of massive copper artifacts as representatives of advanced Early Eneolithic metallurgy within south variant of the Vinča culture The copper hammer-axes and long, flat chisels from the Pločnik hoards together with the earliest form of bracelets are, hence, taken justly as reliable element for relative chronological determination. They provide also the evidence about active communications between Central Balkans and west Black Sea coast.

The monograph of B. Govedarica is an impressive innovation of the concept of explaining of social, economic and religious changes in the structure of Early Eneolithic cultures from the expanded steppe zone between Moldavia and North Caucasus. The horizons of early ochre burials like some imprints of time of their origin were used as reliable methodological means for better explanation of the phenomenon of the initial metal age of this unique geographic area. The significance of the results comprehensively explained in the monograph could be verified in the final phase of the steppe Eneolithic when the Pit Grave culture occupied also vast areas in the Carpathian basin in the second half of the 4th century. The western border reached by the nomads from the steppe was the Tisza River and its tributaries from the Carpathians from its source to its confluence near Slankamen in Vojvodina.

Borislav JOVANOVIĆ

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Wolfgang David, STUDIEN ZU ORNAMENTIK UND DATIERUNG
DER BRONZEZEITLICHEN DEPOTFUNDGRUPPE HAJDUSAMSON-APA-IGHIEL-ZAJTA,
Muzeul National Al Unirii Alba Iulia, Bibliotheca Musei Apulensis XVIII, Verlag Altip S.A. Alba Iulia 2002,
911 страна укључујући 354 табле илустрација, 19 карата и 1 прилог.

У обимној монографији о декоративном уметничком стилу Хајдусамсон-Апа, која у суштини представља његову докторску дисертацију, Волфганг Давид анализира детаљно и студиозно овај доминантан правац у металуршком обртништву крајем раног и у добром делу средњег бронзаног доба у Карпатском басену, назван по две значајне оставе са мачевима и секирама у Карпатима, с краја раног бронзаног доба, Хајдусамсон у североисточној Мађарској и Апа у северозападној Румунији. Игиел и Зајта су такође оставе из Мађарске са секирама и мачевима.

У првом делу своје књиге аутор говори о мишљењима претходних истраживача на овом пољу: Јона Нестора, Амалије Можолич, Нандора Калица, Тибора Кеменцеја, Тибора Ковача, Бернхарда Хенсела, Александру Вулпеа и других, да би, затим, веома детаљно појединачно анализирао различите типове металних предмета, на којима је овај стил дошао до изражаја.

Орнаментика овог уметничког стила састоји се од геометријских мотива, тачака, црта, линија, троуглова, шаховских поља, стреластих мотива, гирланди, и пре свега од снопа кривих паралелних линија који се комбинује на више начина. Главни облик материјалне културе где је овај стил највише дошао до изражаја и који је стога био у жижи интереса највећег броја истраживача, јесу бојне секире (Nackenscheibenäxte) чије богатство украшавања са свих страна и варирање украсних детаља пружа највише могућности за његову анализу. Нешто мање украшене су секире са усадником (Nackenkammäxte), које су такође издељене у више типова, као и секире са цевастим додацима (Schaftröhrenäxte), веома раширене по целој Европи. Следе посебна поглавља посвећена мачевима, бодежима и копљима на којима је овај стил украшавања такође видљив, да би у завршном поглављу био дат осврт на накит и делове ношње. На крају се налазе листе типова и индекс цитираних налаза из гробова, насеља и остава као и појединачни комади.

Највише налаза потиче из Мађарске, затим из Словачке и Чешке, такође и суседних области, док је нешто ових комада познато из Војводине а понеки и из северне Србије. За нас је занимљиво питање у којој су мери наше северне области у то време, крајем раног бронзаног и почетком средњег бронзаног доба, односно у време ране ватинске културе, биле укључене у средњоевропске културно-уметничке токове, односно у којој се мери може претпоставити да је неки од ових предмета, секира, копаља или бодежа, израђен на нашој територији или их све треба сматрати за импорт? Више пута цитирани бодеж из Великог Гаја код Вршца и копље из Хоргоша код Суботице су свакако импортовани са севера док су тзв. шакасте гривне, распрострањене највише у долини Велике Мораве, украшене урезаним елементима Хајдусамсон-Апа стила (што до сада није довољно подвучено и што још једном указује на њихово датовање на почетак средњег бронзаног доба), свакако потекле у локалним радионицама. С друге стране, традиција овог начина украшавања се задржава и касније, током читавог средњег бронзаног доба, у време културе гробних хумки (Hügelgräberkultur), када су поједини одјеци овог стила, највероватније са утицајима ове културе, продрли у унутрашњост Балкана, посебно у ужичку и чачанску област. Бронзани појас типа Sedlitz-Sieding, чији су фрагменти нађени у једној хумци у Кривој Реци код Ужица, вероватно је импортован, али су снопови паралелних линија који су под утицајем Хајдусамсон-Апа стила урезани на наруквице и торквесе из Јанчића код Чачка највероватније дело локалних занатлија.

Књига је веома корисна јер говори опширно и детаљно о овом стилу, временском периоду у коме је настао и археолошком материјалу који обухвата, при чему даје и бројни илустративни материјал за којим читаоци не морају да трагају у другим публикацијама. Аутор је у потпуности савладао материју, како би се рекло. Ипак, извесна уситњеност у подели материјала на типове и сувишно детаљисање у излагању, не упућују читаоца одмах на оно што је битно и отежавају до извесне мере њено коришћење.

Растко ВАСИЋ

Valentin Dergačev, DIE ÄNEOLITISCHE UND BRONZEZEITLICHE METALLFUNDE AUS MOLDAVIEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) XX, Band 9, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002, 251 страна са 134 табле илустрација.

У жељи да се у релативно кратком периоду заинтересованој публици презентује што више материјала, одељак XX серије »Праисторијски бронзани налази« посвећен је корпусима бронзаних остава или праисторијских металних комплекса са одређене територије. После корпуса бронзаних остава из Транскарпатије (в. Старинар НС LI/2001, 195–196), ево сад металних налаза из Молдавије, а у припреми је за нас посебно занимљива свеска о бронзаним оставама из Босне и Херцеговине.

У књизи о металним налазима из Молдавије Валентин Дергачев даје мање–више сав метал из енеолита, бронзаног и раног гвозденог доба са ове територије, тако да овај корпус представља једну заиста свеобухватну слику познатог металног материјала из млађих периода праисторије Молдавије. У уводном делу он нас упознаје са хронолошким развојем по етапама сваког од наведених периода, материјал је издељен и презентован хронолошки, што још више подиже вредност публикације која се у правом смислу те речи може назвати приручником за познавање металног доба Молдавије.

У неолиту, када су у Молдавији забележени први бакарни налази, јављају се на овом простору култура Буг–Дњестар на средњем току Дњестра, Криш култура, која је паралелна са Керешом, Карановом и Старчевом, између Прута и Ројта, и култура тракасте керамике у шумско-степској зони и централној Молдавији.

У раном енеолиту доминирају трипољска култура и култура Гумелница–Болград, у средњем енеолиту трипољска култура наставља свој развој док се паралелно јавља и Суворово култура између доњег Буга и доњег Дунава, а касном енеолиту припада завршна фаза трипољске културе.

У раној фази бронзаног доба јављају се јамнаја култура, распрострањена по целој територији, катакомбна култура, карактеристична за степску зону и обалу Црног мора, и Единец култура, ограничена на леву обалу средњег Прута. За средње бронзано доба су карактеристичне култура многоваликовне керамике на целој територији и Комарово култура у североисточној Молдавији. У раној фази касног бронзаног доба јављају се културе Ноа и Сабатиновка, а у млађој фази, прелазу у гвоздено доба, доминирају културе Кишинау–Корлатени и Белозерка.

Следи материјал, оставе и појединачни налази, дати хронолошки, како смо рекли, затим њихово вредновање, односно анализа сваког облика појединачно, такође хронолошким редом, а онда више додатака од којих су најзначајнији додатак са паралелама, махом из Румуније и Украјине, са близу 500 предмета, и додатак са хемијским анализама великог броја публикованих предмета.

Што се тиче самог материјала он има неке додирне тачке са централним Балканом, нпр. виолинске фибуле са две петље које се јављају у нашем Подунављу и у Молдавији (тип лукашевка), али претежно доминирају различите форме секира, српова и бодежа, мало је наруквица и игала којих су иначе препуне наше бронзане оставе, запажа се другачији дух и принципи у стварању, што се јасно види при листању табли са илустрацијама. Најзначајнији налаз у књизи који припада раном енеолиту, трипољској фази А, јесте остава из Карбуне (стр. 11–16, Т. 1–8), која је садржала 853 предмета, два суда, 444 бакарна комада и 407 предмета од кости, спондилоса шкољки, мермера и другог материјала. Од бакра су 2 секире, 4 наруквице, 35 антропоморфних привеска, плочице, цевчице и друго, а од неметала две камене секире и други привесци и украси. Треба поменути и пет равних гробова, махом са ситним накитом од бакра, нађених под тумулима, из Ђургулешти (стр. 19–21, Т. 10–15) из средњег енеолита која припада култури Суворово. Из касног бронзаног доба највеће оставе су Данку II (стр. 34–36, Т. 22–31), са срповима типа са дугметом и Лозова II (стр. 37–38, Т. 32–36) са срповима и бодежима, које обе припадају хоризонту Ноа–Сабатиновка.

Као што смо рекли, материјал из Молдавије, опште узевши, не пружа много паралела за наше налазе, мада има и таквих случајева, али и поред тога књига је веома корисна за нас у ширем смислу јер даје јасан преглед развоја металних предмета и металургије у тој области, важан за нека општија поређења са оним што се паралелно догађало на нашем простору. По својој свеобухватности у изношењу материјала, паралела и проблема, она може да послужи као добар узор и за неке наше ствараоце на овом пољу.

Растко ВАСИЋ

Luboš Jiráň, DIE MESSER IN BÖHMEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) VII, Band 5, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002, 88 страна са 41 таблом илустрација.

Ножеви нису заступљени у много свезака у едицији »Праисторијски бронзани налази.« До сада су обрађени у Моравској, Италији, Пољској и делу северозападне Немачке. Управо, видећи велике беле површине на карти до сада обрађених територија, Јиран је, како сам каже у уводу, одлучио да начини монографију о ножевима у Чешкој.

Ножеви из Чешке не представљају неку велику новину за познаваоце овог облика материјалне културе. Они се го-

тово савршено уклапају у већ познати репертоар ножева у Средњој Европи, где се јављају рани и касни ножеви са пуном дршком (Vollgriffmesser), затим ножеви са плочастом дршком (Griffplattenmesser), онда ножеви са језичастом дршком (Griffzungenmesser) и ножеви са дршком у облику трна (Griffdornmesser). Најстарији ножеви са пуноливеном дршком се датују у крај средњег бронзаног доба док су млађи ножеви са пуноливеном дршком карактеристични за крај млађег бронзаног доба. Ножеви са плочастом дршком се јављају на почетку млађег бронзаног доба, ножеви са језичастом дршком су нешто каснији, ножеви са дршком у облику трна још каснији али су у једном периоду све варијанте биле у употреби. Посебна варијанта ножева са трном су ножеви са дршком у облику удице, такође у употреби све време током касног бронзаног доба Посебни одељци у књизи су посвећени украшавању, изради ножева и хронологији, док се књига завршава осртом на прве гвоздене ножеве који се јављају на крају бронзаног доба и табелом са резултатима рентгенске флуоресцентне анализе једног броја примерака. Јиранова књига обилује такође различитим табелама које се односе на територијално одређивање ножева у Чешкој према хронологији, типологији, као и условима у којима су нађени, да ли су у питању насеља, гробови, оставе или је реч о случајним налазима, док велики број карата показује распрострањење појединих типова и варијанти на обрађеној територији. Нажалост, на крају књиге недостаје хронолошка табела појединих типова, из које се једним погледом види све: који се типови појављују на територији која је обрађена и како су хронолошки одређени.

Књига је несумњиво корисна за наше археологе јер ће у њој, међу 305 ножева, њихових фрагмената и неколико калупа за њихову израду, моћи вероватно да нађу аналогије за своје налазе, објављене и необјављене, и хронолошки их одреде. Наиме, што се све више показује, у касно бронзано доба су наше северне области биле у погледу металне продукције под јаким утицајем Средње Европе и, поред неких локалних облика, највећи део металних форми се на овај или онај начин угледао на узоре са севера.

Растко ВАСИЋ

Marek Gedl, DIE HALSRINGE UND HALSKRAGEN IN POLEN I (FRÜHE BIS JÜNGERE BRONZEZEIT), Prähistorische Bronzefunde Abt. XI, Band 6, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2002, 70 страна са 79 табли илустрација.

Торквеси су, као и ножеви, категорија која није до сада много обрађивана у оквиру едиције »Праисторијски бронзани налази«. После свезака о торквесима из југозападне Немачке и северне Баварске и из Словачке, ово је трећа књига посвећена овом облику материјалне културе из пера Марека Гедла, највреднијег сарадника едиције чије се монографије јављају у готово свим одељцима серије. Књига обухвата 372 торквеса из бронзаног доба, подељених у различите типове и варијанте, њихово датовање и распростирање али не и функцију. Како је функција ових торквеса могла бити разноврсна, мислим да би један крађи осврт у том смислу био свакако користан. Од 372 комада сачувано је мање од једне половине. Остали су током времена а нарочито у Другом светском рату нестали из малих музеја и приватних збирки али су срећом били објављени пре тога. Гедл обећава и другу књигу посвећену торквесима из гвозденог доба у Пољској, којих вероватно има прилично када нису могли сви да буду обухваћени у једној свесци.

Торквеси нису облик толико чест и разноврстан као наруквице, секире или фибуле али је и поред тога занимљив за проучавање са више страна. Јављају се негде у енеолиту, како у Европи тако и на блиском истоку, одакле су по неким мишљењима стигли до нас, да би у рано бронзано доба били посебно популарни на широком простору. Посебно популарни значи да су се јавили у многим подручјима и културним групама, али опет не у претерано великом броју. У ранобронзаној некрополи у Мокрину код Кикинде нађено је 11 торквеса у преко 300 гробова што индицира њихову посебну функцију и значај. У средњем бронзаном добу њихова популарност опада мада не нестају потпуно да би у касно бронзано доба поново постали чести. Док у рано бронзано доба готово потпуно преовлађују масивни глатки торквеси, у касном бронзаном добу се јављају глатки, украшени и тордирани. Ови последњи доминирају крајем касног бронзаног доба, а нарочито на почетку старијег гвозденог доба.

Овај општи развој торквеса у Европи може се пратити и у Пољској, уз неке локалне карактеристике. Занимљива је појава локалног типа Rosciecino, масивних торквеса са повинутим крајевима, украшених геометријским елементима у облику снопова паралелних линија и троуглова, који се датују у средње бронзано доба (стр. 22, бр. 163–170). Украшени торквеси се махом датују у касно бронзано доба, али је очигледно да ту и тамо има изузетака. У неким подручјима торквеси су под утицајем орнаментике на наруквицама украшавани у доба културе гробова са хумкама током средњег бронзаног доба. Такав случај је забележен и код нас у чачанском и ужичком подручју где су украшени торквеси датовани у средину средњег бронзаног доба. Занимљиви су такође велики украшени масивни затворени торквеси типа Sieniawa, датовани у касно бронзано доба и концентрисани на уско подручје у југоисточној Пољској. По својим карактеристикама и месту налаза највероватније су имали култни карактер (стр. 40–43, бр. 271–283).

Посебно место заузимају оковратници или крагне за врат (Halskragen), које су уско наребрене и носе се на предњој страни врата. Тип Мекленбург, раширен у северној Немачкој,

но познат и из Пољске, украшен је уместо ребара урезаном текућом спиралом (стр. 38–39, бр. 269–270). »Крагне« се датују у средње бронзано доба, али се овај последњи тип ставља на почетак касног бронзаног доба, истовремено када и пљоснати торквеси украшени текућим спиралама са Гласиначке висоравни и западне Србије. Ове несумњиве сличности у облику и украшавању треба објаснити мање неким директним везама између два удаљена подручја, него пре сличним културним развојем на појединим територијама које је довео до сличних резултата.

Гедлова књига о торквесима говори о материјалу који је доста удаљен од нашег подручја интереса, али како је широм Европе културни развој текао на сличан начин, свако поређење материјала, макар и са неком даљом територијом, корисно је и инструктивно за нас, где се, као што је познато, до сада махом занимало за керамику, а знатно мање за металне предмете без обзира на њихов број и разноврсност.

Растко ВАСИЋ

Душан Крстић, ГЛАМИЈА, НЕКРОПОЛА БРОНЗАНОГ ДОБА У КОРБОВУ. Народни музеј Београд, Археолошке монографије 15, Београд 2003, 169 страна и 26 табли (опширан резиме на енглеском језику).

Монографија Душана Крстића о некрополи дубовачко-жутобрдске групе на локалитету Гламија у Корбову, једна је од оних публикација коју је археолошка јавност очекивала с нестрпљењем да се појави из штампе већ дуже времена. Књига, наиме, говори о једној од највећих некропола дубовачко-жутобрдске групе на нашем подручју, па се очекивало да ће њено објављивање бацити више светлости на настанак, развој и главне одлике ове веома занимљиве културне групе бронзаног доба у нашем Подунављу. Очекивања су изласком књиге из штампе само делимично испуњена јер је у њој изостао један шири осврт на читаву групу.

То је у извесном смислу разумљиво када се има у виду да се од истраживања ове некрополе пре много година материјал жутобрдске групе толико нагомилао и код нас и у суседним областима па је готово немогуће кроз презентацију једног локалитета рећи све о свим осталима. Тим пре што Крстић износи оно што се слутило и раније, да је сваки локалитет целина за себе, да сваки има своје локалне карактеристике по којима се издваја од других. Такав је случај и са Гламијом у Корбову тако да оно што је карактеристично за њу, није идентично са оним на другим налазиштима.

Некропола на Гламији садржи 48 гробова од којих је 26 сачувано, 6 оштећено а остатак уништен. Начин сахрањивања садржи неке локалне елементе који се не јављају на другим местима. Од керамичких облика нађене су урне, поклопци-зделе, биконичне вазе са две дршке, шоље, зделе, двојни судови, поклопци и постоља, од којих је велики број богато украшен. Иако керамика припада у основним цртама типичним облицима и орнаментици дубовачко-жутобрдске, односно групе Жуто Брдо–Грла Маре, она показује неке варијације, карактеристичне управо за овај локалитет. Од пластике су нађене две антропоморфне фигурине и једна звечка у облику птице, које такође имају паралеле у овој групи. Аутор наводи да највећи број паралела са керамиком и пластиком постоји у некрополи у Крни у Олтенији, затим у Орсоји код Лома на Дунаву, али такође и на западу, пре свега на локалитетима, Корбово–Песак и Вајуга–Песак у непосредној близини, затим у Кличевцу и Дубовцу, као и на другим местима. Треба скренути пажњу да су као паралела са локалитета Корбово–Песак наведени резултати ископавања из1960/61, али не и они из 1957, који су, иако мањи по обиму, дали такође занимљиве резултате (А. Цермановић-Кузмановић, Нова некропола жутобрдске културе – »Песак« код Корбова, Старинар НС XI, 1960, 185–191). Између осталог овде је нађена једна ваза у облику птице, која се разликује у многим детаљима од једне друге вазе у облику птице из Корбова, која је пред Други светски рат стигла у Нишки музеј, са другим материјалом жутобрдске групе из Корбова, изгледа такође са Гламије. Ваза је у току рата нестала али се по сачуваној фотографији јасно виде њене карактеристике. Овај пример најбоље показује разноврсност материјала у групи Жуто Брдо–Грла Маре.

Поред анализе материјала аутор говори такође о друштвено-економским односима у заједници, сточарству и пољопривреди, религиозним схватањим и обичајима. Он се осврће и на хронологију, датујући групу у средње бронзано доба, и на порекло ове групе, залажући се за везу са групом Серемле, која се са севера под притиском Трансданубијаца спустила на југ, што прихвата већина аутора. Читалац добија потпуну слику о овој некрополи, односно све податке које је материјал могао да пружи. Тиме је познавање поменуте групе свакако проширено и наша археологија је обогаћена за једну вредну публикавцију.

Оно што овој књизи недостаје, јесте географска карта са локалитетима жутобрдске групе, где би се јасно сагледао положај Гламије у Корбову и њен однос према суседним локалитетима. Било би такође корисно да је дат положај некрополе Гламија и његов однос према насељу на Старом селишту, као евентуално и према налазишту Корбово-Песак неколико километара низводно. Тиме би можда била решена и лака загонетка о томе где је локалитет Корбово-Песак а где Вајуга-Песак, да ли је то исти песак, посматран са запада и истока, који се протеже дуже уз обалу, или је ипак реч о два песка.

Растко ВАСИЋ

Bölcske, RÖMISCHE INSCHRIFTEN UND FUNDE,
Libelli archaeologici ser. nov. No. 11, ed. Ádám Szabó i Endre Tóth,
Ungarisches Nationalmuseum Budapest 2003, 476 страна.

Књига садржи каталог латинских натписа и скулптура откривених у једној позноримској грађевини у кориту Дунава код Bölcske, око 85 km јужно од Будимпеште и више студија о условима и месту налаза, као и о проблемима везаним за натписе. У току истраживања 1986–1994. откривена су, узидани у грађевину, 39 жртвеника, 2 надгробна жртвеника, више мањих надгробних споменика и фрагмената жртвеника и опека с печатима као и примерци новца. Истраживања која је започео и више година водио Sándor Soproni, настављена су и после његове смрти (1995). Књига је посвећена овом значајном мађарском истраживачу Антике.

Споменици узидани у грађевину доспевали су са удаљених тачака – жртвеници с посветом Јупитру Теутану са Гелерта, жртвеници с посветом команданата помоћних одреда из војних логора тих јединица, из Кампоне (дан. Nagztétény), где је била стационирана *ala I Thracum*, и из Vetus Salina (Adony) где се налазила кохорта *III Batavorum*. Не може се утврдити одакле потичу жртвеници на којима се спомиње *cohors VI Thracum veterana*, јер други споменици ове кохорте нису познати. Жртвеник конзуларног бенефициарија легије *II Adiutrix* требало би да је био пренет из Кампоне која се налазила на удаљености од око 70 km од места налаза. Транспорт је обављан без сумње Дунавом.

Каталог натписа и скултура, J. Beszédes, Zs. Mráv – E. Tóth, *Die Steindenkmäler von Bölcske – Inschriften und Skulpturen, Katalog*, без сумње је најзначајнији део књиге. Обухвата стр. 102–218 са 49 споменика и фрагмената споменика. Натписа је више, јер се на неким споменицима налазе и један, два па и три палимсеста (n. 10 a, b; 11 a, b, c; 13 a, b; 14 a, b; 15 a, b, c). Велики број жртвеника је посвећен Јупитру Теутану (1–17) у почаст цару или царевима, за спас заједнице Ерависка (*civitas Eraviscorum*); остали су посвећени Јупитру (18–39) од стране команданата помоћних одреда, *ale I Thracum veterana* и кохорти *III Batavorum* и *VI Thracum veterana*. Има и неколико надгробних жртвеника и споменика. Каталогу натписа додати су и они од раније познати које је сада могућно боље реконструисати на основу текста нових натписа: A (CIL III 3347 = REIU 6, 1493) B (AE 1953,14), C (AE 1965, 349), D (CIL III 10481), E (P. Kovacs, Hungarian Polis Studies 6, 2000, 59–60), F (CIL III 10418). За све натписе дати су цртежи – то је традиција издавања натписа у Мађарској (уп. RIU) – и фотографије. Каталогу натписа додат је епиграфски индекс.

Посвете Теутану су све по истој шеми: *Pro salute imperatoris* или *imperatorum*, и спас заједнице Ерависка – *pro incolumitate civitatis Eraviscorum*. Дедиканти су по правилу *II viri* Aquincuma. Неки од њих су имали и друге функције: P. Aelius Perpetuus на бр. 38 био је и *decurio municipii Aquincensium*, M. Fouiacius Verus Iunior је вршио функцију декуриона цанаба и муниципијума Аквинкума, а био је и аугур; од осталих звања треба споменути следеће: *aedilicius II vir* (бр. 7, 9, 11b, 13b), *flamen* (бр. 7, 8) и *augur* (9, 11b, 39). Међу дедикантима су и *Ti. Claudius Claudianus consularis* (бр. 10, 27, 37) и *Flavius Aper vir perfectissimus agens vices praesidis* (бр. 10b). Већина натписа је датовано по конзулима. Временски распон у коме су они настали креће се од 182. до 290-тих година Посвете су постављане на дан 11. јуна сваке године.

Један од проблема који намеће тумачење ових натписа је *civitas Eraviscorum* која се јавља на већини откривених жртвеника. Решавање положаја и статуса ове заједнице већ има своју подужу историју. *Civitas* је очигледно постојала и у време када је Аквинкум био муниципијум и колонија. Проблем паралелног постојања једне вероватно перегрине заједнице и града решаван је на различите начине. Нови натписи из Bölcske не доносе решење проблема. У овој књизи о томе пишу E.Tóth, *Die Iuppiter Teutanus-Altare*, 409–413 и M. Nagy, *Die Beziehung der im Siedlunggebiet der Urbevölkerungsgruppen enstandenen civitates und Municipii,* 139 – 462. Први сматра да је појам *civitas* променио садржај у III веку и да на натписима откривеним у Bölcske, као и на Itineraru Antonina, означава градску заједницу Аквинкума. Тешкоћа остаје: на истим натписима *duoviri* који их постављају означени су као *II viri Aquinci*. M. Nagy не нуди ново решење.

Нов налаз из Bölcske показује да је сваке године подизан по један жртвеник на одредени дан, 11. јуни. E.Tóth расправља о томе у другом делу истог чланку (стр. 415–422).

У књигу су укључени и радови и о појединим натписима. Натпису конзуларног бенефициара легије II Adiutrix који је обављао службу у сребрним рудницима провинција Паноније и Далмације, а затим био прокуратор у Аквинцуму, и у Кампони (Каталог, бр. 19) посвећена је краћа студија G. Alföldija, *Altar eines Benefiziariars*, 219–228, у којој расправља о самом тексту и његовом садржају: служби у панонско-далматским рудницима, о његовој четвртој *statio* у Кампони и о датуму, 23 мају. У чланак *Die Dolichenus basis*, Á. Szabó расправља о споменику бр. 21 у каталогу, који доноси натпис који континуирано тече у два написна поља постављена једно изнад другог. Дедикант се да препознати као исти онај који је подигао један жртвеник у Кампони између 222. и 235. године. E.Tóth у краћој расправи, *Über den Zeitpunkt der Schlacht bei Abritus*, 237–250, настоји да на основу натписа датованог по двојици Деција конзула после њихове смрти, *divis Deciis consulibus*, ближе одреди датум битке код Абрита и њихову смрт.

У епиграфске и историјске прилоге везани за налаз спада и рад Zs. Mráva о палимпсест натписима укљученох у овај каталог и у Панонији.

Просопографски подаци о официрима (Aelius Publianus, P. Cassius P. f. Fabia Felix, Flavius Iuncus, M. Gongius Paternus Nestorianus, T. Vennonius T. f. Stellatina Avitus и др.) и војницима помоћних одреда коментарисани су у раду B. Lörincza, *Die Offiziere und Soldaten der Hilfstruppen*, 465–476.

Осим каталога откривених натписа и скулптура књига садржи радове о топографском положају и намени откривеног објекта (E. Tóth, *Die topographische Lage der Ruinen von Bölcske und ihre Bestimmung*), историјату истраживања (A. Gaál, *Die Forschungsgeschichte der Schiffslände von Bölcske*) о датуму грађевине (Sz. Mráv, *Zur Datierung der Schiffslände*

an der Grenze der Provinz Valeria Ripensis), о нумизматичким налазима (B. József, *Die Münzen der römischen Schiffslände von Bölcske*) и ситним налазима (A. Gaál, *Katalog der Kleinfunde von Gebiet der Schiffslände von Bölcske*) и о опекама с печатима (B. Lörincz, *Die Ziiegelstempel der Schiffslände von Bölcske*). Општи преглед о врстама споменика, датовању и пореклу, с одговарајућим табелама, даје J. Beszédes; *Auswertung der Steindenkmäler von Bölcske*, а Sz. Mráv расправља и о утврђењу на супротној обали, *Castellum contra Tautanum*.

Мирослава МИРКОВИЋ

THE GREEKS AND THE ROMANS IN THE MODERN WORLD, edited by Roger Paul-Droit, Social Science Monographs, Boulder distrubuted by Columbia University Press, New York 1998, 291 страна.

Монографија »The Greeks and the Romans in the Modern World« представља зборник радова више аутора, учесника форума »Le Monde«, који је од одржавања први пут 1989. г. до данас постао стални годишњи догађај током »раног« новембра месеца. Форум окупља стручњаке из разних области и око хиљаду учесника који могу постављати питања било које врсте, под условом да су везана за мисаону интерпретацију на релацији односа античких Грка и Римљана и модерног света.

У уводу монографије Роџер Пол-Друа (Roger Pol-Droit) износи разлоге за потребом оваквог једног скупа, истичући да чак и реч »форум« долази из латинског језика. Три су основна разлога због којих је овај скуп организован: утицај античког света на различите периоде развоја европске културе, утицај на историјске догађаје, а затим и утицај на модерне »учењаке«, нарочито у области историје током 19-тог или педесетих година 20-тог века. Осим тога, интересовање »обичних« људи за антику током последњих деценија прошлог века је у готово фасцинирајућем порасту, па су се чак готово на самом врху листе best-seler-а нашли антички историчари.

Монографија, осим увода, садржи још 21 поглавље, а свако од њих је посвећено једном ауторском раду. Радови су тематски разнородни, па се једном речју могу приписати широком појму културолошког поља. Ово поље обухвата појмове истраживања језика, књижевности, филозофије, идеолошких и идеалистичких појмова демократије, религије и античког концепта слободе, наслеђа и традиције. Они се толико међусобно преплићу како на хронолошком пољу антике тако и модерног доба, да читалац најпре може одредити филозофски аспект ових тема, ако се удуби у идеју да филозофија представља начин мишљења или схватања у односу човека према језику, култури и поимању религије као мисаоне реакције на однос живота и смрти. У том смислу развија даље и идеју о потреби оваквог *Форума* и Жак Бруншвиг (Jacques Brunschwig) у поглављу 2 (»Could the Romans Answer the Questions We Put to the Greeks?«), позивајући се на антички писани извор о Зену из Китиона, који је другу страну, тј. боју смрти (»the coulor of death«) тражио читајући античку литературу. Ако се аутор на једном месту дотакао и спомена на Маргарет Јурсенар, то би и нама било блиско у смислу аналогија да се опоменемо да је Маргарет Јурсенар у својим делима помињала чак и нашег Краљевића Марка. Не само да се у овом поглављу кореспондира са античком филозофијом и незаобилазним идејама Платона и Аристотела, већ поглавље 1 (»Invisible Intermediaries«), аутора Реми Брак (Remi Braque), даје у том смислу дубље анализе утицаја античке филозофије преко средњевековних превода истих, у чему је, по тврдњи аутора, имао пионирску улогу муслимански живаљ са простора истојезичног подручја Арабије, Персије и Турске, да би се даље ширио међу Јеврејима и хришћанима. Изгледа да су, ма колико била тематски разнородна, поглавља ове монографије у највећој мери дотакла филозофске аспекте учења Платона, Сократа, Аристотела и стоицизма. То се можда најбоље огледа у поглављу »Without he Ancient Greeks Christianity Would Not be what is Today« аутора Жана Пепена (Jean Pépin) у коме се проповед Св. апостола Павла о Христовом васкрснућу у Посланици првој Коринћанима (гл. 15, 12–20) пореди са Аристотеловом теоријом о супротностима, тј. о логичком доказивању путем изношења супротних тврдњи. Даље се изводи говора Атињанима апостола Павла из Дела апостолских (гл. 17, 16–33) пореде са деловима писања Платона, циника и епикурејаца. (На овом месту се можемо сетити и речи нашег Св. оца Николаја Велимировића из његових »Беседе на гори« да су Хелени, као и Индуси, били на далеко већем духовном нивоу за примање хришћанства од Јевреја, те да је Бог изабрао да се Христос роди међу Хеленима, Христос вероватно не би ни био разапет).

Критику латинског филозофског речника према грчком даје Кристијан Николас у поглављу 13 (»Cicero's Philosophic Lexicon«), док се о утицајима грчког филозофског рационализма расправља у поглављу »Greek Rationalism and European Mind« Едгара Морена (Edgar Morin). Платонов филозофски речник и његова паралела према каснијим филозофским учењима разрађена је у поглављу »Plato and Modern Thought« Жан-Франсоа Матеа (Jean-Francois Matei). Наравно да се ни правно-филозофски аспекти историјских догађаја античке Грчке и њихови утицаји на модерну историју нису заобишли. Осветљени су у поглављима »Democracy and Foreign Influence« Никола Ларуа (Nicole Laraux) и »The Concept of Liberty in Antiquity and in Modern Times: The French Revolution and Antiquity« Франсуа Артоа (Francois Hartag).

Свакако да би даље набрајање одређених тематских поглавља било и за читаоца овога приказа исувише заморно, али поменимо још да су можда за истинске љубитеље старина најзанимљивија она поглавља која се баве односима религије, државног устројства и социолошких аспеката

античког друштва. У таква се убрајају поглавља »Rome in the Late Empire and the Modern Trend«, »Suspended Belief«, »On the Greek Vision of the Human Body« и »Equality in Hellenic and Modern Days«.

Све у свему, књига »The Greek and the Romans in the Modern World« даје обиље веома корисних података из области античке и средњевековне историје, филозофије, књижевности и религије. Изнад тога, међусобно повезивање и аналогије са модерним временима продубљују њен значај. Ако за крајњи циљ археологије схватимо реконструкцију слике свакодневног живота на одређеном простору у одређеном времену, то нам ова књига може бити од користи да схватимо хронолошке распоне и одјеке одређених филозофско-религиозних и социјално-идеолошких концепција, њихово међусобно прожимање и утицаје. Тако се на сличан начин као што се пита Пол Вејн (Paul Veyne) у наслову последњег поглавља »Can the Renewal of Ancient History Prepare the Coming of Another Siècle des Lumières?« и ми можемо упитати прочитавши ову књигу следеће: можемо ли без познавања античке филозофије, књижевности и права и њиховог утицаја на модеран свет схватити њихов утицај на свакидашњи живот ондашњих људи?

Радмила ЗОТОВИЋ

Alka Starac, RIMSKO VLADANJE U HISTRIJI I LIBURNIJI I, Monografije i katalozi 10/I, Arheološki muzej Istre, Pula 1999, 194 стране.

Монографија *Римско владање у Хистрији и Либурнији* I односи се на територију Хистрије и обухвата следећа поглавља: Увод (стр. 5–7), Хистрија у доба републике (стр. 7–17), Провинцијална управа (стр. 17–55), Хистрија у принципату (стр. 55–107), Градови Хистрије (стр. 107 – 140), Summary (стр. 140–145), Библиографија (стр. 147–162), Прилози (стр. 163–182).

Одмах на почетку треба нагласити да највећа вредност ове монографије јесте целовит приказ Хистрије под римском управом од периода републике па на даље до краја принципата. Ова чињеница није од занемарљивог значаја, нарочито када се ради о периоду републике, периоду који у смислу онога што се дешава у провинцијама никада није довољно расветљен и појашњен. Одмах затим њена вредност се огледа у целовитом методолошком приступу теми, који обухвата античке изворе, епиграфику, податке о археолошким налазима и податке из римског права. Три прве ставке представљају до сада уобичајен приступ одређеној теми везаној за период римске владавине било којом територијом, док подаци из римског права представљају до сада први пут јасно и у великој мери коришћен ресурс, који недвосмислено упућује на то да ће се убудуће тешко моћи бавити било којом озбиљном темом из периода римске владавине, не само на подручју историје, већ и класичне археологије, без познавања ове области. Но, чини се да је римско право у овој монографији великим делом послужило за покривање широког поља непознатог које се није могло покрити подацима из археолошке, епиграфске и античко-историографске грађе, па тако дало и могућности у улажење и изношење претерано обимних чињеница из ове области. Са друге стране овакво обиље података из области римског права даје драгоцен увид у подручје закона римске управе и организације, па је можда најбоље препустити сваком читаоцу и истраживачу понаособ да пронађе своју скалу вредности на линији између врлине и мане. Једна од врлина свакако може бити изношење интересантних и корисних података. Тако се у другом поглављу наводи податак да је Хистрија у доба републике могла имати око 160 000 становника (према Ливијевим подацима), али свакако бар 100 000. Поглавље »Провинцијална управа« поред обиља судских, управних, власничких и пореских аспеката, даје корисан попис конзула који су управљали Хистријом у доба републике, као и подвучену црту разлика у управљању и власништву над земљом у Италији и Хистрији, што уопште даје користан модел правосудне разлике у односима између матице и провинција. Одељак о колонизацији и центуризацији Хистрије даје »комбинацију« историографских података, метода аерофотограметријских снимака и података из римског права о појмовима *ager, centuris, modul, actus, pedes,* што на крају све заједно наводи на прорачунавање просека насељености колонија. Интересантни закључци о судским процесима дају се у поглављу »Хистрија у доба принципата«, а на основу епиграфских споменика, па затим подаци о платним разредима у Италији и Хистрији и тд.

Свакако да је поглавље »Хистрија у доба принципата« најинтересантније у целој монографији. Оно даје податке о укључивању Хистрије у Италију, о посредницима између централне власти и муниципалне у Хистрији и о провинцијализацији Италије у правосудној делатности. У оквиру последњег налазе се можда најинтересантнији делови књиге, бар за оне који се баве урбанизацијом, – организација фиска и фискалне администрације. Овај одељак даје опште податке о функционисању пореске политике од периода Клаудија, када је и извршена прва велика реорганизација фиска у Хистрији, списак административног особља, помоћног особља, робова и ослобођеника, па чак и реконструкцију фискалног уреда Парениje и Поле. Исто се односи и на објашњење појмова ценз и вектигалија.

Поглавље »Градови Хистрије« поред дела о историји градова и насеља у Хистрији, садржи још и одељке о муниципалној аристократији у градовима Хистрије и о ономастичким карактеристикама популације северне Хистрије. Оба одељка суштински дају податке о достигнутом степену романизације у хистарским градовима. У оквиру тога налазимо поново интересантне податке какви су на пример подаци о томе да су перегрини често бесправно присвајали римска имена, па су чак донете и законске мере против тога, па затим подаци о истакнутој сенаторској породици *Statlii* и трибусима *Lemonia* и *Velina*, и утврђивању њихових међусобних

разлика. Тако се за трибус Велина изводи закључак да су дошљаци стигли у хистарске крајеве, а да су сви припадници сталешког слоја *municeps* и њихови потомци били из трибуса *Lemnia.* Ово, као и расправа о појмовима *oppidum civium Romanorum* и *conventus civium Romanorum* суштински одређују ово поглавље у највећој мери као одређени методолошки приступ у анализи социјалне структуре становништва и римској управи од немуниципалних до муниципалних облика административне организације.

Поглавље »Прилози« које садржи попис царева од Августа до Диоклецијана, хронологију збивања, прокураторе, рјечник мање познатих ријечи, казало појмова, и већ уобичајено казало географских имена и казало особних имена, потврђује целину ове монографије којој је систематичан методолошки приступ теми највећа вредност. Тиме ова монографија у ширем смислу потврђује да је синтеза нешто што није резервисано само за област историје, већ и класичне археологије као природна потреба, бар када се ради о анализи процеса романизације тј. њених аспеката као што су урбанизација, провинцијална административно-политичка организација и социјална структура становништва римског периода.

Радмила ЗОТОВИЋ

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

СТАРИНАР = Starinar / уредник Милоје Р. Васић. – Год. 1, бр. 1 (1884) – год. 12, књ. 1/4 (1895) ; нови ред, год. 1, бр. 1 (1906) – год. 4, бр. 2 (1909) ; нови ред, год. 5, бр. 1/2 (1910) – год. 6, бр. 1/2 (1911) ; трећа серија, књ. 1 (1922) – књ. 15 (1940) ; нова серија, књ. 1, год. 1 (1950) – Београд (Кнез Михаилова 35) : Археолошки институт, 1884 – (Београд : Алта Нова). – 30 cm.

Годишње
ISSN 0350–0241 = Старинар
COBISS.SR–ID 8111874

Institut Archéologique Beograd *Volume LIII–LIV/2003–2004*

STARINAR

ISSN 0350-0241